فیکری ڕۆژئاوا

نووسینی
أنور الجندي
وەرگێڕانی
نهاد جلال حبيب الله

نارین

بسم الله الرحمن الرحيم

نارین

فیکری رۆژئاوا

نـــــاوی کتێـــــب: فیکری ڕۆژئاوا

بابــــــــــــەت: فیکری مێژوویی

نووســــــــــینی: أنور الجندي

وەرگێڕانــــــــــی: نهاد جلال حبیب الله

نەخشەسازی ناوەوە: کۆمپیوتەری نارین (محمد علی)

نۆرەو ســالّی چــاپ: یەکەم ٢٠١٢ ز

ژمـــارەی ســـپاردن: ژمارە سپاردنی (١٩١٩)ی ساڵی ٢٠١١ی پێدراوە

بازاڕی زانست بۆ کتێب و چاپەمەنی
website:www.nareenpub.com
E-mail: info@nareenpub.com
nareenpub@gmail.com
تەلەفۆن: ٢٥١١٩٨٢ ٦٦ (٠٠٩٦٤)

مۆبایل: ٧٥٠٤٠٦٤٦١٠ ٠٠٩٦٤

فیکری ڕۆژئـاوا

نووسینی

أنور الجندي

وەرگێڕانی

نهاد جلال حبيب الله

نارین

بەناوی خوای گەورە

پێشەکی وەرگێڕ

سوپاس و ستایش بۆ خوای گەورە، صەلات و سەلامی خوا لە پێغەمبەر و ئالوبەیتو یارانی.

پاشان: ململانێی مرۆڤایەتی لە لایەنە جۆر بەجۆرەکانی ژیاندا لە دێر زەمانەوە بە زەقی دەرکەوتووە، بەڵکو یەکەم هەنگاوی ژیانی مرۆڤ ململانێی بەدوادا هات کاتێ دوژمنی دیاری خۆی پێ ناسێنرا ﴿إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ﴾.

لێرەوە جیاوازی فیکری و سەرکەوتن و داکەوتنی بیرەکان دەردەکەون، هەر جارەو لایەنێك هەوڵ دەدات زاڵتر بێ، لەو پێناوەشدا پەیامی خوایی دابەزی تا ڕەوتی دروستو ڕەوا نیشانی مرۆڤایەتی بدات تا بتوانن ڕێی ڕاستی بەختەوەری بگرنە بەرو نەکەونە داوی دژایەتی و یەکتربڕین.

بەڵام بەردەوام نەیارانی پەیامی خوا دەستبەرداری ڕێی خۆیان نەبوون و هەر هەنگاوێکیان ناوە بۆ لەناوبردنی ئەو پەیامە خوداییە، ئیتر لەڕێی لێدانی سەربازی یان لاڕێکردنی ڕەوتەکەوە بوو بێت، ئەگەرچی توانیبێتیان لە ماوەیەکی زەمەنیدا سەرکەوتوو بن بەڵام لە ڕێکردەی گشتی ژیاندا دۆڕاوە بوون، چونکە بەردەوام پەیامی خوایی لە نوێبوونەوەدا بووەو ئەو برین و بەرکەوتنانەی سارێژکردووە تا دواجار پەیامی کامڵی کۆتایی خۆی نارد کە ئیسلامە و هەرگیز ڕووناکیەکەی ناکوژێتەوە.

ئەگەر خوا پەیامی جوولەکەی نارد و دۆستانی شەیتان توانییان ئەو پەیامە لاڕێ بکەن و بیکەنە پێناوێکی دژایەتی پەیامی خوایی، ئەوا خێرا بە هاتنی مەسیحیەت ئەو برینە سارێژ کراو ئەو ڕێگە لادراوەش ڕاست کرایەوە، ئەگەر بە دوایدا مەسیحیەت

هەمان ڕێگەی پێ گیرایە بەر ئەوا ئیسلام هات و ڕیشەی یەکخواپەرستی و ڕێی ڕاستی بە تەواوەتی چەسپاند ﴿يُرِيدُونَ أَن يُطْفِؤُواْ نُورَ اللّهِ بِأَفْوَاهِهِمْ وَيَأْبَى اللّهُ إِلاَّ أَن يُتِمَّ نُورَهُ وَلَوْ كَرِهَ الْكَافِرُونَ﴾.

بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا دوژمنانی خوا دەستەوسان نەوەستاون و هەردەم لە هەوڵی خۆیاندا بەردەوام بوون، بۆیە بەهیوای سەرکەوتنی کاتی جارانیان دەیانەوێ ئەم جارەش سەرکەوتن بەسەر ئیسلام دا بەدەست بهێنن، کاتێ دەسەڵاتدارانی دژە پەیامی خوا لەگەڵ ئایینێکدا بەریەکدەکەون سەرەتا هەوڵی لەناوبردنی دەدەن، دواجار ئەگەر نەیانتوانی هەوڵی نەخۆش خستنی دەدەن، پاشان ئەگەر ئەوەشیان چاك بۆ نەچوویە سەر هەوڵ دەدەن ڕێگەکەیان لەگەڵدا دابەش بکەن، ئەمەش بۆ هەریەك لە جوولەکەو مەسیحیەت ڕووی دا، کاتێ دەسەڵاتدارانی ڕۆما لەگەڵ مەسیحیەت نەیاندەکرا کەوتنە لێدانی، کە زانییان بەوە سەرکەوتوو نابن کەوتنە دابەشکردنی ڕێگەکە لەگەڵیان، بەوە مەسیحیەت دەستبەرداری برێ بنەمای سەرەکی خۆی بوو لە بەرامبەر قبوڵکردنی لەلایەن دەسەڵاتەوە، هەمان ڕێگەش لەگەڵ ئیسلامدا گیرایەبەر، بەڵام ئیسلام بێ باکی خۆی نواند ﴿لَكُمْ دِينُكُمْ وَلِيَ دِينِ﴾.

هەر هەوڵێکی ئەوان بۆ ئەوەیە گومان لەسەر ئەم سیفەتانە دروست بکەن:

١- گشتگیری و کامڵێتی.

٢- بێ گومانی.

٣- جیهانێتی.

٤-هەمیشەیی.

٥-نەگۆڕاوی.

ئیسلام هەموو لایەنەکانی ژیانی گرتووە و کەماڵی مەسەلەکانیشی باسکردووە، نەك تەنها ئەوەی برێ لایەنی هێنابێ و لەو هێنانەشدا کەموکورتی لە باسکردنیدا هەبێ،

بەڵکو هێندە پڕاوپڕ باسی کردووە تەحەدای مرۆڤایەتی دەکات نمونەی پەیامی وا بێنن، بانگێشیان دەکات بۆ مشتومڕ ﴿تَعَالَوْا نَدْعُ أَبْنَاءَنَا وَأَبْنَاءَكُمْ وَنِسَاءَنَا وَنِسَاءَكُمْ وَأَنفُسَنَا وأَنفُسَكُمْ ثُمَّ نَبْتَهِلْ﴾. ئەوەشی باس کردووە هیچ گومانێکی تێدا نیە ﴿ذَلِكَ الْكِتَابُ لاَ رَيْبَ فِيهِ﴾ هەمیشەش نەیارانی دەیانەوێ ئەم سیفەتەی لێ دامالن، هەروەها پەیامەکە جیهانیە نەك ناوچەیی یان نەتەوەیی ﴿وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ﴾، هاوکات هەمیشەییەو ماوەیەکی دیاری کراوی بۆ دانەنراوە، بەڵکو کۆتا پەیامی خوایە تا ڕۆژی دوایی.

هەروەها ئیسلام چەسپاوو نەگۆڕاوە، واتە دانراوی خواییەو دەستکاری ناکرێ، خواش پەیامی خۆی دەپارێزێ و تا ئێستاش پاراستوویەتی و تا دوارۆژیش دەیپارێزێ ﴿إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ﴾.

جیهانی ڕۆژئاواش کە یەك دوای یەك کەوتووەتە گۆڕینی پەیامە خوداییەکان بەو جۆرەی لەگەڵ ویست و حەزی خۆیدا بگونجێ، توانی مەسیحیەت وا لێبکات تێکەڵ بێ بەبیری کۆنی یۆنانی و ڕۆمانی و خواپەرستی پێ بگۆڕێ بە فرە خودایی و ئایینەکە لە ڕەوتی دروستی خۆی لابدات، چونکە ڕۆژئاوا تا ئەمڕۆش دەنازێت بە ڕۆمان و یۆنان و خۆی بە کەسی باڵاو جگە لە خۆی بە بیرکەوتوو و دواکەوتەی خۆی دەزانێ.

سەرەتا وای زانی بەرامبەر ئیسلامیش ئەوەی بۆ دەچێتە سەر، بەڵام کە بۆی ڕوون بوویەوە سەبارەت بە ئیسلام مەسەلەکە جیاوازە کەوتە بەرگریکاریەکی سەرسەختانەو کۆمەڵێك هەنگاوی گرتەبەر:

یەکەم: لەناوخۆیدا: لەلای خۆیەوە کۆمەڵێك هەنگاوی خێرای گرتەبەر:

١- هەوڵی دوور ڕاگرتنی خەڵك لە ناسینی ئیسلام تا نەزانن ئیسلام چیە و نەکەونە بەراوردکاری لەگەڵ بیری ڕۆژئاوادا تا خۆیان بمێننەوە.

٢- ڕێگرتن لەوانەش کە دەیانویست ئیسلام بناسێنن بە ڕۆژئاوا.

٣- بەردەوام سەرقاڵکردنی خەڵك بە پەیامی جیاجیا تا هەردەم سەرقاڵ بن بەوانەوە، ماوەیەك بە مەسیحیەت، دواتر بە هەڵدانەوەی بیری کۆنی یۆنان و ڕۆمان، جاریٚ بە بیری دژە ئایینی، جاریٚ بە بیری سەرمایەداری، جاریٚ بە ڕەوتی مارکسی، سەرقاڵکردنیان بە بیری جنسی بێنابڕوویی، چەندین ڕێگەی تریان پیٚ تاقی دەکەنەوە تەنها بۆ ئەوەی دەرفەت نەدەن چاوێکیان ڕوو لە ئیسلام بیٚ.

٤- هەوڵی نیشاندانی ئیسلام بەوجۆرەی خۆیان حەزیان پێیە، تا ئیسلام وا نیشان بدەن لە لایەکەوە کەموکورتی هەبیٚ، لە لایەکەوە بە بیری دزراوی دابنێن، لە لایەکی تریشەوە بە دوژمنی ئەو خەڵکەی خۆیانی دابنێن.

دووەم: لە بەرامبەر جیهانی ئیسلامی دا: لەم ڕووەشەوە چەند هەنگاوێکیان گرتەبەر:

١- ڕیٚ گرتن لە موسڵمانان تا تێکەڵ نەبن و ڕێیان پێنەدەن ئیسلام بەو خەڵکە بناسێنن.

٢- دروستکردنی دوژمنایەتی لەگەڵ جیهانی ئیسلامی و موسڵماناندا وەك ئەوەی لە سەردەمی فتوحاتدا کاتیٚ خەڵکیٚ ئیسلامیان ناسی خێرا موسڵمان دەبوون مەسیحیەکانی ڕۆژئاوا کەوتنە سوتاندنی قورئان تا ڕقیٚ لەگەڵ موسڵمانان دروست بکەن و بەریگرن بەو لێشاوی موسڵمان بوونە.

٣- لێدانی موسڵمانان لە ڕووی سەربازیەوە، دیارترین نموونەش شاڵاوە خاچیەکانی سەردەمانی عەباسی و مەملووکی، دواتریش شاڵاوە داگیرکاریەکان کە تا ئەمڕۆش لەژێر دروشمی جیاجیادا بەردەوامن.

٤- هەناردەکردنی بیری خۆیان بۆ جیهانی ئیسلامی لەڕێی بیربراو و کەمفامانی ناو جیهانی ئیسلامیەوە تا ئەگەریش سەرکەوتوو نەبن هیچ نەبیٚ کەمفامانیٚ لە خشتەبەرن.

٥- ڕەوتی بەرفراوانی موژدەبەری کە هاودەم بە ڕەوتە سەربازیەکە هەنارده دەکرا.

بەڵام ئیسلام هەموو ئەو هەنگاوانەی بەرپەرچ دایەوە، بۆیە لەسەر ئاستی ناوخۆیی توانی لە چەند ڕێیەکەوە بچێتە ناو ڕۆژئاوا و بە لێشاو خەڵکی موسڵمان بن، لەوانە:

١- چوونی تاکە تاکەی موسڵمانان و بانگەوازیان لەوێ کە بەوە بنکەیان دادەکوتاو هەریەك لەو موسڵمان بووانە دەبووە وێستگەیەکی بانگەوازی بەهێز.

٢- فتوحاتی ئیسلامی کە زۆر بەهێز و چالاکانە ڕۆڵی بینی لەگەیاندنی ئیسلام بە ڕۆژئاوا.

٣- گەیاندن و ناساندنی ئیسلام بەوانەی دەهاتن بۆ لێدانی ئیسلام، ئیتر زۆرێکیان موسڵمان دەبوون و بە توێشوویەکی ئیسلامیەوە دەچوونەوە ڕۆژئاوا.

٤- بەهێزی زانستی ئیسلامی کە شەیدایانی زانستی لە ڕۆژئاوادا ڕاکێش دەکرد تا بێن لە جیهانی ئیسلامیدا زانست وەربگرن، کاتێ شارەزای ئیسلام دەبوون بە موسڵمانی دەگەڕانەوە یان هیچ نەبێ ئیسلامیان زۆر لا ڕەواتر بوو لە ئایینی نیشتمانی خۆیان یان هەر هیچ نا دژایەتییان نەدەکرد.

لەسەر ئاستی هێرشی دژ بە ئیسلامیش کە ڕۆژئاوا گرتبوویەبەر دووبارە ئیسلام سەرکەوت و کۆمەڵێك هەنگاوی یەکلاکەرەوەی نا، لەوانە:

١- بە سەختی وەڵامی شاڵاوە سەربازیەکانی دایەوەو توانی بە دۆڕاوی بیانگێڕێتەوە، نەك تەنها بە دۆڕاوی سەربازی، بەڵکو دۆڕاوی هزریشیان تووش بکات، لە داگیرکاری نوێ و هاوچەرخیش دا ئەگەر چی ئیسلام بە تەواوەتی لە دیدی سەربازیەوە سەرنەکەوت بەڵام لەلایەکەوە بەردەوام بەرگریکاری باشی هەبووە، لەلایەکی دیکەشەوە لە سەنگەری بانگەوازو چوونە ناو ڕۆژئاواو بەلێشاو موسڵمانکردنی ڕۆژئاواییەکان سەنگەری لێگرتووە، بۆیە ڕۆژ بە ڕۆژ ڕێژەی موسڵمانان لە جیهاندا ڕوو لە زیادبوونە بەتایبەت لە جیهانی دەرەوەی ئیسلامی دا ڕێژەی موسڵمان بوون تەواو

ڕوو لەزیاد بوونە، ئەمەش سەرکەوتنی گەورەی ئیسلامەو ئەمەش هێندەی تر ڕۆژئاوای داخ لەدڵ کردووەو وای لێکردووە سەر لەنوێ هەست بە شکست بکات.

٢- بەسەختی وەڵامی شاڵاوی هزری ڕۆژئاوای دایەوە، چونکە پیلانی ڕۆژئاوا ئەوە بوو بتوانێ هەریەك لە بیری لاڕێی یۆنانی و ڕۆمانی و بیری بتپەرستی ناو ڕۆژئاواو بیری لاڕێی کەهەنوتی مەسیحی و بیری جادووگەری هیندی و بیری ئاگرپەرستی فارسی تێکەڵ بکات بە بیری دروستی ئیسلامی، بەمەش چەند داردەستێکی دەست کەوتن وەك فارابی و حەلاج و ئیبن عەرەبی و چەندێکی تر کە خێرا زانایانی ئیسلامی وەك غەزالی و ئیبن تەیمیە و ئیبن قەیم و چەندێکی تر بە بەڵگەی بەهێزی قورئان و سوننەت بێزەبوونیان کردن و نەیانهێشت ڕەوتی دروستی ئیسلامی تێکبدەن، بەداخەوە ئەمڕۆش کەسانێ کەوتوونەتە هەمان داوەوەو واش تێگەیشتوون ئەوە خزمەتە بە بیرو ڕەوتی ئیسلامی، بەڵام بێگومان ڕەوتی ئیسلامی لاڕێبوون قبوڵ ناکات.

ئەمڕۆش جیهانی ئیسلامی لە تەنگژەدایە، تەنگژەیەك کە لە سەدەی نۆزدەوە ڕووی تێکردووەو لە چەند ڕوویەکەوە جیهانی ئیسلامی شێلاوە، بەڵام سوپاس بۆ خوا وا لەسەر پێ کەوتنەوەدایەو لەم سەدەی بیست و یەکەمەشدا ڕووەو گرتنەوە دەستی جڵەوی جیهان دەچێت.

ئەو تەنگژەی ئەمڕۆ جیهانی ئیسلامی تێکەوتووە لەم مەترسیانەدا خۆی دەبینێتەوە:

١- مەترسی خاچی کە شاڵاوی سەربازی و موژدەبەریشی هێناوە بۆ سەر جیهانی ئیسلامی.

٢- مەترسی گرنگیدان و سەرخستنی ڕەوتە لادەرەکانی ناو مێژووی ئیسلامیو پاڵپشتیکردنیان بۆ لێدانی بیرو دەسەڵاتی ئیسلامیش وەك موعتەزیلەو شیعەو سۆفیگەری لاڕێ و قادیانی و... هتد.

٣- مەترسی ڕەوتی عەلمانیەت کە بە زۆر بەسەر موسڵماناندا دەسەپێنرێ، چ لە ئاستی دەسەلات و سیاسەتدا، چ لە ئاستی پەروەردەو فێرکردندا.

سوپاس بۆ خوا پاش خەبات و بەرخۆدانی زیاد لە سەدەیەکی موسڵمانان وا موسڵمانان لە قۆناغی شکستەوە هەنگاویان ناوە بەرەو قۆناغی بەرگری و خۆگرتنەوەو پێشرەوی تا ئاستێ زۆرێك لە بیریارانی جیهان سەدەی بیست و یەك بە سەدەی ئیسلام دادەنێن

لەم ڕوانگەوەو وەك خستنە بەردەستی زانیاریەکی پوخت و پڕواتا لەسەر بیری ڕۆژئاوا بە پێویستمان زانی ئەم کتێبەی بەردەستتان وەرگێڕینە سەر زمانی کوردی بە ناونیشانی بیری ڕۆژئاوا لە نوسینی بیریاری گەورەی ئیسلامی ئەنوەرلجوندی کە زانایەکی بیرمەندی ئیسلامی میسریەو بەداخەوە زۆرێك لە موسڵمانان هێشتا ئەم کەڵە پیاوە بەباشی ناناسن، بەڵام هەرکەس دەست بداتە نووسینەکانی سات دوای سات هەست بە گەورەیی بیری ئەم کەسایەتیە دەکات.

نووسەر لەم کتێبەی دا بە شێوەیەکی مەوزوعی باس لە بیری ڕۆژئاوا دەکات هەر لە قۆناغی یۆنانی ڕۆمانیەوە تا ئەمڕۆ، لە هەر قۆناغێکیشدا دیدی ڕەخنەیی لەسەر دێنێ‌و بە وردی شەن و کەوی ئەو قۆناغە دەکات، بەرامبەر بەوەش بەدیلی بیری ئیسلامی لەڕووی ئەو بیری قۆناغانەدا دێنێ.

هاوکات بە پێویستمان زانی وەك سەرەتایەك پوختەیەك لەسەر ژیان و نووسین و هەوڵ و دیدی نووسەر (ئەنوەرلجوندی) بۆ خوێنەرانی ئازیز بخەینە ڕوو، بۆ ئەمەش هەمان نووسینی بەڕێز مامۆستا ئیکرام کەریممان لەوبارەیەوە هێناوەو دامان ناوە کە لە ژمارە دووی گۆڤاری ڕێنوێن دا بڵاوی کردووەتەوەو بە پوختی ئەم کەسایەتیەمان پێ دەناسێنێ.

خوایە ئیسلام پەیامی تۆیەو ئێمەش بۆ ئیسلام لێنەوییوین، نیازمان تەنها بۆ تۆیـە و تەنها تۆیشمان بەسە، دەی پەنامان بدەو بۆ خزمەتی پەیامەکەت ڕێمان پێ بگرەبەر.

﴿إن اريد الا الاصلاح ما استطعت وما توفيقي إلا بالله عليه توكلت و إليه انيب﴾

نهاد جلال حبيب الله

١٣\شعبان\١٤٣٢

كورتەیەك لەسەر نووسەر(أنور الجندي)

نووسینی: إكرام كریم

ئەنوەر جوندی بەحەق ئەو بیرمەندە گەورەیە كە كەم كەس ئەیناسیت، سەیرە بیرمەندو بەحیكمەت و زانایەكی وەك ئەم زاتە، موسڵمانان بێ ئاگابن لێی؟! ئەم مامۆستایەی كە هەتا لەگەڵی دەرۆیت زیاتر گەورەی و فرەی و ئاستی بێ كۆتای مەعریفیت بۆ ئاشكرا دەبێت، قەڵەمەكە بە راستی بەقەد شمشێری یەك سوپا بەرگری لە ئیسلام كردوە، هێندەی كتێبی بە نرخی نوسیوە كە گەر نەیناسیت دەڵێیت ئەمە یەكێكە لە زانا ناودارو گەورەكانی مێژووی موسڵمانان، ئێمە لە گۆڤاری ڕێنوین بڕیارمانداوە پرۆژەی بە كورد كردنی نوسینەكانی ئەم زاتە گەورەیە دەست پێ بكەین چ لە ڕێگەی گۆڤارەكەوە بێت یان لە ڕێگەی ئەو زنجرە كتێبەی كە پاشكۆی گۆڤارەكەیە، دەرگاش والآیە بۆ هەموو كەس ئەو خزمەتە گەورەیە بە كتێبخانەی هزری ئیسلامی كوردی بكات، چونكە مامۆستا هێندە گەورەیە بەشی هەمووی دەكات! دەرگای ئەم پرۆژەشمان بەم نوسینەی م.ئیكرام دەكەینەوە كە بەراستی بە خوێندنەوەی ئەم بابەتە یەكسەر شەیدای نوسینەكانی ئەم زانا گەورەیە دەبیت.

هەر باشە لەپاش مردنیشیان یادی زانان و پیاوە گەورەكان بكرێتەوە ولا بكرێتەوە بەلای ئەو كەلەپوورەی كە بەجێ ی دەهێڵن بۆمان، هەرچەندە وەفاو راستی لەوەدایە كە لەژیانـدا بە یادی زاناو پیاوە گەورەكانەوە بژین و لەخزمەتیاندا گرێ ی دڵی خۆمانیان بۆ بكەینەوە و سود لە حیكمەت و ئەزمون و زانستەكانیان وەربگرین و ئەوانیش ئاسودەو دڵخۆش بكەین بە چالاكی و گوێگرتن و گوێڕایەڵی بۆیان.

چەند زانا لە ژیانی خۆیاندا لە بێمەیلی خەڵكی نائومێد بوون، هەبوە سەری خۆی هەڵگرتووە، هەبوە كەشكۆڵی سەفەری لێ هەڵگرتوە و هەبووە هەڵوێستی ناباش و پر

زیانی وەرگرتوە لە خەڵكی وەك كاردانەوەیەك بۆ ئەو بیمەیلیەی خەڵكی بۆ خۆی و بـۆ زانستەكەی!!

ئەبو حەیانی تەوحیدی لە كۆتای ژیانیدا چوەتە ناو كتێبخانەكەی و چاوێكی گێڕاوە بەناویاندا و بەحەسرەت و دڵتێشانێكەوە تێر تێـر بۆی ڕوانین و لـەداخی بێمـەیلی و ناحاڵی بوونی خەڵكی لێ ی ئاگری خۆش كردو دانە دانە هەموو كتێبەكانی سوتاند كـە هەموو تەمەن و عەقڵی خۆی تیدا سەرف كردبوو!

سـەعدەدینی تەفتـەزانی لـە گەرمـەی وانـە وتنەوەیـدا بـە قوتابیـەكانی كـە فێـری (منطـق) و (فەلـسەفە) و (زانـستەكانی دیـن)ی ئـەكردن، یـەكێك لـە مناڵـەكانی هاتـە ژورەوەو ووتی: باوكە لەماڵەوە نانمـان نیـە، تەفتـەزانی كتێبەكـەی لـە دەسـت كەوتـە خوارەوەو زمانی بەسـرا، قوتابیـەكانی سـەریان بـەرزكردەوەو عـەرزیان كـرد قوربـان! دەرسمان بۆ تەواو بكە، هاتە زمان و وتی نانمان نیە هەموو زانستێكی لە بیر بردمەوە!

نەضری كوری شەمیل زانای گەورەی (نحـو) كتێبـەكانی دا بـە شـانیدا و لەشـار چـوویە دەرەوەو كەشـكوڵی سـەفەری هـەڵگرت، قوتابیـەكانی پێـشیان لێ گـرت و عـەرزیان كـرد: قوربـان! بۆچـی جێمـان دەهێڵـی؟ بـە حەسـرەتێكەوە فـەرمووی: كوڕینـە! خـوا ئـەزانێت ناوساجیەكم شك ببردایە جێم نە ئەهێشتن!

ئەمانەو سەدان زانـای گـەورە كاتێـك كـە توێژینـەوە لـە كەلـەپورەكانی ئەكـەیت هەسـت دەكەیت عملاقێكە و لە پشت یەك شاخی گەورە بەرهەمەوە وەسـتاوە و شـەو ڕۆژی داوەتـە دەم یەك بۆ خزمەتی دین و دونیـای خـەڵكی، (ئـەنوەر لجونـدی) یەكێكـە لـەز زانایانـەی كـە باڵای لە باڵای زۆربەی زانایان و بیرمەندان بـەرزترە و نوسـین و شوێنەوارەكانیـشی شـایەتی ئەو ڕاستیەن.

ئەنور لجوندی خاوەنی خەزێنەیەکی پڕ کتێبە بۆ نمونە:

١. دووسەد کتێبی هەمە چەشن لە هەموو بوارەکانی ڕۆشنبیری ئیسلامیدا.

٢. زیاد لە سێ سەد نامیلکەی تر کە پێکەوە قوتابخانەیەکی فیکری دائەمەزرێنن.

٣. دە (مەوسوعەی) ی گەورەی نوسیوە کە یەکێکیان بە ناوی (مقدمە المناهج و العلوم)ە کە چل بەرگەو لە (١٠) جەڵد کتێبدا کۆکراوەتەوە و ئەم مەوسوعەیەی هەوڵێکە بۆ دانانی بەرنامەیەکی ڕۆشنبیری تێرو تەواو کە جێگەی هەموو سەرچاوەیەك بگرێتەوە بۆ ڕۆشنبیرانی ئیسلامی و ئەوانەش ئەیانەوێت لەسەر ئیسلام بخوێننەوە.

یەکەم: (موسوعة مقدمات العلوم والمناهج) کە دە موجەڵەدو ٦٣٠٧ لاپەرەیە و موجەڵەدەکانی بەم شێوەیەن:

(١) الفكر الإسلامي (بناء الفكر الإسلامي وتطوره . مخططات غزو الفكر الإسلامي . مؤامرات إنبعاث الفكر الوثني الهليني والشرقي القديم) ط الاولى ١٣٩٩هـ /١٩٧٩م دار الأنصار بالقاهرة.

(٢) تاريخ الإسلام (من فجر الإسلام إلي العصر الحديث . عالم الإسلام وعالم الغرب_ من الوحدة الإسلامية إلي الترك والعرب

(٣) العالم الإسلامي المعاصر (عالم الإسلام المعاصر . العالم الإسلامي والغزو الصهيوني . العالم الإسلامي والغزو الشيوعي).

(٤) اللغة والأدب والثقافة (اللغة العربية وقضاياها . خصائص الأدب الغربي وقضية الشعوبية . الثقافة العربية اسلامية أصولها وانتماءها) ط دار الأنصار ١٩٨٢ م.

(٥) التبشير والاستشراق والدعوات الهدامة (التبشير والاستشراق وأثرهما في الفكر والاجتماع . المؤامرة على تاريخ الإسلام _ الإسلام والدعوات الهدامة) ط دار الأنصار ١٩٨٣م.

(٦) المجتمع الإسلامي (نظام الإسلام . قضايا المجتمع . التربية الإسلامية ومناهج التعليم) ط دار الأنصار ١٩٨٥م.

(٧) الحضارة والعلم والعلوم الاجتماعية (مفاهيم العلوم الاجتماعية . الإسلام والحضارة . الإسلام والتكنولوجيا) ط دار الأنصار ١٩٨٦م.

(٨) طابع الإسلام بين الأديان والأيديولوجيات (عطاء الإسلام للبشرية . العلمانية في ضوء الإسلام والأيديولوجيات المعاصرة) ط دار الأنصار ١٩٨٦م.

(٩) المنهج الغربي أخطاؤه والشبهات المثارة ضد الإسلام (أخطاء المنهج الغربي الوافد _ من التبعية إلي الأصالة دراسة قضايا التعليم والشريعة واللغة العربية . موقف الإسلام من الفلسفات القديمة).

(١٠) تاريخ اليقظة الإسلامية في مراحلها الثلاث (اليقظة الإسلامية فى مواجهة الاستعمار _ اليقظة الإسلامية فى مواجهة التغريب _ اليقظة الإسلامية فى الشيوعية . والموسوعة طبعة دار الأنصار١٤٠٩ هـ.

دووهەم: (الموسوعة الإسلامية العربية) لەم بەشانە پێكدێت:

(١) أصول الثقافة العربية ومصادرها الإسلامية ط دار الكتاب اللبناني ١٩٦٤ م.

(٢) خصائص الأدب العربي.

(٣) العروبة والإسلام.

(٤) الإسلام والفلسفات المعاصرة.

(٥) حضارة التوحيد وحضارة الوثنية.

(٦) الفصحى لغة القرآن.

(٧) الشريعة الإسلامية في مواجهة الراسمالية والديمقراطية والماركسية.

(٨) الإسلام والعالم المعاصر.

(٩) سقوط العلمانية ط دار الكتاب اللبناني بيروت ١٩٩٣ هـ/ ١٩٧٣م الأولى.

(١٠) الإسلام والدعوات الهدامة.
(١١) الفلسفات القديمة والمعاصرة في ضوء الإسلام.
(١٢) مفاهيم النفس والأخلاق والإجتماع في ضوء الإسلام.
(١٣) أخطاء المنهج الغربي الوافد ط دار الكتاب اللبناني بيروت الأولى ١٩٧٤م.
(١٤) مخططات التبشير الغربي في غزو الفكر الإسلامي.
(١٥) مخططات الاستشراق في تغريب الفكر الإسلامي.
(١٦) المخططات الإستشراقية في تغريب الفكر الإسلامي.
(١٧) الإسلام وحركة التاريخ ط دار الكتاب اللبناني بيروت.
(١٨) العالم الإسلامي والإستعمار السياسي، والاجتماعي، والثقافي ط دار الكتاب اللبناني بيروت الأولى ١٩٧٩م.
(١٩) التربية والتعليم والثقافة في ضوء الإسلام.
(٢٠) الشبهات والأخطاء الشائعة في الأدب والاجتماع والتاريخ ط دار الاعتصام ١٩٩٥م.
(٢١) الأخطار التي تواجه الأمم.
(٢٢) القيم الأساسية للفكر الإسلامي والثقافة العربية.
(٢٣) الإسلام والثقافة العربية في مواجهة التغريب.
(٢٤) يقظة الفكر العربي في مواجهة الاستعمار.
(٢٥) معالم الفكر العربي

سييهم: (موسوعة معالم الأدب العربي المعاصر): ئهم بهشانه لهخۆدهگرێ:
(١) النثر العربي تطوره وأعلامه.
(٢) الأدب العربي الحديث في معركة المقاومة والتجمع.
(٣) المعارك الأدبية.
(٤) الفكر العربي المعاصر في معركة التغريب والثقافة.
(٥) الصحافة السياسية في مصر.

(٦) الشعر العربي المعاصر تطوره وأعلامه.
(٧) القصة العربية المعاصرة تطورها وأعلامها.
(٨) اللغة العربية بين خصومها وأنصارها.
(٩) أدب المرأة العربية تطوره وأعلامه.
(١٠) معالم الأدب العربي المعاصر في النقد والفنون المختلفة.

چوارەم: (موسوعة التأصيل الإسلامي) ئەم كتێبانە لەخۆدەگرێ:

(١) من سقوط الخلافة إلي مولد الصحوة ط بيت الحكمة للنشر والتوزيع بالقاهرة بدون تاريخ الجزء الأول.
(٢) من سقوط الخلافة إلي مولد الصحوة ط بيت الحكمة للنشر والتوزيع بالقاهرة بدون تاريخ الجزء الثاني.
(٣) من سقوط الخلافة إلي مولد الصحوة ط بيت الحكمة للنشر والتوزيع بالقاهرة بدون تاريخ الجزء الثالث.
(٤) من سقوط الخلافة إلي مولد الصحوة ط بيت الحكمة للنشر والتوزيع بالقاهرة بدون تاريخ الجزء الرابع.

پێنجەم: (موسوعة معلمة الإسلام)

لە دوو بەرگدا ئیسلام دەناسێنێ

(١) المجلد الأول خمسون مصطلحا في مختلف المجالات.
(٢) المجلد الثاني خمسون مصطلحا في مختلف المجالات.

شەشەم:(موسوعة العلوم الإسلامية)ط دار الاعتصام ١٩٨٢م

(١) الفكر الإسلامي والثقافة العربية المعاصرة في مواجهة تحديات الإستشراق والتبشير والغزو الثقافي.
(٢) تاريخ الغزو الفكري والتغريب خلال مرحلة ما بين الحربين العالميتين ١٩٢٠: ١٩٤٠م.
(٣) أسلمة المناهج والعلوم والقضايا والمصطلحات المعاصرة.
(٤) معالم تاريخ الإسلام المعاصر.

(٥) من اليقظة إلي الصحوة خلال المرحلة من ١٩٣٣: ١٩٨٨م.

حەوتەم: (موسوعة تاريخ الصحافة الإسلامية خلال القرن الرابع عشر الهجري من ١٣٠١ هـ: ١٤٠٠هـ، ومن ١٨٨٤: ١٩٨٠م)

(١) الصحافة السياسية في مصر منذ نشأتها إلي الحرب العالمية الثانية.

(٢) تطور الصحافة العربية في مصر (إطار لملامح المجتمع وصورة العصر).

(٣) تطور الصحافة العربية بين الحربين ١٩١٩: ١٩٣٩م في العالم العربي.

(٤) تطور الصحافة في العالم العربي بين الحرب العالمية الثانية إلي اليوم.

(٥) تاريخ الصحافة الإسلامية الجزء الأول ويتحدث فيه عن مجلة المنار.

(٦) تاريخ الصحافة الإسلامية الجزء الثاني ويتحدث فيه عن مجلة الفتح.

(٧) الصحافة والأقلام المسمومة.

(٨) الصحافة الكاريكاتورية.

هەشتەم:(موسوعة القرن الخامس عشر الهجري)

(١) الأخطاء الشائعة ط دار الاعتصام ١٩٩٥م.

(٢) معالم التاريخ الإسلامي المعاصر ط دار الاعتصام ١٩٨١م.

(٣) المد الإسلامي ط دار الاعتصام بدون تاريخ.

(٤) إعادة النظر في كتابات العصريين في ضوء الإسلام، دار الاعتصام ١٩٨٥م.

(٥) القرن الخامس عشر: قضاياه وتحدياته.

(٦) إطار إسلامي للفكر المعاصر ط المكتب الإسلامي،ط١، ١٤٠٠هـ /١٩٨٠م.

(٧) مشكلات العصر وقضايا الفكر ط.

(٨) نوابغ الإسلام ط دار الاعتصام ١٩٨٣م.

(٩) الأخطار التي تواجه الأمم.

(١٠) الصحوة الإسلامية منطلق الأصالة ط دار الاعتصام بدون تاريخ.

(١١) تصحيح المفاهيم في ضوء الكتاب والسنة ط دار الاعتصام ١٩٨٣م.

نۆیەم:(معالم التاريخ الإسلامي المعاصر)

(١) الإسلام وحركة التاريخ.

(٢) العالم الإسلامي والاستعمار السياسي والاجتماعي والثقافي.

(٣) العروبة والإسلام.

(٤) الإسلام والغرب.

(٥) الوحدة الإسلامية وعودة الخلافة.

(٦) خريطة الإسلام المعاصر.

(٧) مصر العربية الإسلامية.

دەیەم: معالم تاريخ الإسلام

(١) تاريخ الإسلام في مواجهة التحديات.

(٢) المؤامرة على الإسلام.

(٣) المخططات التلمودية والصهيونية في غزو الفكر الإسلامي.

(٤) مقدمة المناهج.

(٥) من التبعية إلى الأصالة في مجال التعليم و القانون واللغة.

(٦) الف مليون مسلم في مواجهة الأخطار والتحديات.

(٧) حركة اليقظة الإسلامية في مواجهة الاستعمار والتغريب والشعوبية.

"محمد المجذووب"ی هاوڕێ و نوسەری دیاری میصری ئەڵێت: پەنجا بەرگی لە (معلمة الاسلام)نوسیوە !.

٥. ئەوەی دەستی پێ ی گەشتبێت لە ڕێبەرانی فەرهەنگ و ئەوەی هاوچەرخ لە (١٧) هەقدە جەڵدا ژیانامەو بەرهەم و نوسینەکانیانی داوەتە بەر نەشتەری رەخنەو لێکوڵینەوەی زانستی.

٦. ژیانامەی گەورە پیاوانی ئیسلام بە شێوازێکی زۆر بەچێژو ووردەکارانەوە کە تەنیا لەسەر ژیانی ئیمامی حەسەن بەننا (٣)بەرگ کتێبی نوسیوە و تیدا میتۆدی ئەو زانا بەرزانەی باس کردوە کە خۆیان و شاگردانیان لەسەر پەروەردە کردوە وەك (نوابغ الفكر الاسلامی) کە تیدا لە ژیانی (ابن خلدوون و بێرونی و غەزالی و ئیبن تیمیە و ئیبن حەزم و شافعی...هتد) توێژیوەتەوە.

٧. مامۆستا ئەنوەر لجوندی بە درێژای ٦٠ساڵی تەواو لە وتار نوسین نەکەوتوە و بەردەوام نوسینی لە رۆژنامە دیارو بەناوبانگەکاندا نووسیوە.

ناونیشانی هەندێك لە کتێبەکانی:

١. شبهات حول الفكر الاسلامي.
٢. نقد مناهج الغرب.
٣. اخطاء المنهج الغربي الوافد.
٤. الضربات التى وجهت الى الامة الاسلامية.
٥. تأصيل مناهج العلوم.
٦. اليقظة الاسلامية في مواجهة الاستعمار.
٧. اقباس من السيرة العطرة.
٨. قضايا الشباب المسلم.
٩. نحو بناء منهج البدائل الاسلامية للنظريات و الايدولوجيات و المفاهيم الغربية الوافدة.
١٠. موقف الاسلام من العلم او الفلسفة الغربية.
١١. مقدمات العلوم و المناهج
١٢. اطار اسلامي للفكر المعاصر.
١٣. بناء منهج جديد للتعليم و الثقافة على قاعدة الاصالة.
١٤. التربية و بناء الاجيال في ضوء الاسلام.
١٥. ترشيد الفكر الاسلامى.
١٦. نظريات وافدة كشف الفكر الاسلامي زيفها.
١٧. نحن و حضارة الغرب.
١٨. وحدة الفكر الاسلامي:مقدمة للوحدة الاسلامية الكبرى.
١٩. نوابغ الاسلام.
٢٠. مصححوا المفاهم.
٢١. المسلمون على مشارف القرن خامس العشر الهجرى
٢٢. اسلمة المناهج والعلوم والقضايا و المصطلحات المعاصرة.

مامۆستا ئەنورلجوندی دوو جۆر کتێبی گیرفانی نوسیوە:
یەکەمیان: لە ژێر ناوی في دائرة الضوء کە پەنجاهەڵقە کتێبی گیرفانییە.
دووهەمیان: لە ژێر ناوی(على طريق الاصالة) ئەمیش هەر پەنجا هەڵقەیە ! !

كورتەیەكی ژیانی ئەنوەر الجندی (١٩١٧-٢٠٠٢).

ناوی تەواوی بریتیە لە (احمد انور سید احمد الجندی) لە ڕۆژی دەی مانگی ربیع الاولی ساڵی ١٣٣٠ كۆچی دا بەرامبەر ساڵی (١٩١٧) ی زاینیدا لە دێ ی (نەخیلە)ی سەربە شاری دیروگی سەر بە پارێزگای (اسیوط) لە دایك بوە.

لە ماڵێكی دیندار و محافیزكاردا هاتوەتە دنیاو باوكی پیاوێكی خوێندەوارو خاوەن كتێبخانەیەكی گەورەی خۆی بوە.

لەتەمەنی منداڵیدا و هەر لە مزگەوتی لادێكەیاندا هەموو قورئان لەبەر دەكات و ئەچێتە بەرخوێندنی حكومی.

دەست بە نوسین و وتار دان ئەكات و سەرنجی مامۆستاو هاورێكانی ڕائەكیشێت و لە بەشی (ئابوری و بەرێوبردنی بانكەكان) زانكۆی ئەمریكی تەواو دەكات و فێری ئینگلیزیەكی چاك دەبێت كە تایبەت بۆ ئەوە ئەیخوێنێت كە چاودێری وردی ئەو نوسینانە بكات كە دژ بە ئیسلام و موسوڵمانان ئەنوسرێن، وەك پێغەمبەری خوا ئەفەرموێ (من تعلم لغە قوم امن مكرهم) هەركەسێك زمانی میللەتێكی تر فێر ببێت ئەوە لە فرت و فێڵ و پیلانیان بە دوور دەبێت.

ئەو مامۆستاو كەسایەتیانەی كە ڕۆڵی گرنگیان بینیوە لە پێگەیاندنی ئەنوەر لجوندیدا بریتی بوون لە دوو كەس یەكەمیان (ئیمامی بەننا) و ئەوی تریان (شێخ فخرالدین)ناوێك كە هیچ زانیاریەك دەربارەی ئەم دووهەمەیان نی یە و نازانرێت كێ بوە، ئەوەندە نەبێت مامۆستا ئەنوەرلجوندی خۆی دەربارەی ئەم شیخ فخرالدینە ئەفەرموێ: (لە قۆناغی گەشە كردن و دروست بوونمدا پیاوێكی بەرێزم ناسی كە

ئاراستەی فیکرمی بە تەواوی گۆڕی و کردمیە خاوەنی فیکرێکی رەسەن و میتۆدێکی راست و دروست بەتایبەت لەو نوسینانەدا کە لە رۆژنامەکاندا بە گشتی و لە رۆژنامە ئیسلامیەکاندا بەتایبەتی بلاوم ئەکردنەوە کە تا ئیستاش هەر بەردەوامم لەسەری) ئەم پیاوە گەورەیە هەر ئەوەندە لە ژیانی ئەزانرێت بەلام ئەوەندە بەسە کە بیرمەندێکی گەوری وەك ئەنوەرلجوندی ئەم شایەتیەی بۆ بدات و خۆی بە قەرزاری ئەو بزانێت وئەبێ ئێستا ڕۆحی چەندە بەختەوەر بێت کە بیرمەندێکی گەورەی وای خستبێتە سەر فیکری ڕەسەنی ئیسلامی.

بەلام مامۆستا حەسەن البنا کە پیاوێکی بەناو بانگ و ڕێبەرێکی ئیسلامی گەورەیە مامۆستا ئەنوەر لجوندی سێ کتێبی لەسەر نوسیوە کە یەکەمیان لەسەرەتای گەنجێتیدا لەسەری نوسیوە بە ناوی (الاخوان المسلمون فى میزان الحق) پاشان کتێبێکی چڕ تر و زانستی تری لەسەر نوسیوە بە ناوی (قائد الدعوە...حیاە رجل وتأریخ مدرسە) سێیەمین کتێبی دەربارەی ئیمامی بەننا بریتی بوە لە (حسن البنا...الداعیە الامام و المجدد الشهید) کە کتێبێکی گەورەی شەشسەد لاپەڕەییەو لە تەواوی ژیانی ئەو مامۆستا بەرێزەی کۆڵیوەتەوە و سەرسامی خۆی دەربریوە بەرامبەر خۆی و فیکر و بەرنامەی کاری و ئەو قوتابخانە ئیسلامیەی کە ئەو خشت خشت پێکەوەی ناوە.

ئیمامی بەننا هەر لە قۆناغی گەنجێتیدا دەستی گەشتە مامۆستا انور الجوندی و بۆی دەرکەوت کە ئەم گەنجە گەوهەرێکی گرانبەهایە و پێویستە ئاراستەی تەواو بکرێت... دکتۆر یوسف القرضاوی ئەفەرموێ (ئیمام حەسەن بەننا بوو کە هانی مامۆستا ئەنوەر الجوندی دا دەست بداتە قەڵەم و بنوسێت، لەسەفەرێکی فەریزەی

حەجدا لە خزمەتی ئیمام بەننا دەبێت و پێ دەڵێت: خورپەیەك بنوسە دەربارەی ئەم گەشتەمان، کە لە پاشاندا خورپەکەی بۆ ئەخوێنێتەوە سەرسام ئەبێت پێی و هانی ئەدات بۆ (نوسینی مەنهەجی)، محمود خلیل ئەڵێت: (ئیمام بەننا پێشنیاری نوسینی (مقدمات العلوم و المناهج) ی بۆ ئەکات تا ببێتە توێشویەکی تەواو بۆ بەرەی یەکەمی بزاڤی ئیسلامی لە میصر بەتایبەتی و لە هەموو دوونیادا بە گشتی) کە زانایەکی وەك محمود خلیل راست ئەڵێت: "کاری لەو شێوەیە بە دامەزراوەیەکی گەورەش ناکرێت".

محمود خلیلی نوسەرو هاوڕێ مامۆستا ئەنور الجوندی قەناعەتی وایە ئەنوەر الجوندی (پاسەوان و ئەمینداری یەکەمە بۆ فەرهەنگ و رۆشنبری ئیسلامی) بە درێژای چوار بەرەی یەك لە دوای یەکی ڕابوونی ئیسلامی وەك ئەڵێت:(کان انور الجوندی بحق هو الامین الاول على الثقافة الاسلامیة لاربعة اجیال متعاقبة، جیل البناء والتاسیس، جیل الصبر والجهاد، جیل التکوین و الانتشار، جیل التربیة و المستقبل).

خاڵەکانی وەرچەرخان لە ژیانی ئەنور ئەلجوندیدا :

ئەنوەر لجوندی خۆی ئەفەرموێ: (من لە ناوچەرگەی روداوە گەورەکانەوە هاتومەتە دەرەوە: بۆ نمونە لە ساڵی ١٩١٧ زاینیدا لە دایك بووم کەساڵی پەیمانی (بلفۆر) بوو (تێیدا بڕیارێکی نێودەوڵەتی درا بۆ دامەزراندنی قەوارەیەکی نامۆ کە ئیسرائیلە لە لەشی دونیای ئیسلامیدا)، لەسەردەمی گەنجێتیشمدا کە ساڵی ١٩٢٤ بوو خیلافەتی ئیسلامی روخێنرا و ئەوە بوو پاش ماوەیەك مارکسیەکان لە میصردا دەستیان کێشا بەسەر دەزگاکانی ڕاگەیاندندا، پاشان گلان و ئاشبەتاڵی ساڵی ١٩٦٧ ڕویدا (ئیسر ائیل زەوی پێنج دەوڵەتی عەرەبی داگیر کرد کە سینا لە میصر و جولان لە سوریا وکەرتی رۆژئاوا لە ئوردن و مەزارعی شەبعا لە لوبنان و قدس لە فەلستین بوو) داگیرکردنی

قودس فاکتەرێکی زۆر گەورە بوو بۆ گەڕانەوەی خەڵکی جارێکی تـر بـۆ لای خـوا و بـۆ لای ئیسلام، وە ئـەوەش وا ئـەخوازێت کـە دەسـتی ئـەم ڕابوونـە ئیـسلامیە بگیرێـت و بەرەو ڕوشدی فیکری ببرێت و ئـەم کـارەش هـەموو بـیر و بیرکردنـەوەی منـی داگـیر کردوە).

ئاستی فیکری و زانستی ئەنوەر لجوندی:

ئەنوەر لجوندی دەرچووی زانکـۆی ئەمریکییـەو ئینگلیزیزانێکـی بەتوانایـەو ئـەوەی چنگی کـەوتبێت لەسەرچـاوەی بێگانـە خوێندیەتیـەوە و خوێندنـەوەی بـۆ زۆرێـك لـەو کتێب و وتارانـە کـردووە کـە دەربـارەی فیکـری ئیـسلامی و مێـژووی ئیـسلامیو بـیری ئینسانی نوسراوە.

خۆی دەڵێت:(لەدارالکتب)دا لیستی زیاد لە دوو ملیون کتێبم خوێندۆتەوە و چەندین نامیلکەشم لێدروست کـردوون، نێـوەڕۆکی (فەهرەسـت)ی هـەموو گۆڤـارە گـەورەکانی وەك (الهلال) و (المقتطف) و (المشرق) و (المنار) و (الرسالة) و (الثقافة)خوێندوەتەوەو سەرباسی هەندێ لە بابەتەکانیانیشم لای خۆم تۆمار کـردووە بەدرێـژای (بیـست سـاڵ) ڕۆژنامەی"الاهـرام"مـم نـەبواردووە و خوێندنـەوەم کـردووە بـۆ (المقطـم) و (المؤیـد) و (الهوا) و (البلاغ) و (کوکب الشرق)و (الجهاد) و چەندین گۆڤاری تریش.

هەروەها دەیان گۆڤارو بڵاوکراوەی ترم خوێندوەتەوە کـە لـەو وڵاتـی ئێمـەدا و لـەم سەدەیەدا هاتونەتە بەر دیدی خوێنەران،هەموو ئەو خوێندنـەوەو بەدوادا چـونانەم بـۆ ئەوە بوە سەرکەوتوانە بابەتێکی دیاریکراو لەکاتێکی دیاریکراودا بنوسم)!!!

گەر ئەمەی کردبێت بۆ نووسینی کتێبێك یان ڕاستکردنەوەی بابـەتێك ئـیتر ئاسـاییە کە نوسینەکانی ئەو قوڵیەو هەمەلایەنیەی هەبێت.

سەرەتاکانی نووسینی:

ئەنوەرلجوندی کە دەستی قەڵەمی گرت، یەکەمین کتێبێك کە نووسی بریتی بوو لە (مصابیح علی الگریق) کە کتێبێکی ئەدەبی بوو ئەوکات هێشتا تەمەنی لە ٢٠ ساڵ تێنەپەڕاندبوو، بابەتی ئەم کتێبە بریتیە لە بەرگریکردن لە بەها جوانەکانی لادێکەی خۆی و لادێکانی میصر و تێدا باسی ئەوە ئەکات پێویستە پارێزگاری لەو بەها جوانانە بکرێت.

زۆری نەبرد کتێبێکی تری نوسی بە ناوی (أخجوا من دیارینا) کە مەبەستی بوو بە داگیرکەری بەریتانی بڵێت: لە ولآتەکەمان بچنە دەرەوە و دەست وەرمەدەنە کاروبارمان و ئاژاوە مەخەنە ناو ماڵ و منالّمان، دەستەلآتی ئینگلیزی ئەو کات کە حاکمی راستەقینەی میصر بوون کەوتنە بازارو کتێبخانەکان و هەموو نوسخەی کتێبەکەیان کۆکردەوە و یاساغیان کرد بفرۆشرێت و ئەنورلجوندی لاویشیان دەستگیر کرد خستیانە بەندینخانەو چەند مانگێکی تێدا بەسەر بزد.

ئەنورلجوندی فەلسەفەی لە ژیانـدا ئەوە بـوە (ووشـەی جـوان و ڕاسـتی هـەر سـەر ئەگرێت با پاش ماوەیەکیش بێت).

ئەنوەر لجوندی کە کتێبی (وجهه الاسلام) ی (جیب) ڕۆژهەلآتناسی خوێندەوە کە ڕاو سەرنجی کۆمەڵێك ڕۆژهەلاتناسی دەربارەی ئیسلام باسکردوەو ڕێژەو قەبارەی ئەو پیلانە ترسناکەی بینی ئەچێنرێت بۆ ئەم دینە دائەچڵەکێت و دڵ و فیکری قەڵەمەکەی پێکەوە گڕێ دەگرن و بڕیار ئەدات کە خۆی و ژیان و فکری وەقف بکات بۆ ئەوەی بەریگرێت لەو پیلانە ترسناکەی کە ڕۆژهەلآتناسان کاری بۆ دەکەن.

مامۆستا ئەنوەرلجوندی خـۆی لـەم بارەیـەوە ئەفـەرموێ: ژیـانێکی هـێمن و ئاسـکم ئەگوزەراند کە ڕووبەڕووی (تحدی)یەکی وا بومەوە ژیانی گۆڕیم بـە ژیـانێکی زۆر قـوڵی هەمە لایەنە، دوو شتی سەرەکی بوونە هۆی ئەوەی ڕوو لـە جـۆری ژیانـە بکـەم و هـەر

ئەو دوو شتە بوو كە (گەردنگیری) و (ترسناكی) و (كاركردنی) تێدا دروستكردم تا باز بدەم بەسەر ڕووداوەكاندا:

یەكەمیان بریتی بوو لەو كتێبەی كە پێنج كەس لە ڕۆژهەڵاتناسان دەربارەی ئیسلام نووسیبویان یان كە (هاملتۆن جیب)ی پێشەنگیان ئەو بیرۆكە زۆر ترسناكەی ڕاگەیاند كە چەند ساڵە ڕۆژهەڵاتناسان كاری لەسەر دەكەن كە ئەویش بریتی یە لە (ئیحتیواكردنی ئیسلام) واتە هەڵكوڵینی ئیسلام لەناوەوە كە بریتی یە لە هەوڵدان بۆ ئەوەی ئیسلام بكەنە دینێكی ڕۆحی و قوڕخی بكەنەوە لەوەدا كەتەنیا بریتیە لە نوێژو چەند عەقیدەیەكی شەخصی وە هیچ پەیوەندیەكی بە كارو باری كۆمەڵگە و سیاسەت و ئابوریەوە نییە و پێویستە دوور بخرێتەوە لەو بوارانە، ئەم پێنج ڕۆژهەڵاتناسە كتێبەكەشیان لە هەموو وڵاتانی ئیسلامی دا بڵاو كردوەتەوە لە (مغریب)ە وە تا (ئەندۆنیسیا) كتێبەكە تەرجەمە كراوە بۆ زمانی عەرەبی بە ناوی (وجهە الاسلام)... ئەم كتێبە فكری هەموو داگیر كردم بە ڕادەیەك بڕیارمدا لەگەڵ دڵسۆزانی تردا پەلاماری ئەم پیلانە بدەم بەڵام بیریشم ئەكردەوە كە چۆن و لە كوێوە دەست پێبەكەم، منێك كە ڕێژەیەكی كەم ڕۆشنبیریم پێ هەیە.. بۆیە پێوستە باش بیر لەم ڕوبەڕو بونەوەیە بكەمەوە پێش دەستەو یەخە بون لە گەڵیدا.ئەم خولیاو خەیاڵە ئەوەندە سەرقاڵی كردم هیچ بوارێكم بۆ نەمایەوە كەكارێكی تری تێدا بكەم و ئەو هەستەم لادروست بوو كە ئەبێت شان بدەمە ژێر ئەمانەتی ڕاگرتنی ئەم هێرشە ترسناكە بۆسەر ئوممەتی ئیسلامی، بۆیە دەستم كرد بە چاوخشاندنەوەیەكی تەواو بەبنەماكانی فیكری ئیسلامیو بەرنامە و مێژووی ئیسلامدا، سەر لەنوێ خوێنەوەیەكی وردم كرد بۆ مێژووی ئەم ئوممەتەو لەبەرانبەر ئەو قۆناغانەدا ئەوەستام كەتیایدا شەڕی پێ فرۆشراوە بە ئیسلام و ئەو شەڕو هەڵمەتانەش چۆن ڕاگیراوە بەچەكی(قورئانی پیرۆز)و (سونەتی پیغەمبەر)(ﷺ) و(ژیاننامە شیرینەكەی).

دووەمیان/ کتێبێکی تر بوو کەهی نوسەرێکی موسوڵمانی ئاشنام بوو، بەناونیشانی (کیف صححت اسلامی)،ئەم کتێبە بەروونی ئەوە دەردەخات کەئیسلام تەنها دینێکی رۆحی و عیبادەتی نیە بەلکو بریتییە لە بەرنامە بۆ هەموو ژیان وپێویستیەکی تێرو تەواوە بو کومەلگە مروییەکان، عەقیدەو عیبادەتیش بەشێکە لە ئیسلام نەك تانو پۆی ئیسلام بێت، ئەوەم بۆ روون بویەوە کە ئەمرۆ زۆریەی موسوڵمانان بەو شێوەیە بۆ ئیسلام ئەڕوانن کە رۆژهەڵاتناسان و مژدەدەران وکلکە کانی روژئاواباسی دەکەن و کاری بۆ دەکەن و هەوڵ ئەدەن ئیسلام تەنیا بەندی ناو نوێژەکان و مزگەوتەکان بێتو بەتەواوی دوری بخەنەوە لەکایەکانی سیاسەت و ئابوری و کومەڵناسی و کاری پەروەردەکردن.

بەم شیوەیە بوم دەرکەوت راستی بانگەوازی ئیسلام چی یە وئەم بیرۆکەیەی تریش کە هەندێ لە هەڵقە لەگوێکانی رۆژئاوا ڕەواجی پێ ئەدەن.

هەر لەو کاتەوەی کە لەشەڕەکانی خاچ پەرستیدا قەشەلویسی (نۆیەم)بەدیلگیراو لەنزیکەوە بۆی دەرکەوت دینەمۆی شۆڕشەکانی موقاوەمەت بریتییە لەئیسلام، بۆیە بریاریدا هێرشی سەربازی رابگرێت و بانگەشە بۆ جۆرە هێرشێکی تر بکات کەبریتییە لە(شەڕی وشە)کەبەوە دەبێت چەمکی ئیسلامەتی لارو خوار بکرێت و بکرێتە دینیکی لاهوتی و ببرێتە ریزی ئەو دینانەی کەدەستیان تێخراوەو بەدەستی مرۆۆ دانراون.

ئەم پیلانە سەری لەوەوە دەر دەکرد کەبنەماکانی ئابوری و پەروەردەو سیاسەت هەموو لە بازنەی ئیسلام دەربهێنرێت و چەمکی (عەلمانیەت)بەرز رابگیرێت و پیرۆزی پێ بدرێت ! !.

جالەو ڕۆژەوەو دروست لەساڵی(١٩٤٠)ەوە، هاتمە سەر ئەو برپارەی کە پێویستە بگەڕێم بەدوای ڕەگ و ڕیشەی ئەم نەخشانەدا(ڕۆژهەڵاتناسان، مژدەدەران، هێرشی فکری، غەریزەدەیی....تالەو توێژینەوانەوە بگەمە کێشە سەرەکیو گەورەکە کە بریتی یە لە (ڕاستکردنەوەی چەمکەکان)، دەساڵی تەواو هەرچی دۆسیەکانی دار

الكتب و گۆڤار و ڕۆژنامەکان هەیە هەمویم خوێندەوە،لەبەر ئەوەی پێویست بوو بزانم ڕەگ و ریشەکانی ئەم هێرشە دڕندانەیە لە کوێوە هاتوەو چۆن دەستیان پێ کردوە، چونکە ڕۆژنامەو گۆڤارەکان لەگەڵ ڕووداوەکاندا ئەژیان هەر لەکاتی داگیر کردنی ئینگلیزەوە تا ئەمڕۆ.

پاش ئەم خوێندنەوە زۆرە مامۆستا ئەنوەرلجوندی دەستی دایە نوسینی جدی دەربارەی ئیسلام و گەورەیی ئیسلام هەروەك خۆی ئەفەرمێ (كانت اعمالي قائمة اساسا على التعريف بعظمة الاسلام و تأريخه وتراثه وتقديم صورة الامة الاسلامية في مجال عظمة تاريخها و امجادها وكان هذا مفهومي للدعوة الاسلامة) ئەمە وای کرد کە دوو جۆر کتێب بنوسێ: جۆرێکیان باس لە گەورەی بەرەی یەکەمی ئیسلامەتی بکات و چوار جەڵد کتێبی بۆ نوسی بە ناوەکانی (الشرق في فجر النهضة) و (الاسلام تاريخ و حضارة) و(صور مضيئة من التراث) و (نوابغ الاسلام) جۆرێکی تر لە کتێب کە باس لە گەورەیی بەرەی هاوچەرخ بکات لە ژێر ناونیشانی (اعلام القرن الرابع عشر الهجری) کە چوار جەڵدیشی لەمەیان نوسی بە ناونیشانی (اعلام الدعوه والفكر) و (تراجم الاعلام المعاصر)، (اعلام واصحاب الاقلام) و (اعيان البيان و اللغه)....هەروەها دەستی دایە نوسینی کتێبی (مصابيح التراث والعصر).

ئەم دوو زنجیرە لەو دوو زنجیرەیە دەچێت کە ڕێخستنە ئیسلامیەکان لە ساڵەکانی هەشتاکاندا بە دەستنووس دەریدەکردن لە ژێر ناونیشانی (زنجیرەی ناودارانی ئیسلام) و (زنجیرەی هەڵکەوتوانی ئیسلام)دا.

مامۆستا ئەنوەرلجوندی لە سەرەتای نوسینەکانیەوە هەموو تەرکیزێکی لەسەر ئەوە بوو کە (گومان و پلانەکان) وەڵام بداتەوە تا ساڵی ١٩٨٠ و دوای ئەو ساڵانە دەستی دایە تەرشیدی صحوەو نوسینی (بەرنامە ریشە دارەکان) و (المناهج التفاصيليه) کە خۆی پێ خۆش بوو ناوی بنرێت (البدائل الاسلاميه).

کۆتا کتێبی ئەنوەرلجوندی بریتییە لە کتێبی (نجم الاسلام لا يزال يصعد).

ئەنوەرلجوندی پاش ژیانێكی پڕ سەروەری و پڕ هەژاری و بێ كەسی (!!!) لە ڕۆژی ٢٠٠٢/١/٢٨ ڕۆژی دووشەمە ئەم دونیای فانیەی بەجێهێشت و گیانی گەڕایەوە بۆ لای پەروەردگاری و كۆتای بە ماندووبونی دنیای هات و پاش خۆی كتێبخانەیەكی گەورەی بە جێهێشت كە بەراستی شایەتی ئەوەی بۆ ئەدەن كە پیاوێكی بلیمەت و تا ئەوپەر خوێنەوار بوە و موسوڵمانێكی هەستیار و زۆر وریا بوە، پاسەوانێكی چاوكراوە بوە لەسەنگەرەكەی خۆیدا، خشپەیەك، تارمایەك، جوڵەیەك... كەوتبێتە بەرچاوی خێرا سەرچاوەی ئەو شتەی دۆزیوەتەوەو زەنگی ترسناكی لێداوەو سەربازگەی موسڵمانانی بەخبەر هێناوە بۆ ئەوەی غافڵگیر نەكرێن.

هەندێك لە ڕەوشتەكانی مامۆستا ئەنوەرلجوندی:

هەرچەندە وەك پێویست ژیانی ئەم مامۆستا بلیمەتە تۆمار نەكراوە بەڵام چەندین زاناو نوسەری گەورە گەورە هەریەكەیان لە گۆشەیەكەوە ڕەوشتێك لە ڕەوشتەكانی ئەم پیاوەی باس كردوە:

دكتور یوسف القرضاوی ئەڵێت: مامۆستا ئەنوەرلجوندی پیاوێكی دونیا نەویست بوو بە دوای بریق و باقی دونیادا نەدەگەڕا، زۆر قانع و سوپاسگوزار بوو... هەموو ئاوات و حەزەكانی لە سێ شتدا كۆ بوو بویەوە، بخوێنێت و بنوسێت و ئەو نوسینانەش بلاّو بكاتەوە، وەك ئەو پیاو چاك وزانایە بوو لەناو (سلف)دا كە پرسیاریان لێ كرد: كامەرانی خۆت لە چیدا ئەبینیت؟ فەرموی: (كامەرانی لەوەدایە بەڵگەیەك ببینی كە خۆی بنوێنێ و گومانێك ببینی كە لە سەر شوێدا كز كز ئەكوژێتەوە!!

تیمێكی تەلەفزیونی ویستیان بەرنامەیەكی پێ تۆما بكەن بۆ تەلەفزیون، پاش ئەوەی كە چونە ماڵەوە بۆ لای لە خانوەكەیدا شوێنێكی گونجاوی وایان نەدۆزیەوە كە چاوپێكەوتنەكەی تێدا ئەنجام بدەن لەبەر كۆنی و پەرش و بلاّوی كتێبەكان بە ژورەكاندا، ناچار پێشنیاری ئەوەیان كرد كە لە یەكێك لە میوانخانەكانی شاردا ئەو چاو پێكەوتنە تۆمار بكەن، مامۆستا ئەنوەرلجوندی فەرموی: ئێوە بڕۆن، منیش پاشان دێم. وتیان: جا چۆن سەیارەكەت لەم كۆلاّنە جەنجاڵانەدا دەر ئەكەیت؟

فەرموی: سەیارەم پێ نیە بە پاص دێم بۆ میوانخانەکە... تیمە تەلەفزیونیەکە زۆر تەریق دەبنەوە کە پیاوێکی بلیمەتیوا ئەوەندە هەژار و کەمدەستە، بۆیە پاش ئەوەی بەرنامەکە تۆمار دەکەن بەڕێوبەری مونتاژ لە زەرفێکدا بڕێك پارە ئەداتە مامۆستا ئەنوەرلجوندی و ئەڵێت: ئومێد ئەکەم جەنابی مامۆستا ئەم مەبلغە کەمەمان لێ وەربگرێ وەك دیاریەك هەرچەند شایان بە جەنابیشتان نیە. سەیر ئەکەن مامۆستا ئەنوەرلجوندی پارەکە وەرناگرێ و ئەفەرموێ: من کە چاوپێکەوتنم بۆ ئەنجامداون نیازم نەبوە بە پارە قسەتان بۆ بکەم ئامادەش نیم نیەت و نیازم بگۆرم، پاشان من چ شتێکی وام کردوە تا شایانی ئەوە بێت خەلآت بکرێم! چەند ئەوان مکوریان کرد لەسەر داواکەیان ئەم هەر قەبولّی نەکرد و دەستی برد تەوقەی لە گەڵدا کردن و خوحافیزی لێ کردن، ناچار بە سەیارەکەی خۆیان گەیاندیانەوە بۆ ماڵ و ناو کتێبەکانی!!! ئەمە وای کرد کە عبدالسلام بسیونی ئەدیب و رۆژنامەنوس ئەم هەڵوێستە تۆمار بکات و بە درێژی بۆ مێژوو بڵێت.(وأوصلناه و نحن في حياء منه ومن تواضعه و ورعه ونحن ايضا في خجل من انفسنا وحرصنا على الراحة و الكشخة!!!)

ئەنوەرلجوندی خۆی ئەڵێت: لە ژیانمدا بە دوو لێقەومانی گەورەدا تێپەر بووم، یەکەمیان دامەزراندنم لە بانکی سو خۆریدا و دووهەمیان کارکردنم لە ناو رۆژنامەگەریدا، بەڵام سەبارەت بە بانك ئەوە ئەوپەری هەوڵم داوە کە دوریم لەبەشی ژمێریاری سوخۆری و هەوڵم هەر ئەوە بوو کە تەنیا لە بەشی بازرگانیدا کار بکەم و لەگەڵ ئەوەشدا زۆر ئەترسام و زۆر خۆشم ئەپاراست لەو ترسەی کە توشی حەرامێك ببم، هەمیشەش مامەڵەی پاك وبێ غەل و غەشم ئەکرد و باسی ئیمان و پارێزکاریم بۆ چواردەورەکەم ئەکرد و پێم ئەوتن ئێمە وەك ئەو کەسە واین کە ناچارە لە ناو ترسناکیەکدا ژیان بگوزەرێنێ بۆیە پێویستە هەمیشە چاوی بەسەر سەرچاوەی ترسناکیەکەوە بێت و لێی غافڵ نەبێت و بەردەوامیش دوعا بکات خوا رزگاری بکات

لـەو ترسـناكیە، و كـە گواستیـشمەوە بـۆ نـاو ڕۆژنامـە گـەری، ڕاسـتە سـەرەتا ڕۆژنامەگەرییەكی ئیسلامی پاك و بێ غەل بوو، بەڵام پاشان بـوو بـە ڕۆژنامەگەریـەكی حزبی و سیاسی، من زۆر خۆم لەوە ئەپاراست كە نەیەڵم ئەو ڕۆژنامە گەریە قوتم بـدات بۆیە سەرەتا هەر ئەو لاپەڕانەم ئەگرتە ئەستۆ كە بابەتی ئەدەبی بوون، پاشـان تـەنیا ئەو لاپەڕانەم ئەگرتە ئەستۆ كـە كاروبـاری ئیـسلامی بـوون، لـە بـواری ڕۆژنامەگەریـدا توشی سەختیەكی تریش بووم ئەویش ئـەوە بـوو كـارم كەوتـە لای ماركسیەكان و بـە فـەزڵی خـواوە تـوانیم بـاز بەسـەر هـەموو فریدانەكانیانـدا بـدەم و دەسـت بەهـەموو هۆكارێكی ژیانی پڕ عەیش و خۆشی بنێم و (دە) دانە ساڵم بـەرێكرد لـە گەڵیانـدا یـەك خەڵات چیە بۆم نەهاتەوەو تاكە دڵخۆشی خۆشم بەوە ئەدایەوە كە من خۆم بۆ بەرهەم هێنانی پرۆژەیەكی فیكری گەورە ئامادە ئەكەم و ئەمەوێ یەكلا ببمەوە بۆی؟

ئەنوەرلجوندی پیاوێكی تا بڵێ بە دین و صالح بووە، خواناس و خوا پەرست بـووە، كچە تاقانەكـەی ئـەڵێ: بـاوكم هەمیـشە حـەزی ئـەكرد دەسـتی بـە دەسـت نوێـژ بێـت تەنانەت بۆ نانخواردنیش حەزی ئەكرد بـە دەسـتی بەدەسـتنوێژەوە نـان بخـوات و بـە دەستی بەدەستنوێژەوە بنوسێت و دوای عیشا ئەخەوت و پێش فەجر هەڵئەساو شـەو نوێژی ئەكرد تا بانگی بەیانی.پاشـان ئەچـوو بـۆ مزگـەوت و نوێژەكـەی بـە جەماعـەت ئەكرد و دووسەعات دوای نوێژی بەیانی ئەخەوت و پاشان هەڵئەسا هەندێك لـە ئـیش و كارەكانی ماڵەوەی بەدەستی خۆی ئەكرد، حەزی بە خزمەتكردنی دەرودراوسێ بوو و دەبەودەفەرەكانی بۆ پڕ ئاو دەكردن و ئەیبردە بەردەم ماڵـەكانیان و دای ئـەنا، چـەند جاریش نانی گەرمی لە بازار بۆ ئەهێنانەوە...ماوّستا ئەنوەرلجونـدی غـەریقی ڕحمـەت بێت سوودی زۆری لەم نوێژی بەیانیانە ئـەبرد، ئـەوەتا خـۆی ئەفـەرموێت:(تعلّمـت مـن مدرسه صلاه الفجر الایمان العمیق وحبّ النّاس والحرص علی مساعدتهم)

ئەنوەرلجوندی پیاوێکی کەم دوویوە، بەڵام قەڵەمەکەی هەمیشە خەریکی قسەکردن بوو...دکتۆر یوسف القرضاوی ئەڵێت:جارێکیان پێم وت: ئەری باشە جەنابت ئەوەندە خوێندوارو ڕۆشنبیری بۆچی ناچییتە سەر مینبەر و قسە بۆ خەڵکی بکەیت؟ فەرموی: من خوا یەك پیشەی پێ داوم و هەر ئەوەش ئەزانم ئەویش بریتیە لە پیشەی قەڵەم گرتن و نوسین! ! ڕانەهاتوم وتار بدەم و ڕووبەڕوی خەڵکی ڕابوەستم و قسە بکەم، وتم: ئاخر خەڵکی مافیان بەسەر تەوە هەیە کە لەو هەموە فەرهەنگ و زانستە بەشیان بدەیت، وتی: خوا تەنیا ئەم چەکی قەڵەمەی بە من داوە بەڵام چەکی قەڵەم و دەمیشی بە تۆ و بە محمد الغزالی داوە ئەوەش فەزڵی خوایە و بیەوێت بیدات بە هەر کەسێ پێی ئەدات.

کۆتا ڕۆژەکانی ئەنوەرلجوندی

مامۆستا ئەنوەرلجوندی وەك دکتۆر یوسف قرضاوی ئەگێڕێتەوە و دەربارەی ئەڵێت: مامۆستا ئەنوەرلجوندی لە ساڵەکانی کۆتایی ژیانیدا زۆر بێ کەسانە ئەژیا و کەوتە سەر جێگە و گرێی خەم و خەفەتەکانی تەنیا هەر لای خوای خۆی ئەکردەوە، هەروەك چۆن یعقوب تەنها هەر هانای بۆ لای خوا ئەبرد و شکاتی حاڵی خۆی و بێ مەیلی خەڵکی هەر لە لای پەروەردگاری ئەکرد، چەند ناخۆش بوو کە لەو قۆناغە هەستیارەی تەمەنیدا هاوەڵێك، ناسیاوێك، وەك پێویست لێی نە ئەپرسیەوە؟؟؟ جا دکتۆر قەرزاوی ئەڵێت: زۆر ئەم شیعرەی ئیمامی عەلی ئەوتەوە کە ئەڵێت:

ولا خـــير في ود امرئ متلـــون   اذا الريح مالت مال حيث تميل

جواد اذا استغنيت عن اخذ ماله   وعند زوال المـــال عنك بخيل

فما اكثر الاخوان حين تعدهـــم   و لكنهــــم في النائبات قليل

پاشان دکتۆر قەرزاوی ئەڵێ: ماوەیەك پێش مردنی کچە تاقانەکەی لە قاهیرەوە پەیوەندیەکی پێوە کردم و سەلامی باوکی پێ گەیاندم و کە کەوتوە لە جێگەدا و لە پێ کەوتوە، خەریکە بڵێم نە کەس ئەیبینێت و نەکەس هەواڵێکی ئە پرسێت! لەگەڵ ئەو هەمو بەرهەمەیدا، ئەم وشانەی وەك تیرێك جەرگی بریم و دڵم بوّی پڕ بوو وتم سلامم بە جەنابی باوکت بگەیەنە و دوعای خێریشم بۆی هەیە و داواکارم خوای گەورە شیفای بدات و خوا یار بێت لە فرسەتێکی نزیکدا سەردانی ئەکەم و دێم بۆ میصر بۆ لای، ئەوە بوو نامەیەك و سکرتێر ی تایبەتی خۆم کاك عصامم نارد بۆ لای تا بەڵکو سەلام و ئەحواڵپرسینی منی پێ بگەیەنێت و لە ئازارەکانی کەم بکات، کچەکەی پاش ئەو سەردانەی تەلەفونی بۆ کردم وتی باوکم زۆر زۆر سوپاسی نامەکەتی کردوە و وە لێت نەشارمەوە کە نامەکەتمان بۆ خوێندەوە دەستی بە گریان کرد بۆ نامەکەو ئەوەشی لەگەڵ نامەکەدا بوو، وتم: جا دادەگیان من جگە لە ئەرك وەزیفەی خۆم هیچی ترم کردوە؟ منیشی و خەڵکێکی تریش هەموو قەرزاری باوکی تۆین و هەموو ئومەتی ئیسلامیش قەرزاری باوکی تۆیە و ان شالله لە زوترین فرسەتدا سەریش ئەدەم لێدتان...کەچی قەدەری خوا زۆری نەبرد فەوتی کرد ورێنەکەوت بە خزمەتی ئەو مامۆستا پایە بەرزەم بگەم بۆ کۆتا جار... خوا لێیخۆش بێت و لە ریزی سالحاندا وەریبگرێت و لە جیاتی ئێمەو هەموو ئومەتی ئیسلامی باشترین پاداشتی بداتەوە بە راستی مامۆستا ئەنوەرلجوندی یەکێکە لەو زانایانەی کە ئەتوانی بڵێی فقیهێکی ئیسلامی و مێژوونوسێکی موسوڵمان و عارفێکی گەورە و بیر مەندێکی بلیمەت و زاهیدێکی کەم وێنەو خوێندەوارێکی مەوسوعی بوە و بە کەمترین خوێندنەوەش بۆ کتێبەکانی، ئەو راستیانەت بۆ ئەسەلمێت.

مامۆستا ئەنوەرلجوندی ئەوەندەی کتێب نوسیوە ئەتوانی بڵێت کتێبەکانی ئەو بەسە بۆ هەر کەسێ کە بیەوێت توێژینەوە لە ئیسلامدا بکات یان بیەوێت بە

بەرنامەیەك خزمەت بە ئیسلام بكات، ئەگەر خوا یار بێت هەر لە سۆنگەی ئەم گۆڤارەوە جاری نا جارێك خوێندنەوە بۆ کتێبەکانی ئەنوەر لجوندی بلیمەت ئەکەین و وادەی ئەوەش ئەدەین کە دەست بکەینە پرۆژەی وەرگێڕانی نوسینەکانی بۆ ئەم بەرە ئیسلامیەی کە لە کوردستاندا دروست بوەو هیچێکی وا لە کەلە پوری زاناو پیاوە گەورەکانی خۆی نازانێت.

دەروازە:

پێش کۆتـایی هـاتنی دەیـەی یەکـەمی سـەدەی یانزەی کۆچـی ئومـەتی ئیـسلامی پێویست بوو هەڵوێستی خۆی بەتـەواوەتی بەرامبـەر بـیری ڕۆژئـاوا و ژیـاری ڕۆژئـاوایی یەکلا بکاتەوە دوای ئەوەی بە چەندین قۆناغ دا لەگەڵ بیرو ژیاری ڕۆژئـاوادا هـەنگاوی نا، دیارترینیان دواکەوتن و شوێنکەوتنی و دواتریش گەڕانەوە بۆ خـود و چوونەوە بـۆ سەرچاوەکان و ئاشکراکردنی گەندەڵی بیردۆزەیی و هەواداریی و پێویستی ڕزگارکردن‌و خۆ ئازادکردن. ئەم ڕووداوانەش هۆکار بوون تا موسڵمانان بخەنەوە سەر ڕێی بنـەڕەتی دوای ئەوەی بیرۆکەی هەواداری و شوێنکەوتەیی لەخشتەی بردبوون و لـەو ئەنجامـەش دا شکستێکیان خواردبوو و گەمارۆو تەنگ پێهەڵچنراو کەوتبوون و گـەورەترین مـرواری مێژووی بوونی ئیسلامی خۆیان لەدەست دا کە قودسی جێ سەردانی پێغەمبـەر (ﷺ) قیبلەی یەکەمی مسوڵمانان کەوتە دەست سەرسەختترین دوژمنی مرۆڤایەتی (جولەکە) لە ماوەی سـاڵی ١٩٤٨-١٩٦٤دا گفتوگۆیـەکی زۆر لـە نێـوان مـسوڵمانان دا هـەبوو بـە ڕێبەری کەسە دیار و ڕۆشنبیرەکانیان لەپێناو گەڕانەوە بۆ سەرچـاوەکان دوای ئـەوەی ڕووداوەکان ساختەکاری و لە خشتەبەری گرتنەبەری ڕێی هەواداری و شـوێنکەوتەییان ئاشکرا کرد و پاش ئەوەی هەردوو ئایدۆلۆجیایی لیبراڵی و مارکسی نەیانتوانی ئامانجی باڵا بەدەست بهێنن کـە ئـەویش توانـای گرتنـەوەی خـۆی ویـست و گێڕانـەوەی بـزاڤ و هێنانەوەی ژیار و دامەزراندنی کۆمەڵگا خواناسیەکەی ئومـەتی ئیـسلامی و هـەنگاونان بەرەو گەیاندنی پەیامی پوختی یەکخواپەرستی بۆ جیهانیان و ڕزگـارکردنی مرۆڤایـەتی لەدەست بتپەرستی و تاکەکەس پەرستی و ڕزگارکردنی خەڵك لە تەنگەبەری دنیاوە بۆ فراوانخوازی ڕۆژی دوایی هەر لە سەرەتای پەیامەنەوە (١٩٤٦) چـاومان لـەو قۆناغانـە بوو. ئیسلام دەکشێ، دارمانی ژیاری ڕۆژئاوای... هتد.

ئینجا قۆناغی دواترهات (بێداربوونەوەی ئیسلامی، کشانی ئیسلامی، ڕابوونی ئیسلامی) ئەمەش دوای ئەوەی لە ساڵی ١٩٦٣و دواتر دا ڕاگەیاندن لەدەست مارکسیەکان کەوت.

زووبەزوو مەترسیەکانی ڕۆژئاواگەری لە نوسینەکانی ساڵانی ١٩٤٧–١٩٤٨ و شاڵاوی هزری ١٩٥٦و دواتر تا ئەمڕۆش ئاشکرابوون.

لەو قۆناغە دوورو درێژەدا (١٩٤٦–١٩٨٦) چەند ڕاستیەکی گەورە ئاشکرا بوون:

یەکەم: شکستی بیری ڕۆژئاواگەرا و بانگخوازانی شوێنکەوتەیی ژیاری ڕۆژئاوایی (طه حسین، حسین نوری، توفیق الحکیم، سلامه موسی، علی عبدالرزاق)

دووەم: شکستی هەواڵی تەنگ پێهەڵچنینی چەمك و واتای ئیسلامی بەلاڕێخستنی مێژووی ئیسلامی و ژیانی پێغەمبەر(ﷺ) (هیکل، العقاد، طه حسین، الشرقاوی).

سێیەم: ئاشکرابوونی گەندەڵی بانگەواز بۆ زیندو کردنەوەی بیری باتینی و بتپەرستی بانگەوازەکانی قادیانیەت و بەهائی و باتینی.

چوارەم: ئاشکرا بوونی گەندەڵی بانگەواز بۆ ئایدۆلۆجیاکانی مارکسی و لیبڕاڵی و بوونگەرایی و شیکاری فرۆیدی و بیردۆزەی خوێندنگەی کۆمەڵایەتی نەفس و ئیغلالی دۆرکایم و بیردۆزی بوونگەرایی و جگە لەوانەش.

پێنجەم: دارمانی بانگەشەکانی ڕۆژئاواگەری و شاڵاوی ڕۆشنبیری پەیوەست بە چەمك و واتای ئاینی و لاهووتی و زمانی نەتەوەیی ڕاڤەی مێژووی ئیسلامی بەڕاڤەیەکی ڕەوتی ماددی و شکستی ئەو بیردۆزانەی پەیوەست بە ئەدەب و ڕۆشنبیری و پەروەردە کە لە ڕۆژئاواوە دەهاتن.

شەشەم: دارمانی چەمك و واتای ژیاری ڕۆژئاوایی بانگەشەکەرانی بە زانین قبوڵ کردنی ڕاستی ئەو خراپە و بیرو گەندەڵیەی کە لەخۆی گرتبوو.

حەوتەم: داڕمانی چەمك و واتای شیعە سەبارەت بە قبوڵ کردنی چەمك و واتای زانستی ئەزموونی و پەیوەستی بە شێوەی ژیانی ڕۆژئاواییەوە.

ئەوەیەکی تەواوی بانگخوازانی بێداری و ڕابوون لە ئاسۆی بیری ئیسلامی و لەڕێی شوێنکەوتەو هەوادارانیەوە زیاتر لە سەدەیەك بەوردی چاویان لەو چەمك و واتایانە بوو هەر لەو کاتەوەی جەمالەدینی ئەفغانی کتێبەکەی خۆی نوسی (الرد علی الدهریین)و بەدوای ئەوەدا نوسینەکانی موحەمەد عەبدە هاتن (**اللاسلام و النصرانیة بین العلم ومدنیة**) و فەرید وەجدی سەبارەت بە بەرپەرچ دانەوەی هەڵمەتەکانی کرۆمەر بۆسەر ئیسلام، هەروەها ڕەشید ڕەزا و موحیبەدین خەتیب سەبارەت بە بەرەنگاربوونەوەی قادیانیەت و بەهائیەت و شاڵاوەکانی موژدەبەرە مەسیحیەکان و ئەمەش لە بانگەوازی ئیسلامی دا بەفراوانی بڵاوبوویەوە. ئەو بانگەوازە ئیسلامیەی کە پێشەوا حەسەن بەنناو کۆمەڵەی ئیخوان و گەنجان و ڕەوشت جوانان هەڵگری ئاڵاکەی بوون. لە بانگەوازی سەلەفیەتیشەوە گەیشتە مەغریب، لە سایەی ئەزهەر و زەیتونە و قورەوبینیشەوە پەلیهاویشت و دواتر گەیشتە کۆمەڵی ئیسلامی لە پاکستان و کۆڕبەندی زانایان لە هیند و ئەندەنوسیاو مەلایۆ لەوپەڕی زەویەوە.

ئەمڕۆش دوای نزیکەی سەدەیەك لەو بەرگریکاریە پێم وایە کاتی ئەوە هاتووە تا بیری نوێگەری ئیسلامی بەهێز و ڕاستاڵ لە بەرەنگاربوونەوەیەکی یەکلاکەرەوە دا بەرامبەر بیرو ژیاری ڕۆژئاوایی بوەستێت. ئەو بەرەنگار بوونەوەش گەندەڵی دیدی فیکری هاتووی ڕۆژئاواو کەمی و دەستەوسانی ئەو بیرە لە بەخشین لە ئاسۆی ئیسلامەوە بخاتە ڕوو، بەڵکو دەستەوسانی ئەو بیرە لە ئاسۆی بیری خۆشیەوە ئاشکرا بکات. ئەمەش دوای ئەوەی بە شکستی دوو ئایدۆلۆجیای لیبراڵی و مارکسی ڕۆژئاوا هاواری لێهەڵسا. لە هەمان کاتیش دا بەخشندەیی و توانای ئیسلامە بۆ چارەسەری

کێشە جۆربەجۆرەکانی کۆمەڵگە ئیسلامیەکانی ئەمڕۆ دەرکەوت، بەڵکو توانای ئیسلامە بۆ چارەسەرکردنی کێشە جیهانیەکانیش دەرکەوت.

لێرەوە ئەو هەوڵە دەرکەوت بۆ بەرەنگاربوونەوەیەکی یەکلایی بەرامبەر بیری هاوچەرخی ڕۆژئاوایی (لیبراڵی و مارکسی و صەهیۆنی) بە ڕەگ و ڕیشەی یۆنانی و جولەکەیی و مەسیحیەکانیەوە تا بزانین چۆن هەڵوێستەکانی ئەمڕۆ لەچاو نزیکەی سەدەیەك لەمەو پێش بەشێوەیەکی بەرچاو گۆڕان لە ڕووی دەرکەوتنی چەندین کۆمەڵی ڕۆژئاوایی کە دەستە بە دەستە موسڵماندەبوون، لە سەرووی هەموویانەوە چەند سەرکردەو بیریارێکی ڕۆژئاوایی کە زانیان کە تەنها بە ئیسلام ڕزگار دەبن. ئەوانیش وەك پرۆفیسۆر مۆریسۆن و گارودی و بۆکای. هەر کامە و لە تایبەتمەندی خۆیان دا بە هەمان ئەو ڕێگەیەی کە پێشتر لۆردهولی و دکتۆر خالید شلدریك و عەبدولکەریم جرماسوس پێیدا ڕۆیشتن سەبارەت بە داننان بە گەورەیی ئیسلام دا توماس کارلین و گۆستاف لۆبۆن و برناردشۆ و درایەر هۆنکە و لە نزیکیشەوە جاك بێرك و ئەلیکس کاریل و مارسیل بواشنا ڕێبەرانی ئەو ڕێڕەوە بوون.

من پێم وایە ئێمە ئێستا لە قۆناغی ئیسالەت و پێگەیشتنێکی فیکریداین کە دەتوانێ بیری هەموو مرۆڤایەتی بگرێتە دەست و لەشوێنی دروستی خۆیدا دابنێ بەو ئیسلامەی کە ڕێبازی بنەڕەتی و دروستی خواییەو توانای هەیە ڕێی مرۆڤ ڕاست بکاتەوە بەرەو لای خوا دوای ئەوەی لە ڕێ لادرا هەر لە سەدەی پانزەی کۆچیەوە تا ئەمڕۆ کە زانستە ئەزموونیەکانی ناو ئیسلام گوازرانەوە و تێکەڵ بە بتپەرستی یۆنانیو ڕۆمانی کران و تێکئالاو کران بە چەمك و واتای لاڕێ بووی جولەکە و مەسیحیەتێ کە جیا لە ڕێکخستنی پەیامی حەقی خوایی گەیشتە ئەورووپا و دواتر ئەزموونەکە بەڕەوتێکی لاڕێ بووی هەڵە لە ڕۆژئاوا دەستپێکردووە دواتریش موسڵمانان هاتن و لەژێر فێڵی هەندێك دا ئەو بەرهەمە بەزیوەیان وەرگرت بە نرخی کالای چاك. دواتر

شەپۆلی دووەمی شاڵاوبەران هات كە هەوڵیان دەدا موسڵمانان بەوە ڕازی بكەن تەنها بە شوێنكەوتەیی تەواو بۆ ڕێباز و ژیاری ڕۆژئاوایی (بە چاك و خراپ و حەز و ناحەز و جوان و ناشرینیەوە) دەتوانن لە تەنگژەی دواكەوتەیی ڕزگاربن.

ئەوەی ڕوون و بێگومانە ئەوەیە ئەو بەرنامە ڕۆژئاوایە سەپێنرا بەسەر موسڵمانان داو موسڵمانان لەڕێی خوێندنگەی (عەلمانیەت)و دادگا (یاسای دانراو) و بانكی سووەوە هەڵیانەبژارد. كاتێ بەرنامەی پەروەردەی ئیسلامی و شەریعەتی ئیسلامی و بەرنامەی هەڵسوكەوتی ئابووری ئیسلامی لەبەرچاو نەما.

ئەزموونە ڕۆژئاواگەراكە هەوڵیدەدا ئیسلام وەك ئاینێكی لاهووتی وێنا بكات كە تەنها پەیوەندی نێوان خواو مرۆڤە لەوپەڕی دووری لە لایەنەكەی دیكە (پەیوەندی نێوان مرۆڤ و كۆمەڵگە) بۆ ئەمەش چەند بانگخوازێ كە مێزەر بەسەربوون بانگەشەی ئەوەیان دەكرد ئیسلام ئاینێكی لاهوتیە و سیستمی دەسەڵات یان سیاسەت یان ئابووری نیە هاریكاری ئەو هەوڵەیان بوون. ئەمەش كارێكی ستەمكارانە و تاوانبارانە بوو كە لەبەردەم تیشكی حەقی ئیسلامە و هاواری ئەو بیریارە موسڵمانە چاكخوازانەدا خۆی ناگرێت كە ئەو دیدەیان ئاشكرا كردووە دواجار بیرۆكەكە گەشەی سەند بۆ بانگەوازێكی سەرپێ كەوتوو بۆ بنیاتنانای تاكی موسڵمان بە پەروەردەی ئیسلامی لەپێناو دامەزراندن و چەسپاندنی حوكمی خواو نیزامە كۆمەڵایەتیەكەی لە خاكی ئیسلام دا.

دواتر بانگەوازی ئیسلامی دەبێت قۆناغەكانی پێكهاتن و بنیات بڕێ و ساختەی پێشنیارە ژەهراویەكان لە ئاسۆی بیری ئیسلامی و كۆمەڵگەی ئیسلامیەوە ئاشكرا بكات تا بگەینە ڕاستیەكی بنەڕەتی كە بریتیە لە بەرەنگاربوونەوەی تەواوی بیری ڕۆژئاوایی و ئاشكرا كردنی ساختەكاریەكانی لە ڕوانگەی چەمك و واتایەكی قووڵ و

بنەڕەتی ناو بانگەواز و نیزامی ئیسلامی کە توانای بەردەوامی ئیسلامە بۆ بوژاندنەوەی لە نێو خۆیدا و لە کرۆکی خۆیدا پێناوەکانی ڕاستکردنەوەی ڕێی پێیە کاتێ ڕێگەکان جیاواز دەبن موسڵمانان واز دێنن لە پەیڕەوی و هەڵدەخەڵەتێن بە هەڵخەڵەتێنەرێ کە ڕێبازێکی نوێی پێیەو پێیان وایە ئەو ڕێبازە پێشکەوتن یان خاوەندارێتی ئیداری یان پێدەبەخشێت یان لەدەست قەڵەمڕەوی زاڵی یەکێ لە هێزە جیهانیەکان ڕزگاریان دەکات. بەڵام ئەگەر وریا بن چاك دەزانن قورئان ڕێی نوێگەری بۆ داناون. ڕێی پێچەسپاوی و سەرکەوتن و دەرچوون لە چەرمەسەری و لە چەند ئایەتێکی ڕوون دا هەن کە بەیانی و ئێواران دەیان خوێنن هەر وەك ئەو سەرچاوانەی بۆ دیاری کردوون کە ئەو بەرنامە ئەزموونیەیان لێ دروست دەبێ کە ژیاری هاوچەرخی دروست کردووە، ڕێبازی مەعریفەی دوولاکە واتای تەواوێتی لە نێو بەهاکان دا و هاوسەنگی نێوان ڕەگەزە هاوتەریبەکانی بۆ دیاری کردووە.

ڕۆژئاوا هەموو هێزی خۆی کۆکردەوە تا بیرو کۆمەڵگەی موسڵمانان تەنگ پێهەڵچنێ لەپێناو درێژەدان بە دەست ڕۆیی و قەڵەمڕەوی خۆی. بۆ ئەو کشانەش بە شێوەیەکی قوڵ و فراوان ئامادەسازی کرد. گەورەترین ئامانجیشی پەروەردە کردنی نەوەیەکی نوێ بوو لە کۆشی ئوممەت دا بەڵام لەسەر چەمك و واتاو بەهاکانی خۆی تا ببێتە بەدیلێك بۆی لە کاتی نەمانی داگیرکاری سەربازی خۆیدا. بۆ ئەمەش لە ڕێگەی موژدەبەرانەوە ئامادەسازی کرد کە بە جلی زانایانەوە دەهاتن بەڵام لەناخیان دا کینەی کڵێسایان بەرامبەر بە ئیسلام پێبوو و ڕێبازی نوێیان لە دەروون دا بوو کە چەند چەمکێکی نوێ و جیاجیایان لەخۆ دەگرت لەسەر بنەمای هەرێمچێتی و نەتەوەگەرایی و بەرتەسك لە پێناو تێکشکاندنی بنکەی یەکبوونی ئیسلامی و جیاکردنەوەی کۆمەڵگە ئیسلامیەکان لە بنکە کۆکەرەوەکە (بنکەی خیلافەتی ئیسلامی). لە هەمان کات دا لە کۆمە ڵگەدا چەند نمونەیەکی گەندەڵ و بومەح

خرانەڕوو تا بەهاکانی ئاین و ئەخلاق و حەیا و ناموس و ئابڕوو بەسوك سەیر بکرێن، هەر لە قومارخانەو مەی تا سەماخانەکان. لە بواری پەروەردەو فێرکردنیش دا پەیامێکی پێچەوانەی بیروباوەڕی یەکخواپەرستیان پێشکەش کرد (چ لە چەمکی دروست بوون دا وەك بیردۆزەکەی داروین یان چەمکی سوو یا ڕزگاریخوازی کۆمەڵایەتی بۆ دارمانی بەها پەروەردەییی ئیسلامیەکان. پێشڕەویی پیلانەکانیشیان زاڵکردنی سەربازگەکان لە نیشتمان و چەسپاندنی پایەکانی زمانە بیانیەکان و خستنەڕووی چەند چەمکێکی جیا لە چەمکی ئیسلام بوو بۆ پێشڕەوی ڕاپەڕین و نوێگەری.

ئەو هەڵمەتە گەورە مەترسیدارەی کە قەڵەمڕەوی بیانی جەختی لێدەکردەوە بڵاوی دەکردەوە ئەوە بوو دەیوت هۆکاری دواکەوتن لە وڵاتانی ئیسلامی و عەرەبی تەنها بەهۆی هۆکارێکی بنەڕەتیەوەیە کە ئەویش خودی ئیسلامە بەهۆی ئەو بیرو باوەڕانەیەوە کە لەگەڵ سەردەم دا هەڵناکەن و بەرپرسی یەکەمن لە هەموو کێشەکانی دواکەوتن و لاوازی و تاك هۆکار و پێناوی ڕزگاریش بۆ موسڵمانان و عەرەب ئەگەر بیانەوێت پێشکەون و سەرپێ کەون ئەوەیە هەمان چەمك و واتاکانی ڕۆژئاوا وەربگرن دوای ئەوەی بەتەواوەتی ئەو پەیامە کۆنە پەککەوتەیە (مەبەستیان ئیسلامە) دەست بەردار بوون ئەوە ئەو هەنگاو و ڕەوتەیە کە قەڵەمڕەوی بیانی بۆ سەپاندنی چەمك و واتاکانی لەڕێی فێرکاری و خوێندن و ڕۆژنامەوانیەوە دەست پێکرد. ئیدی چەند ڕۆژنامەیەك بۆ خستنەڕووی زانست و چەمك و واتاکانی ڕۆژئاوا دامەزران و بیردۆزەی داروینیان بڵاودەکردەوە کە ئەو مەسەلە گەورەیە بوو قسەی لەسەر دەکرا لەنێوان بڵاوکارێك دا (دکتۆر شیلی شمیل) و نێوان بنکەیەکی جیای دا بۆ دابەزاندنی مشتومڕەکە (دکتۆر صروف) دواتر شوێنکەوتوانیان لەدوای ئیسماعیل مەزهەر و سەلامە موسا و کەسانێکی تر هاتن تا بنەماکانی بیردۆزەی دروستبوون لەسەر بنەمای

مەیمون بچەسپێنن (دژ بە واتای قورئانی) دواتر چەند بیردۆزەیەکی تر لە مەیدانی یاسای دانراو و سوو و بوارەکانی تردا خرانە ڕوو و زانایانی موسڵمانیش بۆ ئەوەی مینبەرێکی حەقیقەتیان هەبێت تا لەوێوە بەرگری لەخۆیان بکەن لەدژیان وەستان چونکە هەموو مینبەرەکان لەدەست سەردەمگەرەکانی شوێنکەوتەی قەڵەمڕەوی ڕۆژئاوایی دا بوون تا ئەمڕۆش کە زیاتر لە سەد ساڵ تێپەڕبووە هەروایە. بەرەنگابوونەوەی ئەو هەڵمەتە دژ بە ئیسلامەی کە ڕۆژئاوا بە کینەیەکی کۆن و ڕق بوون لە ئیسلامەوە ڕێبەری دەکرد و چوار سەدە بوو بەسەر ئەوروپادا زاڵ بوو ئەوروپا لە جەنگە خاچیەکان دا دوای دوو سەدە شکا و ئیسلام بوونی خۆی بەزاڵ بوون بەسەر ڕووبەرێکی شاخەکانی بیرتی تا سنوری چین لە ماوەی هەشتا ساڵ دا چەسپاند و قەڵەمڕەوی دوو دەوڵەتی ڕۆمانی و فارسی لەناو برد و پەیامی حەقی خوای سەرخستو چەمکی پوختی یەکخواپەرستی سەرخست و ئەوروپای لە هەزار ساڵ کەنارگیری و بتپەرستیەوە بۆ بەرنامەی زانستی ئەزموونی برد و چی ڕۆشنبیری و زمانو پەرستشی بتپەرستی پێش ئیسلام هەبوون لەناوی برد و ئاسۆیەکی نوێی لەبەردەم مرۆڤایەتی دا کردەوە بەرەو لای خوا تا لە کۆیلایەتی ژیارەکانی یۆنان و ڕۆمان و فارس و فیرعەونەکان و هیندەکانەوە بیانبات بۆ ژیارێك کە عەرەبێ بەسەر عەجەمە و سپیەك بەسەر ڕەشێك دا هیچ فەزڵ و گەورەییەکی نەبێت بەتەقوا نەبێت. چەمکێکی نوێی ناو شارستانیەت دابنێت لەسەروو بنەمای ڕەحمەت و دادپەروەری و یەکخواپەرستی و برایەتی مرۆڤایەتی.

هەر لە گرتنی لویسی نۆیەم و بەندکردنی لەماڵی ئیبن لوقمان لە مەنسورە تا کاتێ فیدیەکەی بدات و دوای حەوت جەنگی یەك دوای یەکی خاچی ئەوکات هاتەوە هۆش کە موسڵمانان لەڕێی ئەو بیروباوەڕەیانەوە کەلەسەر بنەمای گیانبەخشی موسڵمانە بۆ بەرز ڕاگرتنی پەیامی خوا بە پوختی لەڕێی بڕوای جیهادی بەردەوامە تا ڕۆژی دوایی

شکست ناخۆن. ئەوکات بانگەواز بۆ لاڕێکردنی ئیسلامەو دەرکردنی لە چەمك و واتا دروستەکانی و دەرکردنی موسڵمانان لە ئیسلامەوە بۆ چەمکی لاهوت و پەرستش دەستی پێکرد تا ڕۆژئاوا بتوانێ لەڕێی سەپاندنی ئایدۆلۆژیای بەسەر ئوممەتی ئیسلامیدا و ملکەچ کردنی خۆی و داهات و ڕێڕەو و خاکی بۆ قەڵەمڕەوی ئەو ژیارەی خۆی کە ئێستا لە قۆناغی خۆیدایە بەسەر موسڵمانان دا زاڵ بێت.

قەڵەمڕەوی ڕۆژئاوایی کۆمەڵگەیەکی لاواز و چەند هێزێکی جیهادی لاواز بوو بە ناپاکی بەدیکرد (ئەو ناپاکیەی عەبدولقادری جەزائیری و عورابی و عەبدولکەریم و شێخ کامیل و ئەحمەدی کوڕی عیرفانی شکاندن) دواتر ئەو نەوەی کە قەڵەمڕەوی داگیرکەری پەروەردەی کردبوو زاڵ بوو و پیلانی گەمارۆ و تەنگ پێهەڵچنینی گرتەبەر بە ئامانجی هەڵوەشاندنی کۆمەڵگە و خێزان بە بڵاوبوونەوەی بەدڕەوشتی و شکاندنی عەقڵی ئیسلامی بە بڵاوکردنەوەی ملهوڕی و بتپەرستی و هێنانی چەند چەمك و بەهایەکی نوێ سەبارەت بە ئەخلاق و دەروون و کۆمەڵایەتی تا کۆمەڵگەی ئیسلامی تەنگ پێهەڵچنێ و دایڕمێنێ.

ئامانجی قەڵەمڕەو بە دەستانی بیانی بەدەربڕینی کرۆمەری ڕێبەڕیان بریتبوو لە دروستکردنی نەوەیەکی نوێ کە سپاردەی قەڵەمڕەوی بیانی هەڵگرێ و بدات لە بزاڤی نەتەوەیی و چەند واتایەکی ئیسلام، لێرەوە دیمان ئەو نەوە نوێیە دوای جەنگی جیهانی یەکەم (دوای ئەوە هێزە نیشتمانیەکان و جگە لەوانیش شکاندبوویان) دەسەڵاتی گرتە دەست و هێندەی چەمك و واتاکانی ڕۆژئاوای وەردەگرت هێندە بەرگری نەدەکرد لە ئازادی نیشتمان. سەعد زەغلول لە میسر و دوای ئەتاتورك لە تورکیا و پەهلەوی لە ئێران، بانگخوازانی عەلمانیەت بوون و یەکەم کەسانێ بوون کە واتای کۆکەرەوەی نێوان ئیسلامە نیشتمان بوونیان لە تێکشکاند، لەگەڵ ئەوەش دا هەموو جەنگە ڕزگارخوازیەکان و بەرگریکاری دژ بە قەڵەمڕەوی بیانی لەژێر ئاڵای

ئیسلام و لە واتای بنەڕەتی قوفڵی ئیسلامەوە بوون کە لە نێوەندی ئەو ئوممەتەدا هەبوو، برنارد لویس دەڵێت بزوتنەوە دیار و بنەڕەتیەکان کە لە خاکی ئیسلامدا دەرکەوتن هەر لەو کاتەوەی ڕۆژئاوا پەیوەندی بەو خاکەوە کرد بزافی ئیسلامی بوون لە کرۆك و بوونیان دا. زیاتر لە گرنگیدان بەو ئوممەت یان وڵاتەی داگیر کرابوو گرنگی دەدا بە مەسەلەکانی ئیمان و هەڵوێستی کۆمەڵی ئیسلامی بەرامبەر ئەو دەوڵەتانەی کە خاکی ئیسلامییان داگیر کردبوو.

ئەو بزاڤانەش لە سێ شێوەدا خۆیان دەنواند:

١- قبوڵ نەکردنی تەواوەتی ژیاری ئەوروپی لەگەڵ گەڕانەوە بۆ ڕابردووی دوورو هەوڵی خۆ بوژاندنەوە لەسەر ئەو شێوەی وەلیوڵڵای هیندی و وەهابیەت و هەندێ لە سەلەفیەکانی دواتر ئەنجامیان دا.

٢- ئەو هەڵوێستەی ئەحمەد خان لە هیند و عەبدولقەیومی ناصری لە ناوەڕاستی ئاسیا گرتیانەبەر کە هەڵوێستێکی هاریکاری بوو.

٣- هەڵوێستی لیبراڵی کە شێخ موحەمەد عەبدە دەینواند و دەیویست ئیسلامە بەرفراوانانە لەگەڵ زانست دا (تەقەنیەت) بەوێ بێ ئەوەی دەست بەرداری تایبەتمەندیەکانی خۆی بێ.

٤- هەڵوێستی کۆمەڵی ئیسلامی و جەمالەدین.

سەرەڕای ڕێژەیەکی بەرچاوی خۆپاراستن بەرامبەر وتەکانی برنارد لویسی جولەکە کە پوخت لەبەر حەق نانوسێ دەبینین ڕیشەی ئیسلامی لەو قۆناغەدا کە لای ڕۆژئاواییەکان بە سەردەمی دارمان وەسف دەکرا هۆشیاربوونەوەیەك بوو کە خێرا زیادی کرد و گەشەی سەند و فراوان بوو و لەڕێی نەوەکانی بانگخوازانەوە کە یەکلەدوای یەك دەهاتن چوویەوە سەر ڕیشەی خۆی تا گەیشتە ئەو قۆناغە قورئانیەی کە هەندێ جار ڕەخنە گرانە دەڕوانێتە هەندێ قۆناغ (بەڵام ئەگەر لە چوارچێوە

مێژووییەکەیدا دایبنێین دەبینین سەرفکردنی وزە و پۆزش هێنانەوەیە لەبەردەم خوادا).

هەوڵی قەڵەمڕەوی بیانی هەولگەلێکی زۆر و فرە چەشن بوون بۆ بانگەواز کردن بۆ هەرێمچێتی یان بۆ نەتەوەگەرایی یان دیدی مرۆڤگەرایی (تۆلستۆی و گاندی) یان ئەوەی پێی دەوترێ کۆنی ئیسلامی و نوێی هاوچەرخ یان ژیاری ڕۆژئاواو ڕۆشنبیری ئەدەب یان بۆ زیندوکردنەوەی فیرعەونی و فینیقی هەرکامە و لە وڵاتی خۆیان دا.

هێزە ڕۆژئاواییەکان هەوڵیان دا لە پێنج پرسی گەورەدا چەمك و واتا ئیسلامیەکان بشێوێنن و لەواتای بنەڕەتی خۆیان دەریان بکەن (سیاسەت، یاسا، ئابووری، فێرکردن، هەواداری، کەمینە و نەتەوەکان) نیزامی سیاسی ملکەچ بوو بۆ دیموکراتیەتی ڕۆژئاوایی و لیبرالیەت و نیزامی کۆمەڵایەتیش ملکەچی یاسای دانراو بوو، ئابوری ملکەچی سیستمی سەرمایەداری و دواتر مارکسیش بوو. فێرکاری ملکەچی بەرنامەی ڕۆژئاوا و بیردۆزەی پوچی دیوی بوو کە هیچ بنەمایەکی ئایین و ئەخلاقی تێدا نەبوو. قەڵەمڕەوی بیانی کە خۆی دەنواند لە دەسترۆیی فەرمانڕەواییدا جیا لە بیردۆزەیەکی جیاکاری ئیسلامی لە هەموو ئەو بوارانەدا خۆی نواند.

سەرەڕای هەموو ئەو هەوڵە چڕو پڕانەی قەڵەمڕەوی بیانی– لە ڕێی ڕۆژهەڵاتناسی و موژدەبەری و ماسۆنیستەوە دەیگرتەبەر– هاودەمە بە چەند هێزێکی دی بۆ چەسپاندنی چەمك و واتاکانی خۆی و داڕماندنی هاواری بێدارخوازی ئیسلامی ئەوا ڕۆژئاوا نەیتوانی زاڵ بێ بەسەر عەقڵی ئیسلامیدا و نەیتوانی بە تەواوی بەسەر ئیسلامدا سەرکەوێ و ئیسلام لەبەردەم هەڕەشەکان دا خۆی گرت و لاواز نەبوویان لەبەردەم شاڵاوەکان دا خۆی نەدا بەدەستەوە لە کاتێك دا ئاین و ڕەوتەکانی جگە لە ئیسلام خۆیان دابوو بەدەستەوە. فەلسەفە بتپەرستی و ماددیەکان نەیانتوانی وەك ئاینی جولەکە و مەسیحیەت تەنگ هەڵبچنن بە ئیسلام و ئیسلام بەهۆی هێزی خودی

خۆیەوە توانی بەرپەرچی ئەو هەڵمەتانە بداتەوە و بیانشکێنێ و هێز و کەسێتی خۆی بپارێزێ. ئەوەش سروشتی ئیسلامە لەکاتی سەختی و تەنگژەکان دا.

دوای ئەو گەشتە بەرفراوانە لە ماوەی سەدەیەك دا هەر لە سەپاندنی یاسای ناپلیۆنەوە شکستی مارکسی و لیبراڵی هەبوو و بێداریخوازی ئیسلامی تەنگژەی خۆچواندنی تێپەڕاند بۆ دڵنیایی چارەسەری ئیسلامی.

قەڵەمڕەوی بیانی دە بانگەوازی ژەهراوی پێشنیار کرد:

١- بیردۆزەی ماددی

٢- فەلسەفەی ماسۆنی صەهیۆنی

٣- ڕۆحیەتی نوێ

٤- بیردۆزەی والدی (تەقینەوەی دانیشتوان و دیاریکردنی ڕەچەڵەك)

٥- بیردۆزەی سوو

٦- ئازادکردنی ئافرەت و بردنە دەرەوەی و تێکشکاندنی خێزانی موسڵمان

٧- ڕاڤەی ماددی بۆ مێژوو

٨- بانگەشە بۆ چەند پێغەمبەرایەتیەك دوای کۆتایی پەیامی پێغەمبەرایەتی بەهائی و قادیانی.

٩- بیردۆزەی گەشەسەندن

١٠- بیردۆزەی فرۆید

١١- بوونگەرایی

١٢- بیردۆزەی دورکایم لە تێکشکاندنی بەهاکان دا

١٣- گۆڕینی چەمك و واتاکانی تلمود بۆ چەند بیرۆکەیەکی فەلسەفی مۆرك پێدراوی زانستی.

١٤- زیندوکردنەوەی کلتوری ملهوڕی و وەحدەتول وجود و توانەوە.

١٥- بیردۆزەی نەتەوەگەری هاوردە

١٦- بانگەواز بۆ زیندوکردنەوەی فەرهەنگی پێش ئیسلام

١٧- هۆنفرم (بیرۆکەی مرۆیی)

١٨- هەڵمەتی دژ بە فەرهەنگ، دژ بە ژیانی پێغەمبەر (ﷺ)و سوننەت. هەروەها پێشنیاری بیرۆکەی بیری ئازاد و بیروباوەڕو مەزهەبەکانی گومان و نازانمگەرا و ملهوڕی.

چیرۆکی ئەوەی ئاینەکان ئاسمانی نین و لە ئاسمانەوە نەهاتوون و دیاردەیەکی کۆمەڵایەتین. مرۆڤایەتیش سەرەتا بتپەرست بووە و دواتر یەکخواپەرستی فێربووە. بیردۆزەی ئەوەی ئاین پەیوەندی نێوان مرۆڤ و خوایەو هیچ پەیوەندیەکی نیە بە کۆمەڵگەوە، ئاینیش مەستی بەخشی گەلانە و ئاینیش ڕێگرە لە گەشە کردن و پێشکەوتن، بڵاوکردنەوەی ڕاڤەی ماددی و ئابوری و جنسی بۆ مێژوو، لەوەش مەترسیدارتر زیندووکردنەوەی بیری باتینی و بتپەرستی و چەمکەکانی ئیشراق و ئیتیحاد و حلول و وەحدەتولوجود و باسی ڕووکەش و ناوەڕۆکی قورئان و تەئویل و وەزع و ئیسرائیلیات.

ڕێبەرانی بێداریخوازی و نوسەرانی ڕابوون هەموو ئەو گومانەیان تێکشکاندن. هەڵمەتەکان لە چەند شەپۆلێکی یەك لەدوای یەك دا بوون و بەرگریکاری زانایانی ئیسلامیش هێندەی قەبارەی پرسەکان توانایان هەبوو تیرەکان بەرووی وەشێنەرانیان دا بگێڕنەوە. جەنگەکە تا ئێستاش بەردەوامەو نەوەستاوە.

بەشی یەکەم

بیری ڕۆژئـاوایی لە پێش ئیسلامدا

باسی یەكەم

سەرهەڵدانی بیری ڕۆژئاوایی

بیری ڕۆژئاوایی كە دواتر بوو بە بیرێكی جیهانی و هەوڵی دەدا قەڵەمڕەو و واتاو چەمكی خۆی بسەپێنێ و لە بنەڕەت دا بەسەر كیشوەری ئیسلام دا زاڵ بێت. ئەم بیرە لە كۆشی بتپەرستی یۆنان و پەرستشی خواوەند قەیسەری ڕۆمانی دا سەری هەڵدا، دواتر ئەو میراتەی بە ئەفسانەی لاڕێ بووی جولەكەو ئەو چەمك و واتا مەسیحیانە ڕەنگ ڕێژ كرد كە لە بازنەی ئاینی سیانە خودای و فرە خودایی پێشتر دا تێكەڵ ببوو چ لە ڕۆما یا میسر یا هیند یان فارس. ئیدی لە میراتی ڕاستی پێغەمبەرایەتی دا تەنها ڕێژەیەكی كزی لەكرۆك دا مابوو كە سەركردەكانی ئاینەكان لە ڕێ لایان دا و گۆڕیان كاتێ جولەكایەتی چوو بەرەو بیرۆكەی گەلی هەڵبژاردەی خواو پەروەردگاری توند و ڕەق كە جیا لە خەڵك خواوەندیان گرنگی پێدەدان. مەسیحیەتیش چوو بەرەو بیرۆكەی خاچ و سیانە خوادایی و تاوان كە هەموویان بیرۆكەی بتپەرستی بوون لە چەند ئاینێكی پێشوو دا هەبوون و ئەوروپا لە گەلانی كۆنەوە وەریان گرتبوو وەك قورئانی پیرۆز دەفەرمووێت ﴿**یضاهئون به قول الذین كفروا من قبل**﴾ دواتر ئەو پێگە بنەڕەتیەی بیری ڕۆژئاوایی پێش دەركەوتنی ئیسلام تۆز و خاشاك و كۆی خورافە و ئەفسانەی ئەو گەلانە بوو كە لە سەرەتای منداڵێتی مرۆڤایەتی دا هەیانبوون لەو ماوانەدا كە ئاینە دابەزیوەكانی ئاسمان و هەندێكی دیكەیان لە یەك جیا دەكرانەوە. مرۆڤایەتی سەرەتا بە ڕێبازی پێغەمبەرایەتی دەستی پێكرد، بەڵام هێندەی نەبرد بایدا بەلای ئارەزووەكانی دا و ئەو خاشاك و تۆزە دروست بوو. ئەوروپا پێش ئەوەی لە بەخششی پەیامەكانی موسا و عیسا (علیهما السلام) پێبگات تەواو نغرۆی ناو بتپەرستی بوو. ئەمەش لە قسەو وتەی ئەملاولای ناو بیری

هەندێ بیریاریان دا دەردەکەوێت، بەڵام بەداخەوە ئەو بەخششانەش بە سەختی تێکەڵی بتپەرستی بوون و دواتر نەیانتوانی بەخششی حەق ببەخشن. لەگەڵ فرە خودایی دا چ لە بەکۆیلە کردنی مرۆڤ و زاڵکردنی گیانی زاڵ بوون بەسەر کۆیلەدا بێ هاوکات بە کەم ڕوانینە ئافرەت–ئەورووپا گوازرایەوە بۆ ئەو مەسیحیەتەی کە تێکەڵ ببوو بە چەمك و واتاکانی ئاینە بتپەرستیەکان تا ئەوەی لە چەند سەدەیەك دا گۆڕا بۆ ئەو کەنارگیریەی کە کۆمەڵگە بەهۆیەوە بەتەواوەتی کەناری گرت و ژیانی شێواو بوو تا ئیسلام هات و بەرەو تێگەیشتنێکی نوێی برد سەبارەت بە پەیوەندی نوێ لەگەڵ خواو لەگەڵ کۆیلەو لەگەڵ ئافرەت دا. خێرا بەرنامەی ئەزموونی وەرگرت و ئەو ئەزموونە گەیشتە جەرگەی ئەورووپا کاتێ موسڵمانان دەستیان گرت بەسەر ئەندەلوسدا. ئەو فێردەوسە لەدەست چووەی کە تیایدا زانکۆیان دامەزراند و خەڵکی ئەورووپا دەهاتن بۆ زانکۆکانی ئەندەلوس و لەوێ واتای زانستی ڕاستییان وەردەگرت و لە تاریکیەوە بەرەو ڕووناکی دەچوون، ئەمەش لە گەشتێکی سەخت و درێژ خایەنی زیاتر لە سێ سەدەیی دا، بەڵام ڕۆژئاوا هەرچەندە توانی زانستە ئیسلامیەکان وەربگرێ و کەچی بیروباوەڕی ئیسلامی و بەرنامەی خودایی بۆخۆی قبوڵ نەکرد، بەڵام چەندە توانی ئەزموونی زانستەکانی گواستەوە بۆ بازنەی بیری بنەڕەتی خۆی: یۆنانی ڕۆمانی لەڕوانگەیەکەوە و جولەکەی مەسیحی لە ڕوانگەیەکی ترەوە. دواتر پێچایەوەو کەوتە هەڵمەتێکی سەختی دژ بە ئیسلام و موسڵمانان لە واتاو چەمکێکی قوڵەوە کە تا ئەمڕۆش زاڵە بەسەر هەڵسوکەوت و ناخی ڕۆژئاوادا. پێم وانیە ڕۆژئاوا ساتێکیش دەست بەرداری ئەوە بووبێت هەرچەندە لە دەیەکانی کۆتایی دا ڕێوی ئاسا ئەوەی شاردبێتەوە. مامۆستا جەمالەدینی ئەفغانی ئەو واتایەی ئاشکرا کرد کاتێ وتی (ڕۆژئاوا هێشتا بەرامبەر بە ئیسلام گیانی دەمارگیری هەیە) ئەمەش لە بوتروسی ئاسکەوە دێ لەژێر چەند بانگەشەیەکی جۆراوجۆردا، لەوانە خاکی ئیسلام پێشتر

خاکی ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی بووە (لە شامەوە تا مەغریب) لەمەش دا قسەکەی لۆرد سالسبیری دەوترایەوە: پێویستە مانگ چی لە خاچ سەندووە بیگێڕینەوە بۆ مانگ، یان وتەکەی بیبوس شمیس لەو کتێبەی دا لەسەر ژیانی مەسیح نوسیبووی: (ئەم دەست گرتنە بەسەر بەیتولمەقدیس دا جەنگێکی خاچی هەشتەمە کە تیایدا مەسیحیەت گەیشت بە ئامانجەکەی).

یان یەکێکیان دەڵێت: (ئەگەر عەرەبەکان لە نیمچە دورگەی عەرەبی خۆیان دا نەهاتنایەتە دەر جەنگە خاچەکان ڕوویان نەدەدا)، هەموو ئەوانە چەند دەربڕینێکی شێوێنەرن کە زادەی کینەو ڕقی سەختی ئەوانن، چونکە ئەو ناوچانەی ئەوان باسیان دەکەن (ئەندەلوس، مەغریب، ئەفریقیا، شام) لە ڕاستی دا وڵاتانێکن ڕەسیدی عەرەبی گەورەیان هەیەو لەپێش ئیسلام دا چەند کۆچێکیان بۆ چووە بە هەزاران ساڵ لە چەند شەپۆلێك دا ئەو کۆچانە ڕوویان داوە کە لای مێژوونوسان ناسراون، هەروەها داگیرکاری ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی بۆ ئەو ناوچانە واتای ئەوە نیە بووەتە خاوەنی ئەو ناوچانە، بەڵکو ئەو ناوچانەن ناوچەی داگیرکرابوون و خەڵکەکەی زەلیلیان چەشتووە. تا ئیسلام هات و قەڵەمڕەوی ڕۆمانی دوورخستەوە و ڕزگاری کردن و دواتر ئازادی بەجێهێشت بۆ خەڵکەکە و ئەوانیش لە ویستی تایبەتی خۆیانەوە ئیسلامیان قبوڵ کرد.

ئەوە ئەو بانگەشە پوچانە بوون کە بۆ داگیرکردنی خاکی موسڵمانان دەیانکردنە بەڵگە وێڕای بانگەشە سەر شێوێنەرەکانیان سەبارەت بە ڕزگارکردنی بەیتولمەقدیس لەدەست ئەو موسڵمانانەی کە هەر لە سەرەتای بەیانی ئیسلامەوە دەیان پاراست و بڕوایان هەبوو بە مافی ئەهلی زیممە بەسەر موسڵمانانەوە تا پەرستگاو بەرژەوەندییان بپارێزن، ئەوەش سپاردەیەکی سەر شانی موسڵمانانە تا ڕۆژی دوایی، بەلام ئەو ڕاستیە نابێ لەبەرچاو لابرێ و پشت گوێ خستنی نەگونجاوە ئەوەیە دەرکەوتنی

ئیسلام لەرزەیەکی گەورەی لە هەموو جیهانی ئەهلی کیتاب و بتپەرستان دا دروست کرد ئەوانەی چەندین خواوەندیان دەپەرست و ئەهلی کیتابیش دەستەیەك بوون لەسێ دەستەکە: بێباوەڕان و بتپەرستان لە لایەك و حەنیفیەکان کە پاشماوەی گەلی ئیبراهیمو ئاریۆسیەکان بوون ئامادە نەبوون مەسیح بەخوا بزانن. پێغەمبەریش (ﷺ) لە نامەیەکی دا بۆ هیرقلی ئیمپراتۆری ڕوم باسی کردووە. ئەوانە لە شاخەکان یان ناوچە دوورەکان دا خۆیان حەشاردابوو و چاوەڕێ بوون حەق دەرکەوێ. هەر کە بانگەوازی یەکەمی ئیسلام دەرکەوت خێرا نەخشەی پیلاندانان بۆ لەناوبردنی ئاینی نوێ لەلایەن دوو دەوڵەتی فارس و ڕۆمەوە دەرکەوت، یەکێکیان بتپەرست و ئەوی دیکەش مەسیحی سەر بە مەزهەبی سیانە خودایی. ئەمەش لە ڕۆژگاری کۆتایی پێغەمبەر دا (ﷺ) دەرکەوت کاتێ پێشڕەوی کرد بۆ جەنگی تەبوك لەوپەڕی گەرمادا و پێغەمبەر(ﷺ) باکورو دەروازەکانی نیمچە دورگەی دڵنیا کرد و دواتر ئامادە سازی کرد بۆ ناردنی ئوسامە، کاتێ ئاڵاکەی ئوسامە بەسەر مزگەوتی مەدینەوە بوو پێغەمبەر (ﷺ) ڕەفیقولئەعلای هەڵبژارد (گەڕانەوە بۆلای خوا) کۆتا فەرمایشتیشی ئەوە بوو نەخشەی سەدساڵی دواتری دانا بۆ موسڵمانان:

١- دەستەکەی ئوسامە بنێرن.

٢- لە نیمچە دورگەی عەرەبدا دوو ئاین نەمێنن.

هەر لە ڕۆژی یەکەمی ئیسلامەوە دەوڵەتی ڕۆمانی ڕۆژهەلاتی هێرشی دەبردە سەر سنوری موسڵمانان و شالاوی دەبردە سەری و جەنگیش نۆرە بە نۆرە نەدەوەستا. دواتر فراوان بوو بۆ چەند مەیدانێکی جۆراوجۆر. وەك هەڵمەتێکی خاچپەرستی بۆ شامو میسر، هەڵمەتی فرەنجەکان بۆ سەر ئەندەلوسی و مەغریب دوای ئەوەی موسڵمانان گەیشتنە ڕووباری لوار، دواتر گەشتی دووەمی ئیسلامی بە پاشەکشە لە ڕۆژئاوای ئەوروپا و چوون بەرەو ڕۆژهەلاتی ئەوروپا بەرەو شورەکانی ڤیەننا دەستی پێکردو دەوڵەتی عوسمانی چوار سەدە بەرامبەر ئەوروپا وەستا.

پاش ئەوەی هەڵمەتە خاچیەکان شکان، بەو جۆرە بەشوێن پێی خۆیدا گەڕایەوە، ئەوکات گەشتی کۆتایی هات کە تیایدا لۆرد لەشاری قودس وەستا و وتی ئەمڕۆ جەنگە خاچیەکان کۆتاییان پێهات. سەرکردەی فەڕەنسیش غۆرۆ لە دیمەشق وەستاو وتی ئەی صەلاحەدین ئەوە ئێمەین وا گەڕاینەوە. ئەوکات گەشتێکی نوێی ململانێ دەستی پێکرد. لە کاتێك دا موسڵمانان لە تەنگژەی دواکەوتەییدا بوون و دوای هەزار ساڵ ڕێبەری کردنی هەموو جیهان و پێشکەش کردنی ژیاری یەکخواپەرستی و بەرنامەی ئەزموونی و چەمك و واتای دادوەری کۆمەڵایەتی و برایەتی مرۆڤایەتی هەناسەبڕکێیان تێکەوتبوو. لەو قۆناغەدا ڕۆژئاوا هەموو پێناوەکانی بەردەستیان خستنەکار بۆ بە ڕۆژئاوایی کردنی موسڵمانان و تەنگهەڵچنین بە ئیسلام و وروژاندنی گومانەکانی سەر کرۆکی بیروباوەڕ. ئەمەش ئەمەش لە ڕێی دامەزراوەکانی ڕۆژهەڵاتناسی و موژدەبەری و بە مەسیحی کردن و ماسۆنیەت و بانگەشە ڕمێنەرەکان و پێشنیاری ئایدۆلۆژیاکانی ملهوڕی و بێڕەوشتی و گومانی فەلسەفی و بوونگەرایی لە ئاسۆی جیهانی ئیسلامیدا و دەستگرتن بەسەر بەرنامەکانی فێرکردن و نیزامی دەسەڵات دا وسەپاندنی یاسای دانراو و بانکی سووخۆری لەپێناو ئەوەی ئوممەتی ئیسلامی لە نێوەندی نەزانی جیهانیدا بتوێتەوە. بەڵام ئایا موسڵمانان وەستان و لەبەردەم ئەو هێزە فشار دانەرانەدا خۆیان دا بەدەستەوە؟ هەرگیز. تەنانەت ڕۆژێکیش نەوەستان و بەرگرییان کردو بە واتای ئیسلامی (گەڕانەوە بۆ سەرچاوەکان) خۆیان گرت. ئەگەر کۆمەڵ هەڵوێستی سەرسامییان هەبوو بێت. ئەوا صەفوە هەر لە ڕۆژی یەکەمەوە زانی چەند جیاوازییەکی قوڵ هەن و بانگخوازانی سەرسامبوون پەیڕەوییان نەکردون هەر لە ڕەفاعە تەهتاویەوە تا سەعد زەغلول و لوتفی سەید و تەها حوسەین، چەند عەقڵیەتێکی باوەڕدار هەبوون بە ڕووناکی خوا دەروونیان ڕووناك دەکردەوەو بەخۆ بەدەستەوەدان ڕازی نەبوون و وەستان و بانگەوازیان دەکرد بۆ گەڕانەوە بۆ قورئان،

ئەگەر شارستانیەت هەندێکی لەخشتە بردبێ ئەوا مامۆستا حەسەن بەننا هاواری یەکلاکەرەوەی خۆی ڕاگەیاند لە وەستان بەرامبەر ژیاری ڕۆژئاوایی و خۆبەدەستەوە نەدان چونکە ئەو ژیارە لە کرۆك و ڕوخساریشدا لەگەڵ ئیسلام نەدەگونجا.

لە جەرگەی ئەو جەنگەی نێوان شوێنکەوتەیی و گەڕانەوە بۆ بنەڕەت دا بنەڕەتێك دەرکەوت بۆ وەستان لەسەر بنەمای ڕەسەنی قورئانی کەچی کلتورێ دێت بریێتەوە بەردەم قورئان. ئەمەش دوای ئەوەی ئوممەتی ئیسلامی قۆناغی سەرسامبوون و شوێنکەوتەیی و تاقیکردنەوەی یەك دوای یەك تێپەڕاند تا موسڵمانان دڵنیا بوون ئەو ڕێگەی پیایدا ڕۆیشتن پڕە لە داو و هەڵەو نایانگەیەنێتە ئامانجی خۆیان کە بریتی بوو لە گرتنەوە خۆی کارگێڕی تا بتوانن جارێکی تر لەسەر زەوی دا کۆمەڵگەی خواپەرستی خۆیان بەجۆرێ دابمەزرێننەوە کە بتوانن بانگەوازی خوا بە جیهانیان بگەیەنن. ئیدی هەموو پیلانەکان بۆ ئەوە بوون ڕێگەکە کوێت و داخراو بکەن و لەڕێی ڕاستی خواوە بەرەو ڕێیەکیان ببەن کە لە ڕێی ڕاست جیایان بکاتەوە.

*ڕۆژئاوا بێ ئیسلام خاوەنی چ فەرهەنگێ بوو؟

ئەگەر بڵێین ئەو فەرهەنگەی لەپێش ئیسلام دا هەبوو تێکەڵەی دارو بەردووی بتپەرستی پێشوو و هاوسەردەمیان بوو لە فەرهەنگی فیرعەونی و مەجوسی و هیندۆسی و بیروباوەڕی ڕۆمان کە تێکەڵەی چەند بیرێکی تێکەڵ بوو ڕاستیمان تێپەڕاندووە. ئەوەش تێکەڵ بوونی فەرهەنگی دوو ئاینی ئاسمانی بوو (ئەوەی دابەزی بۆ سەر عیسا و موسا (علیهما السلام)) بەڵام لێکۆڵینەوە و هەموو بەدواداچوونەکان هیچ شتێکی وا نیشان نادەن کە ئاماژە بێ بە کاریگەری ئەو دوو ئاینە بەسەر ئەو دارو بەردووە تێکەڵەی کە لە چەند قۆناغێك دا هەبووە. زیاتر ئەفلاتون و ئەرستۆ لەپێش مەسیحیەت و ئەفلۆتین بیریان پێشکەش کردووە. دواتر لە نوسینەکانی عەدیسی و

ئۆگەستین دا دەردەكەوێت بیری مەسیحیەت تێكەڵ دەكات بە ڕەوتی ئەفلاتۆن و ئەوەی تۆماس ئەكوینی پێشكەشی كردووە تێكەڵ بە ڕەوتی ئەرستۆ كردنیەتی. فەلسەفەی یۆنانی بە تەواوەتی زاڵ بوو بەسەر مەسیحیەتی ڕۆژئاوادا (بەو واتایەی قدیس پۆلس پێشكەش كردو لەسەر بنەمای سیانە خودایی و خاچ و هەڵە دامەزرابوو) ئەو بیرەی زۆربەی بەهاكانی ژیاری ڕۆمانی هێشتەوە بەتایبەت سەبارەت بە هەڵسوكەوت لەگەڵ مرۆڤ و هێشتنەوەی كۆیلایەتی و دانانی بە نیزامێكی بنەڕەتی كە هەرگیز لەناوچوونی بۆ نەبێ، دواتر هەڵسوكەوت لەگەڵ ئافرەت و دانانی بەوەی قەوارەیەكی تایبەت یان كەسایەتیەكی سەربەخۆی نەبێت.

دەكرێ بڵێین ئەو بیرە ئەوروپیەی لە ساڵی ٥٧١ز. بڵاوبوو بیرێكی مرۆیی تێكەڵ بوو كە گیانی ستەم و بێ ڕەوشتی و گەندەڵی و خراپە زاڵ بوو بەسەر مرۆڤایەتی داو كۆمەڵگە جیاجیا خاوەنی ژیارە پێشكەوتووەكانیشی داگرتبوو وەك نیزامی فیرعەونی لە میسرو مەجووسی لە فارس و هیندۆكی لە هیند، سەرەڕای نیزامی ئیمپراتۆری ڕۆمانی (قەیسەر...) كە تیایدا بانگەواز بۆ ئەوە دەكرا پاشا خواوەندەو تیایدا گیانی خۆسەپێنی زاڵ بوو و لە نیزامی دەسەڵات دا ئەوپەڕی ڕەقی هەبوو و گیانی بێ ڕەوشتی و پەرستشی جەستەكان لە نیزامی كۆمەڵگە گرنگی پێدەدرا. ململانێی نێوان جولەكەو مەسیحیەكانیش هەبوو و دادگاكانی پشكنین هەبوون و كتێبە پیرۆزەكان دەگۆڕدران و لە گیانی ئیمان بە خوای تاك تەنهاوە دەبران بەرەو فرە خودایی و سیانە خودایی كە ئەوانیش ئاینانێكی پێش جولەكە و مەسیحیەت بوون. هەروەك بیرۆكەی خواوەندی تایبەت لای جولەكە و بیرۆكەی كوڕی خوا لای مەسیحیەت دەركەوت، بەمە لە سایەی ئاینی ئاسمانی دا بیرۆكەی تەجسید سەركەوت. ئەمەش ئەو بیرۆكە بوو كە ئاینەكان بۆ لەناوبردنی هاتبوون. مەسیحیەت لەبیری كۆنی یۆنانیەوە بیرۆكەی حەوت عەقڵەكە و بیرۆكەی ئیتیحاد و حلولی وەرگرت لەكاتێك دا ئایینی حەق بۆ لەناوبردنی

ئەمە هاتبوو. ئیدی کرۆکی بیروباوەڕ و واتای کۆمەڵایەتی باوی ئەورووپا لەو قۆناغەدا گەشەی سەند و گەیشتە ئەوپەڕی ڕێ کە (ڕەهبانیەت) کەنارگیری یەکجارەکی لە ژیان بوو.

لێکۆڵینەوەکانی مێژوونوسان و زانایانی لاهوت جەخت لەوە دەکەنەوە دوو بیروباوەڕی سیانە خودایی و فیدا عکە مەسیحیەت خستنیە ڕوو لە بیروباوەڕی یۆنانیەکان دا هەبوو وە هەر لە ماوەیەکی زۆری پێش زاینەوە زانایانی مێژووی ئادابی یۆنانی دەڵێن ئەوە لە گێڕانەوەیەکی تەواو کۆنەوە وەرگیراوە کە شاعیری یۆنانی وێنای ئەو ئازارانەی خاچی کردووە کە ئەو خواوەندە بەرگەی گرتوون. هەروەها لێکۆڵینەوەکان جەخت لەوە دەکەنەوە چی لە تەورات دا هەیە (کە بە دەستی ئەحبارەکان نوسراوەتەوە) لە کۆکراوەی فەرهەنگی گلانی پێشووە چ لە بابل یان فارس یان هیند. ئەو کات بەشێوەیەکی نوێ داڕێژراون تا ببنە بیروباوەڕی جولەکە. چی مەسەلەی جەبرو تەشبیە و ڕەجعە هەن لەو فەرهەنگە کۆنەدا هەبوون. هەروەك ئەو فەرهەنگە کۆنە ڕێی داوە بە سوو و زینا و خواردنی ناڕەوای سامانی خەڵك. کاتێ ڕۆمان مەسیحیەتی وەرگرت ئەو ئاینە لە ئاینی ئەوان نزیك بوو و لە نێوانیان دا تەنها چەند جیاوازیەکی کەم هەبوون، مەسیحیەت لە شێوە پەرستشی ڕۆمانی وەرگرت وەك چۆن شێوە پەرستشی بتپەرستی فیرعەونی وەرگرت. ئیدی پەیکەرەکان بوونە کڵێسای مەسیحی و لەگەڵ هێزە ڕۆمانیەکان جەنگان تا لەگەڵ مەسیحیەت سیانە خوداییان سەپاند و دژی ئەو وتەش جەنگان کە دەیوت عیسا (علیە السلام) پێغەمبەرە و خوا نیەو کوڕی خواش نیە، پێشڕەوی ئەو ڕایەش ئاریۆس و شوێنکەوتووانی بوون.

ئاریۆس لە سەدەی چوارەمی دوای زاین دا لە ئەسکەندەریە دەرکەوت و لەو کەسانە بوو کە خەڵکیان فێری ئەوە دەکرد عیسا خوا نیەو دەیانوت ئەو لە زاتی خوا

نیە و ئەو لە دایك بووە و دروستی بوونی هەیە و حیكمەت لە بوونی ئەوەیە نێوەندێ بێ بۆ ڕزگاركردنی جیهان لە تاوان و هەڵە. لە ساڵی ٣١٨ز. دا ئاریۆس تۆمەتی نكوڵی لاهوتی مەسیحی خرایە پاڵ و ئەویش دانی نا بە تۆمەتەكەدا و بەبەڵگە سەلماندی. ئەوكات حوكمی حیرمانی بۆ دەركرا و كڵێسا ڕاكەی وەرنەگرت و ڕاكەی تری وەرگرت. بەو جۆرە فەرهەنگی ڕۆژئاوا لەپێش ئیسلامدا تەنها دوو شتی پێشكەش كردووە: بێ ڕەوشتی یۆنان و ڕەقی ڕۆمان و برێ فەلسەفەی دامەزراو لەسەر چەمك و واتای شێواو لە مەنتیق كە ئەو بیروباوەڕایانەیان بەرهەمهێنا كە موسڵمانانێ دوای وەرگێڕانی فەلسەفەی یۆنانی لە سەدەی سێیەمی كۆچیدا ڕەواجیان پێ دەدان. بەڵام خێرا زانایانی موسڵمان بەرپەرچیان دانەوە، هەروەك كۆمەڵێ چەمك و واتای پێشكەش كرد كە جیاكاری ڕەگەز و خوێنیان لەخۆ گرتبوو و قۆرخكاری چینە هەژارەكان و بە كۆیلە دانانیان و كۆمەڵێ ئەفسانە و خورافەی سەبارەت بە ململانێ و كینەی خواوەندەكانیان لەخۆ دەگرت، ئەمە دواتر ڕەوتی ناسراو بە موحاكات و یەكسانی و ململانێی لەسەر دامەزرا كە لەوێشەوە هونەرەكان و چەمك و واتای تەقلیدی سروشت و سەركەوتن بەسەر سروشت هاتنە مەیدان.

كاتێ ئیسلام هات ئەو جەنگە بەردەوام بوو لەنێوان چەند مەزهەبێكی بارگرژی مرۆیی هەموو ناوچەكانی جیهان دا لە فارس و میسرو شام و دەوڵەتی ڕۆمانی ڕۆژهەڵاتی و ڕۆژئاوایش دا لەژێر پەردەی مەسیحیەتی ڕووكەش دا، هاودەم بە دەیان دەستە كە پاشەكشەیان كرد بۆ ئەملاولا وەك خوێندنگەكانی ئەنتاكیە و نصیبین و رەها و ململانێی نێوان هیلینی و جولەكە و دەركەوتنی مەسیحیەتی هیلینی و نەساتیرە و سابیئە و مەجوسیەت و كلتوری هیند و فەرهەنگی كۆنی فارس و بتپەرستی عەرەبی ناو نیمچە دورگەی عەرەبی. هەموو ئەم دارو بەردوانە لە كرۆك دا تەنها ئارەزووی گەلان و ساوایی مرۆڤایەتیان لەخۆ گرتبوو. ئینجا ئیسلام هات و

قورئان دابەزی و بەڕای یەکلاکەرەوە و دروست ئەوانەی لەناوبرد، ئیدی کتێبی خوا هەڵوێستی ئاینی ئاسمانی بەرامبەر هەر دەستەیان ڕەوتێ نیشان دا ئایا لەگەڵیدا پێچەوانەیە یان ڕایەکی پێ ڕەوایە، ﴿لِيُبَيِّنَ لَهُمُ الَّذِي يَخْتَلِفُونَ فِيهِ﴾ (النحل).

کاتێ مێژوو دەخوێنینەوە دەبینین مۆمی ئەوروپی لەسایەی درەختی ئیسلام دا کوژاوە بووە و ئەوروپا سەردانراو لەناو ئەفسانە و چەمکە شێواوەکانی خۆیدا کە تێکەڵەی سەردەمی ڕەهبانیەت بوون ژیاوە. ئیدی هەموو شتێ تیایدا وەستاو بووە تا کاتێ ژیاری ئیسلام و بەرنامەی ئەزموونی ئیسلام لەڕێی ئەندەلوسەوە پەڕیەوە بۆ ئەوروپا. ئیدی ژیان ڕۆحی بەبەردا هاتەوە و ئەوروپا خۆی لەو عەقڵانە دەرباز کرد. بەڵام هەر لە چوارچێوە کۆنەکەی خۆیدا (یۆنانی ڕۆمانی جولەکە مەسیحی) ئەزموونی ئیسلامیشی داڕشتەوە. لەو ڕوانگەوە ئەو چەمك و واتا نوێیانەی زانستی داڕشت تا خێرا لەگەڵ چەمك و واتاکانی کڵێسادا کەوتنە جەنگێکی سەخت و سەرەنجام ئایین بەتەواوی کەنار خرا و چەمکەکانی (زانست عەقڵ ماددە فەلسەفە) سەرکەوتن بەو شێوەی ئەوروپا لەوێوە بەرەو سەرمایەداری و لیبڕاڵیەت و جەدەلی هیگلی و بیردۆزەی گەشەسەندن و وەزعیەتی مەنتیقی و مارکسیەت و براگماتی و بوونگەرایی هەنگاوی نا.

ئەو چەمکانە هەمان ئەو چەمکانە بوون کە ڕۆژئاوا دوای گەشتی داگیرکاری خۆی لە جیهانی ئیسلام دا ویستی بەوپەڕی هەوڵ و توانای بەرفراوانی خۆیەوە لەڕێی خوێندن‌و مۆژدەبەری ڕۆژهەڵاتناسی و ڕۆژنامەوانیەوە بیانسەپێنێ و کرۆکی ئیسلام بگۆڕێ و لە واتای بنەڕەتی گشتگیری خودایی خۆی بیگۆڕێ بە مەبەستی بە مەسیحی ڕەنگکردنی‌و دواتر تێکەڵکردنی لە نێوەندی ژیاری جیهانی یان نێودەوڵەتی بوونی گەلان دا.

باسی دووەم

(لە تەنگپێهەڵچنینەوە بەرەو بەرەنگاربوونەوە)

چالاكی جەنگی نێوان جیهانی ئیسلام و جیهانی ڕۆژئاوا بە چەند قۆناغێكدا تێپەڕ بوو:

*گەشتی یەكەم: نەخشەی تەنگپێهەڵچنین (دەورەدان):

١- ڕۆژئاوا هەوڵیدا لە سایەی ئیسلام دا بەرنامەیەكی نوێ دابمەزرێنێ تا بتوانێ بەسەر زانستەكان دا زاڵ ببێت.

٢- ڕۆژئاوا بۆ دەست گرتن بەسەر وڵاتی ئیسلام دا هەوڵی دا سەروەت و سامانی ڕیشەكێش بكات.

٣- ڕۆژئاوا هەوڵی دا بەرنامەی ئیسلام ساختە بكات تا موسڵمانان نەتوانن ببنە هێزێك ڕكەبەری بكەن و بەرامبەری ڕاپەڕن.

٤- ڕۆژئاوا شوێنكەوتنی چەمك و بەرنامەكانی بسەپێنێ تا موسڵمانان لەبەردەمی دا خۆبەدەستەوە بدەن.

*گەشتی دووەم: نەخشەی بەرەنگاربوونەوە:

١- موسڵمانان بەرەو ڕووی قەڵەمڕەوی بیانی وەستانەوە تەنانەت هەموو ئالایەكی نیشتمانی یان نەتەوەییش.

٢- موسڵمانان كرۆك و ڕاستی ئیسلامیان خستەڕوو و سەر لەنوێ بەو جۆرە پێشكەشیان كرد كە ئاین و دەوڵەتیشە.

٣- موسڵمانان پێشڕەوییان كرد و بەرەو ڕووی چەمكەكانی ڕۆژئاوا وەستانەوەو ساختەكاریەكانیان ئاشكرا كردن.

٤- بیردۆزەكانی ڕۆژئاوا وەك گەڵای پایز دەوەرین چونكە لەسەر بنەڕتێكی دروست نەوەستابوون.

٥- ئیسلام بەرەو ڕۆژئاوا چوو و ویژدانی زانا و بیریارەکانی ڕۆژئاوای بڕی.

* بنەڕەتی بوژانەوەی ئیسلام لە ناوخۆوە لە قۆناغی دواکەوتن دا بنەڕەتێکی سروشتیە چونکە بزافی بێداریخوازی ئیسلامی خێرا لەنێو بەرنامەکانی فەلسەفە و کەلامەوە (جەمالەدین و موحەمەد عەبدە) گۆڕا بۆ بەرنامەی قورئانی (حەسەن بەننا) و موسڵمانان خێرا چالاکی بە ڕۆژئاوایکردن و نەخشەی شاڵاو و دامەزراوەکانی موژدەبەری و ڕۆژهەڵاتناسی و پێناوەکانی خوێندنگە و ڕۆژنامەگەریان ئاشکراکردن.

* نەخشە بنەڕەتیەکە: بەرگریکاری دژ بە توانەوەی کەسێتی ئیسلامی و جەختکردنەوە لە خودێتی و مۆرکی جیاکاری و ئاشکراکردنی بانگەشەکانی بێ هیوا بوون و ئەو گومانەی قەڵەمڕەوی بیانی هەوڵی دەدا لە نێو موسڵمانان دا بڵاوی بکاتەوە.

دیارترین ئامانجی ڕۆژئاواگەرای و شاڵاوی ڕۆشنبیری چاندنی بیرۆکەی بێ هیوا بوون بوو لە دەروونی مرۆییدا و بەکەم دانانی بەها ئیسلامیەکان بوو، هەروەها ئەو قسەی دەڵێ شکستی موسڵمانان و عەرەب لەبەر پەیوەست بوونیانە بە ئیسلام. لە ڕاستیش دا بەکەم سەیرکردنی پەیوەست بوون بە ئیسلام لای موسڵمانان هۆکاری شکستیان بوو. چونکە بەرنامەی ئیسلامی هەمیشە توانای ئەوەی هەیە موسڵمانان لە شکست بپارێزێ و بەرەو بیروباوەڕی شوێنی حەقی خۆیانیان ببات.

لە دیارترین ڕێنماییەکانی ئیسلام بانگکردنی موسڵمانانە بۆ بەرەنگاری خۆچواندنی بیانی و سوور بوون لەسەر ئەوەی کەسێتی موسڵمان جیاو سەربەخۆ بێت و کۆمەڵگەو ژیاری ئیسلامیش سەربەخۆ بێت، بۆیە جەنگێکی بێباکانەی دژ بە خۆچواندن و شوێنکەوتەیی ڕاگەیاندووە و ئەو حوکمەی داناوە هەرکەس خۆی بچوێنێ بە خەڵکی ئەوا لە دەستەی خۆی جیابووەتەوەو لەو دەستەی ترە کە خۆی بەوان چوواندووە.

هەروەها بانگەواز دەکات بۆ ڕاگەیاندنی جیاکاری خۆی لە نێوان گەلان دا لەڕووی نەریت و ڕەوشت و ئاکارەوە.

لەبەرئەوەی موسڵمانان ئەڵقەیەکی ناو ژیاری یۆنانی ڕۆمانی نەبوون، ئەو ژیارەی لە ژیاری مەدەنیدا نوێ بوویەوە وەك هەندێ لە بانگخوازانی ڕۆژئاواگەرایی بانگەشەی بۆ دەکەن. کەواتە دەبێ بوترێ ئیسلام جیاکاری نێوان دوو سەردەمی مێژووی مرۆڤایەتیە، چونکە ئیسلامە ژیاری تایبەت و چەمك و واتای سەربەخۆ و مۆرکی ئازاد و جیا لە مەنتیقی یۆنان و بتپەرستی فارس و فرەخودایی هیندی هەیە.

زۆرێ لە مێژوونوسانی جێمتمانە ئەوەیان بۆ جیهانیان سەلماندووە کە ئیسلام هاتووە تا پەڕەیەکی نوێ بۆ مرۆڤایەتی هەڵبداتەوە و چی پێشترە پێشەکیەو ئاگاداربوونە لە مێژووی هەزار ساڵی پێش ئیسلام لەنێوان بتپەرستی ڕۆمان و دەستەوسان و بارگرژی پلان و چەمك و واتای مەسیحیەت و تێکەڵکردنی سروشتی ئاسمان بەبیری ساوای مرۆڤایەتی تا بەچاکی هەست بکات بەواتای فەرمایشتی خوای گەورە ﴿لِيُخْرِجَكُم مِّنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ﴾.

بەڕاستی ژیانی مرۆڤایەتی بەتەواوی تاریك داگەڕابوو هیچ دەربازبوونێ لەو تاریکیەو ڕەقی و سەختی و نەزانی ئەو تاریکیە نەبوو. تا ئیسلام بوو بەو ڕۆشنایییەی جارێکی تر مرۆڤایەتی گێڕایەوە بەرەو لای خوا، بەرەو فیترەت، بەرەو ئەو بەڵێنەی کە خوا پێش دروستکردنی مرۆڤ لە مرۆڤی وەرگرتبوو.

لەگەڵ پێشکەوتنی عەقڵی مرۆڤ دا ئاینەکان یەك دوای یەك هاتن تا بەهاتنی ئیسلام گەیشتە لوتکە و مرۆڤایەتیش گەیشتە سەردەمی پێگەیشتن، لەم پێناوەدا هەموو کتێبەکانی پێش ئیسلام ئاماژەیان کردووە بەکۆتا پێغەمبەر ئەو پێغەمبەرایەتیانەی پێشوو پێشەکی بوون بۆ ئاینی کۆتا. بۆیە ئەوە ڕاستی یەکخواپەرستیە نەك وەك ئەوەی هەندێ دەڵێن لەگەڵ دەرکەوتنی جولەکەدا بووە. پێغەمبەرایەتی پێش ئیسلام

ناوچەیی بووە و هەر پێغەمبەرێ بۆ گەلی خۆی بووە و شەریعەتیش کاتی بووە و هەر شەریعەتێ بۆ سەردەمی خۆی بووە. کاتێ ئیسلام هات بۆ جیهانیان و شەریعەتێکی هێنا تا ڕۆژی دوایی بەکاربێت و پەیامەکانی پێش خۆی دوای ئەو هیچیان بەکار نەمان بەهۆی بوونی موعجیزەی ناوچەییەوە، بەڵام ئیسلام موعجیزەی گەورەی هەتایی پێبوو. مەسیحیەت وەك تەواوکەری پەیامی موسا و بەتەنها بۆ بەنو ئیسرائیل هات. کاتێ لە چوارچێوە خواییەکەیەوە بەرەو ئاینێکی جیهانی چوو گۆڕاوەو دەستکاری لە کرۆك و ڕوخساریدا ڕوویدا. ئیدی ئەڵقەیەك بوو لە ماوەیەك کە بە هاتنی ئیسلام کۆتایی هات. عیسا هات و دانی نا بەڕاستی تەورات دا و موژدەی هاتنی پێغەمبەرێکی دوای خۆی پێبوو کە ناوی ئەحمەدە. کاتێ دژایەتی ئەو ڕاستیەیان کرد و لایان دا جوولەکایەتی بوو بە ئاینێکی دەمارگیری و مەسیحیەتیش بوو بە ئاینێکی لاهوتی بێ شەریعەت بەڵکو تەنها چەند ئامۆژگاریەك بوون. لێرەوە گەلی مەسیحی ڕۆمانی هەوڵیدا شەریعەتێ بۆ خۆی دابنێ و نیزامی ئایدۆلۆژی مرۆیی کرد بە بەرنامەی خۆی. مۆرکی ئەو نیزامەش لیبرالی سەرمایەداری بوو کە خێرا دەستەوسان وەستاو لە نێوەندیدا نیزامێکی دژ دەرکەوت کە ئیشتراکیەت بوو، تا ئێستاش لە دژایەتی یەکتردان و هیچکامیشیان ئەو بەرنامە باڵایان پێشکەشی مرۆڤایەتی نەکردووە کە گەلان هەموو لەنێوەندی ئیشراقی ڕۆح و دادوەری ماددەدا بچن بۆی. ئیسلام پێش ئەو دوو بەرنامە کەوت و ئەو بەرنامە خواییەی پێشکەش کرد کە هیواکانی مرۆڤ بەدیدەهێنێت هەر لە دادپەروەری و ڕەحمەت و ڕاوێژ و برایەتی مرۆڤایەتی. بەڵام ئەو گیانی دەمارگیریەی دوای دەرکەوتنی ئیسلام ڕۆژئاوای داگرتبوو وای لە ڕۆژئاوا کرد دژ بە ئیسلام و ڕێبازەکەی بجەنگێ و گومان بخاتە بەهاکانی و خەڵکی لە ئیسلام دووربخاتەوە. ئەمەش نەبادا لەبەر فراوانی و سادەیی ئاینەکە خەڵکی بەرەو ئیسلام بچن، ئەمە جەنگەش کاتێ دەستی پێکرد کە زانستەکان وەرگێردران و ئەزموونی گەندەڵی هەندێ

بیردۆزەی ناو کتێبە پیرۆزەکان دەرکەوت بەتایبەت سەبارەت بە چالاکی دروست بوون و تەمەنی زەوی. تاوانی دادگاکانی پشکنینیش لە بنەڕەت دا پەیوەست بوو بەو زانایانەوە کە فێری زانستی ئیسلام ببوون و دژی واتاو چەمکی کتێبە پیرۆزەکان بوون وەك گالیلۆ و کۆپەر نیکۆس. کاتێکیش پاشماوەی شالاوە خاچیەکان گەڕانەوە بۆ شارو وڵاتی خۆیان و گەورەیی ئیسلام و دادپەروەری فەرمانڕەوایانی موسڵمانانیان دیبوو، کڵێسا بێزاری ئەوە بوو و بەرەو ئاگری دەبردن. بەوە هەڵوێستەکان بۆ یەك شتی تەواو ئاڵۆز چوون:

بەرنامەیەکی ئەزموونی ئیسلامی کە ئەوروپا لە موسڵمانانی وەردەگرت و بانگەشەی ئەوەی دەکرد بەرهەمی خۆیەتی، هەروەها بیروباوەڕێکی پوخت و دروست کە ئەوروپا تیایدا بوو تا گومان بورووژێنێ لەپێناو پاراستنی شوێنکەوتووانی و دەورەدانی ئیسلام تا خودی موسڵمانان لە ئاینەکەیان بێزارین و دەستبەرداری بن.

بانگەشەیەکی بەرچاو بۆ جیاکاری نێوان ئاین و دەوڵەت و ئاین و کۆمەڵگە و ئەخلاق و کۆمەڵگە و بڵاوکردنەوەی ئەفسانە و خورافەو چەند بانگەوازێکی سەر شێوێنەر کە پێی دەوترا زانستەکانی دەروون و ئەخلاق و کۆمەڵگە کە لە تلمود و بیری کۆنی بتپەرستیەوە وەرگیرابوون دواتر هەموو ئەمانە تێکەڵ کران بە بەرزڕاگرتنی ڕەگەزی سپی سازدەری ژیارو سەپاندنی گەلی هەڵبژاردەی خوا بەسەر وڵاتی ئیسلام دا بە دەرکردنی موسڵمانان لە خاکی ئیسلام لەسەر بنەمای چەند ڕاڤەیەکی شێوێنەر بۆ تەورات و بەڵێنی خوا بۆ ئیبراهیم (علیه السلام).

ئیسلام دوو جار قوڵایی بیری ڕۆژئاوای بڕی: جارێکیان کاتێ ئەو بەرنامە ئەزموونیەی پێشکەش کرد کە ژیاری نوێی لەسەر دامەزرا و ڕۆژئاوای لە بیردۆزەی ئەرستۆ ڕزگار کرد سەبارەت بە تێڕامان و ئەوروپای لە ڕەهبانیەت ڕزگارکرد. جارێکی تریش کاتێ بزوتنەوەی چاکسازی ئاینی لە ئەوروپا سەریهەڵدا و پەیکەرو وێنەکانی

کڵێسا لابران، دکتۆر عومەر فەروج دەڵێت لۆسەر کاتێ بنەڕەتەکانی چاکسازی ئاینی ناو نەسرانیەتی دانان کە ناسراوە بە بزاڤی پرۆتستانتی. لە بەردەمی دا نوسخەیەکی قورئانی پیرۆزی دانابوو کە وەرگێڕدرابووە سەر لاتینی لە نیوەی یەکەمی سەدەی دوانزەهەمی زاینیەوە (ڕۆبەرت ئوف کشتدی ئینگلیزی وەریگێڕابوو) نوسخەکە لە ساڵی ١٥٤٣دا بڵاوکرایەوە. کاتێ تایبەتمەندیەکانی پرۆتستانتی دەبینین سەبارەت بە بەرپەچدانەوەی دەسەڵاتی پاپەوی و لەکارخستنی کەنارگیری و دان نان بە تەڵاق دا سەرەڕای دەستبەرداربوون لە هێماکان وەك وێنەو خاچ و جلی تایبەت بە قەشە و کەسە ئاینیەکان کەلە ئاینە بتپەرستیەکان و مەجوسیەت و جولەکە و مەسیحیەت دا باو بوو، ئیسلام هات تا ئەوە نەهێڵێ، بێگومان ئەو لایەنانەی چاکسازی لە ئیسلامەوە هاتبوون، ئەگەر نا دەبێ لەکوێوە هاتبن؟ پاشان مەسیحیەت هێشتا چەندین سەدە بوو لەبەر چەند هۆکارێکی جیاواز دژایەتی ئیسلامی دەکردو ئیسلامی تۆمەتبار دەکرد بە ڕەقی و توندی لەبەر بوونی تەڵاق. بەڵام هەمان ئەو مەسیحیەتە لە هەموو بەشەکانی خاکیدا و لە ڕۆمای پایتەختی ڤاتیکانیش دا وای لێهات ڕێ بدات بە تەڵاق.

بێگومان لە شۆڕشی چاکسازی ئاینی لە مەسیحیەت دا بەرهەمی ڕێنماییەکانی ناو ئیسلام بوو. کڵێسا دەیوت ئەو تاکە پەیوەندیە لە نێوان مرۆڤ و خوادا و هیچ نزاو نوێژیان داوای لێخۆشبونێ لە ڕێگەی کڵێسا و پیاوانی کڵێساوە نەبێت ناگات بەخوا. ئەوکات پیاوانی چاکسازی ئاینی (لۆسەر و کالڤن) و کەسانی تریش هاتن و وتیان پەیوەندی نێوان خواو مرۆڤ تاکە پێناوی لێخۆشبوون و هیچ رایەکی مرۆیی بۆی نیە تەقدیس حەرام بکات. ئەم واتایەش بە تەواوەتی لە ئیسلامەوە وەرگیراوە. هەروەها دەبینین ئیسلام لە دوو مەیدان دا (پێشکەشکاری هەبووە: مەیدانێکی دیارو ڕوون کە مەیدانی زانستە ئەزموونیەکان بوون کە ڕۆژئاوا تەنها چەند ساڵێکە دانی ناوە بەوەدا) مەیدانی کۆمەڵایەتی و نیزامی سیاسەت و ئابووری کە ڕۆژئاوا پشتی بەست بەو

فەرهەنگەی موسڵمانان کە گوازرا بوویەوە بۆ ئەوروپا و لە نوسینەکانیدا دانرابوون و دەیان بیردۆزەی بوارە جیاجیاکانیان لێ وەرگیرا بەتایبەت لە مەیدانی یاسا و کڕین و فرۆش و جموجوڵدا. لەگەڵ ئەوەی موسڵمانان بە داهێنانی بواری زانستیان هەبوو پێشکەشی ڕۆژئاوایان کرد کەچی ڕۆژئاوا چی زانستێکی دەست کەوتبوو موسڵمانانی لێ بێبەش کرد کە لە بنەڕەت دا چەند زیادەکاریەك بوون بۆ ئەو بنەڕەتانەی کە موسڵمانان دایانڕشتبوون.

دیارە موسڵمانان کاتێ بەرنامەی ئەزموونیان داڕشت ژیاری بەرنامەی ئەوکاتی ئەوروپا بوون بەرنامەی تێڕامان– موسڵمانان دەیانڕوانیە بیری پێشووی مرۆڤایەتی ڕۆژئاوا و پشکنینیان بۆ دەکرد و هەندێکیان لێ وەردەگرت و هەندێکیان بەرپەرچ دەدایەوەو هەڵەی زۆری لە زانایانی وەك گالینۆسیان ئاشکرا دەکردن و هەڵەکانی ئەبوقران و ئەرستۆ و ئەفلاتونیان ڕاست دەکردنەوە. چونکە ئەو چەمك و واتایانەی ئەو کەسانە لەلایەن ئەوروپاوە بە پیرۆز سەیردەکران. دواتر موسڵمانان بەرنامەی کردەی زانستیان دامەزراند و دانیان نا بە چاکەی کەسانی پێشودا و ڕایانگەیاند مەعریفە لەپێناو سودی کۆمەڵگەدا بوون و گیانی لێکبوردنیان بۆ ئەو دەستانە هێنایە کایە کە لە سایەی موسڵمانان دا دەژیان و بەرێزەوە بژین. دواتر ڕۆژئاواییەکان هاتن و بەرنامەی زانستی ئەزموونیان دایە پاڵ خۆیان و زانستەکانی موسڵمانانیش هەر لە سەدەی دوانزەهەمی زاینیەوە لە زانکۆ ئەوروپیەکان دا دەخوێنران.

ڕۆگەر بیکۆن ڕایگەیاند ئەو خوێندکاری موسڵمانەکان بووە، بەڵام ماکس ڤانتاگۆ لە کتێبەکەیدا (**المعجزة العربیة**) سەبارەت بە بەخششی ئیسلامی لە بواری جەبرو ژمێریاری و گەردوون و جوگرافیا و هیتر دا نەیتوانیوە بە ویژدان بێ و دەیان کەسی تریش لەتاو ڕقیان لە موسڵمانان ئامادە نەبوون دان بنێن بەو چاکەی موسڵمانان دا. بەڵام کەمینەیەکی زانایانی وەك داریر و.... دانیان ناوە بەڕاستی ئەو ڕۆڵەدا کە

موسڵمانان پێی هەستاون. لەوانەیە مۆنتەگەری وات توانیبێتی دیوی نادیاری ئەو مەسەلەیە ئاشکرا بکات کاتێك دەڵێت: هەستکردن بە کەمی لە ئەورووپای ڕۆژئاوایی دا لەکاتی بەرەنگاربوونەوەی ژیاری ئیسلامی دا لە چەند لایەکی جیاجیاوەبوو. تەکنەلۆجیای ئیسلامی لەزۆر لایەنەوە لەپێشتر بوو لە تەکنەلۆجیای ئەورووپی، دەوڵەمەندانی موسڵمانان زیاتر لە ئەورووپییەکان خۆشیان دەگوزەراند و پێناوی خۆشگوزەرانیان لەبەردەست بوو. بەڵام ئەو ئەورووپیانە لەپێناو قەرەبووی هەستکردنیان بە کەمو کورتی پێویست بوو وێنەی ئیسلام بشێوێنن.

کاتێ ئەمڕۆ هەموو لایەنەکانی بەرەنگاربوونەوەی مەسیحیەت بەرامبەر بە ئیسلام لە سەدەکانی ناوەڕاست دا دەبینین بۆمان ڕوون دەبێتەوە کاریگەری ئیسلام لە جیهانی مەسیحی ڕۆژئاوادا زۆر گەورەتر بووە لەوەی کە گومان دەکرێ. چونکە تەنها ڕۆڵی ئیسلام ئەوە نەبووە ئەورووپای ڕۆژئاوایی بناسێنێ بەزۆرێ لە بەرهەمە مادديەکانی و دۆزینەوە تەکنەلۆجیەکانی و وروژاندنی گرنگیدانی ئەورووپیەکان بە زانستە فەلسەفیەکان. بەڵکو هاوکات ئەورووپای هان دا تا وێنەیەکی نوێ بۆ خۆی پێکبهێنێ. بەرەنگاربوونەوەی دوژمنانەی ئەورووپیەکان بۆ ئیسلام هۆکار بوو تا لە شان و شکۆی موسڵمانان کەم بکەنەوە لە ڕۆڵ بینینیان لە ژیارەکەیان دا و زێدەڕۆیی لەوەدا بکەن کە فەزڵ و چاکەی کلتوری یۆنانی و ڕۆمانی زیاترە لەسەریان. دواتر ئەرکی ئێمەی گرۆی ئەورووپیە ڕۆژئاواییەکانە ئەو چەمك و واتا هەڵانە ڕاست بکەینەوەو بەتەواوەتی دان بنێین بەو ئاینەدا کە بەرامبەر جیهانی عەرەبی و ئیسلامی قەرزارین.

بەڵام ئەو ڕاستیانە بۆ ڕۆژئاوا ئاسان نین تا دانیان پێدا بنێن مەگەر چەند گۆڕانێکی گرنگ ڕووبدەن، دوای ئەوەی موسڵمانان توانییان پوچەڵی هەوڵی ئەورووپیەکان ئاشکرا بکەن کە هەوڵیان دەدا ئەوەی بەخشش و بەرهەمی ئیسلامە بە بەرهەمی ڕۆژئاوای دابنێن. ئەوکات ڕۆژئاوا ناچار بوون دان بنێن بە هەندێ لە ڕاستیەکان دا.

باسی سێیەم

(پێش ئیسلام: بیرێکی تێکەڵ)

بیری ئەورووپی لەپێش ئیسلام لە چەند چەمك و واتایەکی بتپەرستی و یۆنانی و مەسیحی تێکەڵ بە یەك پێکهاتبوو کە کۆکراوەی چەمك و واتای بێ ڕەوشتی ڕەها و کۆیلایەتی ڕەها بوو کە مەسیحیەت بە شتێ لە ڕۆحیەت و ڕەحمەت هەندێ لە ئاگرەکەی کوژاندەوە بەڵام نەیتوانی زاڵ بێ بەسەر گیانی ڕەقی و توندیدا کە پاشماوەی فەلسەفە یۆنانیەکان و ژیاری ڕۆمانی بوو. بیردۆزە فەلسەفیەکان بە شتێ لەوەی کە لە تەورات و ئینجیلدا هاتبوون و هەندێکیان بە پێنوسی ئەحبار و ڕوهبانەکان نوسرابوون شێوا بوو. فەلسەفەکەش دابەش ببوو لەنێوان پەرستشی جەستە و ڕوهبانیەت (ئەبیقۆری و ڕەواقیەکان) دا کە دوو دیدی دژ بەیەك بوون لەسەر ڕاڤەی چەمکی بەختەوەری. یەکەمیان قەرەوڵی ئارەزووەکان و ئەوی تریش بانگەواز بۆ ڕزگاربوونی تەواوی ئارەزووەکانە. هەرکامیان لەدیدی خۆیدا زێدەڕۆ بوو و هەرکامیان لەگەڵ سروشتی گشتگیری مرۆڤدا نەدەگونجا کە بانگەواز دەکات بۆ جیایی لەوەی خوا حەڵاڵی کردووە بەبێ گەیشتنە قۆناغی داڕمان. ئەمەش ئەو هاوکێشە ئیسلامیە ڕاستیەیە کە ئایینی حەق هەموو کاتێ بانگەوازی بۆ کردووە.

چەمکی بێ ڕەوشتی بەسەر هەردوو ژیاری یۆنانی و ڕۆمانیدا سەرکەوت سەبارەت بە هەنگاونان لە پشت ئارەزووەکان و پەرستشی جەستەکان ئەمەش ئەو چەمکەیە کە ژیاری هاوچەرخی ڕۆژئاوایی بە میراتی گرت و زێدەڕۆیی زۆری تیادا کرد. بەتایبەت دوای ئەوەی ئەورووپا کەوتە ئەو بازنەی ڕەهبانیەتەی کە خۆی بۆ خۆی زێدەڕۆیی بوو لەلایەنەکەی تردا. بەو جۆرە ڕۆژئاوا نەیتوانی ئەو پێوانی دادپەروەریە بزانێت کە ئاینی حەق بانگەوازی بۆ دەکات ئەویش قایم و قۆڵ کردنی ویستەکانی مرۆڤە دوو لە

دەرچوون لەو سنورو ڕێکخەرانەی کە پەیامە ئاسمانیەکان دایان ناون. بێگومان بیرۆکەی فەلسەفی یۆنانی سەبارەت بە بێ ڕەوشتی و بەرگ داماڵین بنەڕەتی ئەو بانگەوازە بوو کە جولەکە لە سەردەمی نوێ دا لەژێر پەردەی ماسۆنیەت و بە ئامانجی داڕماندنی کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی بووەتە ئاڵا هەڵگری، ئەمەش بە بیرسەپێنی گەنجان هەر لە منداڵیانەوە بە چەند بنەمایەکی بانگەوازی جنس و لێکهەڵوەشان و پەروەردە کردنیان لەسەر شەرم نەکردن لە بینینی ئەندامی زاووزێیان لە یانە ڕووتەکان یان گەشتەکان دا.

هەروەها مەترسیدارترین شتێ فەلسەفەی یۆنانی ڕۆمانی بانگەوازی بۆ دەکرد بانگەواز بۆ ئەوەی کاروباری دەسەڵات لەدەست کۆمەڵێکی هەڵبژاردەی خوادا بێت تا ئەو کۆمەڵە لە نێوان یەك دا هاوسەرگیری بکەن و بەشێوەیەکی بەکۆمەڵ منداڵیان بێ و دواتر دەوڵەت پەروەردەیان بکات وەك پاراستنی سەلامەتی ڕەگەزی هەڵبژێردراو، ئەمەش بانگەوازەکەی ئەفلاتونە لەو کۆمارەی دا کە دووجار سەرکەوتوو نەبوو لە هاتنەدی دا کاتێ دەرفەت گونجا بۆ دامەزراندنی حکومەتێك ئەو بانگەزەش مەترسیدارتین پەیامی فەلسەفی یۆنانی ڕۆمانی بوو بۆ ژیاری نوێی ڕۆژئاوا کە تا ئێستاش لە قوڵایی ناخی فەرمانڕەوایان و فەیلەسوفانی سەردەمیش دا ماوە با لەژێر چەند ناوێکی بریقەداری درۆزنانەش دا شاردرابێتەوە. ئەو بانگەوازە تەواو ستەمکارانەیە وای دەخواست ئیسلام لەناوی ببات. فەیلەسوفانی ئیغریق (ئەرستۆ و ئەفلاتون) داوایان دەکرد کۆیلایەتی ڕەوا بێ و کۆمەڵگە دابەش ببێت بۆ خانەدان و کۆیلەو جەختیان لەوە دەکردەوە بوونی کۆیلە ڕاستیەکی نەبووەو مافی خانەدانە کۆیلە قۆرخ بکات (ئەرستۆ) مەسیحیەت نەیتوانی ئەمە لە کۆمەڵگەی ئیسلامی دوور بخاتەوە. بەڵکو دواتر پاڵپشتی کرد وەك چۆن پاڵپشتی سووی جولەکەی کرد.

بیردۆزەی ڕەگەزەکان کە لە سایەی بیری نوێی ڕۆژئاوایی دا هەوڵ درا ڕابگەیەنرێت مەترسیدار ترین ئەو بانگەوازانە بوو کە ئیسلام دژایەتی کردنی ئەو بانگەوازەی ڕاگەیاند و جولەکەش ئەو بانگەوازەیان قۆستەوە تا بیردۆزەی گەلی هەڵبژاردەی خوا بسەپێنن بەسەر خەڵك دا، ئەمەش بیرۆکەیەکە پێی وایە کۆمەڵێکی دیاری کراو هەن ئاینی خوا تایبەت دیاری کردوون تا ببنە ڕێبەری جیهان ئیسلام ئەوەی چەسپاند کە بەڵێنی خوا لەگەڵ خەڵکدا لەخواترسانە، بەمە ئیسلام ئەو بانگەوازە دەمارگیریەی تێکشکاند کە لەسەر بنەمای خوێن و ڕەچەڵەك دامەزرابوو و ڕێی نەدا بەهۆی ئەو دوانەوە گەورەیی دیاری بکرێ. هەروەها ئیسلام هیچ جیاکاریەکی نێوان کۆمەڵی لەسەر بنەمای ڕەنگ یان ڕەگەز یان زمان دیاری نەکردووە بەڵکو تاکە جیاکاری لەخواترسان و کاری چاکەیە. هەروەها ئیسلام نیزامی خۆ بەزلزانی چینی تایبەتی تێك شکاند و کۆیلایەتی و سوخرەکاری نەهێشت و کۆیلەی ئازاد کردو بە چەندین شێوە دەرگای برایەتی گشتگیری بۆ کردنەوە.

هەروەها زانایانی ئیسلام ئەو مەنتیقەی ئەرستۆیان بەرپەرچ دایەوە کە لەسەر قیاس و بەڵگە خوازی نەزەری دامەزراوەو مەنتیقێکی نوێیان پێشکەش کرد کە تایبەتمەندیەکانیان دەربڕیوە کە ئەویش بەرنامەی ئەزموونی و کەسانی وەك کندی و فارابی و ئیبن سینا و ئیبن ڕوشدیان بە درێژکراوەی گیانی هێلینی ناو جیهانی ئیسلامی و هزری ئیسلامی داناون، ئەمەش بەڕاستی بەرنامەی ئەزموونی و بەرنامەی مەعریفەی خستەڕوو. ئیمام ئیبن تەیمیە دوای تێکشکاندنی هەڵەکانی ئەرستۆ بنەڕەتە عەڵقیە ڕووتەنەکانی مەنتقی قورئانی خستوونەتە ڕوو. لە مێژووی فەلسەفەدا تەواو بە ڕوونی تێکەڵ بوونی بیری یۆنانی ڕۆمانی و بیری جولەکە مەسیحی دەبینرێ، ئەو تێکەڵیەی کە سەرچاوەکەی دەستەوسانی چەمکە ئاینیەکان بوو لە پێشکەش کردنی خۆیان بۆ خەڵك مەگەر ئەوەی لەڕێی چەند بیردۆزەیەکی فەلسەفیەوە خۆیان

پێشکەش بکەن کە زادەی ئەو تێکەڵیەن یان چەند شانۆگەریەك نیشانی بدەن، ئەمە ئیسلام بەتەواوی خۆی بەرز ڕاگرت لە قبوڵ کردنی چونکە فەلسەفەکان کاتێ وەرگێڕدران نەیانتوانی ئیسلام دەورە بدەن وەك ئەوەی تەنگیان هەڵچنی بە جولەکە و مەسیحیەت، بەڵکو زانایانی ئیسلام قەرەوڵیان بۆ گرت و ساختەکانیان ئاشکرا کرد و ئەو نەگونجانە قوڵەی لەگەڵ بەرنامەی ئیسلام دا هەیبوو خستیانە ڕوو، چونکە ئیسلام ڕوون و سادە و ساکار بوو و هیچ کۆت و ئاڵۆزیەکی نیە کە پێویست بە شێوەی فەلسەفی بکات. ئەمە لە کرۆك دا بەتەواوی جیایە لەو چەمکە بتپەرستی و کۆیلایەتیو فرەخودایی و بێرەوشتیانەی کە دیاردەی ڕوونی هزری تێکەڵی ڕۆژئاوایین.

دیارە موسای کوڕی مەیمون (فەیلەسوفی جولەکە) فەلسەفەی ئەرستۆیی بەسەر جولەکایەتیدا جێبەجێ کرد وەك چۆن موسا ئەکوینی فەلسەفەی ئەرستۆیی بەسەر مەسیحیەت دا جێبەجێ کرد، کاریگەری فەلسەفەی یۆنانی لە مەزهەبە فەلسەفیەکانی ڕۆژئاوادا بەڕوونی لەبەرچاوە. دواتریش لە نوسینەکانی بیکون و دیکارت و ئەسینوزا و لینینز و هیگلدا دەبینرێ، ئامانجی فەلسەفەی مەسیحی لەوە گەیاندنی بیردۆزەیەکی تەواو بوو بەجیهان سەبارەت بە گەردوون بوو، بەڵام ئیسلام پێویستی بەمە نەبوو چونکە لەسەر یەکخواپەرستی و پاکێتی وەستاوە. بۆیە ئیسلام لە کرۆکی خۆیدا بڕیاری خوایە بە تاکە دەسەڵاتی خۆی لە هەژمونی سەربوون و گەردوون دا و ئەوانەش هەوڵیانداوە فەلسەفەی یۆنانی و ئیسلام پێکەوە بگونجێنن وەك کندی و فارابی و ئیبن سینا ئامانجیان چەند مەبەستێکی دوور لە خزمەت بە ئامانجە ڕاستیەکانی ئیسلام بوو بەجۆرێ دواجار شوێنکەوتەیی هەندێکیان بۆ بانگەشە باتینیەکان دیارە سەرەڕای شکستی سەختیان لە بەدیهێنانی ئامانجی پێکەوە گونجاندنی بیری کۆیلایەتی یۆنانی و بیری ئیسلامی کە بانگەواز دەکات بۆ یەکسانی و

ئازادی و برایەتی مرۆیی. لەو نێوەندەدا لە نێوان بیری ئەرستۆو بیری ئەفلاتون دا پەکیان دەکەوێ کە هەرکام لەو دووانە دیدی جیای خۆی هەیە.

فەلسەفەی مەسیحیەت هەوڵ دەدات بە چەند چەمکێکی وەرگیراو لە فەلسەفەی کۆنی بتپەرستی بیانوو بێنێتەوە بۆ سیانە خودایی. بەڵام ئیسلام بۆ خستنەڕووی چەمکە ساکارەکانی لە یەکتا پەرستی دا پێویستی بە فەلسەفە نەبوو. بۆ شانۆو گرێی ململانێی نێوان خواوەندەکان و مرۆڤیش هەر وایە. ئیسلام پێویستی بەو پێشکەش کردنە نیە کە لێکۆڵەرانی بەراوردی ئاینەکان دەیڵێن: جولەکە لە سەردەمی فیلون دا (کە لەنێوان سالانی چلی پێش زایین بۆ چلی دوای زایین ژیاوە) ئاینییان تێکەڵ بە فەلسەفە کرد تا ئەوەی بانگەشەی ئەوەیان دەکرد فەلسەفەی ئیغریقی و ئاینی موسایی لە بنەڕەتێکن. لە هەمان کات دا دەبینین ئەو ئەفلاتونە نوێیەی بە مێژووی ئەفلاتونی کۆچکردووی ٢٧٠ز. دەست پێدەکات تێکەڵە بە ئاینی مەسیحی و ئەو نەساتیرە و یەعقوبیانەی بیردۆزەکانی ئەو خوێندنگەیان بە میراتگرتن (ئەفلاتونی داهێنراو) کە لە وڵاتی فارس و عێراق و سوریا بوون لە کاتی فەتحی ئیسلامیدا. پاڵیان دابوویەوە بە لێکۆڵینەوەی فەلسەفەوە تا ئەوەی نێوەندبوون لە گواستنەوەی ئەو فەلسەفەدا بۆ موسڵمانان. کاتێ فەلسەفەی یۆنانیشیان گواستەوە بە ئامانەتەوە نەیانگواستەوە بەڵکو تێکەڵیان کرد بە چەمك و واتای مەسیحی خۆیان. خوای گەورە ڕاست دەفەرموێت: ﴿وَقَالَتِ الْيَهُودُ لَيْسَتِ النَّصَارَى عَلَىَ شَيْءٍ وَقَالَتِ النَّصَارَى لَيْسَتِ الْيَهُودُ عَلَى شَيْءٍ﴾

باسی چوارەم

(ڕۆژئاوا چی وەرگرت و چی بەخشی)

ئەمەوێت وێنەیەکی بیر ڕۆژئاوا بخەمە ڕوو پێش ئەوەی تیشکی ئیسلام بگاتە ڕۆژئاوا. ئەو بیرە تێکەڵەی بەڕای لێکۆڵەرانی بیروباوەڕ و فەلسەفەکان تێکەڵەی بیری یۆنانی و بیری ڕۆمانیە. بیرێکی مرۆیی و پاشماوەی ئاینی جولەکەو مەسیحیە. مەسیحیەت ئاینێکی تەواوکەری پەیامی مووسایە بە کتێبێکی جیا لە تەورات کە ئینجیلە، بە شێوەیەکی جیا چەمك و واتاکانی ئەو دوو پەیامە دابەزیوە پەڕینەوە بۆ ڕۆژئاوا پاش ئەوەی ئارەزووی پیاوە ئاینیەکان ڕکەبەریان بوون بەو جۆرەی قورئانی پیرۆز ئاماژەی پێداوە ماوەی چوارده سەده وابوو. لە دەیەکانی کۆتاییدا لێکۆڵینەوەی گەورە پیاوانی لاهوتی جولەکەو مەسیحیەت جەختیان لەوە کردوەتەوە. دیارترین بەخششەکانی ئەو بیرە لە هەردوو فەیلەسوفی گەورە ئەفلاتون و ئەرستۆدا خۆی دەبینێتەوە جیا لە ڕەوتی یەکەی کە وێنای ناکۆکی فەلسەفەی هەموو جیهان دەکەن. چونکە ئەفلاتون لە چەمك و واتای دا پەیوەستە بە حەدەس و ڕۆح، ئەرستۆش پەیوەستە بە ماددەوە. بۆیە ئەرستۆ بنکەی بنەڕەتی بیری ماددی ڕۆژئاوا بوو، ئەو بیرەی دوای ناکۆکی نێوان بیری مەسیحی لاهوتی کە کورتی هێنا و نێوان بیری زانستیو ئەزموونی کە بیری فەلسەفەی ماددی لێکەوتەوە هەنگاوی نا.

لە هەمان کاتدا کاتێ ئیسلام پەڕیەوە بۆ ڕۆژئاوا و لەگەڵ خۆیدا چەمك و واتاکانی خۆی لەبواری زانستی ئەزموونی یان بەرنامەی مەعریفەدا بردە ئەوێ (بە چەمك و واتاکانی بواری مێژوو و کۆمەڵایەتی و ئابووری و پەروەردەوە) ئەرستۆ بەتەواوەتی لێی کشایەوە و وەك چۆن موسڵمانان پێشتر لە سەدەی چوارەمی کۆچیدا هێرشیان بردە سەر بیری ڕۆژئاوایی هێرشی بردە سەر. بەڵام بزافی شاڵاوی هزری و

ڕۆژئاوایگـەری خێـرا بەرنامـەی ئەرسـتۆی سـەپاند بەسـەر بەرنامـەکانی خوێنـدن و ڕۆشنبیری جیهانی ئیسلامیدا تا موسڵمانان لە بازنەی بیری تێڕامـان دا پـەنگ بخۆن و لەو بیرە ئەزموونیە بێبەش بن کە پێشتر خۆیان پێشکەشی ڕۆژئاوایان کردبوو و ژیـاری نوێی لەسەر دامەزرا. بـیری ڕۆژئـاوایی سـودمەند بـوو لـە بیردۆزەکـانی موسـڵمانان لـە زانستەکان دا (لە بوارە جیاجیاکان دا) کە هەندێکیان ئـەوە دەزانـن (ڕۆجـەر بیکـۆن و رابرودیکارت) بەڵام فـرنیس بیکـۆن نکـۆڵی لێ دەکـات. بـەڵام دەقـەکان سەرچـاوەکانی ئەویان ئاشکرا کردووە کـە نوسـینەکانی غـەزالین لـە کتێبـی (**المنقذ من الضلال**) و نوسـینەکانی شـافعی لـە نامـەو نوسـینەکانی و هـیتریش. بـەڵام مەسـەلەکە ئەمەیـە: هەڵوێستی ڕۆژئاوا چی بوو؟ بەڕاستی کاڵای گەنیوی خۆیان فرۆشت بە ئێمە و زیاتر لـە نیـو ملیـۆن دەستنوسـی بـیری دەسـت بەسـەردا گـیراوی موسـڵمانانیان لای خۆیـان شاردەوە. هەوڵی لادانی موسـڵمانان لـە بەرنامـەی بـیری ڕەسـەنی خۆیـان ئامـانجێکی گەورەی ڕۆژئاواگەری و شاڵاوی هزری بوو بەو بڕوایەی ئەوە تاکە پێناوی مانەوەیانە واتە مانەوەی موسڵمانان– لە بازنەی داخراودا و موسڵمانانیش بەردەوام نغرۆ دەبن لـە لێکۆڵینەوەی فەلسەفەی کۆن و نوێی ڕۆژئاوا داو بەڕاڤەی ماددی لە مێـژووی ئیـسلامی تێدەگەن و ئیبن سینا و فارابی بە فەیلەسوفانی ئیسلام دادەنێن.

ئـەو کـارەش جەختکردنـەوە بـوو لـەو ئاراسـتەی کـە لویـسی نۆیـەم دوای شـاڵاوی نۆیەمی خاچی پێشکەشی کرد (ئەی ئوممەتی مەسیحیەت ئەگەر دەتانەوێ بەسەر ئەم ئوممەتەدا سەرکەون واتە ئوممەتی ئیسلامی– دەی ڕەوشـتیان داڕمێـنن و بـا چـەند بەدیلێك بۆ هـەوادارییان پەیدا بکـەن جیـا لـە هـەواداری بـۆ خـواو پێغەمبەرەکـەیان و باوەڕداران. چەند هەواداریـەکی نوێیـان بـۆ بێننـە کایـە) ڕۆژنامـەی لومۆنـدیش قـسەی لەسەر کردو وتی (بڕوام وایە ئەگەر نەتوانین بەرەبەرە موسڵمانان لە ئاینیان لا بدەین و بەرەو مەسیحیەتیان ببەین ئـەوا بـە دڵنیاییـەوە ئـەنجامی دڵنیـایی بـۆ ئـەوە گیـانێکی

نەتەوەگەرایی نوێیە کە وا دەکات لە ئیمپراتۆریەتی داگیرکەری لە باکوری ئەفریقادا دەرمان بکات. تاکە پێناوی دەرنەکردنمان لە ئیمپراتۆریەت ئەوەیە دانیشتوانی ئەوێ بکەینە فەرەنسی. تاکە پێناوی ئەوەش ئەوەیە بیانکەین بە مەسیحی).

لەو پێناوەدا قەڵەمڕەوی بیانی لە ئاسۆی بیری ئیسلامی دا پێشنیاری دۆسیەیەکی تێکەڵی بیری یۆنانی و ڕۆمانی و مەسیحی و جولەکەی خستەڕوو تا گومانەکان بوروژێنن و دەروونەکان بلەرزێنن و دڵەکان گوماناوی بکەن. بەڵام زانایانی موسڵمان بەرامبەر ئەو بیرە وەستان و ساختەکانیان ئاشکرا کردن و گەندەڵی خراپەو لادانی و دەستەوسانی ئەو بیرەیان لە بەخشینی بەرامبەر پڕاوپڕی و لێکبوردن و ئاسۆ فراوانی ئیسلامیان ئاشکراکرد.

ئەو بەرەنگاربوونەوەی زانایانی موسڵمان لە سەدەی سێیەمی کۆچیدا بەرامبەر بیری یۆنانی نواندیان و بەرەنگاربوونەوەی زانایانی موسڵمان لەلایەن بیری ڕۆژئاواوە لە سەدەی چواردەی کۆچیدا لە بەهێزی و ڕەسەنیەتەوە، ئەگەر هەر واتایەکی هەبێت ئەوا واتای ئەوەیە موسڵمان توانای هەیە بەیەکجار بیری ڕۆژئاوا تێبپەڕێنێ بۆ بیرێکی مرۆڤانەتر و قوڵتر و بەهێزتر لە چارەسەری کێشەکانی سەردەم لەسەر بنەمای ئیمان بەخوای تاك و تەنها و بە ڕەوشتی ژیان و بەرپرسیارێتی تاکەکەسی، ئەوە بەرنامەی گشتگیری ئیسلامە.

(ئەو بنەما و بیرو فیکرانەی لە کۆمەڵگاکانی ڕۆژهەڵات یان ڕۆژئاوایشدا گونجاون بە پێویست و شیاونین بۆ کۆمەڵگەی جیهانی ئیسلامی ئێمە. کۆمەڵگەی ئەورووپیش پێویست نیە نمونە بێ بۆ هەموو کۆمەڵگەکان و مرۆڤایەتیش ژیاری ڕۆژئاوای تێپەڕاندووە بۆ ژیارێکی باشترو تەواوتر کە هاوسەنگی نێوان لایەنی ڕۆحی و لایەنی ماددی ڕادەوەستێنن و بڕاوبوون بەخوا دەکەنە پاڵپشت و وەستێنەری) ئەمە دەربڕینی دکتۆر غەنیمی تەفتازانیە.

وەرگێڕانی فەلسەفەی یۆنانی بۆ زمانی عەرەبی لە سەدەی سێیەمی کۆچیدا لە پیلانێ دەچوو کە شعوبی و باتینیەکان دوژمنایەتی ئیسلام دایاننابێ و لە ئامانجی حەقیقی وەرگێڕانی زانستەکان دەرچوویێ، ئەو ئاڕاستە مەترسیدارەی کە مەئمون لەسەری چوو و دەیدایە پاڵ زانایانی کەلام و موعتەزیلە کە فەلسەفەی یۆنانی کرد بوونی بە بنەڕەت و لە چەمك و واتای ئیسلام دەریکردبوون یاریدەدەری ئەو پیلانە بوو.

بەڵام بەهێزی و توانا و ڕەسەنی ئیسلام توانی هەر لە یەکەم چرکە ساتەوە بدات لەو پیلانە و ساختەی بانگەشەی بیری یۆنانی و مەجوسی و هیندی و فارسی ئاشکرا بکات. بەڵام مەترسیەکە ئەوکات سەریهەڵدا کە لە سەردەمی نوێدا لەسەر دەستی بزاڤی ڕۆژئاواگەری و ئەو شاڵاوە فیکریە سەریهەڵداوە کە هەوڵی دەدا لە ئاسۆی بیری ئیسلامیدا تێکەڵەی چەمك و واتاکانی یۆنان و فارس و کۆمەڵێ لە فەلسەفە شێواوە باتینی و فەلسەفەو ماددی و بتپەرستی و بێ ڕەوشتیەکان پێشنیار بکات بە مەبەستی داڕمانی چەمك و واتای ئەهلی سوننەو جەماعە. ئەمە ئەو جەنگە بوو کە هەر لە سەدەی چواردەی کۆچیەوە بەهێزانە بەرەنگاری بووینەتەوە. زۆرێ لە لێکۆڵەرەوان مەترسیەکانی وەرگێڕانی فەرهەنگی یۆنانیان باسکردووە کە لە سەردەمی نوێدا فراوان بوویێ ئەوەی ڕێنمونیکەرێکی دروست یان توانایەکی پێشوەختی هەبێ بۆ ئاشکرا کردنی ساختەکاریەکانی.

ئەو بزاڤی وەرگێڕانەی کە نەساتیرەکان ئەنجامیان دا کۆمەڵێ چەمکی خراپی فەلسەفی پێشنیار کرد کە بتپەرستیە یۆنانیەکان دەیانهێنان و دەیانبردن و ناویان نابوو زانستی بتەکان و کۆکراوەی بتپەرستی مەجوسی و بوزی و ئەبیقۆری بوو و دواتر فەلسەفەکانی شۆبنهورو بوونکەرایی و سارتەر و خواوەندی کشتوکاڵ و چنینەوە و چاکە و خراپە و ڕازیکردنی خواوەندان بەمەی و بێ بەرگی ناو پەرستگاکانی

دروستکرد. هەروەها کۆکراوەی چەمك و واتای سۆمەری و بابلیەکان و تەموز و ئەدۆنیس و عەشتروت و پەرستشی مانگا لە میسر. چەند فەیلەسوفێ بە چەند ئامانجێکەوە تاویاندایە ئەو گۆماوە کە خێرا دەرکەوتن وەك فارابی و ئیبن سینا و شوێنکەوتوانیان لە هەڵگری پەیامەکانی ئیخوان صەفا و بانگەشەکەرانی قەرامیتە و زنج.

نوسەری (**المقتطف**) بەم دەربڕینە وێنەی ئەو ماوەیە نیشان دەدات:

(حەوزی دەریای ناوەڕاست لە سەدەی یەکەمی زاینیدا سەکۆیەکی شانۆی جەنگێکی گەورەی هزری بوو کە تیایدا دوو ڕۆشنبیری ئیغریقی و عیبری (ئیتاڵیا، سوریا، میسر، یۆنان) لەپێش مەسیحیەت خەباتیان دەکرد. جەنگەکە لەسەر ناکۆکی نێوان عەقڵ و ئاین بوو). ئەم دەقە جەختی لەوە دەکاتەوە جولەکایەتی لەبەردەم ئەو بیرە یۆنانیەدا شکاوە کە بڕوای هەبووە بە بێ ڕەوشتی یۆنانی.

چەمك و واتای بیری ئیغریقی کە نزیکی بیری دواتری ڕۆمانیە لە چەند چەمك و واتایەکی بنەڕەت دا پوخت بوەتەوە:

یەکەم: بەیاساکردنی کۆیلایەتی: ئەفلاتون خەڵکی بۆ سێ چین دابەش دەکات: یاسادانەران و جەنگاوەران و پیشەسازان. یەکەمیان ئەوانەن جیا لەوانی تر دەسەڵاتیان لەدەستە و بە دەستەی زێڕین ناسراون. جەنگاوەران پاسەوانی دەسەڵاتەکەن و بە دەستەی زیوین ناسراون. پیشەگەران دروست کراون تا گوێڕایەڵی کوێرانەیان هەبێت و بە دەستەی ئاسنین ناسراون. بە کۆیلەکانیش دەڵێت ڕانە ئاژەڵی گەلن و نمونەیان وەك ئاژەڵی بەستراوەیە. ئەمەش ڕای ژیارە کۆنەکانی فارس و هیندو فیرعەونیە سەبارەت بە کۆیلایەتی.

دووەم: شکستی بیرۆکەی مەدەنیەتی چاکتر: ئەفلاتوون داوا دەکات لە کۆمارێکی بچوك دا کۆمار بێتە دی پێی وترا تۆ لە بەدیهێنانی کۆمارەکەدا تەواو بارەکەت سپاردووە ئەویش شکستی هێنا، ئەویش بیست ساڵ دانیشت و دوای ماوەیەك

گەڕانەوە بۆ ئەزموونەكە ڕوویدایەوە، دوای ئەوەش جارێكی تر بە تەواوەتی شكستی هێنا.

ئەفلاتوون بانگەواز دەكات بۆ تەناسوخ كاتێ ئەرستۆ باسی ئەزەلیەتی ماددە دەكات. بیری ئەفلاتونی بەتەواوەتی زاڵ بوو بەسەر خوێندنگە باتینیەكانی ئیشراق و صۆفیەت دا لەبەر دیدی میسالی كە ئامانجی بەكەم ڕوانینە جەستەی مرۆڤ و ئارەزووەكانیەتی. ئەم فەلسەفەیە لەلایەن هەوادارانی فەلسەفەی ئیشراقیەوە بەكارهات و لای زۆربەی فەیلەسوفەكانی عەرەب دەركەوت بەتایبەت سەبارەت بە دەروون چونكە لای ئەوان دەروون وەك ئەوەیە كە ئەفلاتون پێی وایە كرۆكێكی ڕۆحیانیە و دەتوانێ جیهانی هەست پێكراو و جەستە تێپەڕێنێ بۆ جیهانی ربوبیەت و صەفا. كاتێ نوسینەكانی فارابی و ئیبن سینا و ئیخوان صەفا و كندی و ئیبن روشد و كەسانێكی تر دەخوێنیتەوە دەبینیت لە دانراوە فەلسەفیەكان دا زۆر باسی ئەفلاتون دەكەن كاتێ قسە لەسەر نەفس دەكەن. چەمك و واتای ئەفلاتون بۆ نەفس جیایە لە چەمك و واتای دروستی ئیسلام، كاریگەری ئەفلاتونی لە نامەكانی فارابی دا (رای ئەهلی شارستانیەتی بالا) زۆرە. نوسینەكانی ئیبن سینا هەلگیراوەی ناو و نوسینەكانی ئەفلاتونن، هەروەها چی لە نامەكانی ئیخوان صەفا دا هەن سەبارەت بە فەیز و ئیبداع، ئەفلاتۆنی گوازرایەوە بۆ فەیلەسوفانی ئەسكەندەری فیلون و زمانی عەرەبی، ئینجا وەرگێڕدرا بۆ زمانە ئەوروپیەكان.

نوسەرانی ڕۆژئاواگەری خێرا هەوڵیان دا نوسەرانی عەرەب سەرسام بكەن بە ئەفلاتۆن و ئەرستۆ، سەلامە موسا لە كاتی قسەكردنی لەسەر بیرو گەورەیی بیری ئیغریقی دەڵێت نوێگەری ڕاپەڕیو ناتوانێ وابێ مەگەر ئەوەی لە چەندین كۆت دەرباز بێ چ سەرچاوەكەی شەریعەتەكان بن یان نەریتەكان. كاتێ باسی خەونەكەی ئەفلاتۆن

دەکەن سەبارەت بە کۆماری باڵا ئاماژە ناکەن بە شکستی لە پەیڕەو دا. بەڵام ئاماژە دەدەن بەوەی فارابی بیرۆکەکەی لەوەوە وەرگرتووە.

سێیەم: ناودارانی ئافرەت: ئەفلاتۆن داوا دەکات ژن و پیاو تێکەڵ بن و بە یەك بگەن بێ ئەوەی ئافرەتێ بۆ پیاوێ دیاری بکرێ تا ڕەگەزەکان تێکەڵ بن و کەس دایكو باوکی خۆە نەناسێتەوە و منداڵ نەدرێتەوە پاڵ باوکێکی ناسراو، بەوە منداڵ کە پەروەردە دەبێ تەنها هەواداری بۆ نیشتمانیەتی. داواش دەکات گرنگی بدرێ بە جیاکاری و گەورەو چاك جیاکردنەوەو ڕێ نەدرێ چینەکان تێکەڵی جنسییان بۆ دروست بێ، چونکە هەر چینێ ژن و پیاوی خۆی هەیە و نابێ بچنە چینی تر، هاوکات داوا دەکات هاوسەرگیری و موڵکداری لەنێوان دوو چینی جەنگاوەرو ئەوصیادا نەمێنێ. لەبەرئەوەی ئەو نیزامە دید و ڕوو و شێوەی گەندەڵ و خراپە ئەوا بە سەختی شکستی هێنا بەوە شکستەکە بەسەر هەردوو ئەو ئەزموونەدا دانرا کە ئەنجامی دان، چونکە خۆی وەك یاسا دانەری گەورە دانا و یاسا و تەشریعاتی خۆی دەرکردو پشتی بەستبوو بە بیرو ئارەزووی خۆی. مەبەستیش ئەوە بوو کۆیلایەتی بچەسپێنێ و ڕێ نەدان چینەکانی خواروو هەوڵی گەشە و گۆڕان بدەن.

دکتۆر حەسەن شەرقاوی دەڵێت: مارکس ئەزموونەکەی ئەفلاتۆنی وەرگرت و وایزانی دەکرێ هەڵەکەی ئەفلاتون لەوەدا بێ کە پشتی بەستووە بە چینی بیریاران ئەمە وای کردووە شارەکەی لە پەیڕەودا شکست بێنێ. بۆیە مارکس چینی فەیلەسوفانی گۆڕی بە چینی گشتی و ئەو چینەی کرد بە چینی فەرمانڕەوا و هەموو ئەو دەسەڵاتانەی دایە دەست کە هی چینی فەیلەسوفان بوون، سێگۆشەیەکی کێشاو بنکەکەی کرد بە لوتکە و لوتکەکەشی کرد بە بنکە و بیری ئەفلاتونی هێنا و زیاد لە گرنگیدانی بە عەقڵ گرنگی دا بە گەدە. لینینی خوێندکاریشی یەکەم جێبەجێ کاری شیوعیەت لە ڕوسیا ئەو بیردۆزەی جێبەجێ کرد، دەی ئایا ئەوە بەختەوەری بۆ مرۆڤ بەدی هێنا؟؟!

شیوعیەت مرۆڤی خستە چاڵاییی شیوو کردی بە کۆیلەی ماددە دوای ئەوەی پێشتر مرۆڤ گەورە و باڵا بوو. هەروەك لە بیرو عەقڵ و ئاینی پێ ون کرد. هەروەها هیتلەر بیردۆزەی دەسەڵاتداری ڕەگەزی وەرگرت و کردی بە بنەڕەتی بانگەوازەکەی و شکستی هێنا وەك چۆن شیوعیەت و کۆماری ئەفلاتۆنی پێشتر شکستیان هێنا، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ لارێبوونی مرۆڤ و سەرکەش بوونی کاتێ خۆی وەك یاسادانەری باڵا دادەنێ و هەوڵ دەدات بەرنامە یان نیزامێکی پێچەوانەی بەرنامەی خوا دابنێ. بەو جۆرە بیری مرۆیی کاتێ وا دەزانێ دەتوانێ نیزامی خوایی هەڵگێڕێتەوە گەوزاو تێك شکاو دەبێ. هەڵەکانی ئەفلاتوون ئەمانە بوون:

- دەمارگیری بۆ چینی فەیلەسوفان و ستەم لە دوو چینی سەرباز و گشتی.
- هەڵسوکەوت لەگەڵ چینەکانی خوارەوە وەك هەڵسوکەوتی ئاژەڵ.
- هەڵوەشاندنەوەی باوك و فرزەندی.
- لەناوبردنی کەسی نەخۆش و شێواو و پەککەوتە بە کوشتن و پاکتاوکردنی.

ئەرستۆش لە چەمکەکانی بەرز ڕاگرتنی ڕەگەزیدا شوێن ئەفلاتون کەوت بەوەی دابەشیان دەکات بۆ گەورە و هێشتنەوەی کۆیلە و کۆیلایەتی چینەکانی خوارو، ئیسلام هات تا ئەو فەلسەفە مرۆییە سەرشێوێنە بە یەکجارەکی لە هەموو ڕوانگەیەکەوە هەڵبوەشێنێتەوە.

باسی پێنجەم

(ئەرستۆ لەنێوان فارابی و ئیبن سینادا)

هــزری ئیـسلامی بــەرەو ڕووی بیردۆزەکـانی بـیری ئیغریقـی و یۆنـانی و هێلێنـی بوویـەوە. جارێکیـان لـە سـەدەی سـێیەمی کۆچـی و جـاری دووەمـیش لـە سـەدەی چواردەی کۆچی دا. لە جاری یەکەمدا کاتێ وەرگێڕانی ئەو بیرانـە ئـەنجام درا ئـەوکات زانایانی موسڵمان بەرامبەر بیردۆزەکانی ئەرستۆ لە مەنتیقدا وەستان و ساختەکانیان ئاشکرا کردو بەرپەرچی بیردۆزەکانیـان دایـەوە سـەبارەت بـە (دروسـتکەر) خـالق و ماددەو... هتـد. دوای ئـەوەی فـارابی و ئـیبن سـینا ماوەیـەکی دورو درێـژیان بـڕی لـە قبولکردنی ئەو بیرە و هەوڵی گونجاندنی لەگەڵ یەکخواپەرستی ئیسلامی دا. بەڵام ئـەو هەوڵە بە سەختی شکستی هێناو کاریگەری خراپی هـەبوو لـەبواری کـەلام و ئیعتـزال و تەسەوفی فەلسەفی و بواری تردا. جاری یەکەم لـە سـەردەمی نوێدا بـوو کـە بڕیـاردرا فەلسەفەی یۆنانی لە زانکۆکان دا بخوێنرێ. ڕۆژهەڵاتناسـان هـاتن تـا ئـەوە ڕابگەیـەنن فەلسەفەی عەرەبی فەلسەفەیەکی یۆنانیە و بە پیتی عەرەبی نوسراوە. دەنگی لـوتفی سەید و تەها حوسەین و کەسانێکی دی بەرزبوویەوە بۆ ناونـانی بـە مامۆسـتای یەکـەم (ئەرستۆ) بەو بانگەشەی ئەو مامۆستای بیری ئیسلامیە. ئەمـەش لـە درۆیـەکی زەق دا کـە بـە زانـستی نەچەسـپا بـەڵام لـە پیلانـێ دەچـوو بـە مەبەسـتی پەیوەسـتکردنی موسـڵمانان بـە بەرنامـەی تێڕامـانی ئەرسـتۆ کـە ئـەوروپا بـە قبـولکردنی بەرنامـەی ئـەزموونی ئیـسلامی دەسـتیان لـەو بـەردابوو. هـەروەها موسـڵمانان کـە بـیردۆزەی ئەرستۆیان لە مەنتیقدا بەرپەرچ دەدایەوە نوسینەکانی ئەرستۆیان سەبارەت بە دراماو ئەو نمونانە هەڵوەشاندەوە کە لە تراژیدیای سوفۆکلیس و ئەسنگیلۆس و یـور بیـدیز و کۆمیـدیاکانی لویـستۆڤاندا خـۆی دەبینیـەوە چـونکە بـە بـارێکی ململانـێ و ڕێبـەری

ئارەزوو و دەستەوسانی و قەرەولگرتوو بۆ خەڵکیان دەزانی کە زیانیان پێ دەگەیەنێ. چونکە ئەوان چەند نەوەیەکی ڕاهاتوو لەسەر یەکخواپەرستی و دژە شیرك بوون با پێناوێکی هونەرسازی و جوانکاریش بووبن. بەو جۆرە درۆی بانگخوازانی فەلسەفەکان داڕماو ڕۆژێ لە ڕۆژان ئەرستۆ مامۆستای موسڵمانان نەبووە.

وەك وتمان بیری ئیسلامی لە یەکەم ڕۆژەوە ڕاشکاوانە ئەو مەنتیقەی ئەرستۆی بەرپەچدایەوە کە لەسەر قیاس و بەڵگەخوازی نەزەری وەستا بوو و مەنتیقێکی نوێی داهێنا کە تایبەتمەندی خۆی هەبوو و ئەویش بەرنامەی هەستی ئەزموونی بوو. دانانی کندی و فارابی و ئیبن سینا و ئیبن ڕوشدیش تەنها درێژە پێدەری ئەو گیانە هێلێنیەی ناو جیهانی ئیسلامی بوو کە هەبوو. بیری ئیسلامیش مەنتیقی ئەزموونی ئاشکرا کرد، ئیمام ئیبن تەیمیە بنەڕەتە ڕووتەنە عەقڵیەکانی مەنتیقی ئەرستۆی خستوونەتە ڕوو و بەتەواوەتی بەرپەرچی داونەتەوە.

هەروەها موسڵمانان ڕێبازی قیاسی یۆنانیان بەرپەرچدایەوە و بە چەمك و واتای دەرەبەگی و خۆسەپێنی ڕازی نەبوون کە لە ژیارەکانی ڕۆمان و فارس دا هەبوو. هەروەها دژی سۆفیەتی هیندی و نەعوصی و ئەوەش بوون کە لە فارس و ڕۆمیان وەرگرتبوو، چونکە ئەوانە چەند تەنزیمێ بوون نەك نیزام.

سەبارەت بە سەردەمی نوێ ئەوا زانایانی موسڵمان جەختیان دەکردەوە لەسەر بەدرۆ خستنەوەی بانگەوازی فەلسەفەی ئیسلامی پەیوەست بە کندی و فارابی و ئیبن سینا و ئیبن ڕوشد و ئاشکرا کردنی ئەوەی هەوڵی گونجاندنی ئایین و فەلسەفەکە ئەوان پێی هەستا بوون ساختە بووە. زانایانی ئیسلام بە شەوڕەوانی موسڵمانان (ڕێ تاریك) ناویان دەبردن وەك ڕێ تاریکانی یۆنان. ئەگەر ئیمامی ئیبن تەیمیە هەڵوێستی موسڵمانانی سەبارەت بە مەنتیقی ئەرستۆ یەکلا کردبێتەوە، ئەوا ژمارەیەکی زۆری زانایان پێش ئەو ساختەکاریەکانی فەلسەفەی یۆنانیان تێکشکاندوون. ئیمام فەرابی لە

سێ مەسەلەدا تەکفیری فەیلەسوفانی کردووە. نکوڵی لە زانستی خوای گەورە بە شتە لاوەکیەکان. نکوڵی کردنەوەی جەستەکان و بڕوابوونیان بە قەدەمیەتی جیهان.

شێخ موستەفا عەبدولرەزاق ڕایگەیاندووە فەلسەفەی ئیسلامی لە بەرهەمی ئصولیەکان دایە، ئەو زانایانەی ئصولی فیقە و ئاینن کە پەیوەستی ڕێبازی سەلەفن. شیخ موستەفا دەڵێت (دیارترین ڕا و مەترسیدارترین بۆچوون ئەوەیە دەڵێ فەلسەفەی دروستی ئیسلامی دەبێ لە فیقهی ئیسلامیەوە بێ. ئەم مەسەلە بەتەواوەتی ناگونجێ لەگەڵ ئەو ڕای ڕۆژهەلاتناسانەدا کە دەڵێن موسڵمانان دوورن لە فەلسەفە. ئەو فەلسەفەی چووەتە ڕۆشنبیرییانەوە یۆنانیە، هەیانە پێی وایە زانستی کەلام بنەڕەتی فەلسەفەی ئیسلامیە و زانستی کەلام لای موسڵمانان لە فەلسەفەی یۆنانیەوە وەرگیراوە و کاریگەرە بە فەلسەفەی یۆنانی. بەڵام پرسی ئەوەی فیقە بنەڕەتی فەلسەفەی ئیسلامیە بیردۆزەیەکی نوێیە و بێگومان دەرگایەکی نوێ واڵا دەکات بۆ لێکۆڵینەوە و مشتومڕ و لەسەر دووان. شێخ موستەفا دەڵێت شافعی یەکەم کەسە لە زانستە ئاینیەکان دا لەسەر بنەمایەکی زانستی نوسینێکی داناوە و دانراوەکەی شافعیش (الرسالە)یە، رسالەکەی شافعی لە هێنانی باسەکان و دابەشکردنی بەشەکان دا شێوەیەکی چەسپاوی ناو ئەندێشەی نوسەری گرتووەتە بەر کە هەندێ جار بەلای دوورخستنەوەی دا دەچێ و دیدی شوێنکەوتنی تێدا دەدرەوشێتەوە و هەوڵی دوورخستنەوەی تێدا نیشان دەدات یان دووبارەیی و ناڕوونی بەدوادا دێنێ. بەڵام لەگەڵ هەموو ئەمانەدا سەرەتایەکی بەهێزە بۆ نوسینی زانستی ڕێکخراو لە هونەرێکدا کە شافعی بۆ یەکەم جار ڕەگەزە یەکەمینەکانی کۆکردونەتەوە.

* كتێبەكەی شێخ مستەفا (تمهيد التأريخ الفلسفة الاسلامية-١٩٤٥):

لەو كاتەوەی شێخ موستەفا عەبدولڕەزاق ڕایگەیاند فەلسەفەی ئیسلامی لە ئیمامی شافعیەوە دەست پێدەكات و لەم تێكەڵیەوە عەلی سامی نەشار ئەو كارە گەورەی دەست پێكرد كە توانی بەدیبهێنێ. دواتر دكتۆر موحەمەد موحەمەد حوسەین هات و بانگەوازی كرد بۆ بە ئیسلام كردنی ئەدەبی عەرەبی و ڕزگاركردنی لەدەست ساختە و ژەهرێ كە تەها حوسەین هەوڵیدا ڕەنگرێژی بكات پێی، دواتر دكتۆر موحەممەد عەبدوڵا دەراز هات و ڕێبازی ئەخلاقی لە قورئان دا دانا. مامۆستا حەسەن بەننایش دەرگای لە بەردەم لێكۆڵینەوە سەردەمیەكان دا كردەوە بۆ شەریعەتی ئیسلامی بە بەراورد لەگەڵ یاسای دانراو، ئەمەش ئەو كارەیە كە عەبدولقادر عەودە و عەلی مەنسورو تەوفیق شاوی و مەحمود ئەبو سعود و عیسا عەبدە لەسەری ڕۆیشتن. زانایانی موسڵمان ئاشكرایان كرد مەنتیقی ئەرستۆ نەیتوانیوە حەق و ناحەق لەیەك جیا بكاتەوە.

ئەوروپا لە سەردەمی ڕێنیسانس دا هات و مەنتیقی ئەرستۆی ڕووخاند. ئەو مەنتیقەی كە بە مەنتیقی وێنەیی ناودەبرا (واتە ئەوەی هەموو هەوڵی بۆ ئەوەیە دەق و وێنەگەلێكی كەلامی پێكبێنێ كە بە پێوەر و یاساكانی خۆی بە دروستیان دابنێ با لەگەڵ واقیعی هەست پێكراو دا پێچەوانەبن. مرۆڤایەتی بە سەلامەتی گەڕایەوە بۆ بنەڕەتەكانی خۆی. ئەویش ئەوەیە مەنتیق كۆمەڵێ شتی سەرەتایی و یەكلایی هەموو عەقڵێكە كە بەبێ پێویستی كۆتەكانی ئەرستۆ عەقڵە ساغەكان ملكەچینی).

بە گەورە و شكۆدار دانانی ئەرستۆ لە ماوەی پێشتر لە سەردەمی ڕێنیسانس لە ئەوروپادا ئەوەیە بە مەنتیقە وێناییەكەی- جێی پیرۆز دانانی كڵێسای مەسیحیەت بوو تا ئەوەی هەر كەس بیوێرایە ڕای پێچەوانەی ڕایەكی بوایە خۆی دەخستە بەر مەترسی مردن. تا ئەوەی خەریك بوو كەسێ كە دەیوت زەوی خڕە بەر مەترسی مردن

كەوێ چونكە ئەرستۆ ڕای وانەبوو. حكومەتی باشوری ئەفریقاش وەك مامۆستا ئەحمەد حەسەن دەیگێڕێتەوە– هەوڵی دەدا لە فەلسەفەی ئەرستۆوە سەنەدێكی شەرعی بۆ سیاسەتی دەمارگیرانەی خۆی دابنێ و باس لە كۆیلایەتی و چۆنێتی مانەوەی كۆیلایەتی دەكات نەوەك بیرنەكەنەوە لە ئازادی بەڵكو بیرنەكەنەوە لە كۆیلە بوونی خۆیان. نوسینەكانی ڕۆژئاواگەران (لوتفی سەید و تەها حوسەین و سەلامە موسا و جگە لەوانیش) هەوڵیان دەدا جارێكی دی ژیان بەبیری ئەرستۆ ببوژێننەوە بە وەرگێڕانی نوسین و بەرهەمەكانی و بانگەواز كردن بۆی. سەرەڕای ئەو ڕەوتەی كە شێخ موستەفا عەبدولڕەزاق دایمەزراند بەڵام نەیارانی ئیسلام جەختیان لەسەر دەكردەوە. فەیلەسوف ئیقبال هۆشیاری دا لە بەئاگا بوون لە دەست ڕۆیی و زاڵبوونی بیری ئەرستۆیی. زۆرێكیش قسەیان كردووە لەسەر پێویستی بەرەنگاربوونەوەی مەنتیقی ئەرستۆ وەك چۆن پێشتر ئیبن تەیمیە بە گەڕانەوە بۆ بنەڕەت ئەنجامی دا.

ململانێی نێوان ئەرستۆ و ئەفلاتون بە درێژایی سەردەمەكان نەوەستاو تا ئێستاش كاریگەری ئەو ململانێیە بەردەوامە. ئەفلاتون ئامانجی بوو ژیانی كۆمەڵایەتی ڕێكبخات. بەڵام ئەرستۆ هەوڵی دەدا مەعریفە ڕێكبخاتەوە. ئەفلاتون میسالی و شاعیر بوو. ئەرستۆ زانایەكی تێڕامانی بوو كە دەگەیشتەوە بە بنەڕەتەكانی، هاوكات بە تێبینی ئەو پەرت بوونەی كە ڕۆشنبیری و ژیاری ڕۆژئاوایی هەر لە ئەرستۆ و ئەفلاتونەوە تا ئەمڕۆش تیایدا دەژیت.

دكتۆر عەلی سامی نەشار لە كتێبەكەیدا (مناهج البحث) سەبارەت بە بیریارانی ئیسلام دەڵێت (مەنتیقی یۆنانی زادەی پاڵەوانی و هەڵكەوتەیی زمانی یۆنانیە و لەو مەنتیقەوە میتا فیزیقیای ئەرستۆیی سەریهەڵدا. بۆیە لە جیهانی ئیسلامیدا سەركەوتوو نابێ و دەبێ مەنتیقێكی تایبەت هەبێ كە لە هەڵكەوتەیی زمانی عەرەبیەوە هەڵقوڵێ).

هەروەها زانایانی ئیسلام بیردۆزەی فارابیان سەبارەت بە شاری باڵا بەرپەرچ داوەتەوە و فیقهناسان ئەم وەڵامانەیان ژماردوون: کتێبی (**الأعتصام ی شاتبی و تبصیرة الحکام**)ی ئیبن فەرحون و ئیبن تەیمیە و ئیبن قەیمیش پێشیان کەوتون. ئەوە نیشان دەدەن فارابی کاریگەر بووە بە خوێندنگەی فەلسەفی جولەکەوە کە سەرەتاکەیان ئیبن جبرووله. ئەوانەش هەوڵیان داوە ئەو بیرەی فارابی بڵاوبکەنەوە و جێبەجێی بکەن قەرەمەتیەکان بوون لە شاری هجری قەرمەتی، حەمدان قەرمەت دامەزرێنەری قەرمەتیەکان صابیئی بوو و گەورەترین خوێندکاری فارابی بوو و وەك چۆن کۆمەڵەی ئیخوان صەفا کاریگەر بوون بە فارابی دەستەی ئیسماعیلیەکانیش پێی کاریگەر بوون.

ئەوەی بە ڕەخنە لە فارابی دەگیرێ داکەوتنیەتی لە کتێبەکەیدا (الجمع بین رأی الحکمین) کە پشتی بەستووە بە چەند کتێبێکی شێواوی فەلسەفەی هەردووکیان تا ئەوەی دەوترێ نازانرێ چ ناکۆکیەك هەیە لە نێوان ئەو سێ فەیلەسوفەدا.

ئەو ڕەوتەی فارابی لەسەری دەڕۆیشت ناڕوون و گومانـاوی بوو تا ئەوەی لێکۆڵەرانی وەك موحسین مەهدی لە کتێبەکەیدا سەبارەت بە دیدی فارابی لە ڕوانگەی لێکۆڵینەوەکانی و پەیوەندی بە ئیخوان صەفا و خوێندنگە ئیتیشراقیە فارسیەکەیانەوە لای سەهرەوەردی ئەوەیان ئاشکرا کرد بیردۆزەکەی فارابی کاریگەری هەبوو لەسەر نوسینەکانی باتینیەکان.

هەروەك ئیبن ئەزرەق لە کتێبەکەیدا (**بدائع السلك فی طبائع الملك**) ئەوەی ئاشکرا کرد، ئەو بە تەواوی ئاگاداری کارە سیاسیەکانی فرابی بوو بەپێی بڵاوکراوەکەی دکتۆر عەلی سامی نەشار گۆڤاری **دراسات فلسفیة و أدبیة** ١٩٧٦- ئەو ڕەوتە شەخسیەی ژیانی فارابی و بیرەکەی خستووەتە ڕوو و دەڵێت ئەو لە باکورو لەناو هۆزەکانی تورکمان دا کە ئێستا پێی دەوترێ تورکستان لەدایك بووە، دواتر

چـووە بـۆ بەغـداد و لـەوێ لای یوحـەننا بـن جـیلان بـووە. خوێندنگـەی فەلـسەفی ئەسـکەندەریە گوازرایـەوە بـۆ مـەرو و جنـد و سـابور و حـەران و لـەوێوە بـۆ بەغـداد. ڕوهبانێ گواستیەوە کە یوحەننای کوڕی جیلان پێی گەیشتبوو. فـارابی یەکـەم کەسـی موسڵمان بوو لە خوێندنگەکەدا لە بەغداد مامۆستای ئەفلاتۆنی نوێش بـوو لـە جیهـانی ئیسلامیدا. صـابیئەی حـەرنانی ئیلهام بەخـشی گـەورەی یەکـەم فەیلەسـوفی ئیـسلام کندی بوو. هەروەك ئەوان کاریگەریەکی گەورەیان هەبوو لەسەر فەیلەسوف موحەممەد ئیبن ئەبی بەکری رازی. ئەو صابیئە حەرنانیەی کە دەستەیەك بوو لـە ئـەفلاتونی، بـە نەزەری فارابی دەرسی لێوەردەگرتن. دواتر بە کرداری حەمدانی قەرمەت خـۆی بـەوان دەچواند. ئەو کەسە صابیئە حەرانیەی کە شـوێنکەوتەکانی لـە هەجـەر جێبـەجێکاری بوون، بەو جۆرە دەردەکەوێت فارابی صـابیئیەکی حـەرنانی بـووە و تـورك و فـارس و عەرەب نەبووە. صابیئەی حەرنانیش بە بنەڕەت یۆنانین و سـەرقاڵی مۆسـیقا و کیمیـا بوون. مەسعودی وا وەسفیان دەکات کە دەستەی حەشەوی[1] فەیلەسـوفانن. ڕایـەکیش هەیە دەڵێت فارابی عەرەب بووە و لەسەر دەستی صابیئە دەرسی خوێندووە. ئەوە لە کیندیەوە وتراوە، کاریگەری ڕاستی فـارابی لـە زانـستی سیاسـەت و ئـەو بزاڤـە تونـدە سیاسیەدا چڕ بووەتەوە کە خەریکبوو نیزامی دەوڵەتی ئیسلامی تێکبشکێنێ. دەبینین ئەو پیاوەی شـوێنکەوتەکانی هـەوڵیان دا شـاری خـوای ئـەفلاتون لـە شـاری هەجـەری قەرمەتی بە سەرکردایەتی حەمـدان قەرمـەت دابمـەزرێنن. لـە کتێبەکەشـیدا (المدینة الفضیلة) کاریگـەر بـووە بـە ئـەفلاتون. ئـەو هەنـدێ تێڕوانینـی ئیـسلامی داوە بـە سـەرۆکی شـارەکە و لـە هەنـدێ کتێبـی دیکەشـیدا ئـەوەی هێنـاوە دوای ئـەوەی بـۆی

١- حەشویە دەستەیەکن ڕا جیایی هەیە ئایا موسڵمانانن یان جولەکەن. هەندێك لە زانایان لە جولەکە مەترسیدارتریان دەزانن. وەرگێڕ.

دەرکەوت مەحاڵە لەڕێگەی یۆنانەوە لە جیهانی ئیسلامی دا میتا فیزیق دابمەزرێ. هێرشەکەی ئیبن ڕوشد بۆسەر فارابی تەواو ئەوەمان بۆ ڕاڤە دەکات.

دکتۆر عومەر فەروخ دەڵێت: فارابی شوێنی حەوانەوەی لە شارەکەیدا تەنها بۆ ئەوانە داناوە کە لەگەڵ ڕەوتی بیرکردنەوەی ئەودان. فارابی لەوانەیە بیرِوایان بە فەیز هەیە واتە ئەم جیهانە لەخوا داکەوتووە. ئەمەش بیردۆزەیەکی پوچی یۆنانیە و چەمك و واتای دروستی ئیسلام دانی پێدانانێ. لێرەوە چەمکی فارابی لەگەڵ چەمکی ئەهلی سوننەدا ناگونجێ چونکە چەمکەکەی ئەو نزیکە لە چەمکە باتینی و دەستە گومڕاکان چونکە پێی وایە نەمری ڕۆحیە و جەستەکان زیندوو نابنەوە و پێی وایە پێغەمبەرایەتی تەنها هێزی خەیاڵیە. ئیخوان صەفا کە پێیان وایە ئاینەکان ناتەواون و دەبێ بە فەلسەفە ناتەواویەکەیان پڕ بکرێتەوە. ئەمەیان لە فارابیەوە وەرگرتووە. هەروەها چەمك و واتای ئیبن سینا سەبارەت بە نەفس شێواوە و نازانێ نەفس لە کوێوە هاتووەو چی ڕودەدات ئەگەر جیا بێتەوە لە جەستە. ئەو پێی وایە دانا خوا ویستەکان ئەو نەمریەیان دەوێ کە جیایە لەو نەمریەی ئاینەکان باسی دەکەن.

بەڵکو ئیبن سینا زیاتر لەوە دەڕوات و کاتێ باسی خوای گەورە دەکات ناوی واجبو لوجوبی لێ دەنێ یان (العله الآولی) واتە تەنها بە بونێکی مەنتیقی بێ ویست و بێ مەعریفەی دادەنێ. واجبولوجوب یان عیلەتولئولا ناوی خوای گەورە نین و لە قورئان دا نەهاتوون.

ئیبن باجە و ئیبن توفەیل و ئیبن ڕوشدیش بەم ڕێیەدا دەڕۆن و چەمك و واتاکانیان لە ڕەڤەی یۆنانیەوە وەردەگرن. ئیبن باجە پێی وایە بوون کۆتایی نیە، ئیبن توفەیل تاك بە سەرکەوتووی فیترەتی دادەنێ کە خۆی شارەزا بێ و بە عەقڵی خۆی پێویستی بە پێغەمبەرایەتی نەبێ، ئیبن ڕوشد پێی وایە ئەگەر ناکۆکیەك لەنێوان ڕوخساری فەلسەفە و ڕوخساری شەرعدا هەبوو دەبێ ڕووکەشی فەلسەفەکە وەرگرین و بۆ

ڕوكەشی شەرعەكەش بەدوای لێكدانەوەیەكی عەقڵیدا بگەڕێین. هەموو ئەمانەش لە دیدی ئیسلام دا پوچ و بێ بنەمان.

ئەگەر هەندێ لەو فەیلەسوفانە لە چەند شتێكی لاوەكیدا ڕاجیا بووبن لە چەمك و واتای یۆنانی یان ڕاڤەكاری ئەرستۆ، ئەوا لە بنەڕەتە گشتیە سەرەكیەكان دا هەڵەیان كردووە. ئەمە وا دەكات بە تەواوی دیدیان شێوابێ و هیچ پەندێ لەوەدا نیە كە دەوترێ ئیبن ڕوشد لە سیفەتی زانستی خواییدا پێچەوانەی ئەرستۆیە (بەوەی خوای وا داناوە زاتی خۆی بزانێ و شارەزای كائینات بێ بە پێچەوانەی مەزهەبی ئەرستۆوە) ئەوا ئیبن ڕوشد لە ڕوانگەیەكی ترەوە پێی وایە جیهان ئەزەلیەو دوا جاریش ئەبەدیە، هەروەك بڕوای هەیە بە قەدەمیەتی ماددە. بەمەش پێچەوانەی دوو بنەڕەتی سەرەكی ئیسلامە. هەروەك بیرۆكەی گونجاندنی شەریعەت و فەلسەفەی لەسەر چەند بنەمایەكی پوچ وەستاوە و چەمكی ئیسلامی ملكەچی جێ عەقڵە بۆ نەقڵ. سروش بە بنەڕەت و عەقڵیش ملكەچی سروشە.

بێگومان گرنگی دانی ڕۆژئاوا بە فارابی و ئیبن سینا و ئیبن ڕوشد لە سەردەمی نوێدا دەگەڕێتەوە بۆ یەك هۆكار كە ئەویش ئەوەیە سەرچاوەی ئەوانە یۆنانیە نەك ئیسلامی پوخت. دواتر ڕۆژئاوا دەزانێ كە ئەوان ئیعتیزال و عەقڵانیەت و تەصەوفی فەلسەفییان گێڕایەوە و گرنگیەكی زۆریان دا بە ئیبن سینا و فارابی لەلایەك و حەلاج و ئیبن عەرەبی لە لایەكی ترەوە. ئەمە ئەو كاڵایەیان كە دەیانەوێت لە ئاسۆی ئیسلامدا ڕەواجی پێ بدەن تا موسڵمانانی ئەم سەردەمە بەد گومان بكەن لە چەمك و واتای ئەهلی سوننە و جەماعە. دواتر توانییان ژمارەیەك لە نوسەرانی ناودارو نوسراو بخەنە كار بۆ نوسین لەسەر ئەوانە وەك عەقاد و ئیبراهیم بیوەی مەكدور و عوسمان ئەمین.

لێرەدا تێبینیەك هەیە چونکە ئێمە نوسینەکانی فارابی و ئیبن سینا لە زانستە ئەزموونی و بیرکاریەکان دا لەگەڵ نوسینەکانیان لە فەلسەفەو لە مەنتیق دا جیا دەکەینەوە، چونکە فەلسەفە و مەنتیقەکە جێی مەترسیە با هەوڵە فێڵبازانەکانیش هەوڵبدەن زانستە ئەزموونی و بیرکارییەکان بەکاربێنن و بۆ ئامانجی حەقیقی کە بڵاوکردنەوەی بیری قەرمەتی و باتینی بوو بەو شێوەی نامەکانی ئیخوان صەفا پێشکەشیان کرد.

پێویستە ئاماژە بدەین بەو گورزە جەرگبڕەی کە ئیمامی غەزالی لە ڕووی فەلسەفەدا وەشاندی کاتێ هەڵەکانی فەیلەسوفانی ئاشکرا کرد لە نکوڵییان لە زیندووبوونەوە و مەعریفە و زانستی خوا بە لاوەکیەکان و هەڵەی وتەی قەدەمیەتی جیهان. ئەمە ئەو گورزەیە کە بانگخوازانی ڕۆژئاواگەری تا ئێستاش ئاماژە دەکەن بە شوێنەوارە مەترسیدارەکانی. گورزی دووەم ئیبن تەیمیە وەشاندی بەرامبەر بیردۆزەی مەنتیقی ئەرستۆیی کاتێ دواتر نوسینەکانی فەیلەسوفان و هەموو تەسەوفی ئیسلامی لەسەری دەڕۆیشت. ئەمەش قۆناغی دوای ئەو ڕۆڵە بوو کە شافعی و ئیبن حەنبەل و زانایانی ئصولی فیقە و ئاین پێی هەستان.

ئیبن تەیمیە ڕەخنەی گرت لە پێناسەی ئەرستۆیی و قیاس و ڕێگەی بەڵگە خوازی ئەرستۆیی و ڕێبازێکی ئیسلامی قورئانی خستوەتە ڕوو بۆ مەنتیق کە لە قورئان و سوننەتەوە وەرگیراوە. ئەمەش ئەو ڕێبازەیە کە دواتر ڕۆژئاوا وەریگرت تا بەوە هێرش بکاتە سەر تێگەیشتنی ئەرستۆ. گرنگیدانی ئیبن تەیمیە تەنها لەوەدا نیە کە پێش بیریارانی ڕۆژئاوا ڕەخنەی زانستی مەوزوعی گرت بێ لە مەنتیقی تەقلیدی. بەڵکو وەك نوسەری (رسالة المنطق عن ابن تيمية) کە دواجار گفتوگۆی لەسەر کرا عەفاف عەبدولعەزیز غەمری دەڵێت ئەو ڕێیەکی نوێی کردەوە بۆ ڕەخنەی مەنتیقی کۆن کە هەندێ لە بیریارانی ئیسلام هەر لە ئیبنولقەیم و صەنعانی و سیوتیەوە لەسەری ڕۆیشتن.

باسی شەشەم

(بەرەنگاربوونەوەی فەلسەفەی یۆنانی)

لە سەدی چواردەی کۆچیدا دوای فراوان بوونی چوارچێوەی ڕۆژئاواگەری و بەدوادا هاتنی پیلانی ڕۆژهەڵاتناسان بۆ سەپاندنی چەمکەکانی بیری یۆنانی و فەلسەفەکان و چەمکەکانی تەصەوفی فەلسەفی و بیری باتینی لە ڕوانگەی زیندوکردنەوەی بنەماو بڕیاردەریەکانی ئەو بیرە وە زانایانی موسڵمان لەڕووی ئەمانەدا وەستان. بانگەوازەکەی ڕۆژئاوا مۆرکی گەمە کردن بە قسەی پووچی لەخۆ دەگرت. ئەو قسەی کە گوایە موسڵمانان و عەرەب لە کۆنەوە ئەو بیرەیان قبوڵ کردووە ئەمەش هەر ڕووی نەداوە– بۆیە لەسەر موسڵمانانی ئەمڕۆیە ئەنجامەکەی قبوڵ بکەن کە لەبیری ماددی ڕۆژئاوادا خۆی دەبینێتەوە.

موسڵمانان هەموو گومانەکانی بیری یۆنانیان تێکشکانبوون و شێواوی وەرگێڕانەکانیان لە یۆنانیەوە بۆ عەرەبی ڕوون کردبوویەوە. هەروەك ڕۆڵی نەساتیرەیان لە بڵاوکردنەوەی بانگەوازیان لە نێو وەرگێڕانەکان دا خستبووە ڕوو. هەروەها ڕۆڵی فارابی و ئیبن سینایان لە خزمەتکردنیان بە باتینی و قەرمەتیەکان نیشان داوە.

دکتۆر عومەر فەروخ ئاماژە بەوە دەدات ئەزموونی ئیسلامی لە ئاشکرا کردنی گەندەڵی ئەو یەکلابووە پوچانەدا کە بیری یۆنانی و ئەرستۆ بەتایبەت پێشکەشیان کردبوو پێناوێکی یەکلاکەرەوە بووە. بەوەی کە زیاتر لە چل چەمکی هەڵەی لەوانە دیاری کردووە کە ئەرستۆیان خۆش دەوێ وەك ئەو قسەی ئەگەر دوو جەستە لە شوێنێکی بەرز فڕێ دران یەکەمجار قورس ترەکەیان دەگاتە زەوی. گژوگیا ئەندامی

نێرە و ئەندامی مێیەی نیە. هەسارەکان نشینگەی خوداوەندەکانن. ئاوو هەوا و خوڵ و ئاگر ڕەگەزن.

دەمێکە لە زانستی سروشتی فیزیا و کیمیا و زانستی گەردوون و جوگرافیا دا چەسپاو و سەلمێنراوە ئەوانە هەڵەن.

سەبارەت بە زانستە کۆمەڵایەتیەکانی وەك سیاسەت یان زانستە ڕەهاکان دەبینین چەندین بیریار لە چەندین ڕادا پێچەوانەی ئەرستۆن. ئیمامی غەزالی لە کتێبەکەیدا (**تهافت الفلاسفة**) هەستی بەو گرفتە کردووە و دەڵێت: وەرگێڕانی کەلامی ئەرستۆ تالیس دوور نەبوون لە دەستکاری کردن و گۆڕینێکی بەرچاوی ڕاڤەو تەئویل تا ئەوەی ئەمە ناکۆکیەکی لەنێوانیان دا ناوەتەوە. غەزالی بە شێوەیەکی تایبەت لە وەرگێڕان تێکەیشتووە و دەڵێت (بەهێزترینیان لەڕووی قورسی و تەحقیق لە فەلسەفەگەراکانی ئیسلام دا بریتین لە فارابی و ئەبو نەسر و ئیبن سینا. تەنها چەند پاڵەوانێ دێنێ کە ئەوان هەڵیان بژاردوون و بەڕەوتی سەرکردەکانیان لە گومراییدا ئەوانەیان بە ڕاست داناون. بەڵام ئەوانەی وازیان لێ هێناون و هیچیان لێ وەرنەگرتوون کەس گومانی نیە لە کەم و کورتیدا. دواتر بێباکانە دوور دەڕوانێتە ئەو پاڵەوانانە کە فارابی و ئیبن سینا لای غەزالی تەنها نەقڵیان کردووە. ڕای یۆنانیان گواستووەتەوە بۆ عەرەب و بە ئەرکی گواستنەوەی ئەو ڕایانەیان ل زمانی یۆنانیەوە بۆ زمانی عەرەبی نەگرتبێتە ئەستۆ.

دواتر دەچێتە سەر باسی سفستەکان کە مەزهەبێکی فەلسەفەگەرای یۆنانیە. ئیبن ڕوشد پێی وایە کەسانی ئەو فەلسەفانە لاسارو ترسنۆك و چاوبەست کەرن و قسەیەکی بێ مانا دێن (تهافت التهافت) ئیبن ڕوشد پێی وایە سفستائیەکان تەنها لە لایەکی مەسەلەکان دەکۆڵنەوە. دواتر پرسەکە لە لایەکەوە دەگوازنەوە بۆ لایەکی تر و لە شتانێکدا مشتومڕ دەکەن کە جێی مشتومڕ نین. ئەو مشتومڕەشیان هیچ واتایەکی نیە.

زۆربەی فەیلەسوفانی یۆنان و لەنێویشیان دا ئەرستۆ لەو قسەدە هەڵەیان کردووە کە دکتۆر عومەر فەروخ دەڵێت جیهان لە چوار ڕەگەز پێکهاتووە ماددە و ئاو و خۆڵ و ئاگر. سەبارەت بە ئاو دەڵێن دەبێتە خۆڵ و خۆڵ دەبێتە ئاو یان هەواو هەوا دەبێتە ئاو. هەموومان ئەمڕۆ دەزانین ئاو و هەوا و خۆڵ و ئاگر ڕەگەز نین بەڵکو پێکهاتەن. ئەرستۆ لە هەموویان خراپتر ئەمەی وتووە. هەندێ لە بیریارانی یۆنان ئەو قسەیان تێکشکاندووە و بیردۆزەی گەردیلەیی (ذري) دەڵێن کە نزیکە لەوەی زانستی ئەمڕۆ دەیڵێ. بەڵام ئەرستۆ دوای ئەوەش سوور بووە لەسەر ڕاکەی و موسڵمانان و ڕۆژئاوایش ئەو هەڵەی ئەویان زانیوە.

سەبارەت بە گەردوون ماوەیەکی فراوانی هەڵە هەیە، چونکە ئەستێرەکان لە ئێمە دوورن بۆ گەیشتن و وتن لەسەریان دەروازەیەکی فراوان هەیە. یۆنانیەکان لە بوارە گەردوون دا هەوڵی زۆریان داوە. بەڵام ئەو هەوڵانە لەنێوان زانست و خورافەدا دەستەوسان وەستاون. سەبارەت بە زانست کە دەڵێن زەوی خڕە و بەدەوری خۆیدا دەخولێتەوە و لە گەردونێکی دەوری خۆردایە. سەبارەت بە خورافە لە زۆربەیان دەڵێن لە پێگەی نیزامی خۆردا دووەمە و خۆرو مانگ و ئەستێرەکانیش دەجوڵێن. دواتر دەڵێن کاکێشانە ئاسمانیەکان بێ کەم و کورتین و بوون و فەساد بەسەریان دا نایەت. واتە دروست نابن و ناگۆڕێن و لەناو ناچن. ئەوانەش نشینگەی خواوەندەکانن و چەند دەرونێکیان هەن کە دەیانجوڵێنن و عەقڵیان هەیە کە بەوە غەیب دەزانن و شتێ لەو غەیبە دەگەیەنن بە دەستەیەکی مرۆڤەکان.

ئەرستۆ هەوادارو پشتیوانی خورافە بوو سەبارەت بە ڕوانینە ئەستێرەکان. ئەو سوور بوو لەسەر ئەوەی خۆر وەستاوەو ئەستێرەکانیش نشینگەی خواوەندەکانن و ئەوانیش غەیب دەزانن.

کاتێ ئیسلام هات زۆربەی ئەو مەسەلانەی یەکلاکردەوەو بورجکاری پوچەڵکردەوە. ئەوە بۆ مشتومڕی یەکەم یەکلاکەرەوە بوو. ئیبن حەزمی ئەندەلوسی (٤٥٦کۆچی) هات و ڕایگەیاند ئەستێرەکان جەستەی بەردینن و هیچ گیانیان نیە تا پێی بژین و هیچ عەقڵیان نیە تا بیری پێ بکەنەوە و غەیب نازانن. بەتوندی وەڵامی ئەو دێرینانەی داوەتەوە.

سەبارەت بە خولانەوەی زەوی لەڕووی زانستیەوە سجستانی ئیسترلابی زەورەقی دروست کرد کە لەسەر زەوی دانراوە و بەبازنەیدا دەخولایەوەو گەردونیش لەگەڵ ئەوەی تیایدایە جگە لە حەوت هەسارە جوڵاوەکە وەستاوە. دواتر قەزوینی (٦٨٢ کۆچی) هات و وتی (زەوی هەمیشە لەسەر ئەو بازنەی تیایدا دەیبینین لە دەورانی گەردوون دا بەردەوام دەجولێ ئەوە کاریگەری خولانەوەی زەویە بەسەر خۆیدا نەك خولانەوەی هەسارەکان).

بەتلیمۆس بە هەسارەکان دەڵێت (الکواکب المتحده) بۆیە گەردوونە تێکشاڵاوەکانی ئاشکرا کرد. ئیبن توفەیلی ئەندەلوسی (٥٨١ ك) درکی بەوە کرد بەتلیمۆس هەڵەی کردووە و ئاماژەی کرد بە نورەدین بەترووجی خوێندکاری تا کار بکات لەسەر چاکسازی ئەو نیزامە، بەڵام ئێمە نازانین بەتروجی ئەوەی کردووە یان نا.

گالینۆس دەڵێت (خۆر نەبوونێتی قبوڵ ناکات) حوجەتولئیسلام غەزالی بەرپەرچی گالینۆس دەداتەوەو وەڵامێکی ژیرانەی لە دوو لایەنەوە داوەتەوە: لە ڕوانگەیەکی زانستی گەردوونیەوە غەزالی دەڵێت ئەو ماوەی گالینۆس باسی کردووە بۆ ئەو مەسەلەیە بەس نیە چونکە خۆر و کێشەکەی (سەدو حەفتا هێندەی کێشی زەویە) ئەگەر هێندەی شاخەکانیشی لێ کەم بێتەوە لەو زەمەنەدا هەستی پێ ناکرێ کە ژیانی مرۆڤ لەسەر زەویە.دواتر غەزالی دەڵێت لەوانەیە بەشێکی زۆر لەخۆر کەم بووبێتەوە بەڵام هەست ناتوانێ بیزانێ، تەنها بەزانستی ڕوانین یان بینین دەکرێ ئەوە دیاری بکرێ. ئەمەش تەنها بە نزیککردنەوە دەبێت.

یۆنانیەکان کە دەڵێن زەوی خڕە گرنگیان بەوە دەدا چواردەوری زەوی بپێـون، بـۆ ئەوەش هەوڵێکی زۆریان دا بەڵام پێوانەکانیان زۆر دوور بوون لـە ڕاستی. موسـڵمانان چـەند ئـەزموونێکی تـەواو وردیـان ئـەنجام دان کـە تـەنها بـەبڕی بیـست و ئەوەنـدە کیلۆمەتر لە پێوانەکانی ئێستا جیاوازن.

هەروەك یۆنانەکانی کۆن پێوانی ساڵی خۆرییـان ڕاگەیانـد، موسـڵمانان بـەو ژمارانـە ڕازی نەبوون کە یۆنانیەکان دایان نابوون. سابتی کوڕی قـەررە ئـەوەی حـساب کـرد و گەیشتە ٣٦٥ڕۆژ و چارەکە ڕۆژێ و دە خولـەك و دە چـرکە. ئـەم ژمـارەش نیـو چـرکە زیاترە لە پێوانی ئێستا. دواتـر عومـەر خـەیام هـات و درێـژەی دا بەباسـەکە تـا سـاڵی خۆری ڕاست بکاتەوە بەوەی بۆ هەر سی و سێ ساڵێ هەشـت ڕۆژ زیـاد دەکـات. بـەوە هەڵەی ساڵی هەتاوی لە هەر پێنج هەزار ساڵێك دا یەك ڕۆژە. بەو جۆرە دەبینین چـۆن بەرەنگاربوونەوەی فەلسەفەی یۆنانی لە کۆن و نوێدا ڕەسەنی ئیسلام و سـاختەی دارو پەردووی بیری مرۆیی نیشان دەدات لە سەردەمی ساوایی مرۆڤایەتی و کـەوتنی تـاجی وەهمی سەروو گەورە گومراپانی وەك ئەرستۆ و ئەفلاتون و هـەوادارانیان ئـیبن سـینا و فارابی، لەم گەشتەوە ئەم ڕاستیانە دەردەکەون:

یەکـەم: قـوڵایی نـاکۆکی نێـوان هـەردوو عـەقڵی ئیـسلامی و یۆنـانی دەرکـەوت. فەلسەفەی ئوممەتێ لە ئوممـەتان لـەو بازنـەی سـوننەتە دەرناچـێ کـە ئـەو ئوممەتـە داینـاوە و هەرکەسـیش لـەوە دەرچـێ تەنانـەت لـەو بازنەیەشـی دا دەرکـراوە و تـەنها فیکری خۆی نیشان دەدات. ئەمەش بۆ فەیلەسوفانی ئیسلام ڕوویدا.

دووەم: ئـەوەی فـارابی و ئـیبن سـینا و جگـە لـەوانیش نوسـیویانە فەلـسەفەیەکی مەشائیە لە گشتی و لاوەکیەکان دا. ئـەوەش ئاشـکرا دەردەکـەوێ کـە عەقڵی یۆنـانی تـەواو لـە عـەقڵی ئیـسلامی جیایـە و موسـڵمانانیش بەتـەواوەتی مـەنتیقی ئەرسـتۆیی بەرپەرچ دەدەنەوە و خۆیان مەنتیقێکی ئەزموونیان هەیە لـە زانـستی ئـصولی فیقـه دا

بەتایبەت کە پشت دەبەستێ بەو بەرنامە ئەزمونیەی بەهەڵە دراوەتەوە پاڵ فرنسیس بیکۆن. کاتێ موسڵمانان پشت دەبەستن بە بەرنامەی ئەزموونی ژیاری یۆنانی پشت دەبەستێ بە بەرنامەی قیاسی.

سێیەم: لەو کاتەوەی بەشە ناوخۆیەکان لە کۆتاییەکانی سەدەی دووەمی کۆچی دا گرو تینی ئیسلامییان تێدەپەڕاند ئیسلام هەڵوێستی ڕوونی بەرامبەریان هەبووە و ئیمام ئەحمەدی کوڕی حەنبەلیش لە مەسەلەی خەلقی قورئان دا ئەوەی نیشان دا. بەرنامەی ئەزموونی نیشاندەری گیانی حەقی ئیسلامیە. بیری ئیسلامیش بەردەوام بیروڕا دەستوەردەرەکانی بەرپەرچ دەداتەوە تەنانەت ئەو ڕاوبۆچوونە عەقڵیانەش کە ئەهلی کەلام بۆ پاڵپشتی مەزهەبەکانیان دەیانتاشین. هەڵوێستی ئیمامی شافیعی سەبارەت بە زانستی کەلام ڕوونە وەك هەڵوێستی ئیمامی ئەحمەدی کوڕی حەنبەل لە فیتنەی خەلقی قورئان دا. ئەمە دکتۆر عەبدولوەهاب وتویەتی.

چوارەم: فەلسەفەی ناونراو بە فەلسەفەی ئیسلامی لە تایبەتمەندیەکانی بەرهەمی بیری موسڵمانان نەبووە بەڵکو لەڕاستی دا هاوڕێ چوون بووە لەگەڵ بیرکردنەوەی فەلسەفەی یۆنانی دا. لەڕاستی دا هەوڵی فارابی و کندی و ئیبن سینا بوو بۆ پێکەوە گونجاندنی وتەی یۆنان بە سیفەتێکی تایبەت کە لە فەلسەفەیان دا هاتووە لەگەڵ ئەو شەریعەت و بیروباوەڕەی لە عەقیدەی ئیسلامی دا هاتووە. ئەم هەوڵەش لەبەر چەندین هۆکار شکستی هێنا کە گرنگترینیان هەڵە و نادروستی دەقەکان و دانەوە پاڵی دەقەکان بۆ خاوەنەکانیان و زاڵبوونی بیرۆکەی عەقڵ بەسەر نەقڵ دا بوو.

هەوڵێکی نوێش لەمڕۆدا بۆ هەمان ئەو گونجاندنە هەیە تا فەلسەفە هاوچەرخەکان و بیری ئیسلامی پێکەوە ببەستنەوە.

پێنجەم: ئەو نادروستی دابەشکاریەی کە فارابی لە کتێبەکەی دا (**احصاء العلوم**) هێناویەتی دەردەکەوێت کاتێ زانستەکان دابەش دەکات بۆ عەقلی و نەقلی. یەکەمیان

دەرفەتێکی داوە بە نەقڵ. بەڵام دووەمیان عەقڵ ڕۆڵی تێدا نابینێ. هەردوو ئەو ڕاسەپاندنانە هەڵەن. مەبەستی فارابی و شوێنکەوتە بیریارەکانی کە بە مەنتیقی ئیغریق کاریگەرن بریتیە لەوەی بەرگری لە فەلسەفە بکەن بە تانەدان لە زانستە ئاینیەکان و وتنی ئەو بانگەشەی کە زانستە ئاینیەکان لەسەر بنەمای عەقڵی نەوەستاون بەڵکو بەرهەمی سروش و ئاینن. لەبەرئەوەی ناکرێ گومان لەمانەدا هەبێ کەوابوو ناعەقڵی و نا مەنتیقی و ناڕەخنەیین. لازمیش نین و چی لەسەر ئەوە بنیاد بنرێ جێ گومانە، بەڵام زانستە عەقڵیەکان لای فارابی و هاوڕێبازەکانی لەسەر بەرهەمی عەقڵ و هەست دامەزراون و ئەو دوانەش هەردووکیان ڕەخنەیی جێ گومانن. بۆیە جێی پێداچوونەوەو ڕاستکردنەوەن. دیارترینی ئەو زانستە عەقڵیانەش بریتیە لە فەلسەفە. بە بەرگری کردن لە فەلسەفە جێ مەبەستەکەیە، چونکە هەر لەسەرەتاوە لەلایەن ئیسلامەوە بەوە تۆمەتبار کراوە کە لەگەڵ بیروباوەڕی سەلەفدا ناگونجێ، ئەو بیروباوەڕەی بەرامبەر بە خوا و قەدەرو ڕۆژی دوایی و خەلق و قورئان هەیە. بەڵکو فەلسەفە چەند ڕایەکی میتا فیزیقی لەخۆ دەگرێ. هەیانە فەیلەسوفان بە زندیق و کوفر تۆمەتبار دەکات (ئیسماعیل راجی فاروقی ئەمەی هێناوە).

شەشەم: هەڵوێستی زانایانی ئەهلی سوننە و جەماعە لە ڕەخنە گرتن لە فەلسەفەی یۆنانی و فەلسەفە بە شێوەیەکی گشتی یەکلاکەرەوەیە، ئەوان لەو شوێنە بەرز دانراوەی کە ڕۆژهەڵاتناسان لەوێ دایان نابوو لایانبردووە و گێڕاویانەتەوە بۆ ئەو پایە دووەمینەی خۆی کە شیاویەتی لەچاو گشتگیری فەرهەنگی فیکردا.

ئیمامە ئیبن تەیمیە هەمان ئەم کارەی کردو زانستە شەرعیەکانی لە پلەی باڵادا دانان دوای ئەوەی لایەنی ئصولی و پەیڕەوکاریەکانی جیا کردنەوە. ئصولی فیقە و ئصولی ئاینی بە دوو زانستی عەقڵی و ڕەخنەیی دانان کە بەدوای حەقیقەت دا دەگەڕێن و پێی دەگەن و عەقڵانیەت و ڕەخنەگرییان لە هیچ فەلسەفەیەک کەمتر نیە

واته لەهیچ زانستێکی سروشتی یان بیرکاری کەمتر نیه. فەرهەنگیشیان ئەو فەرهەنگە بەرنامەییە ڕووتەنەی ناو بیری ئیسلامیە کە گەورەترو دەوڵەمەندترینە. ئەوەش ئەو هێڵەیە کە شێخ موستەفا عەبدولرەزاق لەسەری چوو و عەلی سامی نەشاری خوێندکاریشی چڕو پڕ بەدوایدا چوو و لە ژماردنی زانستەکان و ڕەخنەی مەنتیقی ئەرستۆیی و دانانی مەنتیقی زمانەوانی عەرەبی لە شوێنیدا و دانانی بیری ئصولی وەك سەرو بەرنامە بۆ فەرهەنگی گشتی بیری ئیسلامی شوێن ڕێبازی مامۆستاکەی کەوت.

بەشی دووەم

لەنێوان ئایینە ئاسمانیەکان و فەلسەفەکاندا

باسی یەکەم

(ئایینە ئاسمانیەکان و فەلسەفەکان)

لەپێشەکی ئەم باسەدا دوو ڕاستی دەخەینە ڕوو کە تیشکی خستنەڕوو دەخەنە سەر پەیوەندی نێوان ئاینە ئاسمانیەکان و ئەو فەلسەفە مرۆییانەدا کە ئارەزووەکان گەمەیان پێ دەکەن لەڕوانگەی جولەکایەتی و مەسیحیەتەوە کاتێ گوازرانەوە بۆ ڕۆژئاوا و سنوری دەوڵەتی ڕۆمانی کە لەوێ فەلسەفەکانی یۆنان (ئەفلاتون و ئەرستۆ)و دواتریش ئەفلاتونی نوێ دەرکەوتن.

ڕاستی یەکەم: حیکمەتی خوای گەورە لەوەدا بوو لەگەڵ گەشەسەندنی مرۆڤایەتیو پێشکەوتنی عەقڵی مرۆییدا پەیامەکانی ئاسمان بێن تا کە گەیشتە لوتکە لەگەڵی دا پەیامی گشتگیری دابەزاند کە ئیسلامە و قورئان کتێبیەتی و موحەمەد (ﷺ) پێغەمبەریەتی کە کۆتایی پەیامەکان و کتێبەکان و پێغەمبەرەکان لەمەدا بووە و لەپێناو ئەمەش دا کتێبەکانی پێشوو ئاماژەیان پێداوەو پێغەمبەرانی پێشوو لەسەر ئەوە بەڵێنیان لێ وەرگیراوە تا ئەوەی بە هاتنی ئاینی کۆتا ئینجا ئامانجەکە هاتە دیو هەموو بانگەواز و پێغەمبەرانی تر پێشەکی بوون بۆ ئیسلام. بەڵێن لە پێغەمبەران وەرگیراوە ئەگەر لەلایەن خواوە پێغەمبەرێکیان بەڕاستی بۆهات شوێنی بکەون و سەری بخەن. کتێبە ئاسمانیەکانیش لەپێش هەموویانەوە تەورات و ئینجیل ئەو ڕاستیەیان تۆمار کردووە و وەسفی پێغەمبەر موحەمەد (ﷺ) کراوە تا ئەوەی پێغەمبەر (ﷺ) فەرمووی (**لوكان موسى حيا لما وسعه إلا أن يتبعني**) (ئەگەر موسا زیندوو بوایە چاری نەبوو جگە لەوەی شوێن من بکەوێت).

ڕاستی دووەم: بەنی ئیسرائیل نەچوون بەدەم بانگەوازی ئەو پێغەمبەرانەوە کە یەک دوای یەک بۆیان دەنێردران بەڵکو لەدژیان دەوەستان. بۆیە خوای گەورە

پاشایەتی و پێغەمبەرایەتی گواستەوە بۆ نەوەی ئیسماعیل و ئەوەی ئاشکرا کرد کە بەنی ئیسرائیل نەیانتوانی سپاردەکە هەڵبگرن و لەسەر زەوی دا خراپەیان نایەوەو خوای گەورەش دەسەڵاتێکی گەورەی بەخشی بە بنەماڵەی ئیبراهیم. بەڵێنی خواش لە قورئان دا بۆ ئیبراهیم و نەوەکانی بوون لە ئیسماعیل و ئیسحاق نەك تەنها بۆ ئیسحاق وەك ئەوەی جولەکە دەڵێن. پێغەمبەر (ﷺ) لە شەوڕەویدا کە چوویە بەیتولمەقدیس‌و بەرنوێژی کرد بۆ پێغەمبەران بەڵگەی یەکلا بوو لەسەر دوو شت

١- ئەو ئەمیری پێغەمبەرانە.

٢- ئیسلام هەموو ئەوەی بە میرات وەرگرتووە کە لەدەست پێغەمبەرانی پێشوودا هەبووە.

خوای گەورە هەڵبژاردنی ئوممەتی کۆتای ڕاگەیاندووە ﴿كُنتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ تَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَتَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنكَرِ وَتُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ﴾. لێرەوە زۆرجار مێژوونوس و نوسەران چەند شتێ دەڵێنەوە کە پێویست بە ئاماژەیەکی ڕوون دەکات:

یەکەم: ئەو شوێنەواری یەکخواپەرستی و زیندووکردنەوەی کەلای میسریەکان هەیە شوێنەواری ئاینی ئیدریسە (علیه السلام) کە لەمیسر دەرکەوت و خەڵکی فێر کرد بە پێنوس و بانگکردن بۆلای خوای تەنها. میسریەکان پێش ئەوەی ئامون و ئەزۆریس و بتاح و ئاتون بناسن خوایان دەناسی. ئەختانون بە چەمك و واتای ئیسلامی یەکخواپەرست نەبووە، بەڵکو بتپەرستی یەك خستووە بۆ یەك بتپەرستی و خۆریسی بەو تاکە خواوەندە داناوە. خوای گەورەش دەفەرموێت ﴿لَا تَسْجُدُوا لِلشَّمْسِ وَلَا لِلْقَمَرِ وَاسْجُدُوا لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَهُنَّ﴾.

دووەم: چی ڕێز و ئاکاری جوان و لێکبوردنێ لەسەردەمی نەفامی دا لای عەرەبی نیمچە دوورگەی عەرەبی هەبوو شوێنەواری بانگەوازی یەکخواپەرستی حەنیفی ئیبراهیمی بوو. حەنەفیەکان یەك دوای یەك بیروباوەڕی خۆیان دەهێشتەوە تا

موحەمەد ﷺ هات. چەمك و واتای ئیسلام جیایە لە چەمك و واتای کتێبە پیرۆزە کۆنەکان و چەمك و واتا هیندۆسی و بوزی و مهبراتا و فیدیا و.... هتدەکان و ئەو چەمك و واتایانەی سەبارەت بە بنەڕەتی بوون و خەلقی مرۆڤ هەن. چونکە ئیسلام سەرچاوەیەکی خواییە و شتی باتڵ و نا ڕاستی پێ نیە.

لێرەوە ئەو بیردۆزە کۆمەڵایەتیانەی باس لە بنەڕەتی ئاینەکان دەکەن وەك ترسی سەرەتایی و ترس لە هێزی سروشتی ناڕوون و بە پەیکەرکردنی ئەو هێزانە یان بیردۆزەکانی زانستی نەفس کە پەیوەستن بە ئان وەك وێنەی ئەو باوکەی کە لە خوادا پەیکەری بۆ کراوە. ئەمانە بەسەر موسڵمانان دا جێبەجێ نابن. موسڵمان بۆ شتێکی ڕێنیشاندەر ناگەڕێ تا لە ترس و بیمی کەم بکاتەوە یان شتەکانی بۆ شیکار بکات. بەڵکو باوەڕێکی بەهێزی هەیە بەڕاستی باڵا. ڕاستی خواو یەکخواپەرستی کە لەو پێناوەدا موسڵمان قوربانی دەدات بە ژیانی.

هەروەها لە ڕۆژئاوا دا دیدی مەسیحیەت بۆ جیهان داڕما کە دامەزراوە لەسەر بنەمای بڕوا بوون بەوەی خوا باوکە و تا ئاستێکی زۆر مرۆڤی خۆش دەوێ تا ئەوەی تاکە کوڕی خۆی نارد بۆلایان. کاتێ گالیلۆ بۆیە یەکەمجار ئەو ڕاستیەی ئاشکرا کرد کە جیهانی ئیسلامی بۆ چەندین سەدە بوو ئەو ڕاستیەی دەزانی ئەو بیردۆزەیە داڕما، ڕاستیەکەش ئەوەبوو زەوی تەنها بە هەسارەیەکی بچوك دادەنرێ کە بە دەوری خۆردا دەخولێتەوە. کاتێ تێبینیە گەردوونیەکان دواتر ئەوەیان ئاشکرا کرد تەنانەت نیزامی هەتاوی لە گەردوونی بەرفراوانی خوادا کە ملیۆنەها کاکێشان و بلیۆنەها ئەستێرە لەخۆ دەگرێت لە گەردیلەیەك زیاتر نیە. بەڵکو لە ڕاستی دا نەك مرۆڤ بەڵکو هەموو زەوی لای خوا ئەو گرنگیەی نیەو ئەو مەسیحیەی زانست دەخوێنێ تەنها یەکێ لەو دوو پێشنیارەی لەبەردەم دایە:

١-یان مەسیحیەت بەرپەرچ بداتەوەو هەوڵ بدات دیدێکی یەکبوو پێك بهێنێ بۆ گەردوون جیا لە ئایین.

٢- یان ئەوەی ببێتە کەسێکی لێکهەڵوەشاو کە بە نهێنی بڕوای هەبێ بە بیروباوەڕەکانی. بەڵام لە بەرچاودا وا هەڵسوکەوت بکات کە ئەو بیروباوەڕانە لەگەڵ ژیانی واقیعدا ناگونجێن. بارەکە دواجار گەیشتە ئەوەی زۆربەی خەڵك لە ڕوسیاو وڵاتانی ئەورووپای ڕۆژهەڵاتی بە یەکجارەکی مەسیحیەتیان بەرپەرچدایەوە و لەبری ئەوە فەلسەفەی ماددییان هەڵبژارد. ئەو فەلسەفە ماددیەی کە کارێکی ساختەی زانستی لەخۆ دەگرێ کە هیگڵ و مارکس دایاننابوو. خەڵکێکی تریش شێوەی دووەمیان گرتەبەر.

بەشیکاری ئەو لێکهەڵوەشانە ڕۆحیەی مرۆڤی ڕۆژئاوایی جولیان هکسلی دەنوسێت: نمونەی باڵای ڕۆژئاواییمان بەر هێرش دەکەوێ چونکە بە پێویست یەککرتوو نیە تا هەر هێزێکی دروستی بەرگریکاری هەبێ (ئازادیەکەی لە ئازادی بەرگریکاری دیکتاتۆریەتی ئاژەڵانەدا خۆی مۆڵداوە، بەڵام چەندە دابەشبوونی بۆ دوو بەشی نێوان سروشتی و خارق و نێوان خواو مرۆڤ و نێوان ماددەو ڕۆح بەردەوام بێ دواتر هێندە جەنگی ڕۆژئاواییمان بەردەوام دەبێ و بە هەموو واتایەکی ئەو وشەوە بەدەست لەتبوونەوە دەناڵێنێ و دواجاریش نمونەی باڵامان لە زێدە پێدانی هێزی کارا بۆ ئەنجامدانی کارێکی حەقیقی بە ئامانج گیراومان شکست دێنێ. (جولیان هکسلی: دین بلا وحی ١٩٥٧).

چارەسەری هکسلی بۆ ئەو کێشەیە داهێنانی ئاینێکە بەبێ خوا، ئەمەش بە فەلسەفەی پێشکەوتووی مرۆڤایەتی ناو دەبات. ئەوەی لە ڕوسیا بۆ مەسیحیەت ڕوویدا لە چین بۆ بوزی و لە یابان بۆ تاوی ڕوویدا. بێگومان هیندۆسی لە هیند بەر هەمان

سەرەنجام دەکەوێ چونکە دەرکەوتنی ڕاستی ڕێی پێ ناگیرێ و خواوەند و بیرو مەزهەب و ئایینە ساختەکانیش هەردەبێ لێکهەڵوەشێن) (دکتۆر م.م. صدیقی).

* بیری ڕۆژئاوای مەسیحی چۆن بەرەو ڕووی بەرهەمی زانستی ئەزموونی ئیسلامی بوویەوە:

ئیسلام لە بەخشینی زانستیدا لێبوردە و بەخشندە بووە چونکە دەرگاکانی خۆی بەسەر خەڵك دا دانەخستبوو و ڕێی دابوو بەو خەڵکەی ئەوروپا کە حەزیان دەکرد بچنە زانکۆ ئیسلامیەکانی ئەندەلوس (زانکۆی بلنسیە و قورتوبە و هتد) تا زانستەکانی ئیسلام وەرگرن. ئەورووپیە مەسیحیەکان لە بەشە جیاجیاکانی ئەورووپاوە هاتن و لە زانکۆ ئیسلامیەکانی ئەندەلوس دا سەرقاڵی خوێندن دەبوون پێش ئەوەی ئەندەلوس بڕووخێ. زۆرێ لە ناودارانی بیری ڕۆژئاوایی شایەتی دەدەن بۆ ئەو بەخشە ئیسلامیەی کە بیری ڕۆژئاوای لە بەرنامەی تێڕامانی ئەرستۆییەوە گواستەوە بۆ بەرنامەی ئەزموونی ئیسلامی کە تۆوی ژیاری هاوچەرخ بوو. دواتر ڕۆژئاواییەکان بەسەر ئەو زانکۆیانەدا زاڵ بوون دوای ئەوەی دەسەڵاتی ئیسلامی لە ئەندەلوس دەرچوو. هەڵوێستی ڕۆژئاوا لەو مەسەلە بنەڕەتیەدا چۆن بێ و بانگەشەیان بەوەی موسڵمانان هیچیان پێشکەش نەکردووە ئەوا ئەو زانا بەویژدانانەی دواتر هاتن ئەو ڕاستیەیان ئاشکرا کرد و هەوڵیان دا دەربڕینی بەخششی ئیسلام وەلام بدەنەوە. بەلام ئەزموونی ڕۆژئاوا لەگەڵ ئەزموونی ئیسلامی دا سادە و ساکار نەبووە چونکە بەرەو ڕووی چەندین مەترسی بوویەوە و کڵێسا جەنگێکی سەختی لەگەڵ دا ئەنجام دا. ئەو ڕۆژئاواییانەی چەمکە ئیسلامییەکانیان وەرگرتن بەرەو ڕووکرانەوە بەرەو دادگاکانی پشکنین بران وەك گالیلۆ و کۆپەر نیکۆس، چونکە کڵێسا بینی زانستی ئەزموونی ئیسلامی لەگەڵ دەقی کتێبی پیرۆزدا ناگونجێ، ئەوەی لە سیفری تەکوین دا هاتووە

سەبارەت بە دروست بوونی گەردوون و تەمەنی زەوی لەگەڵ ئیسلام ناگونجێ. ڕۆژئاوا بیردۆزەی داروینیان وەرگرتبوو لە هەوڵی ئەوەدا بوون بیسەپێنن بەسەر بەرنامەکانی فێرکاریدا تەنانەت لە جیهانی ئیسلامیش دا تا بتوانن بەرامبەر بیردۆزەی حەقی ئیسلامی ناو قورئان بوەستن. ناکۆکیەکانی نێوان پیاوانی ئایینی کڵێسا و زانایانی ڕۆژئاوا گەیشتە ئاستێ کە زانایان بەتەواوەتی دژ بە مەسیحیەت و دواتر دژ بە ئاین بەگشتی وەستان. دواتر بانگەوازیان دەکرد بۆ ئاینێکی مرۆیی بیردۆزە ئەخلاقیەکانی جیا لە ئاین و نکوڵی لە سروش و پێغەمبەرایەتی و پەیامەکانی ئاسمان. ئەو چەمکانە لەگەڵ زانستی ئەزموونی دا بوون. جەنگەکەش لەگەڵ ئەو چەمکە مەسیحیەدا بوو کە قەدیس پۆلس پێشکەشی کرد. لەگەڵ ئەو چەمکە مەسیحیەدا نەبوو کە سەید مەسیح هێنابووی. لێرەوە ئەو جەنگەی ئەوروپا دژ بە ئاین بەخۆیەوە دی و دواتر مارکس و ئەنگلز ڕێبەری بوون لەڕاستی دا دژ بە چەمکی گشتیە کە نەبوو بەڵکو دژ بە مەسیحیەتی ڕۆژئاوایی بوو لە ململانێی لەگەڵ زانستی ئەزموونی لەلایەك و لەگەڵ چەمکە جولەکەیی و چەمکەکانی تریش دا لەلایەکی ترەوە.

ئەو چەمکانەی زانستە ئیسلامیەکان کە لە بەردەم زانایانی ئەوروپادا کۆمەڵێ ڕاستیان نیشان دان پێچەوانەی ئەوە بوون کە لە کتێبی پیرۆزدا هاتبوو، گرنگترینیان (خولانەوەی زەوی). چەمکی کڵێسایی سەبارەت بە بوون وەرگیرابوو لە بیردۆزەکانی بەتلیمۆس و فیساگۆرس کە ئەزموونی جیهانی ئیسلامی هات هەڵەکەی نیشان دا، بەڵام ئەبە مەسیحیەکان سوور بوون لەسەر ڕاستی ئەو بیردۆزانە و مشتومڕ کردنیان لەسەر ئەوە قەدەغە کرد. پیاوانی ئاینی دیدێکی جیاوازیان هەبوو بۆ کۆمەڵەکانی ئاسمان. ئەوان کائینی زیندویان دادەنان و دەوترا نشینگەی فریشتەکانە، دەوترا ئەستێرەکان کائینی ڕۆحین و ئاسمان گومەزیەکی ڕەقە و زەوی و جەستە ئاسمانیەکانیش بە چەند چرایەکی هەڵواسراوی ئاسمان چوار دەوردراون. زانست هات

تا بڕیاری تر بدات. دواتر چەمکی ئیسلامی کاریگەری خۆی هەبوو لە شکستی چەمکی کڵێسا سەبارەت بەوەی تاکە پەیوەندی نێوان خواو مرۆڤە و نزاو نوێژو داوای لێخۆشبوون تەنها لە ڕێگەی کڵێسا و پیاوانی کڵێساوە بەخوا دەگات.

هەر ئەو هەوڵە چاکسازیە ئاینیە هات کە مارتن لۆسەر و کالڤن بۆ بەرەنگاربوونەوەی فرۆشتنی پسولەی لێخۆش بوون ئەنجامیان دا چونکە ئەوەیان بە پێناوێکی دروستی دەوڵەمەندی دانابوو. کالڤن وتی پەیوەندی نێوان خواو مرۆڤ پەیوەندیەکی ڕاستەوخۆیەو هیچ سەرە مرۆڤێ حورمەتی تەقدیسی نیە. بەو جۆرە ئیسلام کاریگەری هەبوو لە ڕزگارکردنی بیری مرۆیی لە ڕێنماییەکانی سەدەکانی ناوەڕاست. ئەو ڕێنماییانەی ڕێیان نەئەدا مەسیحیەکان چێژ وەرگرن لە زانستە سروشتی و ئەزموونیەکان.

ئەمڕۆ ڤاتیکان پاشەکشە دەکات لە دەسەڵاتی دژ بە گالیلۆ و کۆپەر نیکۆس و داندەنێ بەو دەست کەوتانەدا کە ئیسلام پێشکەشی کردن. هەروەك دانپێدانانێکی ڕاشکاوانەی کۆمەڵی قەشەکانی ڤاتیکان دەبینین کە داندەنێن بە گەورەیی ئاینی ئیسلام لە تێگەیشتن و چێژ بەخشی کلتوری مەسیحیەت بەچاکترین شێوە.

مەتران جۆرج خصر دەڵێت ئیسلام بوو مەسیحیەتی لە چەوساندنەوە ڕزگار کرد و دەسەڵاتی ئیسلامی بەرامبەر بە هەڵگرانی ئاینەکانی دیکە بەویژدان بووە و بە ئەهلی زیممە دایناون. مەسیحیەت وەك تەواوکەری ئاینی موسا (علیە السلام) هات و پەیوەست بوو بەو نیزامی موسەوی و تەشریعەی کە تەورات هێنای. نیزامێکی تایبەت بە ئەخلاق و لێکبووردن بووە تا سنوری ماددی کۆمەڵگەی جولەکە دیاری بکات. بۆیە لەو کاتەوەی جیابوویەوە و پۆلس وەك ئاینێکی جیهانی بانگەوازی بۆ کرد پێویستی بە نیزامێکی کۆمەڵایەتی تایبەت بەخۆی هەبوو. ئەم گۆڕانەش وریایی و مەترسی خۆی هەبوو. مەسیحیەت هەندێ بیروڕای ئاینە بتپەرستەکانی کەشوهەوای دەوڵەتی ڕۆمانی

وەرگرت تا شوێنکەوتە بۆ خۆی پەیدا بکات وەك ئەوەی جولەکە وا دەردەکەوێ تەنها واتاو چەمکی ماددی لەخۆ بگرێ و مەسیحیەتیش تەواوی چەمك و واتای ڕۆحی لەخۆبگرێ. دواتر ئیسلام هات و ماددەو ڕۆحی پێکەوەیەکخست بۆیە دەبینین قورئان سەرکۆنەی بەنو ئیسرائیل دەکات کە بەها و رۆحانیەتیان پشت گوێ خستووەو سەرکۆنەی ئەهلی ئینجیل دەکات بەوەی دنیایان پشتگوێ خستووە ئەگەر دەتانەوێ ئەم ئایەتە بخوێننەوە ﴿مُّحَمَّدٌ رَّسُولُ اللَّهِ وَالَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاء..........﴾ (الفتح)

کاتێ مەسیحیەت چوویە ئەورووپا بەهێزی دەسەلاتی بتپەرستی ڕۆمانی سەپێنرا بەسەر خەلك دا و قوستەنتین کردی بە نیزامی دەسەلات. کەوتە ڕوکارێکی زێدەڕۆیی ڕۆمانی لە ڕوهبانیەت و کەنارگیریەکی وادا کە جەستەی سزا دەدا و ئەو پاکانەی خوا حەلالی کردبوون حەرامی دەکردن. دواتر ئەو ڕوهبانانە لەبەر ئامانجە شەخسیەکانی خۆیان کلێسایان بەکاردەهێنا. دواتر ململانێی کلێسا لەگەل ئەو دەسەلاتدارانە دا دەستی پێکرد.

داربەر لە کتێبەکەیدا (ململانێی نێوان ئاین و زانست) دەلێت:

(بتپەرستی و شیرك لەڕێی ئەوانەوە بە ڕوپامایی و درۆ خۆیان بە مەسیحی نیشان دەدا چوویە ناو مەسیحیەتەوە، ئەو کەسانە بۆ وەرگرتنی پایە بالاکانی ناو دەولەتی ڕۆمانی بێ ئەوەی بڕوایان بە مەسیحیەت هەبێ دەبوونە مەسیحی، ئیمپراتۆر قوستەنتین وابوو کە بێ ئەوەی دەست هەلگرێ لەستەم و خراپە بوو مەسیحی، بەناچاری بوو بە مەسیحی دوای ئەوەی مەسیحیەت بەرەو دەسەلاتی برد بەو هیوایەی پەیوەستی فەرمانی مەسیحیەت بێ و هەولی بلاوکردنەوەی بدات و میکرۆبی بتپەرستی ڕۆمانی لەناوببات. لە ئەنجامی ئەو ململانێیەدا بنەما و بەهاکانی مەسیحیەت لەگەل پاشماوەی ئەو بتپەرستیەدا تێکەل بوون و لەئەنجام دا ئاینێکی نوێ سەریهەلدا کە تێکەلەی مەسیحیەتی ڕەسەن و بتپەرستی یۆنانی و ڕۆمانی بوو). قوستەنتین هەولیدا

لەپێناو پتەوکردنی پایەکانی دەسەڵاتی دا هەردوو دەستەی نەیاری نێوان بتپەرستی و مەسیحیەت پێکەوە بگونجێ بێ ئەوەی ڕاستگۆیانە هەڵگری حەقیقەتی ئاین بێ. مەسیحیەکان وایان دانا قبوڵکردنی ئەو بارە تەنها بۆ قۆناغێکە و دەوەستێ و دواجار مەسیحیەت لە پیسی بتپەرستی ڕزگار دەبێ. مەسیحیەت ئاینێکی ئاسمانیە، بەڵام وەك بیروباوەڕێکی تەواوکەری جولەکایەتی و ڕاستکەرەوەی ئەو ئاینە وەك شۆڕشێکی ئەخلاقی لە کۆمەڵگەی گەندەڵی جولەکەدا. بۆیە شەریعەتە بنەڕەتیەکەی تەورات بوو لەگەڵ چەند گۆڕانکاریەکی شادەدا کە لە ئینجیل دا هەبوون. بۆیە چەمکی سروشتی مەسیحیەت ئەوە بوو بەو شەریعەتە خوایە دابەزیوە کاربکات کە لە تەوراتی ئەسڵێدا هەیە لەگەڵ ڕەچاوی ئەو گۆڕانکاریانەدا کە لە ئینجیل دا هەن. بەڵام ئەوەی ڕوویدا وانەبوو. بەڵکو مەسیحیەت لە کۆمەڵگەی جولەکەوە گۆڕا بۆ کۆمەڵگەی ڕۆمانی و یاسای ڕۆمانی بەو نەزانی و بتپەرستیەوە پەیڕەو دەکراو مایەوە. کاتێ ململانێی نێوان ئاین و ژیان دەرکەوت کلێسا دەسەڵاتی خۆی بەسەر دڵ و هەستەکان دا هەبوو. بەڵام یاسای ڕۆمانی لە واقعی ژیان دا دەسەڵاتی خۆی دەچەسپاند.

ئەم تێکەڵەی لەبیری ڕۆمانی و بیری مەسیحی پێکهاتبوو لە دەرکەوتنی چەند چەمکێك دا کاریگەری هەبوو کە ژیانی شێواند. لەپێش هەموویانەوە بیروباوەڕی سیانە خودایی کە نەوە یەکەمینەکانی مەسیحیەت ئەوەیان دەزانی. ئەو سیانە خودابیە لە کۆمەڵگە بتپەرستیەکان دا باوبوو، یەکەم کەس بانگەوازی بۆ کرد ترتلیان بوو لە سەدەی دووەمی زاینیدا کە هێنرایە ناو مەسیحیەتی حەقی یەکخواپەرستی. ئەو بڕوایە زاڵ بوو بوو بەسەر زۆربەی ئاینەکانی پێش مەسیحیەت دا. لە هیند سیانەی بەرهەمی (براهما و فیشنو و سیفا) هەبوو. لە ئاینی جولەکەدا سیانەی بوزی خواوەند (ترافانا، بوزای کوڕ، ڕوحولقودس) هەبوو. لە وڵاتی چین سیانەی چینی (تی ین) خواوەندی گەشەسەندوو و (تی سمین) خۆر و (تشانج) ڕۆحی باوك و فەرمانڕەواکان هەبوو. لە

ولآتی کلدان سیانەی پێکهاتوو لە بەعل (خواوەندی خۆر) و عشتروت (خواوەندی جوانی) و تەمووز (خواوەندی پیت و گەشە و نما) هەبوو. لە فیرعەونیەت دا (ئاتون ئامون رەع) بوون و حیکەمت و ژیان. (لێکۆڵینەوەی مامۆستا محمد عزت الطهطاوي) لە (قاموس الکتاب المقدس) دا هاتووە:(گەورە زانایانی لاهوت دان بەوەدا دەنێن وشەی سیانە خودایی لە کتێبی پیرۆزدا نەهاتووە و گومان هەیە یەکەم داهێنەرو بەکارهێنەری ترتلیان بووبێ لەسەدەی دووەمی زاینیدا. زۆرێ دژی ڕاکەی بوون بەلآم ئەنجوومەنی نیقیە لە ساڵی ٣٢٥ز.دا بڕیاری سیانە خودایی دا و دواتر لە کڵێسە مەسیحیەکان دا لەسەر دەستی ئۆگەستیۆس لە سەدەی پێنجەمی زاینی دا چەسپا).

ئەدۆلف هرنك مامۆستای مێژووی کڵێسا لە زانکۆی بەرلین دەڵێت:

سیفەتی سیانە خودایی کە باس لە باوك و کوڕو روحولقودس دەکات باسکردنی لەسەر زمانی مەسیح نامۆیە و لەسەردەمی پێغەمبەران دا بوونی نەبووە، ئەمەش ئەگەر لە خودی مەسیحەوە دەربچوایە ئەوکات بەشیاوێتی دەمایەوە.

دیاری ئاریۆس و هاودەمە یەکخواپەستەکانی زیاتر لە نیو سەدە (٣٢٥-٣٧٩ز) دژ بەبیری سیانە خودایی وەستان تا ئەسناسیۆس زاڵ بوو بەسەریان دا و لە ساڵی ٣٧٩ز. دا سیانە خودایی سەپاند، شوێنکەوتە یەکخواپەرستەکانی ئاریۆس تا سەردەمی پێغەمبەر (ﷺ) مانەوە و پێغەمبەر (ﷺ) لە نامەیەك دا بۆ هیرقلی ئیمپراتۆری دەوڵەتی ڕۆمانی باسی کردوون (من بانگت دەکەم بۆ ئیسلام موسڵمان بە پارێزراو دەبیت و خوا دوو جار پاداشتت دەداتەوە ئەگەر وا نەکەیت ئەوا تاوانی ئەریسیەکان لەسەر شانتە)ئەو ئەریسیانە شوێنکەوتەی ئاریۆس و پشتیوانانی بیروباوەڕی تەواوی ئەو یەکخواپەرستی یە بوون کە سەید مەسیح و حەواریە دڵسۆزەکانی بانگەوازیان بۆ دەکرد.

بیری سیانە خودایی بە مەترسیدارترین هۆکاری لەرزەی بیروباوەڕی مەسیحی دادەنرێت و تا ئێستاش کاریگەری قوڵی هەیە. چونکە لەسەر بیروباوەڕێکی بتپەرستی کۆن دامەزراوە کە عەقڵ قبوڵی ناکات، ئەویش بریتیە لە تاوان و هەڵە و فیداکاری. سەید مەسیح هات و لەبەر دان نەنان بە هەڵە و تاوانی ئادەم (علیه السلام) بەسەرکەش بوون لەخوا لەخاچ درا. ئەوان دەڵێن سەید مەسیح هات تا لەبەر تاوانی ئادەم خۆی بکاتە قوربانی بۆ مرۆڤایەتی. ئەمەش بیروباوەڕێکی کۆنی بتپەرستیە کە قورئانی پیرۆز ڕاستی ئەو مەسەلەی خستووەتە ڕوو بەوەی ئادەم کاتێ لە درەختەکەی خوارد لە فەرمانی خوا دەرچوو بەڵام تەوبەی کرد و خواش لێی خۆش بوو. ئیتر تاوانێ نەما و ئیسلامیش دان بەوەدا نانێ تاوانی کەس بگوازرێتەوە بۆ کەسی تر ﴿وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ﴾ هەروەها ئیسلام دان نانێ بە بیردۆزەی (باوك و کوڕ و ڕوحولقودس)دا، سەید مەسیح بەندەو نێردراوی خوایە و خوای گەورەش بەرزو شکۆدارە ﴿لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ وَلَمْ يَكُن لَّهُ كُفُواً أَحَدٌ﴾ سەبارەت بە لەخاچ دانی مەسیح بانگەشەیەکی پوچەڵەو قورئانی پیرۆز بڕیاری دا ئەوە ڕووی نەداوە ﴿مَا قَتَلُوهُ وَمَا صَلَبُوهُ وَلَـكِن شُبِّهَ لَهُمْ﴾.

سەبارەت بە خاچ ئەوا لە بنەڕەت دا دروشمێکی خاچپەرستیەو بەکارهێنانی لە زۆربەی شارە بتپەرستیەکانی ڕۆژهەڵات دا باو بووە و مەسیحیەکان لە سەرەتاکانی سەدەی چوارەمی دوای زاین دا ئینجا خاچیان کرد بە دروشمی ڕەسمی خۆیان.

مەسیحیەت لەو گۆڕانەیدا کە پۆلس پێی هەستا کۆمەڵێ بیری پووچی کۆکردەوە کە لە چەمکی ئایینی دابەزیو دەریکرد، یەکەمیان هەڵەو تاوان. دووەم ڕەبانیەت و کەنارگیری. سێیەم سیانە خودایی.

سەبارەت بە هەڵە و تاوان ئەوا ئیسلام بڕیاری ئەوەی داوە مرۆڤ بەرپرسە لە کاری‌و لەسەری نیە تاوانی کەسی تر لە ئەستۆ بگرێ. هیچ تاوانێکیش نیە با هەرچەندە و

چۆنێ بێ کە هەموو مرۆڤایەتی بگرێتەوە. بەڵکو ئیسلام بەپێی هەڵسوکەوت و کاری هەر کەسێ دەڕوانێتە کەسەکە. ئیسلام ئازادی هەڵبژاردن و بەرپرسیارێتی تاکە کەسی داناوەو کارەکانی بەدوایدا دەچن. ئیسلام بڕیاری داوە لە بنەڕەتی مرۆڤدا چاکە هەیە پێچەوانەی ئەوەیکۆمەڵێ ئاینی تر دەڵێن مرۆڤ بە هەڵە و تاوانکاری دروست بووە یان سەرەتای کاری مرۆڤ پیسە، بەڵکو قورئان بڕیاری داوە مرۆڤ بە تەواوی دروست کراوەو تاوانیش لەپێش لەدایك بوونی مرۆڤ دا بەمیرات نامێنێتەوە و پێویست نیە تاوانێ لە ئەستۆی هەمووان دا بێ. گۆستاف گرونیام دەڵێت مرۆڤی ئیسلامی پێچەوانەی خەڵکی تر لەژێر فشاری تاوانی بنەڕەتیدا ناناڵێنێ. ئەو تاوانە بنەڕەتیەی زاڵە بەسەر تاکدا و خراپەی لەسەر نوسرابێ.

بیری تاوانی بنەڕەتی تا ئەمڕۆش لە بیری نوێی ڕۆژئاواییدا لە پشت هەموو فەلسەفەکانەوە وەك شمشێری سەر گەردن کارایە.

سەبارەت بە کەنارگیری ئەوا ئیسلام بەوە قایل نیە کە لە ژیان کەنار بگرێت. دنیا نەویستی واتای حەرامکردنی حەلاڵەکان نیە بەڵکو زوهد ئەوەیە ئەوەی لەدەست خوایە لای تۆ لەوە بەهێزتر بێ کە لەدەست خۆتە. بەهێزترین شێوەی زوهد لە ئیسلام داقوربانیدانەب ە گیان لەپێناو کۆمەڵدا. کەنارگیری ئیسلام جیهادە. ئیسلام هەموو نەوەکانی بانگ دەکات تا تێکەڵی کۆمەڵگە بێ و ناچاری کردوون سود ببینن لە هەموو سودبەخشیەکانی دنیاو هەر وەستانێ لە ژیان لەسەر بنەمای پەرستش و زوهدو کەنارگیری پێچەوانەی چەمك و واتای ئیسلامە. ئیسلام موسڵمانان بانگهێشت دەکات تا لەنێو ئارەزو و کێشەکانی ژیان دا زوهدی هەبێ نەك لە ژیان کەنار بگرێ. ئیسلام داوا دەکات ئاگاداری دنیا بیت و گەشەی پێ بدەیت لەچوارچێوەی لەخواترسی و ئاراستە کردنی بەرەو لای خوای گەورە.

ئەگـەر بڕوانینـە مێـژووی ڕەهبانیـەت دەبیـنین قورئـان لەبارەیـەوە دەفـەرموێت ﴿وَرَهْبَانِيَّةً ابْتَدَعُوهَا مَا كَتَبْنَاهَا عَلَيْهِمْ﴾(ڕەهبانیـەتێ کـە دایانهێنـا و ئێمـە لەسەرمان نەنوسیبوون).

گۆلز لە کتێبەکەیدا سەبارەت بە ڕوهبانیەت لە ڕۆژهەلات دا دەڵێت کڵێاسی قیبتی کاریگەر بوو بە بیروباوەڕی میسریە کۆنەکان لەکاتێ جەستەیان بـە فـەوتاو و گیانیـان بە ماوە و لەناونەچوو دادەنا، ئیدی خۆشی دنیایان بەسوك سـەیر دەکردو بەهیـچیان دەزانی و دەبێ لەدەستی ڕزگار بیت تا بەریەستی ڕێی هەمیشە مانـەوەیان لەبـەردەم ا نەمێنێ. ئەمە ڕاڤەی ئەوەیە کە زاهیدانی جیهانی ئێمە دەچنە بیابـان و لـە گۆڕسـتانی میسریە کۆنەکان دا ژیانیان دەبەنەسـەر و کردویانـە بـە پێگـەی کـەنارگیری. هـەروەها دەڵێت کەنارگیری بەرهەمێکی ڕۆژهەلاتیە کە لە میسر و فەلەسـتین دەرکـەوت و دواتـر بەرەبەرە بـەرەو بەشـە جیاجیاکـانی تـری جیهـانی مەسیحی گوازرایـەوە، ڕاهیبـانیش لەزۆریەی ڕووداوەکانی مێژوودا ڕۆڵی گرنگیان هەبووەو هەندێکیان سامانێکی ناڕەوایان هـەبووە دێرەکانیـان بەلگـەی خۆشـی و خۆشـگوزەرانیانن و ئـەوە دەگەیـەنن چـەمکی دروستی ڕەهبانیەتیان لەبیرکردووە).

چەندین لێکۆڵینەوە ئاماژە بەخراپە و مـەی و بـێ ڕەوشـتی نـاو دێرەکـان دەدەن. لیکی لە کتێبەکەیدا (مێژووی ئەخلاقی ئەوروپا) دەڵێـت: ڕەهبانیـەت نـەیتوانی ڕێ بـە شەپۆلی ماددی بگرێ و زێدەڕۆیی و لادان لە ئەخلاقی خـەڵك دا گەیـشتنە لوتکـە و بـێ ئابڕویی و خراپە زاڵ بوو و کۆمەڵگە بۆ دوو چینی دوور لە یەکی ڕەهبانیەتی زێدەڕەوو خراپەکاری زێدەڕەودا بـاش بـوو. خـەڵکی ڕەهبانیـەتی سـلبیان بـە دوژمنـی فیترەتـی مرۆیی دادەنا. ئەو فیترەتە ماوەیـەك دەستەوسـان مایـەوە دواتـر ئـەویش پێناوەکـانی فەسادی ئەخلاقی دزەی کردە ناوی و بەرەو تاوانە گەورە و کارە خراپەکان چوو. ئـەو نەگبەتیەی توشی بیری ئاینی بوو تاوانی پیـاوانی ئـاینی بـوو بـە زانیاریـە مرۆییـەکانی

ئەوکاتیان وەك ڕاستی چەسپاو سەپاندن بەسەر بیری خەڵك دا بەبەشێ لە ئاینیان دانان و درۆ و تەنانەت کوفریشیان بەکاردەهێنا دژ بە هەر کەسێ پێچەوانەی ئەوە بڵێ و سەختترین سزایان بەکاردەهێنا. دواتر کاتێ ڕێنیسانسی نوێ هات و چەمکە زانستیەکان بەرەبەرە گۆڕان و گەشەیان سەند ململانێی نێوان زانست و کڵێسا ڕوویدا و ئاین بەسەختی شکستی خواردو پیاوانی ئاینیش شکان و نەیانتوانی سەرپێ کەونەوەو بیری ئاینی لە ئەوروپا شۆك داماو کاریگەری خۆی لەسەر ویژدان و دەروونەکان لەدەست دا و ئەوروپا بوو بە ڕاپەڕیوێکی نا ئیاینی کە ڕاشکاوانە بەرامبەر مەسیحیەتو هەموو ئاینە ئاسمانیەکان وەستا. ئەو بیرە زاڵ بوو کە بیری ئاینی و بیری زانستی نەیارو دژی یەکن. بڕوابوون بە یەکێکیان بەدڵنیاییەوە بڕوابوونە بەوی تریان. بەمجۆرە ئەو وریایی لێبووەی کە ئەوروپای بەرەو ماددیگەری برد بە هەموو واتاکانیەوە زاڵ بوو وئاینی لەژیان جیا دەکردەوەو دەیوت ئەگەر ئاین هەشبێ شتێکی تاکە کەسیە و پەیوەستە بە خودی مرۆڤ و ناچێتە سیاسەت و کۆمەڵگەو دەوڵەت. لە هەموو ئەمانەوە ئەوە چەسپا ئایینی ماددی بەسەر ئەوروپا و ئەمریکای ئەمڕۆدا زاڵە نەك مەسیحیەت. هەموو چاکەکان لە سودی زانستیدان و بەها باڵا و بنەما سیاسیەکانیش تەنها سەرکەوتنی ماددین و هیچی تر. ئەمە وایکرد جۆن جنترێ ئەمریکی بڵێ ئینگلیزەکان لە هەفتەیەك دا شەش ڕۆژ بانکی ئینگلتەرا دەپەرستن و ڕۆژی حەوتەمیش دەچن بۆ کڵێسا.

سەبارەت بە بیروباوەڕی سیانە خودایی ئەوا بیری زاڵی ناو کڵێسا ئەوە بوو مەسیح خواوەندێکە لە شێوەی مرۆڤدا تا مرۆڤ پێی بگات. دابەزینی ڕەحمەت و ڕزگاریە بۆ مرۆڤایەتی، مەسەلەی شێوەگیری مرۆڤ مەترسیدارترین پرسێکە کە دوای دەە سەدە لە دەرکەوتنی مەسیحیەتەوە تا ئێستاش ماوە. مەسەلەی شێوەگیری چوو تا شێوەیەکی مرۆیی لەخۆگرت و لەدیدی ئەوان دا خواوەندێکی تەواو و مرۆڤێکی تەواوە.

تەنها ئەو دوو سیفەتە کە بە واتای تەواوی خۆی لەخۆ دەگرێ و عیسا لە بیروباوەڕی سیانە خودایی دا ئەقنومی دووەمەو لەو ڕێگەیەوە دەگەیتە خواوەندی سیانەو ئەوەش ڕێگەیەکە کە گەیشتن بەخوا لەڕێگەی عیسای مەسیحەوە دەبێ وەك پەروەردگاربێ.

لە ئینجیلی یوحەننا ١٤/١ دا هاتووە (وشەکە بوو بە جەستەو لەنێومان دا دەرکەوت واتە ئەو لە شێوەی مرۆڤدا خواوەندێکە).

بێگومان مەترسیدارترین مەسەلەی بیری هاوچەرخی مرۆیی کە ئیسلام بەرەنگاری بووەتەوە مەسەلەی سیانە خودابیەو ئێستا جێی لێکۆڵینەوەی وردە و لە بازنەی لاهوت دا دەردەکەوێ و کاریگەری قوڵی هەیە بۆ سەر دەروونی زۆرێك لە خەڵك.

نوسەری (التأریخ الحضارات الیوم بەرگی چوارەم) بە سەرپەرشتی موریس کروز یەمی ٥٣٨ دەڵێت: وتە سیانە پیرۆز عەقڵ بەرامبەری دەستەوسان دەوەستێ و ناکرێ لەدەستی دەرباز بێ و شتێ نیە ئەندێشە وێنای بکات. ئەوە بیروباوەڕێکە هەمیشە بەردی بەردەم عەقڵە و زۆرێ یان وەری دەگرن یان بەردەوام نابن لەسەر وتنی. بە پێچەوانەوە بیروباوەڕی یەکخواپەرستی ئیسلام وایە کە کائینی هەمیشەیی ئەزەلی لەناونەچووە، ئەم هەستکردنە بە یەکخوایی لە ڕێنمایی ئیسلامیدا ڕەگی داکوتاوە و بەسەر ژیانی باوەڕداران دا زاڵەو هەژموونی هەیە بەسەر هونەردا بەتایبەت هونەری بنیادو وێنەکێشان).

مەترسیدارترین بیردۆزەیەك کە لە ئاسۆی مەسیحیەت دا خراوەتە ڕوو مەسەلەی (کوڕێتی بوونی خوایی مەسیحە) رینان لە کتێبەکەیدا (حیاه المسیح) دەڵێت کوڕی خوابوونی مەسیح کە مەسیح دەیڵێن لە واتادا پێغەمبەرایەتیەکی مەجازیە کە خوا وا هەڵسوکەوت لەگەڵ مەسیح دەکات کە باوکێ لەگەڵ کوڕەکەی سۆز و چاکە نیشان دەدات. شێخ موحەمەد عەرفە دەڵێت کوڕایەتیەك کە مەسیح باسی دەکەن کوڕایەتی ڕێز و گەورەیی نەك کوڕێتی و لەدایك بوون. ئەگەر مەسەلەکە لەو ڕووەوە بێ خەڵکی

دەگەڕێنەوە بۆ یەکخواپەرستی پوخت ڕووەو ئاینی حەق. قورئانیش لە هێرشیدا بۆسەر مەسەلەی کوڕێتی و ڕەچەڵەك و لەدایك بوونی لەگەڵ مەسیحیەت نەجەنگاوە، بەڵکو دژی داهێنراوێکە کە مەسیحیەت خۆی لەپێش هێرشی ئیسلام دا دژی جەنگاوە.

ئەو مەسەلانە پێویستیان بەوەیە هەوڵێکی زۆریان بۆ بدەیت تا عەقڵەکان پێی ڕازی بن، لێرەوە ئەو فەلسەفە مەسیحیە دەرکەوت کە هەوڵ دەدات مەنتیق و تەئویل بەکاربهێنێ لەپێناو خزمەتی چەمکی سیانە خودایی و خۆبەخشی و شێوەنوێنی و تاوان و حەوت نهێنیەکە بەو جۆرەی ئۆگەستین و قدیس تۆما ئەنجامیان دا دواتر بەلاهوتی مەسیحی ناسرا.

گەورەترین ورياخوازیەکان لەڕووی دامەزراوەی مەسیحی کڵێسا دا بریتین لە:

یەکەم: قبولکردنی چوونە نانەوەی بتپەرستی بۆ ناو مەسیحیەت:

کڵێسا وایزانی بۆ نزیك بوونەوە لە پیاوانی کۆشکی ڕۆمانی ڕێ بدات بە بتپەرستی تا بەوە ڕۆ بچنە بنەڕەتەکانی مەسیحیەت کە لەسەر یەکخواپەرستی دامەزرابوون. بتپەرستی و شیرکیش بە کاریگەری ئەو دووڕوانە چوویە ناو مەسیحیەت کە بە خۆنیشان دانیان وەك مەسیحی توانیان پایە باڵاکانی ناو دەوڵەتی ڕۆمانی بگرنە دەست. لە ئەنجامی ئەمەدا ئاینێکی نوێ دەرکەوت کە مەسیحیەت و بتپەرستی تیایدا یەکسان وەستان، لێرەوە بیروباوەڕی سیانە خودایی (باوك و کوڕو ڕوحولقودس) سەریهەڵدا و بتپەرستی فشاری لەسەر مەسیحیەت دانا، دوای ئەوەی ئەو گومانەی بۆ دروست کردن مەسیح کوڕی خوایە، خوای گەورەش دوورە لەوەی ئەوان دەیڵێن.

دووەم: وەستانیان لەڕووی زانستە ئەزموونیەکاندا:

دژایەتیان بۆ ئەو زانایانەی زانستیان لە موسڵمانان وەرگرتبوو بەڵکو کڵێسا فردریکی دووەمی فەرمانڕەوای صقلیەی دەرکرد کە لە ساڵی ١٢١٥ببوو بە ئیمپراتۆری ئەڵمانیا لەبەرئەوەی وەرگێڕانی کتێبە فەلسەفی و زانستیە ئیسلامیەکانی پێشکەشی

زانكۆكانی پۆڵۆنیاو پاریس كردبوو و لە ساڵی ١٢٤٤دا زانكۆی ناپۆلی دامەزراندبوو و كردبوونی بە ئەكادیمیایەك تا زانستە ئیسلامیەكان بباتە ناو ڕۆژئاوا. پاپا گریگۆری نۆیەم بە تۆمەتی نیشاندانی هەواداری بەرامبەر ئیسلام لە كڵێسا دەریكرد. بوهان رامسكەش كە لە ساڵی ١٧٧٤ز. دا مردووە هەمان سەرەنجامی هەبوو و پیاوانی لاهوت بە زندیق تۆمەتباریان كرد چونكە ئامادە نەبوو بە خراپە وەسفی پێغەمبەر (ﷺ) بكات و ئامادەش نەبوو مێژووی جیهان دابەش بكات بۆ مێژووی پیرۆز و مێژووی ناپیرۆز. بۆ ئەمەش ئازارو ناڕەحەتی زۆری توش بوو و بە مایە پووچی و پەككەوتەیی لە تەمەنی پەنجا و هەشت ساڵی دا مرد.

سێیەم: خراپ ڕوانینی پیاوانی كڵێسا بۆ ئافرەت:

ئەوان پێیان وابوو ئافرەت لەكاری شەیتانە و پیسە و لە ڕەگەزێكی جیا لە ڕەگەزی مرۆڤە. ئەوەی لەو بارەوە جێی باسە ئەوەسە كۆڕی باكوسی مەسیحی لە ٥٨٦ و دوای لە دایكبوونی پێغەمبەر (ﷺ) بەماوەی شانزە ساڵ قسەی لەسەر ئەوە دەكرد ئایا ئافرەت مرۆڤە یان شەیتان. لە هەمان كات دا لە مەككە ڕادەگەیەنرا ئافرەتان هاودەمانی پیاوانن و ئافرەت ئەو ماف و ئەركەی هەیە كە پیاو هەیەتی و دەبێ فێربێ‌و بخوێنێ و نوێژبكات و خواپەرستێ.

چوارەم: قبوڵكردنی بیری بانگەوازی جیهانی بۆ مەسیحیەت:

مەسیحیەت بانگەوازێكی سنورداربوو بۆ گەلی بەنوئیسرائیل و تەواوكەری جولەكایەتی بوو بەو جۆرەی لە ئینجیلی مەتا ئیصحاحی پێنجەم ١٧دا هاتووە سەید مەسیح دەڵێت (وا نەزانن من هاتووم تا ناموس یان پێغەمبەران هەڵبوەشێنمەوە. من نەهاتووم تا هەڵبوەشێنمەوە بەڵكو تا تەواوی بكەم).

خوای گەورە لە قورئانی پیرۆزدا دەفەرموێت ﴿وَإِذْ قَالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ يَا بَنِي إِسْرَائِيلَ إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُم مُّصَدِّقاً لِّمَا بَيْنَ يَدَيَّ مِنَ التَّوْرَاةِ وَمُبَشِّراً بِرَسُولٍ يَأْتِي مِن بَعْدِي اسْمُهُ أَحْمَدُ﴾.

حەواریــەكان بانگەشــەی ســەربەخۆیی مەســیحیەت لــە جولەكــەیان نــەدەكردو بانگەشەی جیهانبوونی مەسیحیەتیشیان نەدەكرد. بەڵام پۆلس كە مەسیحی لەژیانیدا نەدیبوو و هیچی لێ نەبیستبوو هات و مژدەی دەدا بـە خـەڵك و سـەرەتا بیروباوەڕی یەكخواپەرستی هەڵوەشاندەوە بە وتەی سیانە خوایی و بیرۆكـەی هەستانی مەسـیح و كوڕێتی بۆ خوا تا بە گیانی تاوان و هەڵەی مرۆڤایەتی بسڕێتەوە، پاشان بە نەهێشتنی خەتەنە. دەیوت دەبێ مەسیحیەت لەناو گەلانی بتپەرستی ناوچەكانی دەوڵەتی ڕۆمانی دا بڵاوبكرێتەوە. پۆلس یەك بەڵگەو یەك قسەشی پێنەبوو لـە مەسـیحەوە كـە بـاس لـە جیهانبوونی مەسیحیەت بكات.

پێنجەم: فرمیی ئینجیلەكان:

ئەو كتێبانەی دەدرانەوە پاڵ مەسیح (**علیه السلام**) گەیشتنە زیاتر لە حەفتا كتێب یان ئینجیل كە هەندێ دەڵێن سەد كتێب بوون. هەموویان جیا بوون لەو ئینجیلـەی كـە دابەزیە سەر مەسیح و لـەنێو ئـەو ئینجیلانـەدا ئـەو ئینجیلـە نـەبوو كـە قورئـان باسـی كردووە دابەزیوە بۆسەر عیسای كوڕی مەسیح (**علیه السلام**) بەڵكو هـەموو دراونەتـە پاڵ خوێنـدكارەكانی مەسـیح و تیایـدا ژیاننامـەو ئامۆژگاریـەكانی مەسـیحیان هێنـاوە. ئەگەر بمانەوێ ئەوە لەگەڵ كتێبەكانی سیرەدا بەراورد بكـەین. كاتـێ لـە سـاڵی ٣١٥دا ئەنجوومەنی نیقیە بیروبـاوەڕی سـیانە خـودایی و خـودایی بـوونی مەسـیحی چەسـپاند سوتاندنی هەموو ئەو كتێبانەشی كردە بڕیـار كـە دان نـانێن بـە خوایـەتی مەسـیح دا و چوار كتێبە دەساو دەست پێكراوەكانی (مەتا و مـرقص و لۆقـا و یوحـەننا)ی بـەپیرۆز دانا.

ئەو كۆڕانە مافی دانان و حەرامكردنیان دا بە كڵێسا و بڕیاری پاكی پاپا و مەعصوم بوونیان داو مەعـصومیەكەی ئـەویش مـافی پێـدەدات بیـسڕێتەوە و یاسـا دابنـێ، ئـەو ئینجیلانەش وا بنووسێتەوە كـە مەسـیح لـەخاچ دراوە (قورئـان نكـۆڵی لـەوە دەكـات) خۆیشی بێئاگا بكات لە موژدەدان بـە موحەممـەد (ﷺ) (كـە قورئـان بڕیـاری ئـەوەی

داوه ئەو ئینجیله موژدەی پێبووه) پاپا ڕێی دا بەوەی ئینجیلەکان بەشێوەیەك لە شێوەکان باسی خوایەتی مەسیح بکەن کە قورئان نکوڵی لەمەش دەکات.

خاچی مەسیح لای مەسیحیەکان پەیوەستە بە بیروباوەڕی ڕزگاربوون. ئەوەش واتە مەسیح بە سیفەتی خواوەندی هاتووەتە سەر زەوی تا بەو خاچە سزا بچەژێ تا مرۆڤایەتی لەو تاوانە بۆماوەییە یەکەمیە بسڕێتەوە کە ئادەم لە بەهەشت دا بەرامبەر خوا نواندی. قورئانیش ئەو بڕیارەی داوە ﴿وَلاَ تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى﴾ ئینجیلی بەرنابا بە تەنها لەو خاڵانەدا لەگەڵ بیروباوەڕی ئیسلام دا دەگونجێ، ئینجیلی بەرنابا باسی بەرزکردنەوەی مەسیح دەکات بێ ئەوەی لەخاچ بدرێ و یەهوزاش لە دەربڕین و ڕوخساردا دەستەوسان بووەو شێوەی لە یەسوع چووە، لە ئینجیلی بەرنابا دا سیفەتی پێغەمبەر (ﷺ) چەندین جار باس کراوە کە دەگاتە پانزە جار باسکردن. ئەو ئەفسانەشی ڕوون کردووەتەوە کە دەڵێت مەسیح کوڕی خوایە و ئەوانەش بەرپەرچی خەتەنە کردن دەدەنەوە. بەڵکو جەخت دەکاتەوە لەسەر سوننەتی خەتەنە کردن و دەڵێ خەتەنە کردنی مەسیح دوای هەشت ڕۆژەی تەمەنی ڕویداوە. جەخت دەکاتەوە لە پیسی خەتەنە نەکراو. بەرنابای خاوەنی ئەو ئینجیلە یەکێکە لە حەواریە هەوادارەکانی مەسیح لە پێشەکیەکەیدا ڕایدەگەیەنێت پۆلس بە تەنها ڕێنمایی پێچەوانەی ئەوەی هەبووە کە حەواریەکان لە مەسیحیان وەرگرتووە.بەڵام ڕێنماییەکانی پۆلس بڵاوبوونەتەوەو زاڵ بوون بەسەر بیروباوەڕی مەسیحیەت دا. ئینسکلۆپیدیای فەرەنسی پێی وایە ئینجیلی مرقس و ئینجیلی یوحەننا دانراوی پۆلس.

باسی دووەم

(لایەنە جیاوازەكانی نێوان مەسیحیەت و ئیسلام)

پەیامی ئیسلام خۆی لە چەند ئاینێكی ناوچەییدا دەنوێنێ بۆ هۆزەكانیان. پەیامی موسا (علیەالسلام) بۆ بەنی ئیسرائیل بوو بە بوونی كتێبی یەكەمیەوە (تەورات) دواتر پەیامەكانی ئاسمان بۆ بەنی ئیسرائیل هاتن تا بە پەیامی عیسا (علی السلام) كۆتایی پێهات بە هاتنی كتێبی كۆتایی (ئینجیل) هەموو كتێبەكانی ئاسمان ئەو پەیامە كۆتاییە دێنن كە بەڵێن لە هەموو پێغەمبەران وەرگیراوە بیگەیەنن و بڵاوی بكەنەوە. ئەوەش پەیامی موحەممەدە (ﷺ).

ئەمەش لەوەدا بەڕوونی دەردەكەوێت كە لە ئیصحاحی یەكەمی ئینجیلی یووحەنا و ١٧ ئینجیلی مەتادا هاتووە ئەوان چاوەڕێی سێ شت بوون: ئیلیا و مەسیح و پێغەمبەر. ئەوەش كە یەكەمجار دێ ئیلیا دواتر مەسیح دواتر پێغەمبەرە. ئەوەی سەید مەسیح وتوویەتی سەبارەت بە بوونی (معزی) كۆتایی لەدوای خۆی (بەرزی ڕادەگرێ و شایەتی بۆ دەدات و چی دەڵێ بیری خەڵكی دەخاتەوە و چەندین شتیان فێردەكات و بانگیان دەكات بۆلای هەموو حەقێ) ئەمەش بەسەر گەورەمان موحەممەددا جێبەجێ دەبێ.

لە ئینجیلی بەرنابادا دەقێكی ڕاشكاوانە بەو واتابە هاتووە و دەڵێت: (خوا ڕەحم بە جیهان دەكات و ئەو پێغەمبەرەی خۆی دەنێرێ كە مێزەرێكی سپی لەسەر سەری دەوەستێ و یەكێ لە هەڵبژێردراوانی خوا دەیناسێ و بۆ هەموو جیهان نیشانی دەداتو هێزێكی گەورە دێنێ بەسەر خراپەكاران و نێوان بتپەرستان دا. بەهێز دێتە باشوور و بتەكان و بتپەرستان تەفرو تونا دەكات، وتیان ئەی مامۆستا ئەو پیاوەی تۆ باسی دەكەیت دێت بۆلای جیهان دەبێ كێ بێ؟ یەسوع بە دڵخۆشیەوە وەڵامی دایەوە ئەوە

موحەممەدی پێغەمبەری خوایە و هەر كە هات بۆ جیهان دەبێتە چێنەری كاری چاكە لە نێوان مرۆڤ دا بەو سۆزە زۆرەی كە پێیەتی وەك چۆن باران بەزەوی دەكات بەرهەم دەبەخشێ دوای ماوەیەك لە نەبوونی باران ئەو هەورێكی سپیە كە بەرەحمەتی خوا پڕبووە و ڕەحمەتێكە خوا دایدەبارێنێتە سەر باوەڕداران وەك غەیب. وتیان بۆچی مژدە دەدەیت بە مامۆستایەكی نوێ و خۆت بە پایەدارتر لە مسیا دادەنێیت؟ سەید مەسیح وتی: من بە هاوشانی ئەوە نازانم كە ئێوە دەیلێن، چونكە من شیاو نیم پەتێكی جرموق یان قایشی نەعلی ئەو پێغەمبەرە بم كە ئێوە پێی دەڵێن مسیا كە لەپێش من دروست كراوە و دوای من دێ و قسەی حەق دێنێ و ئاینەكەی كۆتایی نیە و ڕزگاری و ڕەحمەت بۆ ئەو گەلانەی سەر زەوی دێنێ كە فێركاریەكەی وەردەگرن. چونكە خوا وا بەڵێنی داوە بە ئیبراهیم، بڕوام پێبكەن چونكە من حەقتان پێ دەڵێم بەڵێن بۆ ئیسماعیل دروست كراوە نەك بۆ ئیسحاق. من هاتوم تا پێخۆشكەری بكەم بۆ ئەو پێغەمبەرەی خوا كە بە ڕزگاری جیهانەوە دێ، بەڵام وریابن نەخڵەتێن چونكە دوای من پێغەمبەرانێكی درۆزنی زۆر دێن كە قسەی من دەبەن و ئینجیلەكەم دەشێوێنن. ئەو پێغەمبەرە لە سەردەمی ئێوەدا نایەت، بەڵكو بە چەندین ساڵ دوای ئێوە دێ كاتێ ئینجیلی من لەكار دەكەوێ و لەوانەیە لەو كاتەدا سی باوەڕدار نەبن).

ئەمە ئەو وێنەیەیە كە سەرە ئاینیەكان دایانشاردووە و لەكاریان خستووە تا مەسیحیەت بكەنە ئاینێكی جیهانی لەبری ئەوەی كۆتایی پەیامی بەنو ئیسرائیل و مژدەدەری پەیامی كۆتایی موحەممەد (ﷺ) بێ. لێرەوە ڕێگەكە جیا بوویەوە و دەركەوت لەنێوان ئیسلام دا (كە بە قورئانەوە هاتووە بەو دەقە دڵنیایەی كە ساختەی تیا نیە و خوا پاراستویەتی) و نێوان جولەكایەتی و مەسیحیەت دا چەندین جیاوازی و ناكۆكی هەن ئەگەر ئەڵقەكانی نێوان ئاینەكانی پێش ئیسلام بەڕێی ڕاستی خۆیان دا بچوونایە دەگەیشتنە ئەو چەمكە دروستە خواییەی كە فیترەت قبوڵی دەكات، بەڵام

کاتێ ئەو ناکۆکیە ڕوویدا جولەکایەتی و مەسیحیەت لەوپەڕی لارێبوونەوە بەرەو ڕەگەزو هەوڵی خۆ گەورە دانانی ڕەگەزی گۆڕا. بانگەوازی موحەممەد (ﷺ) گەڕایەوە تا جارێکی تر پەیوەستی بنەڕەتە چەسپاوەکە بێ (ئاینی ئیبراهیم = حەنیفیەتی دروستو نەوازشی) وەك لە قورئاندا هاتووە ﴿ثُمَّ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ أَنِ اتَّبِعْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفاً﴾.

ئەو ناکۆکیانەی تەواو ڕێی ئاینی خواییان وەستاند و کاریگەری قوڵیان هەبوو لە بزاڤی زانست و فەلسەفەکان و چەمکەکانی کۆمەڵگەو ژیارەکان بەو جۆرەی کۆمەڵگە ڕۆژئاواییەکان و ژیاری ڕۆژئاوایی لارێبوون بەرەو لای. بەوە هاواری ئاشکراکردنی گەندەڵیەکەی لەلایەن بیریارانێکی گەورەوە بەدرێژایی سەدەکان هەبووە هەر لە برناردشۆ و خالید شلدریك و لۆرد هدلی یەوە. بەم زوانەش تیان دینیە و لیوپۆلد فایس، دواتر گارودی و بۆکای و مۆریسۆن. قورئانلا پیرۆز ئەمانەی لەسەر ئەهلی کیتات تۆمار کردووە:

یەکەم: لارێکردنی بیروباوەڕو بڕینی پەیامی موساو عیسا (علیهما السلام) لەو ڕەوتە ئاینیە خواییەی هەبوو و کردنی بە بانگەوازێکی ڕەگەزی کە مەبەست لێی خۆ بێئاگا کردن و داننەنان بوو بە ئاینی کۆتادا.

دووەم: دەستکاری کردنی تەورات و ئینجیل و لابردنی هەرچیەك کە پەیوەندی هەبوو بە پێغەمبەرایەتی کۆتا پێغەمبەرەوە.

سێیەم: جیاکردنەوەی پەیامی مەسیح لە ڕەوتی خۆی لەناو ئاینەکانی بەنی ئیسرائیل و بانگەشەی ئەوەی مەسیحیەت ئاینێکی جیهانیە.

چوارەم: خستنە ڕووی چەندین بیردۆزەیەك کە ئاینە بتپەرستیە کۆنەکان هێناویانو لە قسەی پێغەمبەران دا نەبوون وەك بانگەوازی خواوەندی تایبەت (یەهوە) لای جولەکە و بانگەوازی بەڵێنی خوا بۆ ئیبراهیم کە بەڵێنی بە ئیسحاق و

یەعقوب نەك ئیسماعیل داوە، دواتر بانگەوازی خاچ و سیانە خودایی و تاوان و هەڵە لە مەسیحیەتدا.

پێنجەم: نیسبەتی ئایین لای جولەکە بۆ نەتەوەیە و لە مەسیحیەت دا بۆ کەسێتی پێغەمبەرە.

شەشەم: دەرکەوتنی چەمك و واتای ڕەهبانیەت و دەست بەردان لە دنیا.

ئەو گۆڕانانەو چەندێکی تریش کە جولەکەو مەسیحیەتیان لە ڕێی ئاسایی خۆی دەرکرد لە زنجیرەی ئاینەکان وەك ئاینگەلی بەنی ئیسرائیل و بەس کاتێ گوازرانەوە بۆ کۆمەڵگەی ڕۆمانی بتپەرستی لەگەڵ چەمکەکانی دا تێکەڵ بوو و ململانێیەکی سەختی لە قەوارەی دەروونی دا هێنایە کایە. مەترسیدارترینیان تاوان بوو کە مرۆڤی ڕۆژئاوایی خستە ئەو بڕوایەی مرۆڤ لە مەسیحیەت دا لە لەدایك بوون و فیترەتەوە تاوانبارە و تاوانی فیتری لەسەر شانە و لەژێریدا دەناڵێنێ سەرەڕای بانگەوازی بۆ بڕوابوون پێش گەڕان و بیرکردنەوە (بڕوا بێنە دواتر بیربکەرەوە). ئیسلام هات تا ئەو هەڵانە ڕاست بکاتەوە و دیدی ڕاستی مرۆڤ بۆ مرۆڤ بخاتە ڕوو سەبارەت بە پەیوەندی لەگەڵ خواو لەگەڵ ژیان دا، چۆن مافی ویستی تایبەتی خۆی و بەرپرسیارێتی تاکەکەسی هەیە کە لەسەری لێپێچینەوەی لەگەڵ دەکرێ، بۆیە ئیسلام نکوڵی دەکرد لە مەسەلەی شێوە نوێنی (تجسید)ی مەسیحی و مەسەلەی خوای تایبەتی جولەکە و مەسەلەی سیانە خودایی و هەڵەو تاوان و خاچ و مەسەلە ئەفسانەیی و خورافاتیەکان و پەرستشی هەسارەو میراتی باتینی و هەجوسی و فەلسەفەی یۆنانی، هەروەك گەورەترین پایەی ژیاری بتپەرستی تێکشکاند کە مەسەلەی کۆیلایەتی بوو. ئەوەشی بەرپەرچ دایەوە کە لە ژیاری فارس و ڕۆم و فیرعەون و هیندەکان دا هەبوو و باسی گەورەیەکیان دەکرد لە لوتکە بێ و کۆیلەش مافی نەبێ، ئیسلام کۆیلایەتی مرۆڤی بۆ مرۆڤ لەکار خست و کۆیلایەتی مرۆڤیش بۆ بتەکان نەهێشت. پێغەمبەر (ﷺ) یاسای یەکلاکەرەوەی خۆی

ڕاگەیاند (بڕوا مەکەن بە ئەهلی کیتاب و بەدرۆشیان مەخەنەوە. بڵێن بڕوامان هێناوە بە خواو ئەوەی دابەزیوە بۆ ئێمە و ئەوەش دابەزیوە بۆ ئێوە. پرسیار لە ئەهلی کیتاب مەکەن سەبارەت بە شتێ چونکە ئەوان هەرگیز ڕێنموویتان ناکەن و خۆیان گومڕابوون. ئێوە وا بکەن یان بڕوا بە پوچی دێنن یان ڕاستیەك بەدرۆ دەخەنەوە، سوێند بەخوا ئەگەر موسا لەناویان دا زیندوو بووایە هیچی بۆ ڕەوا نەبوو ئەوەنەبێ شوێن من بکەوێ، ئەگەر موسا و عیسا زیندوو بوونایە هیچیان پێ نەدەکرا جگە لە شوێنکەوتنی من).

کاتێ چەمك و واتای جولەکەو مەسیحیەتمان بۆ مەسەلەی ژیانی دنیا زانی بینیمان لە یەك خاڵ دا بەیەك دەگەن (بەپێی دەربڕینی دکتۆر کەمال جەعفەر) ئەویش ئەوەیە ژیان یەکپارچە بۆ ئەوەیە جەخت بکاتەوە لە مەلەکوتی خواو دەسەڵاتی هیچ شتێ لە دیدی ئیسلام دا بەرەخنە ناگیرێ لەمە. بەڵام ڕەخنەکە لەسەر ڕاڤەی ئەو ڕوانینەیە، لە ڕوانینی جولەکە دا مەملەکەتی خوا مەملەکەتی گەلی جولەکەیە بەتەنها فەزڵ و چاکەی خوای بۆ خۆی بردووە و لەسەر زەوی دا بە تەنها خوا تەمکین و دەسەڵاتی پێداوەو بەتەنها ئەویش هێزو دەسەڵاتی خوا دەنوێن، جا مەبەست لە ژیان لە دیدی ئەوان دا ئەوەیە ئەو مەملەکەتەی خوای گەورە تیایدا پاشا دیاری دەکات ئەوان شتێ لە خوا داوادەکەن لەپێناو ئەوەیدا شتێ بکەن بکەن بۆ خوا، جێی سەرسوڕمانە کتێبەکەیان بانگەشەی ئەوە دەکات ئاسمانیە کەچی یەکجارەکی دوورە لە بیرۆکەی ڕۆژی دوایی.

سەبارەت بە مەلەکوت لە مەسیحیەت دا لەبری ئەوەی تایبەت بێ بە گەلی جولەکە هەندێ شتی فراوان کردووە و هەندێ کەسی لێ دەرکردووە و بە مەملەکەتی خوا ناسراوە، ئەوە ئەو جیهانەیە کە تیایدا ڕوداوێکی سەرەکی ڕەگی داکوتاوە ئەویش حلولی لاهوتە لە مەسیح دا. پێش ئەمە بە پێشەکی و ئامادەسازی دادەنرێ و هەر

کەسێ بەشداری خوێنی نەسرانی بێ بە بەشداری بۆنە ئاینیەکان ئینجا لە ڕۆژی دواییدا بەو مەلەکوتە دەگات.

ئیسلام چەمك و واتایەکی تەواو جیای هەیە و چۆن خوای گەورە ژیان و مردنی دروست کردووە تا تاقیمان بکاتەوە کاممان کارمان چاکترە تاقیمان دەکاتەوە بە چاکە و بە خراپە و دەگەڕێینەوە بۆلای خۆی و جێی تاقیکردنەوەین و قورئان ئاماژەی داوە بە ڕاستیەکی گەورە کە بەڵێنە، ئەو بەڵێنەی لە ئادەمیزاد وەرگیرا ﴿وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِن بَنِي آدَمَ مِن ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَى أَنفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُواْ بَلَى﴾ لە ئیسلام دا هیچ ڕەشبینی و بێ هیواییەك نیە. ژیان تێپەڕین و پەڕینەوەیە، ئیسلامیش ژیانی دنیای وەلا نەناوە.

هەروەك ئیسلام چەمکێکی دروست و ساغی بۆ ژیان پێشکەش کردووە و دەرفەتی هەموو خۆشیەکی ژیانی پەیی چەند ڕێکخستنێکی دیاری کراو بە مرۆڤ داوە، ئەوەش بۆ پاراستنی خۆی و کۆمەڵگەو بەپێی نێوەندگیری نێوان زوهد و خۆشی و عەقڵ و دڵ. دژی دەسەڵاتی سەرە ئاینەکانە و ڕایگەیاندووە شتێکی نیە بەناوی پیاوی ئاینی. بۆ دەستەیەکی خەڵك نیە مافی دەسەڵاتداری ببەن. لە ئیسلام دا نهێنیەك نیە هەموو کەس نەیزانێ و کەسێ جیا لە خەڵك بیزانێ، لە نێوان مرۆڤ و خواش دا میانگەرێك نیە. ئیسلام دژی جادووی نادیار (کەهانە)یە پێغەمبەر (ﷺ) ڕێی نەداوە بە هاوەڵەکانی جیا بکرێنەوە ﴿قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِّثْلُكُمْ يُوحَى إِلَيَّ﴾ ئەرکی پێغەمبەر زانینی غەیب نیە ﴿إِنَّمَا الْغَيْبُ لِلَّهِ﴾ قورئانیش بەرهەمی ئەو نیە چونکە ئەو واتاو دەقی وەرگرتووە. کاتێ ڕۆژی مردنی ئیبراهیمی کوڕی خۆرگیرا ئەوەی خستە ڕوو خۆر و مانگ نیشانەی خوان و بەمردن و لەدایکبوونی هیچ کەسێ ناگیرێن.

ئیسلام جیایی خوای لە بوون ڕاگەیاندووە و خوا لەناو گەردوون و بوون دا نیە وەك بەرپەرچدانەوەی بانگەوازی حلول و وەحدەتولوجود. هەروەها ئیسلام چەمکی

چەسپاو گۆڕاوی ڕاگەیاندووە و دەڵێ چەسپاوی بەها بنەڕەتیەکان و لەوانەش دا ئەخلاق هەیە. کۆیلایەتی لەکار خست و مافی دا بە ئافرەت. دەمارگیری خێڵایەتی لەکار خست و پەیوەندی نێوان جیهانی غەیب و بینراوی ڕاگەیاند و وتی خوا پەروەردگاری هەموو جیهانیانە و بانگەوازی موحەممەدیش جیهانیە. خوا فرۆشتنی حەلاڵ کردووەو سووی حەرام کردووە و داوا دەکات لاواز و هەژاران بپارێزرێن، زەکاتی بە مافێکی دیاری کراوی نەدارو بێبەشان داناوە و بانگەواز دەکات بۆ پاکیەکانی ڕزق و ڕۆزی و دادپەروەری و یەکبوونی مرۆڤایەتی و ئازادی ژیرانەی فیکری، ئیسلام ئازادی بەخشیووە بە زانایان تا لە دانانی حوکمەکان دا بەپێی هێڵە سەرەکیەکانی شەریعەت ئیجتیهاد بکەن لە شتێکدا کە هیچ دەقێکی لەسەر نیە. کەسی موسڵمان بڕوای هەیە بە کتێب و پێغەمبەر و فریشتەکانی خواو ڕۆژی دوایی ئیسلام ڕێزی گەورەمان عیساو مەریەمی دایکی گرتووە و پڕوپاگەندەی جولەکە لەدژ ئەو دوانە بەرپەرچ دەداتەوە. ئیسلام دەڵێ عیسا پێغەمبەری نێردراوەو لە ئاینیش دا هیچ زۆر کردنێ نیە ﴿فَمَن شَاء فَلْيُؤْمِن وَمَن شَاء فَلْيَكْفُرْ﴾.

مافی ئەهلی زیممەی لە هەموو مافەکانی کۆمەڵگەی موسڵمانان دا ڕادەگەیەنێت و مافی پەرستش و پاراستنی کڵێسا و پەرستگای خۆیانیان هەیە. ئیسلام دان دەنێ بە ئاینی یەکەمجار دابەزیویان دا. هەروەها خواردنی ئەهلی کیتاب بۆ موسڵمانان بە حەلاڵ دادەنێت.

مامۆستا یەعقوب ریمون ناکۆکیە ڕیشەییەکانی نێوان ئیسلام و مەسیحیەت نیشان دەدات:

یەکەم: مەسیحیەت لەو کاتەیدا دان دەنێ بە هەموو پێغەمبەرانی پێشوودا عیسا لە پێغەمبەرایەتی دادەڕنێ و بەرزی دەکاتەوە بۆ پلەی خوایەتی وەك چۆن نکوڵی دەکات لە پێغەمبەرایەتی موحەممەد.

دووەم: مەسیحیەت بانگەواز دەکات بۆ ئەو بیردۆزەی دەڵێت عیسا کوڕی خوایەو بەشێکە لە سیانە خودایی پیرۆز و بەوەش عیسا لە دیندی ئەوان دا خواوەند و کوڕی خواوەندیشە، ئەمەش تێگەیشتنی سەختە. هەروەك ئەو بیردۆزەیە لەگەڵ ڕێنماییەکاندا ناگونجێ کە موسا و ئیبراهیم بانگەوازیان بۆ کردون. ئەوان خەڵکیان فێری ئەوە کرد یەك خوا بپەرستن و هیچ هاوەڵێکی بۆ دانەنێن.

سێیەم: مەسیحیەت کڵێسا دەکاتە میانگەرای نێوان خەڵك و پەروەردگاریان و دەڵێت چی تاوان هەیە بیکە کڵێسا لێت خۆش دەبێت و زامنە بۆ ڕزگاریت. لێرەوە لە دیدی مەسیحیەت دا خالق ئازادنیە چی بکات. بەڵکو هەر دەبێ کڵێسا لەڕۆژی دوایی دا ڕێبەری بکات. لە ئیسلام دا ڕاست کردنەوەی ئەو بیرۆکەیە هەیە کە خوای گەورەی بێ هاوەڵ بۆی ڕوون کردووەتەوە. لەڕۆژی دوایی دا خوای گەورە حوکمی کارەکان دەدات بەپێی دەستکەوتی خەڵك لە دنیادا بە نێرو مێیانەوە بێ ئەوەی لە هیچ لایەکەوە دەست تێوەردان یان قەڵەمڕەوی هەبێت.

باسی سێیەم

(بیری ڕۆژئاوایی لە لاهوتەوە بۆ زانستەکان)

گۆڕانی بیری ڕۆژئاوایی لە فەلسەفەی مەسیحی جولەکە (یۆنانی ڕۆمانیەوە) بۆ زانستەکان دوای دەرکەوتنی چەمك و واتای ئەو زانستە ئەزموونیە ڕوویدا کە موسڵمانان دایانهێناو هۆکارێکی گرنگی پێکدادان و تێکەڵ بوون و ئەو لێکهەڵوەشانە بوو کە دواتر توشی ڕۆژئاوا بوو، گەورەترین کاریَ ڕۆژئاوا ئەنجامی دا بریتی بوو لە:

یەکەم: جیاکاری نێوان بیردۆزە و پەیڕەو.

دووەم: جیاکاری نێوان زانستی سروشتی و پێناوی خوایی.

سێیەم: جیاکاری نێوان زانست و ئەخلاق.

چوارەم: جیاکاری نێوان ئاین و کۆمەڵگە.

هەموو ئەمەش لە قۆناغێکی پێش سەردەمی ڕێنیسانس دا بوو. سەرەتا بە ڕاستی دەستی پێکرد لەڕێی گواستنەوەی چەمکی بەرنامەی ئەزموونی ئیسلامی بۆ ڕۆژئاوا جیا لە بنەماکانی لە دیدی خوایی بۆ خەلق و کۆمەڵگە و ژیار، دواتریش جیا لە دیدی ئەخلاقی و بەرپرسیارێتی تاکەکەسی و پاداشتی دواڕۆژ. ئەم جیاکاریەی نێوان زانستو چەمك و واتای دیدی خوایی لە ئەنجامی ئەو ناکۆکیە دا بوو کە لەنێوان کڵێساو زانایانی ئەزموون دا ڕوویدا و گەیشتە قۆناغێکی مەترسیدار و بە لەناوبردنی یەکجارەکی پەیوەندی نێوان زانست و ئاین کۆتایی پێهات، دواتر بەرەو لایەنەکەی تر چوو کە بنیادنانی دیدێکی فەلسەفی بوو بۆ پەیوەندیەکانی کۆمەڵگە کە چەمکی فەلسەفەی ماددی و بیروباوەڕ و سەرمایەداری و ئیشتراکیەکانی لێکەوتەوە.

ئەو ڕۆڵەی زانایانی ئیسلام لە دانانی بەردی بناغەی بنیاد زانستی ئەزموونی لە هەموو جیهان دا هەیان بوو لەبەرچاوی کەس دا شاراوە نیە هەرچەندە هەندیَ نەیاری

ئیسلام بانگەشەی پوچی خۆیان دەلێنەوە بەوەی نکوڵی دەکەن لەو ڕۆڵە کاراو دیارە بەو بانگەشەی موسڵمانان تەنها ککلتوری یۆنانیان گواستوەتەوە بۆ زمانی عەرەبی. ئەم مەسەلەش چەندین زانای بەویژدان یەکلایان کردووەتەوە وەك درابەر و سارتۆن و هۆنکە و دەیان زانای تر، جۆرج سارتۆن لە کتێبەکەیدا (مێژووی زانستەکان) ماوەی سێ سەد و پەنجا ساڵی بەردەوامی موسڵمانانی لە ٧٥٠-١١٠٠ز. هێناوە کە تیایدا ناوی جابری کوڕی حەیان و خوارزمی و رازی و مەسعودی و بەیرونی و ئیبن سینا و ئیبن هەیسەم دەردەکەوێ. دوای ساڵی ١١٠٠ز. یەکەم ناوە ڕۆژئاواییەکان دەردەکەون، بەڵام لە ماوەی دوو سەدە و نیودا شەرەفی زانستی لە ڕۆژئاوادا بوو بە هاوبەشەکی لەگەڵ زانایانێکی موسڵمان دا. بەخششی زانستی موسڵمانان لە بەشە جیاجیکان دا بوو:

١- زانستی بیرکاری (خۆی لە خۆی دا زانستێکی بێباکەو ژمارەکان لەپێش هەموشیانەوە سفر لە نێوەندی ئەو زانستەدان).

یەکەم کەس ژمارەی بەکارهێنا و واتای بە سفر بەخشی خوارزمی بوو، ئەو دەستکەوتەش تا ئەمڕۆ بەسودو بەردەوامە تا ئەوەی ژمێریاری ئەلیکترۆنی پشت بە دوو ژمارە دەبەستێت بۆ بەجێهێنانی کاری ئەوانیش سفر و یەکن.

٢- زانستی جەبر کە ئەویش پەیوەستی خوارزمیەو پێش ئەوەش هەڵوەشانێکی تاك بوو بۆ چەند مەسەلەیەکی دیاری کراو.

٣- زانستی سێگۆشەکان: عەرەب بەم شێوەی ئێستای زانیویەتی. یۆنانیەکان شتێکیان لێ دەزانی. کتێبی (النقوصی) تا سەدەی حەڤدەهەمیش سەرچاوەیەکی گرنگ بوو.

٤- گەردووناسی کە موسڵمانان پێش گالیلۆ چەندین لێکۆڵینەوەیان لەسەر ئەنجام داوە.

٥- زانستی کیمیا (جابری کوڕی حەییان): ئەزموون و بینین و ئەنجامگیری.

٦- زانستی سروشت و بینراوەکان (حەسەنی کوڕی هەیسەم) کتێبەکەی (**المنارة**) لە ناودارترین ئەو کتێبانە بوو کە لە ئەورووپا ناسراون و ئەویش سروشتی تیشکی ڕاست کردەوەو چۆنێتی چالاکی و کاری بینینی ڕوون کردەوە.

٧- زانستی پزیشکی: ئەورووپیەکان یەکدەنگن لەسەر پێشڕەوی موسڵمانان لە پزیشکیدا.

مامۆستا عەبدولمەقسود حەبیب دەڵێت موسڵمانان لەڕێی وەرگرتنەوە یان بۆ مشتومڕو بەدواداچوون و لێکۆڵینەوە زانستیان وەرنەگرتووە، چونکە ئەوان پشتیان بەستبوو بە مەوزوعیەت و وردەکاری زانستی، بۆیە ڕەخنەیان دەگرت لە زانستی یەکەمیەکان و تێکیان دەشکاندن و هەڵەکانیان ڕاست دەکردنەوە و ڕەخنەیان دەگرت لە نوسینەکانی ئەرستۆ و بەتیلمۆس و کەسانی تر و زیادەکاری و تێبینیان لەسەری هەبوو. واقیعیەتی زانستی پاڵنەریان بوو بۆ ئەوە. لە زانستی گەردوون دا چەند بنەمایەکی نوێیان دانان جیا لەوەی پێش خۆیان و زیاتر گرنگی دەدرا بە بینین (مرصد) و گەشەیان دەدا بە دەزگاکانی و خشتەی حساباتە گەردوونیەکانی. ئەو خشتانە لەلایەن ڕۆژئاواوە برانە ناو مرصادەکانیانەوە. گرنگترینیان خشتەی خوارزمیو بەتانی و ئیبن یونس. یەکێ لە جەمسەرەکانی زانستی ئەورووپی دان بەوەدا دەنێ و دەڵێت (زانستی گەردوون (ئەستێرەناسی) لە بەغداد لە کۆتایی سەدەی دەیەم دا گەیشتبووە لوتکەی هەوڵی مرۆڤ لە بەدواداچوونی هەسارە و ئەستێرەکان بەچاوی موجەڕڕەد).

ئەبولعەبباس ئەحمەدی فەرغانی نوسەری کتێبی (**الكامل في الاسطرلاب و جوامع علم النجوم**) چەند پێوانیەکی بەدرێژایی هێڵی ڕاستی زەوی ئەنجامدان. یەکەم کەس ئەو بوو زانی ڕێڕەوی خۆرو هەسارەکان بە بەردەوامی بە ئاراستەیەکی پێچەوانە

دەڕوات. لەسەر دەستی ئەو چەند خوێندکارێکی تری بواری گەردوون پێگەیشتن کە چەندین بەرەو پێشچوونیان لەو بوارەدا پێشکەش کرد.

ئیبنولهەیسەم چەند ڕێگەیەکی نوێی هێنایە مەیدان بۆ پێوانەی خستنەڕووی شوێنەکان هەر لەو بیردۆزە ناودارەیەوە کە لە بواری زانستی تیشکدانەوە دا دێت. ئەو بوو بە مامۆستای ڕۆژئاوا لە سەدەکانی ناوەڕاست دا دوای ئەوەی کتێبەکەی (علم المناظر) وەرگێڕدرایە سەر زمانی لاتینی و تیایدا بیردۆزەی جوڵەی هەسارەکان لە چینەکانی کەش و هەوادا کە چینی نەبینراون هەیە. لەسەر ئەو بیردۆزەیە زانایانی ڕۆژئاوایی گەردوون کەوتنە کار (ڕۆجەر بیکۆن ١٤٩٤ز. لیونارد دافنشی ١٥١٩، گالیلۆ ١٦٤٢) ئەمانە بە دامەزرێنەرانی لێکۆڵینەوەی نوێی زانستی دادەنرێن.

ئیبنولهەیسەم یەکەم کەس بوو لەڕێی جۆرێ ئامێری کونکردنەوە کە لە ڕاستی دا وێنەیەکی ئامێری وێنەگرتن بوو بۆ دواتر چەند ئەزموونێکی ئەنجامدان. ئەو خاوەنی زانستی سوننەتە کائینیەکان بوون و مامۆستاکانی وەك زانایەکی ئەزموونکار سەبارەت بە ڕێرەوی خۆر ڕایان چەسپاند و بیردۆزەکانیشی لە فیزیا و بەرچاویەکان دا تا ئەمڕۆش زاڵن بەسەر زانستەکانی ڕۆژئاوادا.

بەردەوام ئەو مەسەلە بیرکاریە سروشتیەی ئیبنولهەیسەم شیکارەکەی داناو بە مەسەلەی هەیسەمی ناسرا تا ئەمڕۆش لە زانستی ڕۆژئاوادا بەردەوامە، بەو جۆرە دەبینین بیردۆزە و ئامێرەکانی موسڵمانان و ئەو دۆزینەوانەی پێی گەیشتن و ڕەخنەیان لە بیردۆزەکانی پێش خۆیان گەورەترین کاریگەری و چاکەی هەبوو بەسەر ژیاری نوێی ئەورووپیدا.

دەکرێ بڵێین بەخششەکانی زانستی ئەزموونی ئیسلامی بەرەو ڕووی ئەو بارە بوویەوە:

یەکـەم: بـیردۆزەی ئەرسـتۆ دارمـاو ئـەورووپای لـە تێڕامـانی ڕوانینـەوە بـەرەو ئەزموونگەری برد.

دووەم: ئـەورووپای لـە سـەردەمی ڕەهبانیەتـەوە بـەرەو سـەردەمی بیناسـازی بـرد بەهۆی ئاراستە کردنی قورئانەوە.

سێیەم: ئەورووپا ڕاشکاوانە ڕۆڵـی موسڵمانان ڕادەگەیـەنێت و گەمـەی پـێ دەکـردو هەوڵی دەدا نکوڵی لێ بکات و هەموو ئەو بەرهەمە زانستیە بە بێدەنگی و چاو داخستن بەڕێ بکات جگـە لـە ژمارەیـەکی کـەمی نوسـەرانی بەویـژدان لـەماوەی زیـاتر لـە سـێ سەدەدا.

چوارەم: ئەورووپا لە ڕێبازی ئیسلام لە زانست دا گۆڕا بۆ ڕێبازی یۆنانی کۆن بەوەی بەخششەکانی زانستی لەنێوەندی چـەمکی بـەرزڕاگری دەمـارگیری ئـەورووپی و ڕۆمـانی کۆن دا دابنێ و هەوڵ بدات خۆی لەو دیـدە ڕاسـتە ئـازاد بکـات کـە زانـست زانـست بـۆ خزمەتی هەموو خەڵکە و دەبـێ ئـەوەش ئـەخلاقی بێـت. بیرۆکـەی سروشـتی دانـا تـا لەبری وشە دروستکەری حـەقیقی دابنـێ کـە ئـەویش خـوای گەورەیـە. لایـەنی خـوایی بەتەواوەتی لابردو شانوشکۆی لایەنی ماددی ڕاگەیاند و وا سەیری جیهـانی دەکـرد کـە کۆن بێت و پێچەوانەبوونێکی تەواوی بۆ چەمکی دروستی ئاین نیشان دا. ئەو چەمکەی کە بڕیار دەدات جیهان دروست کراوەو کۆتایشی پێ دێ. لـە ئـەنجامی نـاکۆکی لەگـەڵ کڵێسادا بیرۆکەی عەلمانیەت سەریهەڵدا کـە بوویـە هـۆی ئـەوەی بـە یـەکجارەکی ئـاین کەنار بخات و زانست بەرز ڕاگرێ و هـەوڵ بـدات بانگەشـەی ئـەوە بکـات کـە دەتـوانی ڕێبەری مرۆڤایەتی بکـات. ئەگـەر چـی ئـەو بیردۆزەیـە تـەواو شـکا بـەڵام ئـەو زانسـتە ئەزموونیـەی تـوانی بـڕوا بێنـێ بـە خـوا بـەهۆی هێـزی ملـهوڕەو بتپەرسـتی و زیندووکەرەوانی بیری کۆنی مەجلوسی باتینیەوە (کەجولەکەن) فەلـسەفە ماددیـەکانی لێ لەدایك بوو کە هەوڵیان دەدا خۆیان بکەنە خاوەن هێزی زانست و پیرۆزی لە کاتێکدا

بەتەنها چەند سەپاندن و بیردۆزەیەکی مرۆیی بوون کە ڕاست و هەڵەشیان هەبوو. مەیدانی زانستە کۆمەڵایەتی و مرۆڤایەتییەکان مەترسیدارترین مەیدان بوون بۆ دەرچوون لە چەمکی دروستی زانست. ئەو چەمکەی کە ئیسلام پێی بوو.

چەندین لێکۆڵەر ئاماژەیان داوە بەو لاڕێبوونانەی پاڵنەری ڕێکردەی زانستی ناو ڕۆژئاوا بوون، لەوانە ئەو بیرۆکەی کە هەندێ زانا دایاننا و ناویان نا (بێلایەنی زانستی سروشتی) هەندێکیان دەڵێن هیچ پەیوەندیەك نیە لە نێوان زانستی سروشتی و ئاین و ئەخلاق دا، واتە هیچ کاریگەر نیە بە ئاین و ئەخلاق. هەندێکیش دەڵێن کە باسی ئابووری کرا باسی ئاین ناکرێ، مەسەلەی جیا کردنەوەی ئاین لە زانست و دواتر جیاکردنەوەی ئەخلاق لە زانست لەو هەوڵە مەترسیدارانە بوون کە بانگخوازانی ڕۆشنگەری جوولەکە بۆ هەوڵی لەناوبردنی چەمك و واتای پەیوەندی نێوان ڕۆحیەت و ماددیەت و بەرزکردنەوەی ئەوەی پێی دەوترێ عەقڵانیەت ئاڵاکەیان هەڵگرتبوو بە مەبەستی گەیشتن بە ملهوڕی و بێ ڕەوشتی.

ئەوروپا پێوەرەکانی ئیسلامی لە ڕێکخستنی زانست و ژیاردا بە یەکجار بەرپەرچ دایەوە. ئەو پێوەرانەی لەسەر بنەمای داننان بە چاکەی کەسانی تردا و ویژدانی دەروونی و ئاستی بەخششی زانستی خاوەنەکان و ئاراستەی زانست لەپێناو خزمەتی کۆمەڵگەدا وەستابوو نەك لەپێناو داڕماندنی کۆمەڵگەدا. هەروەها تا دەستکەوتەکانی زانست بۆ هەموو مرۆڤایەتی بن نەك بۆ دەستەیەك، چینە جیاجیاکانیش بتوانن لێی سودمەند بن لەوانەش پاراستنی هەژاران و نەخۆش و پیرو بەتەمەنەکان پێچەوانەی نەریتی چەسپاوی ڕۆژئاوا بۆ لەناوبردنی نەخۆش و بەکەم ڕوانینە پیرو پەککەوتە و بەرزتر دانانی ڕەگەزی سپی و دانانی بە ژیارسازان و بەرزڕاگرتنیان بەسەر گەلانی تردا بەتایبەت ئەو گەلە هەژار و کەم دەستانەی کە قودی قەڵەمڕەوی بیانی بیانوویەکی فەلسەفی بەخشی بۆ تاڵانکردنی سامانیان و داڕمانی ئابووریان.

ئـەو گۆڕانـە مەترسـیدارە بەرهـەمی ململانێـی نێـوان دەسـتکەوتەکانی زانـست و چەمکەکانی ئاین بـوو. ئـەوەش گۆڕانـێ بـوو نـەیتوانی هاوسـەنگی یـان تـەبایی نێـوان بنەڕەتە سەرەکیەکانی ئاین و چەمکەکانی زانست ڕابگـرن. بـەڵکو زانـست وەك قـەڵای بەرهەڵستکار بەرامبەر هەموو شتێ وەستا کـە پەیوەسـت بـێ بـە ڕۆح و مەعنەویـەت و غەیبـەوە. چـەمکی ماددیـەت زاڵ بـوو بەسـەر زانـستە سروشـتیەکان دا دوو شـتی مەترسیداری زۆر سەختی سەپاند. ئەزەلیەتی ماددە و وزە و دانەوە پاڵی هەر شتێ لە بوون دا بۆلای سروشت و یاساکانی و قبوڵکردنی بنەمای گەشەسەندنی ڕەهـاو بنـەمای ڕێژە بـەوەی هـەموو شـتێ ڕێژەییـە. گواسـتنەوەی چـەمکی گەشەسـەندن لـە زانستە بیۆلۆجیەکانــەوە بــۆ زانــستە کۆمەڵایەتیــەکان بــەوە دانــی نــەدەنا بــە چــەمکی چەسپاوەکاندا. بەوە بیری ڕۆژئاوایی لەو چەمکە چەسـپاوەوە کـە ئەرسـتۆ هێنـابووی گەیشتە چەمکی گۆڕانی بەردەوام و گەشەسـەندنی بـەردەوام کـە داروین و سبنـسەر و هیگل هێنایان.

بیرۆکەی بەرهەڵستکاری زانستی نوێ بەرامبـەر بـە ئـاین وەرگیراو بـوو لـە چـەمکی ئاینی مەسیحیەوە ئەوەش بیرۆکەیەك بوو لە ئـەورووپا بڵاوبوویـەوە گوایـە ئـاین لەگـەڵ زانست نایکرێ. بەرهەڵستی ئاینیش لە ئەورووپا لە بنەڕەت دا دژ بە مەسیحیەت بوو کە ئازادی بـیرو کـاری لـە خـەڵك زەوت کـرد بـوو. ململانێـی نێـوان مەسـیحیەت و زانـست ململانێیەکی خوێناوی بوو و ژمارەیەکی بێشوماری خەڵك بە تۆمەتی پاڵپشتی نەکردنی کڵێسا بەرەو مەیدانـەکانی سـێدارەدان بـەڕێکران. جـۆن ولیـەم درابـەر لـە کتێبەکـەیدا (التأریخ النهضة الفكرية فی أوروبـا دام) دەڵێت دادگاکانی پشکنینی کاسۆلیکی لە ماوەی ١٤٨١ تا ١٨٠٨ز. نزیکەی سێ سەد و چل هەزار کەسیان لەسێدارە دان کـە لـە نێویان دا سی ودوو هەزاریان بە تۆمـەتی بیدعـە و دەرچـوون لـە ڕێنماییـەکانی کڵێسا سوتێنراون. بـەو جـۆرە ئـاین و زانـست لـە ئـەورووپا پێکـەوە نـەدەگونجان. دوژمنـانی

ئیسلامیش هەوڵیان دا ئەو بیرۆکەیە بگوازنەوە بۆ ئاسۆی ئیسلامی و وشەی ئاین لە دیدی مەسیحیەت و جولەکەوە گشتگیر بکەن بۆسەر ئیسلامیش. ئەم هەلە دزێوەش لە ئەنجامی وەرگێڕانی وشەی ئینگلیزی(Religion) بوو بۆ وشەی ئاین. بەڵام ئیسلام ئاینێك نیە بەو چەمکە لاهوتیە. بەڵکو بەرنامەی ژیانیشە کە مەسەلە ڕۆحی و ماددیەکانیش دەگرێتەوە، ئیسلام ئاینێك نیە تەنها مەسەلە ڕۆحی یان تەنها مەسەلە ماددیەکان لەخۆ بگرێ، بەڵکو گرنگی دەدات بە دنیا و دواڕۆژیش.

ڕۆژئاوایی و ماددیەکان و جولەکە و هاودەمانیان هەوڵیان دا ئیسلامیش بەو داوە تووش بکەن و هەمان واتای پێبدەن، بەڵام ئیسلام لەوان جیایە و لە بنەڕەت و حەقیقەتی خۆیدا لەگەڵ ئیسلام ناتەبا نیە بەڵکو دەرگا و ئاسۆی حەقیقی لەبەردەم زانست دا کردووەتەوە تا بگات بە ڕێبازێکی ئەزموونی کە بووە بە بنەڕەتی ژیاری نوێ. قورئان ئەو کانگا بنەڕەتیەیە بیردۆزەی مەعریفەی ئیسلامی و ڕێبازی ئەزموونی لێوەرگیراوە. ئیبنولهەیسەم لە قورئانەوە بیردۆزەی تیشکی وەرگرت. ئیبن خەلدون لە قورئانەوە یاسای دامەزران و داڕمانی گەلان و ژیارەکانی وەرگرت. قورئان بوو خەلیلی کوڕی ئەحمەدی ڕێنمونی کرد بۆ دانانی یاساکانی زمان و مۆسیقا و شیعر.

ئیسلام جیاکاری نەکردووە لەنێوان زانستی دنیایی و زانستی ئاین دا بەڵکو وەسیەتی کردووە هەوڵ بۆ هەردووکیان بدرێ بەوەی هەموو زانستەکانی بوون لە یەك ئایەت دا کۆبوونەتەوە و هانی داون و زانستی بە پێناوی لەخواترسان و ڕێگەی ناسینی خوا داناوە. خوا دەفەرموێت ﴿ أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ أَنزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً﴾ وەك ئامازەیەك بە هەیئەت و گەردوون و پەیوەندی ئاسمان بە زەویەوە ﴿فَأَخْرَجْنَا بِهِ ثَمَرَاتٍ مُّخْتَلِفاً أَلْوَانُهَا﴾ ئەمەش ئامازەیە بە زانستی وەك گژو گیا ﴿وَمِنَ الْجِبَالِ جُدَدٌ بِيضٌ وَحُمْرٌ مُّخْتَلِفٌ أَلْوَانُهَا وَغَرَابِيبُ سُودٌ﴾ ئامازەیە بە زانستی جیۆلۆجیا و ماوە قۆناغەکانی ﴿وَمِنَ النَّاسِ وَالدَّوَابِّ وَالْأَنْعَامِ مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهُ﴾ ئامازەیە بە زانستی بیۆلۆجیا بە هەموو شێوەکانیەوە.

ئیسلام هەر زانستێكی بە فەرزی كیفایە داناوە كە موسڵمانان پێویستیان پێی بێ، فـەرزی كیفایـەش ئەوەیـە كۆمـەڵێك ئـەو ئەركـە لەسـەر شـانی ئوممـەت لابـەرن و پێویـستیەكانی دابـین بكـەن (حەسـەن بـەننا) ئیمـامی غـەزالی دەڵێـت ئەگـەر لای نـا موسڵمانان زانستێ یان داهێنانێ هەبوو كە لای موسڵمانان لەوە چاكتر و باشـتر نـەبوو ئـەوا موسـڵمانان لەسـەر ئـەو كەمتەرخەمیـەیان تاوانبـارن و لێپێـچینەوەیان لەگـەڵ دەكرێ.

بۆ تێگەیشتن لە مەترسی ئەو گۆڕانەی تووشی ئەورووپا بوو بـەهۆی دەستەوسـانیان لە قبوڵكردنی چەمكی زانستی ئیسلامی و لادانیان لێـی هـەر دەبـێ ئـەو دۆخـە گشتیە بزانین كە ئەزموونی ئیسلامی تیایـدا سـەریهەڵدا، ول دیورانـت دەڵێـت: ئـەوەی لـەبیری نوێی مەسیحی دا باو بووە ئەوە بووە هەر دەبێ بەم زووانە دنیا كاول ببێت و زەوی و چـەند ئاسمـانێكی نـوێ شـوێنی ئـەم زەویـە دەگرنـەوە كـە ئێمـەی تێـداین. زانـستی گەردوونیش وەك زانستەكانی تر پووچە، ئەو زانستانەی كە كڵێسا سەركۆنەی كـردن و لـەكاری خـستن، ڕوانـین بـۆ زانـستی گـەردوون بەگـشتی قـەڵب و بـێ سـودە چـونكە مشتومڕی لێكۆڵینەوەی نیزامێكی گـەردوونی بەناتـەواوی كـە خێـرا نیزامێكـی باشـتر و بەسودتر جێی دەگرێتەوە چ گرنگی و چاكەیەكی هەیە.

قدیس ئۆگەستین (٤٣٠ز) بە جوانترین شـێوە ئەمـەی دەربڕیـوە كاتـێ پێـی وابـوو ئایا زەوی جەرگەی ئاسمان بێ یان لەملاو لەولای ئاسمان بێ هیچ سود و زیانێكی نیە، دیدی پیاوانی ئاینی بۆ ئاسمان و ئەستێرەكان جیـاواز بـوو. هـەیان بـوو پێیـان وابـوو كائینی زیندوون، هەندێكی تر دەیانوت نشینگەی فریشتەكانن، هەندێكی تر دەیـان وت ئەسـتێرەكان كـائینی ڕۆحـین فریـشتەكان بـەڕێوەیان دەبـەن. ڕێنماییـەكانی ئـاین لای ئەوان دەڵێت ئاسمان گومەزەیەكی ڕەقـی دەوری زەویـەو پەیكـەرە ئاسمانیـەكانیش چرای هەڵواسراوی ناو گەردونن. ئەمەش بەگشتی ڕێنمایی ئاینی پیـاوانی كڵێـسا بـوون كـە تێكئـالاوی بیردۆزەكـانی پـەتلیمۆس. لـەو پێنـاوەش دا كڵێـسا نـەیاری بـیردۆزەی

کۆپەرنیکۆس و هاودەمی گالیلۆ ١٦١٦بوو، خوێندنەوەی کۆپەر نیکۆس وایکرد نیکۆس بەر نەفرین و ڕاوەدوونان بکەوێت. چەمك و واتاکانی زانایانی ئیسلام لەگەڵ چەمك و واتای بەتلیمۆس دا نەیار بوو بەوەی خولانەوەی زەوی و هەسارەکانی بەدەوری خۆردا چەسپاند کە لەگەڵ ڕێنماییەکانی کتێبی پیرۆزدا پێچەوانە بوو، بۆیە بە کوفر و ملهوڕی دادەنرا. هەرکەس بیوتایە بیردۆزەکەی کۆپەر نیکۆس ڕاستە ڕاوەدوو دەنرا و لە ساڵی ١٦٠٠ز برۆنۆ گیرا و بەزیندوویی سوتێنرا، ئەوان پێیان وابوو زانستی ئەندازیاری کاری شەیتانە و بیرکاریش بەرهەمی بیری ملهوڕانە.

هەروەها گالیلۆش برایە بەردەم دادگاکانی پشکنینی ڕۆما و دووجار لەپێناو بیدعەی جوڵەی زەوی دا دادگایی کرا. پەرچەکرداری توندی دژ بە زانست و هۆکار بوو تا لە ماوەی سەدەی نۆزدەدا بیردۆزە ملهوڕیەکان دەربکەون وەك تۆڵەسەندنەوەیەك لە ئاین تا ئەوەی بیکۆن دەڵێت ئاین بەربەستێکی بەردەم پێشکەوتن و کۆتێکە کە دەبێ بشکێنرێ. ئەم ئاراستەیە بەردەوام سەردەکەوت تا هەندێ لە فەیلەسوفان نکوڵییان دەکرد لە بوونی خوا وەك هیۆم و میل و جولیان و هکسلی و براتراند.

گەرمەی ناکۆکی نێوان زانایان و کڵێسا بۆ جیاکردنەوەی ئاین گەیشتە جیاکاری تەواو لە ڕێبازی ژیان، ئەمەش دوای ئەوەی قەڵەمڕەوی خۆی فراوان کرد و پێنوسەکانی شکاند و زمانەکانی بەستەوە. ئەمە وای لە بیریاران کرد لە دەسەڵات ڕاپەڕن و ئەو چاودێرییە قبوڵ نەکەن. دواتر فێربوون و خوێندن لە ئاین جیا کرایەوە و ئەو عەلمانیەتە سەریهەڵدا کە پەرچە کرداری تۆقاندنی ئاینی و دەستێوەردانی کڵێسا بوو بۆ کاروباری بیرو لێکۆڵینەوەی زانستی و پەروەردەی منداڵ و گەنجان و پێگەیاندنیان.

لێرەوە گۆڕانی قەڵەمڕەوی زانستی بەرەو ئەوە چوو ڕێبازێکی فەلسەفی دابنرێ کە هەوڵ بدات بە دیلێ لەبری ئاین پێشکەش بکات. بەداخەوە ئەو بەدیلە ماددیگەری تەواو بوو.

باسی چوارەم

(بیری ڕۆژئاوا و پیلانی دژ بە بیری ئیسلامی)

بیری ڕۆژئاوایی کە خۆی لە دەسەلاتی مەسیحیەت ڕزگار دەکرد کۆمەڵێ بیردۆزەی دانان کە فەیلەسوفانێ بانگەوازیان بۆ دەکردن کە لەڕاستی دا بەرهەمی ئەو ململانێیە بوو لەنێوان کڵێسا و زانا ئەزموونیەکان دا بەڕێوەچوو و دواتر ئەو فەلسەفە ماددیە سەریهەڵدا کە هەوڵی دا بەرنامەیەك بۆ ژیان و کۆمەڵگەو ژیار لە دەرەوەی ئاینی مەسیحیەت دا دابنێ. ئەوانەی زاڵ بوون بەسەر ئەو بزووتنەوەدا کە پێی دەوترێ بزوتنەوەی ڕۆشنگەری کۆمەڵێ فەیلەسوفی جوولەکە بوون کە لە بنەڕەت دا لەسەر داڕماندنی مەسیحیەت کاریان دەکرد وەك سەرەتایەك بۆ داڕماندنی هەموو مرۆڤایەتی. لەبەرئەوەی مەسیحیەت کۆمەڵێ وەسیەت بووەو مەنهەج و ڕێبازێکی ژیان و ڕێکخستنی کۆمەڵگە نەبوو بۆیە ڕۆژئاوا کە بەهۆی بەرنامەی ئەزموونیەوە بەرەو پێشکەوتنی بواری دۆزینەوە جوگرافیەکان چوو و کەوتە هەوڵی گرتنی ناوچە ئیسلامیەکان -دوای دەرکردنی موسڵمانان لە ئەندەلوس- لەپێناو لەناوبردنی قەڵەمڕەوی سیاسی ئابوریان دا. کاری یەکەمیان دەستگرتن بوو بەسەر بەندەرو دەریاکان دا دوای پێشڕەوی لەو بوارەدا لەڕێی ئەو ئەزموونەوە کە زانایانی موسڵمان دایاننابوو و هەندێکیان لە خزمەتی غەزای ئەوان دا بوون بۆ دەستگرتن بەسەر کەنداودا و گەیشتن بە کەناراوەکانی هیند تا کانتون لەچین.

ئەم بیرە ڕۆژئاواییە داگیرکاریە لەڕێی دەستگرتن بەسەر ناوچەی خام و دامەزراندنی نیزامی سەرمایەداری و قۆرخکردنی بیردۆزە جیاجیاکان بۆ خزمەتی ئەو

ئامانجە ئەو بیرەی خۆی دارشت تا دەستبگریّ بەسەر ناوچە ئیسلامیەکان دا و داهاتی تالآن بکات و دواتریش لەڕێی تێکشکاندنی بنەرەتەکانی بیری ئیسلامی و تەنگپێهەڵچنینی لەناو بازنەی بیری ڕۆژئاوایی لیبرالی دا ئەزموونی لەگەڵ ئەو ناوچە ئیسلامیانەدا پەیڕەو بکات کە دەکەوتنە بازنەی قەڵەمڕەوە داگیرکاریەکەی ڕۆژئاواوە تا بەتەواوەتی ببنە پاشکۆ و شوێنکەوتەی ڕۆژئاوا.

لەناوبردنی ئیسلام ئامانجی سەرەکی ڕۆژئاوا بوو کە لە پشت چالاکی نزیککاری و شالآوی ڕۆشنبیری و موژدەبەریەوە خۆی داشاردبوو تا چەمك و واتا بنەڕەتیەکەی ساختە بکات و نەوە نوێکانی موسڵمانان لەدیدی ئیسلامی دامالێ و ئەو نەوانە بە بریقەی ژیاری ڕۆژئاوایی و قەڵەمڕەوو دەسەڵاتی ئەو ژیارە هەڵبخەڵەتێنێ.

مەترسیدارترین بانگەوازی ڕۆژئاوایی بریتی بوو لە:

<u>یەکەم:</u> وێرانکردنی یەکبوونی ئیسلامی بە بڵاوکردنەوەی گیانی نەتەوایەتی و کەمینەکان.

<u>دووەم:</u> سەپاندنی قەڵەمڕەوی ڕۆژئاوایی بەسەر خوێندن دا و دەرکردنی لە چەمك و واتاکانی ئیسلام.

<u>سێیەم:</u> سەپاندنی بانکی سووخۆری و تێکشکاندنی ئابووری ئیسلامی.

<u>چوارەم:</u> وەستاندن و کۆتکردنی شەریعەتی ئیسلامی و سەپاندنی یاسای دانراو.

ڕۆژئاوا ئایدۆلۆجیا و ئەو زانستانەی خۆی پێشکەش کردن کە لە کەشێکدا پەیڕەوی کردبوون کە بەتەواوەتی دوور بوو لە ئاین بەهۆی ناکۆکی نێوان سەرکردەکانی بیری ڕۆژئاوایی و مەسیحیەت کە کڵێسا ڕێبەری دەرکرد. ئەمەش بەبێ ڕەچاوکردنی بیردۆزەیەکی فراوانتری سەبارەت بە چەمکی ئاین کە بتوانێ بچێتە دەرەوەی

چوارچێوەی مەسیحیەت. پاشان ئەو زاڵ بوونەی ڕێبازی ماددی ڕۆژئاوا هات کە خۆی لەبیری سەرمایەداری لیبرالی دا دەنواند. لەو نێوەندەدا بیردۆزەی داروین دەرکەوت سەبارەت بە گەشەسەندنی بیۆلۆجی. دواتر لەسەر دەستی سبنسەر و کەسانی تر گۆڕا بۆ گەشەسەندنی ڕەهای کۆمەڵایەتی بیردۆزەی فرۆید سەبارەت بە نەفس و بیردۆزەی دۆرکایم سەبارەت بە کۆمەڵایەتی و بیردۆزەی دیوی سەبارەت بە پەروەردەو بیردۆزەی میکیافیلی سەبارەت بە سیاسەت. بیردۆزەی برگماتیزم سەبارەت بە ئەخلاق- هەروەك بیردۆزەی ماددی لە ڕاڤەی ژیان دا دەرکەوت (هیچ خوایەك نیە و ژیانیش ماددەیە) بیردۆزەی راڤەی ماددی بۆ مێژوو دەرکەوت، ئایین بە تلیاکی گەلان دانرا. بەهاکان وا سەیر دەکران تەنها ڕەنگدانەوەی باری ئابووری بن، ئەخلاق بەپێی گۆڕانی کۆمەڵگەی پیشەسازی دەگۆڕێ. پەروەردە و ئەخلاق بەهای نابنەڕەتی ژیانن.

ئایدۆلۆجیای بیری ڕۆژئاوایی (سەرمایەداری) و پەرچەکردارەکەشی (مارکسیەت) لەپێناو یەك ئامانج دا بوون کە ئەویش زاڵ بوون بوو بەسەر هەموو گەلان دا بەپێی چەمك و واتایەکی داگیرکاری کە لە وردەکاری دا جیا و لە ئامانجدا یەك بوون. بیردۆزەی بەرز ڕاگیری جنس و ڕەگەز لە لە هەموو ڕۆژئاوا و لە ئەڵمانیا و لە صەهیۆنیەتدا ڕوون و دیار بوو. بیرۆکەی پەرستشی هێز و ئارەزووش دیار بوو. پاڵنەری پێچەوانەی ڕەهبانیەت ڕووەو شۆڕشی جنس کاریگەری خۆی هەبوو لە دەرکەوتنی چەند مەسەلەیەکی دواتری مرۆڤدا. ئیمپراتۆریەتی سوو و پەرستشی زێڕ و نکوڵی لە ڕۆژی دوایی و زیندووبوونەوە. نەهێشتنی غیرەت بەرامبەر ئافرەت، نەمانی سۆز بەرامبەر باوك و گەورە و پەرستشی جەستە و بێ بەرگی و بیردۆزەی جنسی کە فرۆید پێشکەشی کرد. شوعیەتی سەرمایە و ئافرەت، ئەمە گەڕانەوە بوو بۆ چەمك و

واتاکانی ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی و کۆماری ئەفلاتون و ڕەوایی کۆیلایەتی کە بە پەردەی هەڵخەڵەتێنەر داپۆشرا بوو.

دۆرکایم چەمك و واتای مارکسی لە باسی ئابووری و سیاسەتەوە گواستەوە بۆ باسی کۆمەلایەتی و ئەخلاق، پوختەی ڕەوتەکەی ئەوەیە تاك هیچ بەهایەکی نیەو هیچ واتایەك نیە بۆ خاوەنێتی ئازادی تاکە کەسی بەڵکو هەموو بەها بۆ کۆمەڵگەیە کە ئاینو بەها ڕۆحی و بیروباوەڕیەکان دروست دەکات و ئەگەر نیزامێکی ڕێکخەری کۆمەلایەتی نەبێ هەموو ئەوانە هەروا و بێ بەهان (عەقاد).

بیردۆزەی ماددی جەدەلی (هیگل) هات تا بیردۆزەی میتا فیزیقی لەناو ببات. پێی وایە لەکاتی گۆڕانی بەردەوام و بزاڤی بەردەوام و نوێگەری بەردەوام و گەشەسەندن دا بە پێچەوانەی بیردۆزەی میتا فیزیقی کۆتایی نایەت. لە بیردۆزەکەی هیلگەوە ئەو بیردۆزە ماددیە مێژووییە دەرکەوت کە مارکس ئاڵاکەی هەڵگرت و شەپۆلی ماددی ملهوڕیش دەرکەوت کە نکوڵی لە ئایینەکان و دروستکەر (خالق) دەکرد و بیری خەڵکی بەند دەکرد لە مەسەلە ماددیەکانی ژیان دا و ڕاڤەی ئایینی بۆ مێژوو و جموجوڵەکانی دەوەستاند و وای لە مرۆڤ دەکرد قەناعەت بکات بە ژیانی لەسەر زەوی دا تا پێویستیەکانی جەستە وەك هەر ئاژەڵێکی تر دابین بکات بەبێ ناودانە گرفتەکانی بیرو بیروباوەڕ. ماسۆنیەتیش ئەمانەیان دەوتەوە وەك برنسو دەڵێت دوژمنی یەکەممان ئەرستۆقراتی و پاشا و کڵێسا نیە، بەڵکو یەکەم دوژمنمان ئایینە.

دواتر ئەو دیدە بێ ڕەوشتیە لە نوسینەکانی هافلون ئەلیس و نیتشەو ڤۆڵتێر و بیکاسۆ دا دەبینین کە بە نمونەی بیری جیهانی دادەنێن لەکاتێك دا تەنها چەند چیرۆکێکی جنس و دەست درێژیی و بیرکامۆ و سارتەر و فرەنسۆساجان سومرست

موم نوسیویانن لەگەڵ چیرۆکی گوڵە خراپەکان و وێنەی دۆن گرای و لۆردشترلی شەیدای. بانگەوازی بوونگەرایی لەسەر دەستی سارتەر بوو کە داوای دەمەوە چوونی رەهای ویستی دەرونی دەکرد تا ویژدانی خەڵکی هەست بە تاوان نەکات.

نوسینەکانی جولەکەش لەبواری زانستە ئیسلامیەکان و زانستە کۆمەڵایەتیەکان دا لە قۆناغەکانی کۆتاییدا مەترسیدارترین هەوڵی بەدیهێنانی ئارەزووەکانی ماسۆنیەت و لهۆن بوو بۆ دارماندنی کۆمەڵگەکان.

شتە مەترسیدارەکە ئەوە بوو هەموو ئەمەی گوازرایەوە بۆ ئاسۆی بیری ئیسلامی و بریقەیەکی پێدرا. نەوەیەك بۆی پێکهێنران کە بروایان پێی بوو و بانگەوازیان بۆ دەکرد، بەڵام خێرا بزاڤی بێداریخوازی ئیسلامی خراپە و گەندەڵی ئەو ڕێبازەی بەتەواوەتی ئاشکرا کرد و هەر دەبێ بەرەو ڕووی ببنەوە.

باسی پێنجەم

(چەند تێبینیەك لەسەر بەرنامەی ڕۆژئاوا لە لێكۆڵینەوەی زانستیدا)

پیاوانی بیری ڕۆژئاوایی بانگەشەیەك دەخەنە ڕوو كە گوایە ئەوان مەنهەجین و پەیوەستن بە عەقڵانیەت و زانستی بوون دوور لە ئارەزووی ویژدان و هەست و سۆزی مرۆڤ. بیروڕای خۆیان لە بازنەی مەوزوعیەت دا دەخەڕوو. مەوزوعیەتێ كە چەندین دەق و مەرجەعی پێوە پێچراوە. لەگەڵ ئەمەش دا ڕێبازی ڕۆژئاوا لە لێكۆڵینەوەی زانستی دا لە ڕاستی دا لەسەر گومان و ئارەزووی دەروون وەستاوە ﴿إِن يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَمَا تَهْوَى الْأَنفُسُ﴾ چونكە كاتێ وازیان هێنا لە ڕێباز و ئەخلاقیاتی ئایین ڕێیان لەبەردەم دا كرایەوە بەرەو ئارەزووەكانی مرۆڤ. ئەوە لەگەڵ بیری یۆنانی و ڕۆمانی كۆنی بتپەرستی دا یەكیخستن كە لەسەر ساوایی منداڵ و داروپەردووی فەلسەفە كۆنەكان وەستاوە. چاكترین بەڵگەش بۆ ئەوەیە بریتیەیە لەوەی زانایەك لەوپەڕی ئاستی مەوزوعیەت دا وەك فرۆید پشت دەبەستێ بە ئەفسانە كۆنەكان تا بیردۆزەكانی خۆی لەسەر بنیاد بنێ، بێگومان ئەو بیردۆزە مرۆییەی بیری ڕۆژئاوای لەسەر دامەزراوە لە سێ بنەڕەتی پێویست دا دەبینێتەوە:

یەكەم: بێتوانایی لە وەرگرتنی سەردەم دۆخ و كەش و كۆشكە بەردەوامەكان دا بەرامبەر قۆناغێكی سەردەمی یان دۆخ و كەشێ.

دووەم: دەستەوسانی لە بەخششی بەردەوام دا چونكە خێرا بیردۆزەكە بەهۆی گۆڕانەكانی سەردەم و دۆخ و كەشەوە پەكی دەكەوێت.

سێیەم: دەركەوتنی مۆركی ئارەزوو و چاوچنۆكی تایبەتی مۆریی.

له كاتی بەراوردی بیری مرۆیی ڕۆژئاوا كه مەنزومەی یاساو بەها و بنەماكانی ئاسۆی كۆمەڵگە و سیاسەت و ئابووری له ڕۆژئاوادا پێشكەشی كردووه– لەگەڵ چەمكو واتای بیری ئیسلامی دا كه له قورئان و سوننەتی پاكەرەوه وەرگیراوه كۆمەڵێ جیاوازی قوڵ و فراوان دیاری دەكرێن:

یەكەم: دامەزرانی بیری ڕۆژئاوایی لەسەر چەمك و واتای ملكەچی بۆ گیانی سەردەم.

دووەم: ملكەچ كردنی زانسته مرۆڤایەتیەكان بۆ چەمك و واتای مادده.

سێیەم: ئینشیتاری و لێكهەڵوەشانی تەواوێتی چەمكی مرۆیی كۆكەرەوەی ڕۆح و ماددەو دامەزرانی فەلسەفەی ماددی له بنەڕەت دا.

چوارەم: بیرۆكەی گەشەسەندنی ڕەهاو ملكەچی ئەخلاق بۆ گەشەسەندن لەكاتێكدا چەمك و واتای ئیسلام لەسەر بنەمای چەسپاو و گۆڕانەكان وەستاوه.

پێنجەم: بیرۆكەی پێشكەوتنی ماددی به تەنها، لەكاتێك دا ئیسلام كاریگەره به چەمكێكی گشتگیر بۆ پێشكەوتن ماددی و مەعنەویش، له هونەریش دا جوانی پێش ئەخلاق بخات.

شەشەم: بیرۆكەی ئازادی جنس و ڕەواكاری و زێدەڕۆیی لەكاتێك دا بیری ئیسلامی لەسەر ئەخلاق و پاك داوێنی و ڕێكخستنەكان وەستاوه.

حەوتەم: بیرۆكەی بەرپرسیارێتی بەكۆمەڵ له كاتێك دا ئیسلام لەسەر بنەمای بەرپرسیارێتی تاكەكەسی وەستاوه.

هەشتەم: ناتەبایی بیری ڕۆژئاوایی ڕوونی نێوان دوو مەزهەب یەكەمیان له ویستی مرۆییەوه لێدەنەوێ تا دەگاته ئاستی بانگەشه بۆ ویستی ڕەهای مرۆیی بۆ هەموو بوون. دووەمیان له خۆسەپێنی كۆمەڵایەتیەوه لێدەنەوێ تا دەگاته لەناوچوون و لێكهەڵوەشان.

هەڵخەڵەتاندنی موسڵمانان بەوەی پێی دەوترێ مەنهەجیەتی لێکۆڵینەوەی زانستی لە ڕۆژئاوادا مەترسیدارترین باسی ناو هەموو بابەتەکە بوو. چونکە ئیسلام خۆی بنەڕەتی لێکۆڵینەوەی زانستی دانا، بۆیە لەسەر بنەمایەکی پاکی دوور لە ئارەزوو و گومان دامەزرا. یەکەم بنەما و بنەڕەتیشی داننان بوو بە چاکەی ئەوانەی پێش خۆیدا لە مەیدانی زانست و نرخاندنی هەوڵیان و لەبەرچاوگرتنی چاکەیان، بەڵام ڕۆژئاوا کاتێ ئەو بەرنامەیان گواستەوە بیرۆکەی ویژدان و داننان هەوڵیان لێ لابرد. دواتریش کەوتنە بردنی بیری ئیسلامی بەرەو چەند بەرنامەیەکی پڕ دەمارگیری و کینە و خۆ بێئاگا کردن لە دادپەروەری سەبارەت بە ئیجابیەتی بەخششی ئیسلامی و لەبەرچاوگرتنی بە ڕوونی. ئەمەش لەسەر بیرێکی پێشوەخت وەستاوە کە دوژمنایەتی و حەزی شێواندنی ڕاستیەکانە.

دادگاییکردنی مێژوو بیری ئیسلامی لەلایەن ڕۆژئاواوە بەپێی بەرنامەی خۆیان کارێکی بەمەبەست بوو تا ڕۆڵی ئیسلامی پشت گوێ بخرێ، ئەو ڕۆڵەی کە ناکرێ بە ڕێبازێکی ماددی سەیر بکرێ. هەروەها هەوڵی کوژاندنەوەی تیشك و ڕوناکی مێژوو کە ئیمانی حەق لە دەروونی موسڵمانان دا زیندوو دەکاتەوە، لەم بارەوە ئیتیان دینیە دەڵێت: ئەوەی ئەگەر مەحاڵ نەبێ ئەوا زۆر سەختە ئەوەیە ڕۆژهەڵاتناسان سۆزو کەش و دیدی جیای خۆیان داماڵن، بەڵکو لەبەر ئەوە کەوتوونەتە لادان بە ژیاننامەی پێغەمبەر (ﷺ) و هاوەڵان تا وێنە ڕاستیەکەی بەهۆی زۆر دەستکاری کردنیەوە دەرئەکەوێ، ئەمەش سەرەڕای بانگەشەی ئەوەی گوایە شێوەی ڕەخنەگری پوختیان گرتووەتە بەرو ملکەچی لێکۆڵینەوەی پوختی زانستین.

ئەو لادانەی بیری ڕۆژئاوایی بەرەو فەلسەفەی ماددی توشی بوو مەترسیدار بوو بەهۆی ڕاڤەی ماددی بۆ بوون، ڕاڤەی ماددی بۆ مێژوو، ڕاڤەی ماددی بۆ ژیان. هاتنەدی کتوپڕ و خۆبەخۆ. پێوانی ئەزموونی هەستی بەتەنها، هیچ دەرفەتێ نیە بۆ ئەو بیرەی هەوڵ دەدات جیهانی هەست تێپەڕێنێ بۆئەودیو جیهانی هەستپێکراو.

مەترسیدارترین تووشبوونی بیری ڕۆژئـاوایی ئـەو دوورگیریـە زۆرەی نێـوان عـەقڵ و ڕۆح بـوو لەلایەکـەوە. لـە لایـەکی تریـشەوە چـوون بـە ئاراسـتەی ئارەزووەکـان، زانـا ڕۆژئاواییـەکان خۆیـان بەرپەرچیان داوەتـەوە. لەوانـە ولیـەم جـیمس کـە نکـوڵی تـاک دەکات لە بیروباوەڕە ئایینیەکەی یان ئەوەی پێی دەڵێ غەریزە ئایینیەکەی بە ماف و سروشتیەوە و پشتگوێ خستنی لەبەر گرنگی و ئەو ڕۆڵەی کە لە ئاکاری مرۆییدا هەیە.

زۆرێك جەخت لەوە دەکەنەوە ملهوڕی لـەو بیروبـاوەڕەوە سـەر هەڵـدەدات کـە دژی فیترەتە و لەگەڵ عەقڵ ناگونجێ و لەگەڵ سروشتی شتەکان دا پێکدا دەدات. ملـهوڕی لە بیری ڕۆژئاوایی دا بەپێی ڕای چەندین بیریاری ڕۆژئاوا دەگەڕێتەوە بۆ کۆت و بەنـدی لاهـووتی مەسـیحی و مـەحاڵی قبـوڵکردنی لەلایـەن عەقڵـەوە هـەر لـە چـەمکی سـیانە خودایی و خاچ و هەڵە و تاوانەوە، ئەو بیردۆزە ماددیەش کە ئـەو شـیکارە دەروونیـەی هێنایە کایە کە لەسەر جنس وەستاوە کاریگەری خۆی هەبوو لەسەر ئـەدەب و چـیرۆك بەتایبەت و بڵاوکردنەوەی چەمکی بێ ڕەوشتی و ئاژەڵگەری. مەسیحیەتیش لـە دیـدی تاکگەرایی بۆ مرۆڤدا ڕۆڵی خۆی هەبوو، لەسەر ئەو دیدەش بەرنامەی لیبراڵی و ئـازادی تاکەکەسـی و ئـابوری سـەرمایەداری دامـەزرا. هەڵـە بنەڕەتیەکـە سەرچـاوەی بـیری بوونگەرایی بوو. چەمکی گەشەسەندنی ڕۆژئاوایی بەها ئەخلاقیەکان و بیروباوەڕی کرد بە کۆمەڵێ بنـەمای ڕێـژەیی واتـە ئیـدی حەقیقـەتی ڕەهـا نـین و گەشـە دەکـەن و بـێ بوونی کۆتاییەك گەشە دەکەن.

هـەروەها لێکۆڵـەران (بوونگـەرا نوێکـان) پێیـان وایـە دەربڕینـی بۆشـایی شـاراوەی دەروونـە کـە خـەڵکی لـە ڕۆژئـاوا دەیـبڕن. هـەروەها مەترسـیدارترین ڕوانگـەی بـیری ڕۆژئاوایی ئامانجی جیاکاری نێوان مەنهەج و پەیڕەوە.

باسی شەشەم

(بەرنامەی ئیسلام لە زانست و مەعریفەدا)

سەبارەت بە ئیسلام ئەوا بەرنامەی بنەڕەتی گشتگیری خۆی هەیە لەبواری زانستو مەعریفەدا جیا لە بەرنامەی ڕۆژئاوا، بەڵکو لە دەیان بابەت دا لەو جیاوازە. دیارترین تایبەتمەندی گشتگیری ڕوانین بۆ مرۆڤ بەو پێوەرەی لەخۆڵ دروست کراوە و ڕۆحی بەبەردا کراوە. بە چاوپۆشی لە ڕەگەز و ڕەنگ و ئاینی. هەروەها یەکخستنی تاکگەرایی و کۆمەڵ و کۆکردنەوەی نێوان خوایەتی و مرۆیی و ئەو زاتە تایبەتیەی کە جیایی ڕادەگرێ لە ئاین و بەرنامەو ئایدۆلۆجیاکان. ئیسلام مەعریفە و ڕۆشنبیری جیا دەکاتەوە. مەعریفە جیهانیە و ڕۆشنبیریش تایبەتیەو هەر گەلێ ڕۆشنبیری خۆی هەیە. شورا دیموکراتیەت نیەو دادوەری کۆمەڵایەتیش ئیشتراکیەت نیە.

چەمکی پێشڕەوی لە ئیسلام دا چەمکێکی گشتگیری ماددی و مەعنەویشە نەك ماددیەکی تەواو، ئیسلام ڕازیە بە سەرکەوتنی ماددی بەڵام لای خۆیەوە بە ئامانجی نازانێ. ئیسلام دژی پێشڕەوی نیە بەڵکو پاڵنەرێتی، ئیسلام لەگەڵ دەمارگیری ڕەگەزی یان هەرێمچیەتی نیە، هاوکات لەگەڵ بیرۆکەی گەشەسەندنی بەردەوام و ڕاڤەی ماددی یان ئابوری یان ڕەگەزی نیە بۆ مرۆڤ، بۆ لێکۆڵینەوە لە مرۆڤیش دان نانێت بە نموونە هێنانەوەی ئاژەڵ و کردنی بە بەڵگە.

ئیسلام لەگەڵ بیرۆکەی ڕەهبانیەت و ڕاکردن لە ژیان نیە. ئیسلام دەیەوێ زانستە مرۆییەکان لە پێوەرە ماددیەکان ڕزگاربکات چونکە دەروونەکان ملکەچی ئەوە نابن کە زانستی ئەزموونی ملکەچیەتی. ئیسلام داوای لەبەرئەوە نیە بیانوو بێنێتەوە بۆ باری ژیار و کۆمەڵگەکان، بەڵکو داوا لە کۆمەڵگەکان دەکات پەیوەستی ئەو ڕێکخستن و سنورانە بن کە ئیسلام داینـاون. ئیسلام دان دەنێ بە ویستەکانی مرۆڤ دا و لە

چوارچێوەی ڕێکخستنی شەرعی و ئەخلاقیدا بەپێی ئاستی تواناڕەوای کردون، خوا دەفەرموێت ﴿لاَ يُكَلِّفُ اللّهُ نَفْساً إِلاَّ وُسْعَهَا﴾

ئیسلام باس لە هەڵەو گەڕانەوە بۆ حەقی کردووە هەرکات ڕاستی بۆ ڕوون بوویەوە، موسڵمانیش هان دەدات بۆ ئیجتیهاد کردن و بڕیاری داوە کەسێ هەڵە بکات پاداشتێکی بۆ هەیە ئەگەریش ڕاست بێ دوو پاداشتی هەیە. داوا دەکات بە خەون هەڵنەخڵەتێیت یان گومان قبوڵ نەکەیت. عەقڵ بەکاربێنیت و پرسیار لە شارەزایان بکەیت.

ئیسلام داوا دەکات بەڵگە هەبێ و دووره پەرێزی دەکات لە دەسەڵاتدار کردنی ئارەزوویان دەمارگیری لە کاتی گەڕان بۆ حەقیقەت. ئەرك و سنور و توانای داوە بە عەقڵی مرۆیی و ملکەچی سروشتی کردووە. فەرمانی کردووە زانست نەشاردرێتەوە بەڵکو لەناو خەڵك دا بڵاوبکرێتەوە، زانستخوازی بە فەرزی سەرشانی هەموو موسڵمانێ داناوە و ئوممەتیش دەبێ خەڵکانێ دابنێ بۆ فێرکاری خەڵك و فەزڵی زانستی داوە بەسەر پەرستش دا.

ئیسلام دەڵێ هەموو بەهایەك دوو دیدی تەواوی هەیە، ماددی و مەعنەوی، ئەو دوانەش لە یەك جیا ناکرێنەوە. عەقڵیش پێناوێکە کە بە ڕووناکی سروش ڕێنموونی دەکرێ.

دەکرێ جیاوازی نێوان ڕێبازی ئیسلام و ڕێبازی مرۆیی ڕۆژئاوایی بخەینە ڕوو. ئیسلام بەم مۆرکانە جیاوازە: خواپەرستی، مرۆڤێتی، جیهانبوون.

هەروەها جیاوازی هەیە لەنێوان تەواوکاری تەواوی ئیسلام و ئینشیتاری بیری ڕۆژئاوایی و جیاوازی فەلسەفە و زانست و جیاوازی ئەخلاق کە لە بەهاکانی بیروباوەڕە لەگەڵ داب و نەریتەکان کە لە گۆڕانکاریەکانی کۆمەڵگە مرۆییەکانن.

ئیسلام دوور لە سوو و ململانێی چینایەتی بەرنامەی ئابووری خۆی دادەنێ و لایەنەکانی هەڵسوکەوت بەجۆرێ نوێ دەکاتەوە کە کۆمەڵگە لە خراپە و بێڕەوشتی

بپارێزێ و نەوەکان لەسەر بنەمای پەیوەستی و توانای پاراستنی جڵەو و بەرەنگاری بەرامبەر و سەنگەرگیری سەر سنور و پەیڕەوی چەمکی جیهاد و فەرمان بەچاو ڕێگری لە خراپە سەرپێ بخات. لەوانەش پاراستنی خۆیی ئیسلامی لە تێکەڵ بوون لەگەڵ بیرە هاتووەکان و وەستان بەڕووی ژیاری ڕۆژئاوادا و قبوڵنەکردنی نموونەی ڕۆژئاوایی بە هەردوو کەرتەکەیەوە. ئەمەش دوای ئەوەی ژیاری ڕۆژئاوایی نەیتوانی سپاردەی دادپەروەری و ڕەحمەت و برایەتی مرۆیی هەڵگرێ و هەموو ئەوەی گۆڕی بە ترس و بیمی ناو دەروونی خەڵك و هەر ڕێگایەکی گرتەبەر لەپێناو پێشکەش کردنی بەرنامەی مرۆیی لە ئایدۆلۆجیای تاکە کەسی و بەکۆمەڵ دا کە حەز و هەڵپەی دەروونەکان سەرکوت نەکات. دەستەوسانیش بووە لە بەخششی حەقیقی. دوای خرانە ڕووی چەمك و واتای بیری ڕۆژئاوایی و بەها شێواوەکانی لە ئاسۆی کۆمەڵگەی ئیسلامی دا بیری ئیسلامی دەبوو ئەو ساختەیە ئاشکرا بکات و فەرهەنگی پێغەمبەرایەتی دیاری بکات و ژەهری قادیانیەت و بەهائیەت و ماسۆنیەت و مەهاریش‌و بانگەوازە سەرشێوێنەکانی تریش لەناو بەرێ.

دەبێ ئەوە ڕوون بێ بیری ئیسلامی پێوەری تایبەتی خۆی هەیە لە مەسەلەکانی ڕۆشنبیری و لێکۆڵینەوەی زانستی و مێژوودا کە تەواو لە چەمك و واتای بیری ڕۆژئاوایی جیایە، چونکە وەرگیراوە لە بەها بنەڕەتیەکانی ئیسلام، ئەو بەهایەی چواردە سەدەیە ئوممەتمان دەیانزانێ، لەکاتێك دا ئەو چەمکە هاتووانە بە پوچەڵی خۆیان و بە هێزی قەڵەمڕەوی بیانیەوە ماوەی تەنها سەد ساڵە ئاسۆی فیکری ئێمەیان بڕیوە بەڵام قبوڵ و وەرگرتنیان بەدینەکرد.

بەرنامەی ڕۆژئاوا دیدێکی تایبەت و بەرتەسك و سنوردارە و چەند سەپاندنێکی وان کە هەڵە و ڕاستیش لەخۆ دەگرن و لە ڕۆشنبیریەکی تێکەڵ و ئەزموونێکی کەمەوە وەرگیراون. ناکرێ هۆشێکی جیهانی وا بنوێنن کە بتوانێ پێشکەشی مرۆڤایەتی بکرێ

بۆ چارەسەری کێشەکانی، چونکە لەلایەکەوە لایەنگرن و ئارەزوو و چاوچنۆکی صەهیۆنیەت بەسەریان دا زاڵە، ئەمەش پرۆتۆکۆلاتەکەیان ئاشکرا کرد کە بۆ تێکشکاندنی بەها مرۆییەکان بە مەبەستی دەست گرتن بەسەر جیهان دا چییان نیازە.

لە ڕێبازی ڕۆژئاوایی دا هیچ شتێ هێندەی لەدەست دانی خواپەرستی و ئیمان بەخوا مەترسیدار نیە، چونکە ئەو باوەڕبوونە بنەڕەتی ڕێبازی ژیان و بنیادی کۆمەڵگەو ژیارەکانە، ئایدۆلۆجیا هاوچەرخەکان تەواو لەوە خاڵین و جگە لە ئوممەتی ئیسلامی لە ڕوانگەی ڕێبازە خوا ویستیە قورئانیەکەیەوە لای هیچ ئوممەتێکی تر نەماوە، ئەمەش هێمای ئوممەتی میانڕەوە (میانڕەویش واتە چاکترین و باشترین و کاملترین). چاکێتی ئەم ئوممەتە لەوەدایە توانای هەیە فەرمان بکات بە چاکە و ڕێگری بکات لە خراپە.

بیرە ملهوڕی و بێ ڕەوشتیەکان توانییان چەندین ئاین و ڕەوت و گەل لەناو ببەن و تەنگیان پێهەڵچنن وەك چۆن فەلسەفەی یۆنانی بەرامبەر جولەکایەتی و مەسیحیەت کردی– و لەناو جەرگەی شوێنی خۆیدا لەناوی ببەن، بەڵام لەبەردەم ئیسلام دا دەستەوسان وەستاون چونکە لە کرۆك دا بە جۆرێکە توانای هەیە ببوژێتەوە بۆ ڕاستکردنەوەی ڕەوتەکەی و ئازادکردنی بیری خۆی کاتێ ئوممەتی جیهانی دەیەوێت تەنگی پێهەڵچنێ. بیری ئەمڕۆی ڕۆژئاواش بۆ فەسادی ڕێکخراوی ئەخلاقی و پێشکەش کردنی بەدیلی فیکری خاوەن ئاڵای بتپەرستی نوێ و دروست کردنی چەند نەوەیەکی هەواداری هەڵگرانی ئاڵای دژە یەکخواپەرستی. ئەو هەوڵانە دواتر دادەڕمێن دوای ئەوەی ئوممەتی ئیسلامی دەگاتە قۆناغی پێگەیشتنی هزری و پیلانی شاڵاوی هزری و ڕۆژئاواگەری بۆ ئاشکرا دەبێ، ئەو پیلانەی کە دەزگاکانی ڕۆژهەڵاتناسی ڕۆژئاواو جولەکە و مارکسی پێی هەڵدەسن و هەرگیز بیردۆزەی عەلمانیەت ناتوانێ ببێتە بەدیل بۆ ڕێبازی ئیسلام چونکە ئیسلام بە سروشتی خۆی لەسەر نیزامێکی کۆکەرەوەی

دین‌و دەوڵەت دامەزراوە. بیری ڕۆژئاوایی لە بنیادی بنەڕەتی سیاسی خۆیدا دوو تایبەتمەندی هەیە، میکیافیلی و دەمارگیری. ناپلیۆنیش ڕایدەگەیەنێت کتێبی (میر)ی میکیافیلی تاکە کتێبی سیاسیە کە شیاوی خوێندنەوەیە، سەبارەت بە دەمارگیریش ئەوا کۆت و چەمکی ڕۆمانیە (ڕۆمان گەورە و بەرپرس و چوار دەورەکانیان کۆیلەن).

ئەگەر بیری ڕۆژئاوایی لە شەرعیەتی کۆیلایەتی دا پێچەوانەبوونی خۆی لەگەڵ بیری ڕۆمانی دا ڕاگەیاند بێ. ئەوا ئەوەی ڕوویدا کاتێ ڕۆژئاوا هیندیەککانی ئەمریکایان بە کۆیلە دەگرتن یان ئەفریقیەکان بە پیلانێکی مەترسیدار دەگوازرانەوە بۆ ئەمریکا، ئەمە تێکشکێنەری کەسێتی مرۆڤە. چونکە بیری ئیسلامی تەواو لەوە جیاوازە، دکتۆر حامد ڕەبیع دەڵێت: ئیسلام ڕازی نیە بەو نەریتە ئەوروپیانەی لە دەمارگیری تاکە کەسی دا هەن و دژی مارکسیەتە لە جەختکردنەوەی سەبارەت بە دەسەڵاتداری ڕەگەزی کۆمەڵایەتی و لەکارخستنی تاك و دژی نازیەت یان فاشیەتە وەك بەرهەمێکی زیادەڕەوی هەردووکیان سەبارەت بە جەختکردنەوەی لە دەمارگیری. لێرەوە بیری سیاسی ئیسلامی لەبارە چونکە ئەرکی گشتی مرۆڤایەتی لە ساڵانی دواتردا ڕادەپەڕێنێ.

لە بنەماکانی زانستی ئیسلامی پاراستنی سەر سنوری نێوان زانست و ئەخلاقە و هاوسەنگی پاراستنی نێوان دوو ڕەگەزی ماددەو ڕۆح ئەخلاقیەتی ژیان و زانستەکانە، موسڵمانان هەندێ لقی زانستیان بەرپەرچ داونەتەوە جیا لەوەی ئیسلام بڕوای پێیەتی لەڕووی ئامانج و ڕاڤەی بوونیەوە. جیا لەوەی ناسینی خوای گەورە بنەڕەتی حەقیقی هەموو زانست و ئەزموونەکانە، موسڵمانان لە ڕێبازی لێکۆڵینەوەی زانستی دا ناسراون بە لێکبووردن لەگەڵ ئەو دەستە جیاوازانەی کە لە سایەی موسڵمانان دا دەژین. جیا لەگیانی زانستی لەسەر بنەمای هەوڵدان لەپشت مەعریفەوە لەپێناو مەعریفە دا نەك لەپێناو ئەو سوودە ماددیەدا کە لە پشت ئەوەوە بەدەست دەکەوێت.

بە هەمان شێوە ئیسلام دژی بیرۆكەی بەشبەش كردن و كەرت كردنی مرۆڤە بۆ چەند یەكەیەكی لە یەك جیا، چونكە ئەوە لەگەڵ فیترەتی مرۆڤایەتی دا ناگونجێ چونكە مرۆڤ لە چەمك و واتای ئیسلامی دا جێی دابەش بوون و جیاكاری نیە و تەواوكەر و هاریكار و كامڵكارە. هەروەك ئیسلام دژی چەمكی خۆسەپێنیە، ئەو چەمكەی دەڵێ مرۆڤ هیچ ویستێكی نیە، بەڵكو دان دەنێ بە ویستی كرای مرۆڤ دا. هاوكات ئیسلام چەمكی بەرپرسیارێتی كۆمەڵگە قبوڵ ناكات، ئازادی ئارەزوو و زاڵ بوون و دەرچوونی حەزەكان قبوڵ ناكات. بەڵكو پێناو لەگەڵ حەزەكانی مرۆڤ دا بەپێی چەند ڕێكخەرێكی یەكلاكەرەوە ڕێكدەخات كە ویستەكانی مرۆڤ حەرام ناكەن. بەڵكو ڕێ نادەن ببنە هۆكاری دارماندنی خودی كەسەكە یان كۆمەڵگەكەی.

ئیسلام بە هێز و پێچەسپاو لە سێ خاڵی چەسپاو دا وەستاوە:

یەكەم: برایەتی مرۆیی و دادپەروەری كۆمەلایەتی.

دووەم: پەیوەستی ئەخلاقی و بەرپرسیارێتی تاكەكەسی.

سێیەم: بەحەرام دانانی سوو و سەرخۆشكەرەكان و كوشتن و قومار و زینا.

باسی حەوتەم

(پاشەکشەی زانست توانی دەستەوسانی لە پێشکەشکردنی حەقیقەتی شێوەییدا)

دوو مەترسی هەن پێویستە لە لێکۆڵینەوەی دیاردەی زاڵ بوونی زانست لە بیری ڕۆژئاوایی دا ئاگاداریان بین:

یەکەمیان: دەستەوسانی زانست لە بانگەشە خراوە ڕووەکەی و پاشەکشەی لە ویستەکانی تا شوێنی ئاین بگرێتەوە یان بەرنامەیەکی تەواو پێشکەش بە ژیانی مرۆڤایەتی.

دەووەم: دەستەوسانی لە جێبەجێ کردنی بیردۆزە ماددیەکان بەسەر زانستە مرۆییەکان و ئاشکرا کردنی جیاواز بە قووڵەکانی نێوان زانستەکان و فەلسەفەکان. مەترسیدارترین شتێکیش توشی زانست بوو پەرتبوونی بوو لەنێوان ئاراستەی عەقڵی و ئاراستەی ئەزموونی دا.

گیانی سەرکەشی و خۆبەزلزانی بەسەر بیری ئەوروپادا زاڵ بوو بەهۆی پێشکەوتنی زانستە ماددی و پیشەسازیەکانی ناو ئەوروپاوە، ئەمە وایکرد هەست بکات بە دەسەڵاتداری و خۆسەپێنی بەو جۆرەی بوو بە هۆی دەرکەوتنی چەمکی قورسگەری ماددی کە دەڵێت لە جیهان دا تەنها ماددە و یاساکانی گەشە پێدانی هەن و عەقڵیش بەرزترین ئەنجامی ماددەو جیهانە، ئەمەش خۆبەخۆ و بە ڕێکەوت بووە.

مەترسی گەورەی دیدی بانگخوازانی ماددیگەرایی ئەوە بوو فەلسەفەکان بەرهەمی زانستن و دەکرێ بەرنامەی وشکی ئەزموون بسەپێنێت بەسەر زانستە مرۆییەکان و مێژوو و هی تریش دا.

هەروەك بیردۆزەكانی ڕێكەوت و خۆسەپێنی و حەتمیەت بزافی بەردەوام و گەشەسەندنی ڕەها و بانگەشەی بەرچاوی ئەوەی سروشت دروست بووە. هەموو ئەمانەی قۆستەوە كە هەموویان نكوڵین لە چەمكی خودایی سەبارەت بە پەیوەندی نێوان بوون و كۆمەڵگە و مرۆڤ و دژی فیترەتی مرۆیی و سروشتی نیزامی گشتگیری هەموو ئەو جیهانانەن.

بەڵام خێرا زانست خۆزلزانی خۆی نیشان دا و دەركەوت لە هەموو مەیدانێكی زانستی ماددی یان زیندوویيدا برێ ڕاستی هەیە كە دەكرێ ڕاڤەی هەموو جیهانی پێ بكرێ.

نكوڵی لە خوای گەورە و بەرزراگیری مادده و سروشت بەڵگەیە لەسەر كەمتەرخەمیەكی زۆر لە دەورەدانی هەموو مەنزومەی كەونی. هەر دەبێ یاساكانی فیترەتی پەیوەست و تەواو گشتگیری مرۆڤ و بوون گەندەڵی دید و خۆبەزلزانی زانست لە بانگەشە گشتیەكەیدا ئاشكرا بكەن.

هەر دەبوو لەبەردەم ئەو بیردۆزەدا پاشەكشە بكەیت كە بیركاری كلیلی بوونە یان فەلسەفەی ماددی دەتوانێ ڕێبازی ژیان و نیزامی كۆمەڵگە ببەخشێ یان جیاكاری نێوان بەهاكان دەكرێ كاروبارەكانی بە سروشتی لەگەڵ دا بڕۆن، ئەمە واتە بێبڕوایی بە ڕێبازی خوایی و نكوڵی لێكردنی ﴿وَلاَ يَزَالُ الَّذِينَ كَفَرُواْ تُصِيبُهُم بِمَا صَنَعُواْ قَارِعَةٌ أَوْ تَحُلُّ قَرِيباً مِّن دَارِهِمْ حَتَّى يَأْتِيَ وَعْدُ اللّهِ﴾

دواتر پیاوانی زانست كەوتنەوە دووبارەكردنەوەی حساباتی خۆیان لەسەر بنەمای ئەوەی ئەركیان سنوری لێكۆڵینەوە لە ڕوخساری شتەكان تێناپەڕێنێ و زانست ناتوانێ كاكڵەی ژیان و بوون چارەسەر بكات. شێوەیەكی تری مەعریفە هەبوو كە بەبێ ئەوە نەدەكرا لە ژیان تێبگەیت كە ئەویش ئایین بوو، بەڵام ئەو ئایینە تاكە ئەوان دەیانزانی بەڵكو ئایینی حەق بە سەرچاوە صەحیحەكانیەوە.

هەروەك ئەو بیرۆکەیە تێکشکا کە دەیوت شێوەی زانستی تاکە شێوازی سەرکەوتووە بۆ بە دەست هێنانی مەعریفە لە حەقیقەت دا ئەو شێوازەش شێوازی قۆناغی ئەو سەردەمە- سەرکەوتووە، بەڵام شێوازێکی گشتگیر نەبوو بۆ هەموو سەردەمەکان.

ئەو گورزە کوشندەیە بەرامبەر خۆگەورەزانی ئەوانە بوو کە دەیانوت شێوە زانستی تاکە شێوازی سەرکەوتووە بۆ بەدەست هێنانی مەعریفە و لەمڕۆ بەدوا هیچ پێویست بە ئایین ناکات، بەڵام بە زیاتر ڕوون بوونەوەی مەسەلەکان دەرکەوت ڕێبازی گشتگیری ئیسلام کە زانست و عەقڵی لە لایەکەوە کۆکردووەتەوەو لە لایەکی تریشەوە ڕێبازی مەعریفە و گیانی کۆکردووەتەوە ڕاسترین شێوازە.

دەیان زانای دیار بەوپەڕی متمانەوە ڕاستیەکیان ڕاگەیاند کە واتای ئەوە بوو زانست تەنها مەعریفەیەکی جوزئی حەقیقەتی پێشکەش بە خەڵك کردووە و لەسەرمانە بۆ ئەو مەبەستە گۆڕانێ نەکەین، گۆڕینی هەموو شتێکیش دەکرێ زانست لێی بێ ئاگا بێ کەلە خەیاڵاتە، ئەمڕۆ هاوارێ بەرزبووەتەوە کە زانست سنوری هەیە و ڕاستیەکەشی ئەوە دەگەیەنێت زانست تەنها مەعریفەیەکی جوزئی لە حەقیقەتی گەورە پێشکەش کردوین و بەشەکانی تری حەقیقەت دەستەوسانی زانست نیشان دەدەن. لێرەوە بەهای حەقیقی ئایینی حەق دەردەکەوێت.

زانایان ڕایانگەیاند (ئەو سەردەمە تەواو بوو کە تیایدا زانست کرابوو بەخوا) سەردەمی بتپەرستی زانستی کە مرۆڤی زەلیل و زەبوون کردبوو تەنها بە شوێنکەوتەیەکی بێدەسەڵاتی یاسا و بیردۆزەکان هێشتبوویەوە، ئەو ڕاگەیاندنە دوای شەست ساڵ ڕووی دا هەر لەو کاتەوەی تندل لە بلفاست ڕاشکاوانە وتی تەنها زانست دەتوانێ چارەسەری هەموو کێشە بنەڕەتیەکانی مرۆڤ بکا. دوای بیست ساڵ برتراند راسل وتی سەقامگیری مرۆڤ ناکرێ ئێستا بنیاد بنرێ مەگەر لەسەر چەند بنەمایەکی

پتەو کە گەندەڵی و خراپە دزە نەکاتە ناویان، هەموو ئەمانە دارمان، چونکە ئەو تەنها ڕاستیەی کە ئەوان پشتیان پێ دەبەست ماددەو جوڵە بوو، بەڵام ئەو بیردۆزەی باسی هەوڵی چواندنی سروشت دەکات بە ماددەو جوڵە شکستی خوارد دوای ئەوەی دەرکەوت ماددە دەگۆڕێت بۆ وزە و وزەش دەگۆڕێت بۆ ماددە.

لە دیدی ئەوان دا (منول و ڕاسل و داروین و مارکس و دۆرکایم) زانست بتێ بوو کە تەوافیان دەکرد، بەڵام دوای چەند دەیەیەك بیروباوەڕە کۆنەکان کەوتن و حەقیقەتەکان دەرکەوتن و ڕوون بوویەوە زانست هەموو شتێ نیە و کلیلی هەموو بوونی بەردەست نیە و گەورەترین بیرکای زانی جیهان ناتوانێ پێمان بڵێ عەقڵی چۆن دەتوانێ گەورەیی یان تەواوکاری نێوان ژمارەکان دەکات. ئەم ڕاستیانە دوای ئەوە هاتن کە درۆکان چاوی گەنجانی چەند نەوەیەکیان داپۆشیبوون و دابوویان لە ئاپینیان و لەخشتەیان بردبوون. سۆلیڤان لە کتێبە نوێیەکەی دا ئەوەی ڕوون کردۆتەوە و دەڵێت ئەو مۆڵ خواردنە گشتگیرەی زانست و گۆڕانەوە چاوەڕوان نەکراوە دوای ئەوەی چاوی چەند نەوەیەکی داخست بوو دەرکەوت زانست چەند ڕاستیەکەی کۆتایی بێ کەموکورتی نین کە جێی مشتومڕ نەبن.

دکتۆر عیمادەدین خەلیل کە ئەو دەقانەی وەرگێڕاوە دەڵێت: لە بوون دا چەند وزەیەکی هەڵگیراوی زۆر هەن کە کارەباو ناوك دوو ئاماژەی ئەوانن، مرۆڤ دەبێ هەنگاو بنێ بۆ ئاشکرا کردن و بەدواداچوونی زیاتر، هەر کەس لە قورئانی پیرۆز دا ئەو ئایەتانە بخوێنێتەوە کە باسی بەگەڕخستنی وزە سروشتیەکان لەلایەن سولەیمانەوە (علیه السلام) دەکەن دەزانێت چۆن ئەو بەکار خستنە وەك خزمەتێکی تەواو گەورە بووە و قورئانیش هاتووە و چاو و هۆشی خەڵك دەکاتەوە بەرامبەر بە ئەوە وزە و توانایانەی لە بوون دا هەن، زانا گەورەکانیش بەردەوام لە سەرسەختی وئاڵۆزیەکان دەوەستن و کاریگەرن بە لایەنەکانی کاریگەری کارەبا و ئاماژەکانی کاری پێکهاتە و

ماهیەتی، کەچی کەس هیچی لێ نازانێ، زانستیش سەری دەلەقێنێ و خۆی داوە بەدەست واقیعەوەو دوای ئەوەی قۆناغی توندی هەرزەکاری بڕی بڕوای هێنا کە زانینی فیزیایی جەستەکان تەنها خەیاڵێکی ناو خەیاڵانە.

ئەمە لە ڕوانگەی زانستەوە، بەڵام مەسەلە گرنگترەکە ئەوەیە فەیلەسوفان پشتیان بەستووە بەو زانیاریە کز و لاوازانەی کە زانست پێشکەشی کردوون تا لە بنەڕەت دا لەدەستی دەرباز بن و لەسەر ئەوە فەلسەفەی ژیان و ئایدۆلۆجیاکانیان بنیات بنێن. ئەمەش سەرکەشیەکی زۆر گەورەیە چونکە خێرا ئەو (سەپاندنە زانستیانە) هەڵەکان نیشان دەدەن و بەدوای ئەوەدا دارمانی ئەو ئایدۆلۆجیا و ڕێبازانە دێ کە ئەوان وایان دەزانی بە نەمری هەمیشەیی دەمێننەوە.

دکتۆر عیمادەدین خەلیل ئەوە نیشان دەدات و دەڵێت: چەند فەیلەسوف و ئەدیبێك هەوڵیان دا لەسەر بەخششەکانی زاننست پاڵ بدەنەوەو وە ئەوەی ڕاستی بێ گومانی دابەزیوی ئاسمان بن و لەسەر ئەوەش فەلسەفە و ڕای خۆیان دا بنێن تا سیفەتێکی زانستی بدەنێ، کاتێ زانست ئەگۆڕێ و بنەڕەت دەگۆڕێ ئیتر بیردۆزەکانیان یەك دوای یەك دادەڕمێن.

ئەمە بە زۆری لە بازنەی کۆمەڵایەتی و ئابوری و نەفس دا ڕووی دا، ماددیەتی مێژوویی کە بنەڕەتی بیردۆزەکەی لە سەدەی نۆزدەدا لەسەر بەخششی زانست وەستا بوو بە زانستی ناسراو بوو خێرا لە سەدەی دواتر دا بەتایبەت لە دەیەکانی کۆتایی دا بەر چەندین لەرزەی سەخت کەوت، چونکە ئەو بنەڕەتەی لەسەری وەستا بوو بەرەو بادانەوەو کەوتنی هەندێ لایەنی دەچوو. ئەگەر ئەوەی تاقیگە و هەڵسوکەوتی ئەزموونی لەگەڵ مادده و بەرچاویەکان و جەستەکان دا دان بنێن بەوەدا کە بڕیارەکانیان کۆتا نین و ناتوانن بیبڕن سەرەتای ڕێیان بۆ حەقیقەت نەبڕیوە جا ئەو ئەدیب و فەیلەسوفانە لەکوێ کە نە چوونەتە تاقیگە و ئەو دیاردەیان ئەزموون

نەکردووە کە باسی کۆتـایی و چەسـپاوی و بـەردەوامی یاسـاکانیان دەکـات ئـەوە ئـەو بانگەشە بەرچاوە دیالیکتیە بوو کرۆکی شتەکان و یاساکانی گەشەسـەندنی ججیهـانی دەزانی. ئەوانە زۆر لەو زانا ئەزموونیانە لـەخۆبایی تـر بـوون کـە گەڕابوونـەوە بـۆ ئـەو یاسا سروشتیانەی کە گەرمی و جوڵەو تیشك و هەرشتێ دەگرنە دەست کە لە جیهـانی ماددەدا هەیە هەر لە کارەبا و نـاوك و گەردیلـە ئینجـا بینیـان یـەك یاسـایان هەیـە کـە ئەویش هەڵە و پشت گوێ خستنە.

ئەوەتا هیزن برگی خاوەنی بیردۆزەی هەڵەی کۆمەڵایەتی لـە یاسـاکانی سروشـت دا دەڵێت:

دوو ئەزموون لە هەر یاسایەکی زانستی سروشـتی دا بەیـەك ئـەنجامی وا ناگـەن کـە ئەزموون کراو بە وردی پێی دەگات. بەو جۆرە ڕاستیەکان غـروری زانـست دەشـکێنن، سەبارەت بە بانگەشەی ئەو فەیلەسوفانەی زانستیان کردووەتە بنەڕەتی بـیری مـاددی خۆیان ئەوا لە باسێکی تایبەت دا بەرەنگاری دەبینەوە.

*مەسەلەی حەتمیەت:

یاسـای هۆکـارێتی تـەواو بـەردەوام وەك یاسـایەکی سـەرەکی بـواری زانـست بـۆ ماوەیەکی زۆر کارا بوو، ئەو یاسا حەتمیەتەش ئەمڕۆ لە شوێنی دا یاسای نا حەتمیـەت هەیـە. زانـست گەیـشتە یاسـایەك کـە هـیچ ئـەنجامێکی کۆتـایی نیـە و سـەردەمی پاڵدانـەوەی یـەکجارەکی لەسـەر چـەند ڕاسـتیەکی دیـاری کـراو کۆتـایی هـات و بیروباوەڕێکی زاڵ شوێنی گرتەوە کە بەرەبەرە فراوان دەبێ.

بـۆ نموونـە ماددیـەتی دیـالیکتیکی لـە چـەند لایەنێکـەوە بنیـادی خـۆی لەسـەر بنەڕەتەکانی بەخشـشی زانـستی سـەدەی نـۆزدە دامەزرانـد، ئـەو بنەڕەتانـە گـۆڕان و زۆربـەی ئـەو بەخششانە گـۆڕان، بـەردەوام شـوێنکەوتوانی ڕاڤـەی مـاددی بـە زاسـتی

وەسفیان دەكرد، ئەوەش سەبارەت بە ڕاڤەی ماددی دەوترێ دەكرێ سەبارەت بە زۆربەی بیردۆزە فەلسەفی دەروونی و كۆمەڵایەتیەكان بوترێ. زیاتر ئەدەب و هونەرەكان لەسەر ئەو بنەڕەتە گۆڕاوانە سەرپێ كەوتبوون. دیارە ئەو دیاردە ناوكیەش وەرگەڕایەوە بەڕووی ئەو هۆكارێتیەدا كە زانایان لەبارنەی فیزیادا پشتیان پێوە دابوویەوە و فەرزكردنێكی بنەڕەتی لە زانستەكان دا پێكهێنا بوو.

جۆرێ لە پەیوەندیە ناوكیەكان خەریك بوو شوێنی ئەو یاسا حەتمیەی دەگرتەوە كە توشی داكەوتن ببوو، ئەگەری چی خودی پێكهاتەی ماددی-ناوكی بەرەو ئازادی سنوری حەتمیەت تێدەپەڕێنێ، ئیدی چۆن دەبێ ئێمە ژیانی مرۆیی لە شێوە تاكەكەسی و كۆمەڵیەكەیدا ملكەچی جۆرێ لە حەتمیەتی گوێ كەڕ كردوو بكەین. واتای ئەو گۆڕانەش ئەوەیە جۆرێ لە نزیكی نێوان سروشت و ئەودیو سروشت و ئامادەو نائامادە و ڕۆح و ماددەو بەند و ئازادی دەردەكەوێ. بەخششەكانی زانستیش لەگەڵ ڕاستیەكانی ئاینن دا لە جەرگەی بارێك دا بەیەك دەگەن و بەربەستە ماددیەكان دادەڕمێنن و ئازادی دەگاتە لوتكەی تێكەڵی ئەتۆمی. كاتێ مرۆڤ دەبێتە گەورەی جیهان و جێگری خوا لەسەر زەوی دا ئازادانە دەوەستێ تا هەڵسوكەوت بكات بەو سروشتەی كە بۆی گونجاو كراوە لەبری ئەوەی وا هەڵسوكەوتی پێ بكات كە فەلسەفە حەتمیەكانی سەدەی ڕابردوو باسیان دەكرد.

سۆلڤیانێ دەڵێت: زانست گەیشتە قۆناغی مەترسیدار، ئەو قۆناغەی تیایدا ماددی دەگات بە ڕۆحی. ئەمەش لە گونجان و تەبایی و گونجانی مرۆڤ لەگەڵ سروشت دا دەبێ.

زانست لەیەکلاییەوە گۆڕا بۆ ئەگەری. ئەمەش لە چەندین مەسەلەی وەك ماددیەتی جیهان و قبوڵ نەکردنی غەیب یان ئەودیو مادده وەك دەڵێن (جیهان بەتەواوی چەسپاو یەکلای کردەوە جگە لە مادده هیچ شتێ نیە لە جیهان دا جیهانی غەیب و ڕۆژی دوایی، ناکرێ ئەوانە بوونیان هەبێ کاتێ هیچ شتێ جگە لە مادده نەبێ) ئەم ڕایە شکستی خوارد و زانست ئاشکرای کرد جیهانێکی شاراوە هەیە کە شتەکانی بۆ دەچن و لێوە دێن دوای ئەوەی بیردۆزەی مادده و وزە شکستی خوارد و ئەوە چەسپ مادده دەگۆڕێ بۆ وزە و وزەش دەگۆڕێ بۆ مادده.

*مەسەلەی بێلایەنی و لایەنگیری زانست:

لە ساڵانی کۆتایی دا ئەو مەسەلەیە چارەسەر کرا کاتێ لایەنگری زانست ئاشکرا کرا، جا ئەو زانستەی کە ڕۆژئاوا پێشکەشی دەکات زانستێکی ڕۆژئاواییە کە لە چوارچێوەی چەمکی سەرمایەداری و ئایدۆلۆجیای لیبرالی دا دەجولێتەوە. هەروەها زانستە کۆمەلایەتیە ڕۆژئاواییەکان هەوڵیان دا چەند چەمکێ بسەپێنن کە خزمەت بە سەرمایەداری و قەڵەمڕەوی داگیرکاری بکەن، هەروەها زانستی کۆمەلایەتیفرۆیدی و بیردۆزەی داروینیان بەکاردەهێنا لەپێناو ئەو ئامانجەدا. هەروەها بیردۆزەی ڕەگەزەکان کە ڕۆژئاوا دەیویست بڵێ چەند ڕەگەزێ گەورەو چەند ڕەگەزێ ژێر دەستە دەبن، هەروەها باسی بانگەشەی ڕەگەزی سپی ژیارساز ز دەست ڕۆیی بەسەر ئەو ناوچانەدا کە کۆگای کەرەستەی خاون. باسی چەمکی هەڵسوتی دوو ڕەنگە بۆ قۆستنەوەی دڕندانەی بیردۆزەکانی داروین و جۆینیۆ و کەسانی تر.

هەروەها ئەوەی بە زانستی ئەنسرۆپۆلۆجیا یان زانستی مرۆڤ ناو دەبرێ لەسەر بنەمای خزمەت بە قەڵەمڕەوی بیانی دانرا. هەندێ شارەزای داگیرکەر ڕۆڵی مێژوویان هەبوو لە ئاراستەی قۆرخکاری گەلانی جیهانی ئیسلامی دا، ئەمەش لەژێر دروشمی

پێشکەوتن و گرتنەبەری مەسەلەی مرۆڤی بەزیو. هەروەها لێکۆڵەران ئاماژە دەدەن بە خودی مێژووی زانست کە ئەفسانەی بێلایەنی ناهێڵێ، چونکە ڕاستی زانستی ڕاستیەکی ڕەها نیە بەڵکو لەسەر چەند ئەگەرێکی گۆڕاو و زانیاریەکی دەستکاری کراو وەستاوە. ئەو ئەگەرە زانستیانەش پەیوەندییان هەیە بە چەند سەرەتایەکی دیاری کراوی کۆمەڵایەتی و سەرەتایەکی گۆڕاوەوە، لە نێوەندی جەنگی جیهانی دووەم دا بیانوویان دەهێنایەوە بۆ پیشەی کۆمەڵایەتی زانست، ئیدی زانایانی فیزیا (زانستە سروشتیەکان) دەبینین بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ پەیوەست بوون بە باسی خۆ پڕ چەك کردن و پرۆژەی تەقینەوەی ئەتۆمی لە ئەمریکا و تەقاندنەوەی لە هێرۆشیما و ناکازاکی و کە بەڵگەی بێلایەنی زانست بوو، هەروەها پەیوەندی لێکۆڵینەوە زانستیەکانی ناو وڵاتانی ڕۆژئاوا بە دامەزراوە پیشەسازیەکانەوە، خودی سەرەتاییەکانی لێکۆڵینەوەی زانستی تا ئاستێکی بەرچاو لەلایەن دامەزراوە پیشەسازیەکانەوە دیاری دەکران، جا دەستکەوتی دارایی بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ پەیوەست بوو بە ئەولەویاتی لێکۆڵینەوەوە. پێویستی کۆمەڵگە جڵەوی بەکارخستنی زانستی لەدەست بوو. ئەوەش ئەولەویاتی لێکۆڵینەوەی دادەنا، ئەگەر ئەمە لە ڕۆژئاوا دا بوو بێ ئەوا لە ڕوسیا دا زیاتر شوێنکەوتەی مەزهەبی مارکسی و خزمەتی ئەو ڕەوتە بوو.

دەبینین مارکسیەکان هێرشیان دەبردە سەر زانستە کۆمەڵایەتیەکان و زانستی دەروونی ڕۆژئاوایی و بەزانستی سەرمایەدارییان دادەنان. سەبارەت بە بیردۆزە مارکسیەکانیش هەمان شت بە پێچەوانەوە ڕوو دەدات. دەردەکەوێت هەردوو ڕێبازەکە لەسەر کارێکی سەربەخۆ نەوەستاون بەڵکو لە خزمەتی ئامانجێکدان، هەروەها ڕێبازی زانستە ئەزموونیەکانیش خزمەت بە ئامانجی شیوعیەت دەکات زانستیش لایەنگرە. ئەو کاتە تێپەڕبوو کە بە بیردۆزە فەلسەفیەکان دەوترا زانست و ئەوەش پەیوەندی بە

مرۆڤەوە هەبوو پێی دەوترا زانست بەو واتایەی ملکەچی زانستە، ئەوەش دەخاتە ڕوو کە زانستە مرۆییەکان ناکرێ ملکەچی ڕێبازەکانی ماددە بن.

باسی هەشتەم

(دارمانی بیردۆزەکان)

گۆڕانکاریەکانی کۆمەڵگە و ژیارە ڕۆژئاواییەکان دارمانی چەندین بیردۆزەی ئابوری‌و کۆمەڵایەتی و سیاسییان ڕایگەیاند بیری ڕۆژئاوایی بۆ بنیادی کۆمەڵگەی خۆی دایمەزراندبوون و دیویست ئەو بیردۆزانەش بەسەر کۆمەڵگەی ئیسلامی دا بسەپێنێ.

بیردۆزەی داروین لە کۆنگرەی نێودەوڵەتی ئیعجازی پزیشکی لە قورئان و چەندین کۆنگرەی تردا کە زانایانی بیۆلۆجیا دەیانبەستن بە بەڵگەی زانستی دارماو زانایان کەموکورتی بنەڕەتی بیردۆزەکە و بوونی ئەوەی پێی دەوترێ ئەڵقەی نا ئامادە کە داروین لە ئەگەرە هەڵەکەی دا سەبارەت بە سەرهەڵدانی مرۆڤ لە مەیمونەوە نەیتوانی ئاشکرای بکات هەموو ئەوانەیان خستنەڕوو.

لە ساڵانی کۆتایی دا دوو بیردۆزەی سەرمایەداری و ئیشتراکیەتیش دارمان و هاواری ڕۆژئاوا بەرزبوویەوە بۆ داوای نیزامێکی نوێی ئابووری دوای ئەوەی نیزامی ئەوکات خراپ و گەندەڵ دەرچوو، هەروەها بیردۆزە خوێنراوەکانی زانستە کۆمەڵایەتیەکانیش دارمان و دەرکەوت فەلسەفەی ساختەن و بنەڕەتەکانیان زادەی تلموودن، چ لە بواری ئەخلاق یان دەروون یان کۆمەڵایەتی دا.

هەروەها لە ئاسۆی کۆمەڵگە ئیسلامیەکان دا بیردۆزەی هەرێمچێتی و نەتەوایەتی ڕۆژئاوایی دارما و دەرکەوت تەنها پیلانێکە بۆ لەناوبردنی یەکبوونی کۆکەرەوەی ئیسلامی تا داری خۆیان بچێنن. بیردۆزەی داروین کە سەرچاوەیەك بوو بۆ بیری ماددی ساختەی خۆی ئاشکرا کرد، زانست و دۆزینەوەو هەڵکۆڵراوەکانی ئێسك و پروسکەکان بیردۆزەی پەیوەندی نێوان مرۆڤ و مەیموونیان تێکشکاند و ئێسکەکان

سەربەخۆیی هەر ڕەگەزێکیان نیشان دەدا کە خوای گەورە دروستی کردون. مرۆڤ هەر لە یەکەم ڕۆژەوە ڕێك وەستاو بەسەر زەوی دا چووە.

هەروەها بیردۆزەی داروین سەبارەت بە گەشە و نەشونما داڕما، ئەو بیردۆزەی دەیوت بنەڕەتی ژیان کوتلەیەکی هیلامی بووە کە لە دەریاوە هاتووە، لێکۆڵینەوەکان بە بەڵگەی زانستی هەڵەی ئەو بیردۆزەیان سەلماند کە بەردەوام بۆ دەیان ساڵ زاڵ بوو بەسەر بیری جیهان دا.

بیردۆزەی داروینی دەرفەتی نەدەدا بەو ویستە ئازادەی کە لامارك باسی دەکرد، بۆیە جولەکە پشتگیرییان کرد و بۆ سەپاندنی جەبریەت کە بیری ئەوانی دەنواند کەوتنە بڵاوکردنەوەی، فرۆیدی دەرفەتی نەدەدا بە ویستی پێشکەوتنی مرۆیی کە کەسانی تر دەیانوت، بۆیە جولەکە پشتگیری ئەمەش بوون بۆ سەپاندنی چەمکی فرۆید سەبارەت بە جنس تا بیسەپێنن بەسەر دەروون ناسی دا. مارکسیەت دەرفەتی نەدەدا بەو پێناوانەی تر کە جڵەوی ڕێڕەوی مێژوویان لە دەستە، بۆیە جولەکە بۆ سەپاندنی ڕاڤەی ماددیان پشتگیرییان کرد، دەریشکەوت بە تەنها جنس سەرچاوەی هەڵسوکەوتە مرۆییەکان نیە و چەند پێناوێکی تریش هەن.

ئینجا تەقینەوەی ناوکی هات وەك هەڵەی بیردۆزە مادیەکان کە نکوڵیان لە غەیب دەکرد، چونکە ئەوەی زانستی ئەزموونی ئەمڕۆ دەیڵێت ئەوەیە کە جیا لە جیهانی بینراو جیهانێکی تر هەیە کە پەیوەندی هەیە بەم جیهانەی ئێمەوە.

هەروەها خراپی بیرۆکەی گەشەسەندن ڕەها دەردەکەوێت کە چەمك و واتای خۆی لە بیردۆزەکانی داروین و سبنسەر و وتەی گۆڕانی ڕەهای هیگلەوە وەرگرتبوو و کە دوای بیردۆزەی چەسپاندنی ڕەهای ئەرستۆ هیگل گۆڕانی ڕەهای هێنا، هەردووکیشیان جیان لە چەمکی ئیسلامی کە چەسپاو و گۆڕانەکان پێکەوە کۆدەکاتەوە.

بیردۆزەی داروین کە تا ئێستاش لە خوێندنگە و زانکۆکان دا دەخوێنرێ خراپی و ناتەواویەکەی دوای ئەوە دەرکەوت کە تاقیکردنەوە و هەلکۆڵینەکان ئەوەیان سەلماند هیچ پەیوەندیەك نیە لەنێوان ڕەگەزی مرۆیی و ڕەگەزە ئاژەڵیەکان دا و پەیوەندی هاوبەشی نێوان دوو ڕەگەز نیە. دکتۆر ڕۆنالد جۆنسۆن مامۆستای زانستەکانی ڕەگەزە مرۆییەکان لە ساڵی ١٩٧٤ ڕیگەیاند ئێستا زانایان دەتوانن دوای کۆمەڵێ لێکۆڵینەوە و تاقیکردنەوەی چەندین ساڵە بڵێن بە ڕێژەی ٩،٩٩ مرۆڤ لەسەر دوو قاچی بەڕێکی چووە هەر لەو کاتەوەی لەسەر زەوی بووە، واتە مێژووە مرۆییەکەی هەر لە زیاتر لە سێ ملیۆن ساڵ لەمەوبەر. هەروەها چەند ئێسکێ دۆزرانەوە کە دەگەڕێنەوە بۆ پێنج ملیۆن ساڵ لەمەوبەر، هەموو ئەمانەش ئاماژە بەوە دەدەن مرۆڤی کۆن ڕێك وەستاوە هەر لە سێ ملیۆن ساڵ لەمەوبەرەوە، جان بیفتۆی زانای فەرەنسی و سەرۆکی کۆمەڵەی زانستی فەرەنسی دوای ئەوەی نزیکەی نیو سەدە لێکۆڵینەوەی لەسەر بنەڕەتی مرۆڤ ئەنجام دا وتی: مرۆڤ هیچ پەیوەندیەکی نیە بە هاوڕەگەزی لەگەڵ مەیموون و هەموو لێکچووەکانی نێوان مەیموون و مرۆڤ بەشی ئەوە نین بوونی یەك بنەڕەت بۆ مرۆڤ و مەیموون بچەسپێنن. بۆیە ئەو ئەگەرە بەرپەرچ دەداتەوە چونکە بڕوای وایە مرۆڤ لەسەر زەوی دا بەڕێکەوت دەرنەکەوتووە، بەڵکو کۆتا ئامانجە بۆ ڕێکخستنی بوون، بۆیە بە تەواوترین شێوە هاتووە...... هتد.

دکتۆر موحەممەد ئەحمەد مسیر دەڵێت: بیردۆزەی گەشەسەندن لەسەر ئەو یاسای هەڵبژاردنە سروشتیە وەستاوە کە دەڵێت ژیان هەروا و بەڕێکەوت سەریهەڵداوە (داروین) بانگەشەی بەڕێککەوتیش لەسەرهەڵدانی ژیان دا وتەیەکە زانست لێی دوورە و ڕاستیەکانی بوون نکوڵی لێ دەکەن، چونکە گەر بڕوانیتە ئاسمان و زەوی و ئاژەڵ و

باڵندە و دەریا و بەرهەم و کشتوکاڵ هێندە بەسە تا ئەو درۆیە تێکبشکێم ﴿ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ وَأَنَّ مَا يَدْعُونَ مِن دُونِهِ هُوَ الْبَاطِلُ وَأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْعَلِيُّ الْكَبِيرُ﴾ ئەگەریش مرۆڤ تەنها ڕەگەزی ماددی بوایە بە فەرمانی خوا ڕۆحی تیا نەبوایە ئەی چۆن ناتوانن یەك شانەی زیندوو ئامادە بکەن سەرەڕای ئەوەی دەزانن چۆن ڕەگەزە کیمیاییەکەی پێکدێ.

زانایان ئەوەیان ئاشکرا کردووە بیردۆزەی گەشە و نەشونما لەڕووی زانستیەوە نەچەسپاوە و هیچ ڕێگەیەکیش نیە سەلماندنی بە بەڵگە، ئەوانەش نەیاری بیردۆزەکەی داروین و بیردۆزەی فرۆیدن تیشکیان لەسەر نیە هەرچەندە زانایانێکی دیاری ئەو بوارەن. گراهام کانون مامۆستای وانەی ئاژەڵ سەبارەت بە داروین دەڵێت: سەرکەوتوویی کتێبی (أصل الأنواع) (بنەڕەتی شێوەکان) لەو هەڵخەڵەتاندنەدا بوون کە بەرووی دەروونی جەماوەردا کردیەوە و کتێبی تەواوی داهێنراوێکی گرنگی پێدراو بێ بەهۆی ئەوەی نادیار و ناڕوونە.

دکتۆر مۆریس بۆکای مەسەلەی دروست بوونی مرۆڤ لە نێوان مەسیحیەت و ئیسلام دا دەخاتە ڕوو و دەڵێت ڕۆژئاوا سەبارەت بە بنەڕەتی مرۆڤ زانیاری خۆی لە ڕێنماییەکانی ئینجیلەوە وەرگرتووە لە کاتێك دا لە جیهانی ئیسلامی دا دەبینین قورئان هیچی لەوە نەسڕیوەتەوە کە لە سێ کتێبە ئاسمانیەکەدا هاتووە بەڵکو ڕێنمایی تایبەت بە خودی مرۆڤی بۆ زیاد کردوون کە لە کتێبە ئاسمانیەکانی تردا نین، کاتێ پێشڕەوی زانستی دەستی پێکرد مرۆڤ پشتی بەست بەو زانیاریانەی کە لە تەورات و ئینجیل دا باس کراون بەڵام تەنها بەوەی ئەمڕۆ پێی دەڵێن بیرکردنەوەی زانستی یان تەنانەت بنەما یەکەمینەکانی دەبینین مرۆڤ گومان دروست دەکات. لێرەوە

دەبینین ئەوانەی لەو سەردەمەدا بە فەیلەسوفان ناسراون بێ دوو دڵی چەند بیردۆزەیەك دادەنێنن کە لەسەر چەند بنەمایەکی لاواز وەستاون. لە ڕۆژئاوادا بۆ یەکەمجار نەگونجانێ لەنێوان دەقی ناو ئینجیل سەبارەت بە چەسپان و گەشەسەندنی جۆرەکان لە ماوە جیاجیاکان دا دەرکەوت، لەوانەش مۆفۆن لە فەرەنسا و لامارك بە بیردۆزەی گۆڕان (سەرەتاکانی سەدەی نۆزدە) بەڵام لە هەموو گرنگتر داروین بوو کە لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەهەم لە بەریتانیا دەرکەوت و لە کتێبەکەی دا (بنەڕەتی جۆرەکان) کە بە گورزێ دادەنرێ بەرامبەر بە ئینجیل و بەڕای من ئەمەش ئۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە ڕای شوێنکەوتەکانی گەورە تر بوو لە نوسینەکانی خودی کاتێبەکە، چونکە خودی داروین لە باس و شرۆڤەی باری گۆڕانی جۆرێ بۆ جۆرێ سەرکەوتوو نەبوو خۆشی دانی ناوە بەوەدا.

بیردۆزەی داروین کە ئەمڕۆ بنەڕەتە چەسپاو و بەهێزە جیهانیەکان هەڵیدەوەشێننەوە خۆی لەخۆی دا زیاد لەوەی کە زانستی پێ تێڕامانی فەلسەفی بوو، جا لە کتێبەکەم دا (بنەڕەتی مرۆڤ کامەیە) وەڵامی زانست و کتێبە پیرۆزەکان، کەموکورتیەکانی بیردۆزەی داروین و شوێنکەوتەکانیم ڕوون کردووەتەوە سەبارەت بە بیردۆزەی گەشەسەندن. هەر لە سەرەتای کارمەوە بۆ لێکۆڵینەوەی پزیشکی ۱۹۷۰ من لە نزیکەوە چاوم لەسەر هەر پێشکەوتنێکی زانستی بوو سەبارەت بە بنەڕەتی مرۆڤ، چونکە مرۆڤ بۆ بابەتێ کە بیەوێ بڕیاری لەسەر بدات پێویستی بە ڕێژەیەکی زۆر زانیاری هەیە، گەردوون زانەکانیش ئەوەیان پێیە. لە دیارترین تایبەتمەندانی ئەو بوارە بریتی بوون لە پرۆفیسۆر ب.جراس لە فەرەنسا ئەمڕۆش بیرێ زانیاری نوێی بەبایەخمان لا هەن کە لەسەر بیۆلۆجیای حەتمیەت و بیۆلۆجیای جوزئی وەستاون،

بەڵام بەداخەوە دەبینین هەندێ زانا بیردۆزەکانی خۆیان تەنها لەسەر بەڵگەی زانستی دادەنێن کەچی لە ڕاستی دا پێچەوانەی فەلسەفە تایبەتیەکەی خۆیانە.

هەڵەیە داروین و بیردۆزەکەی لەگەڵ بیردۆزەی گەشەسەندن بەگشتی پەیوەست بکەیت، چونکە جار هەیە کەسێ گەشەسەندن لە جیهانی ئاژەڵی دا قبوڵ دەکات بەڵام ئێمە لایەنەکانی تری بیردۆزەی کۆن و نوێی داروین بەرپەرچ دەدەینەوە. بەڵام پێویستە چی زانیاری لای زانایانی پەرەسەندن هاتووە بەرپەرچی نەدەینەوە، چونکە چەند ڕاستیەك هەن کە هیچ کەسێکی زانستخواز بۆی نیە بەرپەرچیان بداتەوە، بەڕاستی بە درێژایی سەردەمەکان گۆڕانێ بەسەر شێوەی مرۆییدا هاتووە بەڵام هەموویان لەگەڵ چەمکی دروست کردنی مرۆڤ دا کە لە سێ کتێبە ئاسمانیەکەدا هاتووە ناتەبا نین بەڵکو بە پێچەوانەوە قورئان ئەوەی باس کردووە و ناکرێ بۆ هەر بەڵگەیەکی زانستی ملە جیرێ بکرێ لەسەر ئەوەی خوا سەبارەت لە دروست کردن فەرموویەتی بەجۆرێ هەروایی یان بەڕێکەوت لە ژیان دا نیە و هیچ پەرەسەندنێ لە جیهانی ئاژەڵی دا نیە.

سەبارەت بە تەمەنی زەوی کە چوار ملیۆن و نیو ساڵە و تەمەنی مرۆڤیش یەك ملیۆن ساڵە (ئینجیلی لۆقا دەڵێت سەید مەسیح دوای شەست و حەوت نەوە دوای گەورەمان ئادەم (علیه السلام) هاتووە ئەوەش ئەمڕۆ دانی پێدا نەنراوە).

زانایانی بیۆلۆجیا دەڵێن پێش پێنج ملیۆن ساڵ لەمەوبەر زیندەوەری زیندوو دەرکەوتوون، مرۆڤی (جاوە)ش دەرکەوتووە کە ئاگری بەکارهێناوە و مەزەندەی پێنج سەد بۆ سەد و پەنجا هەزار ساڵ لەمەوبەری بۆ کراوە. ئەو گۆڕانەی لە ماوەی سەدەکان دا بەسەر ڕەگەزی مرۆییدا هاتووە بە واتای تەواو جوانی و دروستی

پێکهاتەی ڕەگەزەکان نازانێ، بەڵکو لێکۆڵینەوەی پەرەسەندن لە جیهانی ئاژەڵی دا چی فێربوون دەکرێ بە گۆڕانی زیندەوەری هەروایی کۆرپەلەکان ڕاڤەی بکەین.

بە پێداچوونەوەی هەموو ڕاستیە زانستیەکان دەبینین:

– بیرۆکەی خوای گەورەی دروستکەر کە ڕاڤەی دروست و پڕاوپڕمان پێ دەبەخشێ و لەگەڵ مەنتیق دا دەگونجێ وەك لە سێ کتێبەکە ئاسمانیەکان دا هاتووەو جیهانی مەوزوعیش دەبێ ئەو ڕێنماییانە قبوڵ بکات، ئێمەش بەشی تایبەت بە دروست بوونی مرۆڤ لە ئینجیل قبوڵ دەکەین. سەبارەت بە قورئان ئەوا من زۆر کاریگەر بووم بەو زانیاریانەی لەسەر مرۆڤ و بنەڕەتی مرۆڤ هاتوون. لە سورەتی ئەنبیا دا هاتووە ﴿أَوَلَمْ يَرَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقاً فَفَتَقْنَاهُمَا وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاء كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ أَفَلَا يُؤْمِنُونَ﴾. کێ هەیە ئەمڕۆ نەزانن بنەڕەتی ژیان لە دەریاوە دەستی پێکردووە.

– قورئان ئاماژەی داوە بە گەشەسەندنی زانستی کۆرپەلە لە قۆناغی شێوە پێدانی مرۆڤ ﴿وَلَقَدْ خَلَقْنَاكُمْ ثُمَّ صَوَّرْنَاكُمْ ثُمَّ قُلْنَا لِلْمَلآئِكَةِ اسْجُدُواْ لآدَمَ فَسَجَدُوا﴾ (سورة الأعراف) ﴿الَّذِي خَلَقَكَ فَسَوَّاكَ فَعَدَلَكَ﴾ (سورة الأنفطار) ﴿ لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ﴾ (سورة التين).

لێرەوە دەگەڕێمەوە بۆ وشەی (ماوەکان) وەك لە سورەتی نوح دا هاتووە و پێموایە بەوردی شیکاری قۆناغە جیاجیاکانی ئەو بوارە دەکات کە لێکۆڵەرانی زانستی کۆرپەلە دەیزانن.

لە سورەتی دەهردا هاتووە ﴿نحنُ خَلَقْنَاهُمْ وَشَدَدْنَا أَسْرَهُمْ وَإِذَا شِئْنَا بَدَّلْنَا أَمْثَالَهُمْ تَبْدِيلاً﴾ لە سورەتی ئەنعامیش دا هاتووە ﴿إِن يَشَأْ يُذْهِبْكُمْ وَيَسْتَخْلِفْ مِن بَعْدِكُم مَّا يَشَاءُ كَمَا أَنشَأَكُم مِّن ذُرِّيَّةِ قَوْمٍ آخَرِينَ﴾

ئەم دوو وێنەیە جەخت لەوە دەکەنەوە هەندێ کۆمەڵ نەماون و بەویستی خوا هەندێکی تر شوێنیان گرتوونەتەوە. ئیدی چی بەڵگەیەکی گەورەتر لەسەر گەورەیی خوا و مەجازی قورئانی و گەورەیی لە هەموو کات و شوێنێك دا؟!!.

باسی نۆیەم

(بیری ڕۆژئـاوا : لە زانستەوە بۆ فەلسەفە)

لێکۆڵەران جیاوازی دەکەن لە نێوان زانست و فەلسەفەدا، چەمکی زانست کورت بووەتەوە کە زانستی ئەزموونی پەیوەست بە سروشت و بیرکاری و گەردون و شتانێکی تردا، سەبارەت بە بەخششەکانی عەقڵی ڕۆژئـاوا لە بـواری زانستە مرۆیـی و کۆمەڵایەتیەکان دا ئەوا ناو نراوە فەلسەفە یان زانستە فەلسەفیەکان ئەمەش بـەلادان و زێدەڕۆیی ناونراوە چونکە پەیوەندی هەیە بە زانست و بیردۆزە زانستیەکانەوە، لەسەر بنەمای ڕێبازی زانستی لە لێکۆڵینەوەدا دامەزراوە.

بەڵام کاتێ ئـەو فەلسـەفانە وەرگـێڕدران و گوازرانـەوە بـۆ ئاسۆی بـیری ئیسلامی وەرگێڕەکانی بانگەشـەی ئـەوەیان دەکـرد ئەوانـە زانسـتن و سیفەتی زانستیان هەیـە لەڕووی ئەو قسە سەر شـێوێنەرەوە کـە دەڵێـت ئەوانـە ڕاسـتین و پێداچوونەوە قبـوڵ ناکەن، ئەمە ئەو مەترسیە گەورە بوو کە ماوەیەکی زۆر ئوممەتمان پێی لەخشتە برا تا ئەوەی قوڵایی جیاوازی نێوان زانست و فەلسەفەیان بۆ ئاشکرا بوو و دەرکـەوت نـاکرێ زانستە مرۆییەکان ملکەچی پێـوەری زانسـتە ماددیـەکان بـبن، دیـارە جولەکـە لـە دوا دەیـەکان دا هـەڵگری ئـاڵای زانسـتە کۆمەڵایـەتی و مرۆیـی و ئەنـسرۆپۆلۆجیەکان و چەندێکی تر بوون و پەیوەستیان کردبوون بە بیردۆزەی داروینەوە لەپێناو بـەدیهێنانی ئامانجی خۆیان کە بانگەشەی ئاژەڵبوونی مرۆڤ بوو، لـەو ڕوانگـەوە توانیـان بـیردۆزەی ئاژەڵبوونی مرۆڤی مارکسی لـەڕووی خۆراکـەوەو بـیردۆزەی ئـاژەڵبوونی مرۆڤـی فرۆیـد لەڕووی ئارەزوو و غەریزەکانەوە بچەسپێنن.

بـەڵام هـەموو ئەمانـە دواتـر ئاشـکرا بـوون وەگ چـۆن دیـدی ناتـەواوی لـە خـودی زانستەکان و فەلسەفەکانیش دا دەرکەوت. زانایانیش کۆمـەڵێ ڕاسـتی زۆریـان ئاشـکرا

کردن که زانست و فەلسەفەکانیان بەرەو پێداچوونەوە پاشەکشە لە خۆگەورە زانی و بانگەشەی نا بەرچاوی خۆیان بانگکردن، هەرچیەك پەیوەست بوو بە چەمکی پەرەسەندنی ڕەها و ڕێژە و جەبریەت و حەتمیەت و عەقڵانیەت و ماددیگەری و ڕاڤەی ماددی و بزاڤی بەردەوام و هەڵەکانی دیکارت لە جیاکردنەوەی زانستە عەقڵی و ئەزموونیەکان و جیاکاری فرۆید لەنێوان عەقڵ و جەستە و نێوان زانستە بیۆلۆجی و سایکۆلۆجیەکان هەموو ئەمانە ملکەچی ڕاستیەکان بوون.

ئەمڕۆ دەرکەوت کە زانست تەنها مەعریفەیەکی جوزئیمان پێ دەبەخشێ سەبارەت بە ڕاستی، بەرامبەر بەمە بەشەکانی تری حەقیقەت کەرتێکی تری مەعریفە پێشکەشمان دەکات کە بیرمان ناچێت ئەوە ئایینە. لە کۆمەڵێ نوسەر و ئەدیب و بیریار و فەیلەسوف هاودەم بە هەڵچوونی زانست و خۆگەورە زانینی دەرکەوت کە لە بەخشش و بنەماکانی زانستەوە یاسایەکیان دانا لەسەر ئەوە فەلسەفەی خۆیان دامەزراند تا مۆرکی زانستی پێ بدەن. ئەوە بوو بیردۆزە جیاجیاکانی بواری کۆمەڵایەتی و دەروون و ئابووریان پێشکەش کردن، بەڵام ماددیگەری مێژوویی خێرا لەو سەدەدا کەوتە بەر چەند لەرزەیەکی توند و ئەو بنەڕەتەی لەسەری دەڕوا بەرەو لاربوونەوە و کەوتن دەچوو.

ئەو مەزهەبە ماددیەی فەلسەفە هاوچەرخەکان لەسەری دامەزران بەر پێکرانێکی گەورە کەوت بەهۆی ئەوەی زانست چەند شتێکی ناماددی دۆزینەوە کە دەبنە وزە و وزەش دەبوو بە ماددە، دواتر هەموو ئەو فەلسەفانەی لەسەر ئەو بنەما ماددیگەریە وەستابوون دەرکەوتن.

عیمادەدین خەلیل سەبارەت بە قسەکردنی لەسەر کتێبەکەی سولڤیان دەڵێت فەلسەفە و ئەدەب پایەی خۆی لەسەر زانست دانا و پێشتر دیلی بیروباوەڕ بوو، مەترسیدارترین هەڵە لەسەر ئەو ئەگەرە وەستاوە هەرچیەك زانست نایزانێ یان لێی

بێئاگایە بە هیچ جۆرێ بوونی نیە و هەڵوێستێکە تا ئێستا زۆریەی بانگەشەکەرانی زانستگەری لە وڵاتان دا لەسەر ئەوە دەڕۆن، ئەوانەی ئەرکی ڕاگەیاندنی جەنگی دژ بە غەیبیان لە ئەستۆی خۆیان گرتووە بۆ ئەوەی بزانن شوێنە کۆتاکانی ڕێکردەی زانست ئەو ڕاستیەی ئاشکرا کردووە خودی ماددە لە پێکهاتەی دا دیدێکی غەیبی لەخۆگرتووە.

مەترسیدارترین شتی فەلسەفەی ڕۆژئاوایی پەیوەستە بە ڕێبازی ژیان و کۆمەڵگەکان و مەسەلەی مرۆڤ و عەقڵ و جیاکردنەوەی ئاین لە دەوڵەت. بیردۆزەکەی داروین لە بنەڕەت دا سەرچاوەی بیری ڕۆژئاوایی بوو و بیرۆکەیەکیش بوو شکست و دارمانەکەی چەسپاوە، بەڵام بنەڕەتەکانی ئەم بیرە لەسەر ئەم بنەڕەتانە دامەزران:

١- چەمکی ماددی مرۆڤ (چەمکێ کە دواتر گەشەی سەند بۆ ڕوانین بۆ مرۆڤ وەك ئاژەڵێکی قسەکەری ملکەچی دوو ئارەزووی خواردن و جنس.

٢- چەمکی پەرەسەندنی ڕەها کە پێی وایە سەردەمی ئێستا زیاتر لە سەردەمی پێشوو گەشە دەکات.

٣- ڕێژەی ئەخلاق و پەیوەندی بە دۆخەکانەوە و گۆڕانی لەگەڵ گۆڕانی بارەکاندا.

٤- جیا بوونەوەی ڕەها لە دیدی خوایی و جێگرتنەوەی چەمکی سروشت لەبری وتەی خواو ئیمان بە ئەزەلیەتی ماددە و مانەوەی نەمری نیزامی بوون بەبێ کۆتایەك.

٥- ڕاڤەی ماددی بۆ مێژوو کە دابەشکاریەکی هاوبەشی نێوان ئایدۆلۆجیاکانە.

دەرکەوتنی بیردۆزەی مارکسی لە ئەنجامی ئەو زێدەڕۆییەی کە کۆمەڵگاکان لە دەسەڵاتداری بیردۆزەی سەرمایەداری دا توشی بیوون.

نامە و لێکۆڵینەوەکانی فەیلەسوفان کەم و کورت و ناتەواو بوو (بەڵکو لێکۆڵینەوەی زانایان خۆی لە بیردۆزەی ناتەواوی داروین دا دەبینێتەوە) سەبارەت بە دیکارت ئەوا هەڵە بنەڕەتیەکەی ئەوەیە بەشەکان شوێنی ڕاستیەکان دەگرنەوە، لەو ئامانجەدا

بیرەکـان ملکەچـی بـەها ڕاسـتیەکان دەبـن. هەڵـەی مـاوەڕائی دیکـارت ئـەوە بـوو لـە بیروباوەڕی دا پێی وابوو چالاکی ئەندێشە لەگەڵ یاساکانی جیهـان دا دەگونجێ لەبـەر وتەکـەی ڕۆبـیر ئـەدۆن کـە دەڵێـت: دیکـارت کاریگەریـەکی گـەورەی لـە عەقڵیـەتی هەمووماں دا جێهێشتووە و مەترسیدارترین کاریگەریشی ئەوەیە کە من بە هەڵەی میتـا فیزیقی یان هەڵەی ئەخلاقی ناو دەبەم کە بە جۆرێك داماڵینی ئیمان و دەست گرتنەوە لە داهێنانە لە ئەنجامی کەوتنە ناو خەیاڵی هەڵخەڵەتێنەری ئەو وروژاندنە عەقڵیەوە.

هەروەها ئۆگەست کۆنت لە یاسای قۆناغەکان دا (ئایینی میتـا فیزیقـی– وەزعـی) هەڵەی کردووە چونکە قۆناغی ئایینی بـە قۆنـاغی خورافـە دانـاوە و لەبـەردەم دیـاردە سروشـتیەکان دا سەرسـام وەسـتاوە و دیـاردەی هـەورە بروسـکە و هـەورە گرمـە بـە دەنگی خواوەندەکان وەسـف دەکـات کاتـێ خواوەنـدەکان لـە ململانـێ و تورەییـدان. یەکێ لە هەڵـەکانی ئەوەیـە ئیـسلام بانگـەوازێکی قۆناغیـە کـە ڕۆڵـی خـۆی بیینیـوە و کۆتـایی هـاتووە. ئۆگەسـت کۆنـت عـەقڵی تـەواو نـەبووە و هـەوڵی داوە لـە ڕووبـاری (سین)دا خۆی بخنکێنێ.

ئـەوەی جێـی سەرسـوڕمانە نوسـینەکانی ئۆگەسـت کـۆن بـۆ دژایـەتی کاسـۆلیکی لەلایەن شوێنکەوتووانیەوە بۆ دژایەتی ئیـسلام بـەکار هـات لـەکاتێك دا جیـاوازی قـوڵ لەنێوان ڕێبازی مەسیحیەتی ڕۆژئاواو چەمك و واتاکانی ئیسلام دا لە بـوار جیاجیاکـانی بیرو ژیان و کۆمەڵایەتی دا بەدیدەکرێت.

سەبارەت بە نیتسە ئەوا فەلسەفەکەی لەسەر بنەمای کینـە و ڕق لێبـوون وەسـتاوە وەك بنەڕەتێك بۆ بنیادنانی سـۆپەرمان یـان مرۆڤـی بـاڵا، بـۆ ئـەوەی بگەینـە دروسـت کردنی مرۆڤی باڵا دەبێ هـەموو شـتێ کـاول و وێـران بکـەین، بـۆ ئـەوەی ئـەو دروسـت کراوە نوێیەی دەمانەوێ دروستی بکەین، بـەڵام چـۆن دەکـرێ بـەبێ ڕق و کینـە شـتێ لەناوببەین، بۆیە دەبێ سەرەتا ڕق و کینەمان هەبێ تا ئـەوە پاڵنـەرمان بـێ بـۆ وێـران

کردن. نیتشه پێی وایه چاکه و لەخوا ترسان و خۆشەویستی ڕەوشتی کەسە لاوازەکانە. نیتشه نزیکەی بیست ساڵ لە شێتیەکەی دا بوو کە خەریك بوو دەچەسپا، چونکە لە ماوەی کۆتایی سلفس دا کە نەخۆشیەك بوو توشی بوو جەستەی نەدەوەستا، بەڵکو هۆشی مراند و بێ بەرگ و بێ دەنگ مرد و کەس باسی نەدەکرد. بەڵام دوای مردنی جولەکە کەوتە زیندووکردنەوەی فەلسەفە وێرانەکەی.

*بیردۆزەی ماددیەتی جەدەلی:

مەترسیدارترین شتی بیردۆزەی ماددیەتی جەدەلی (دیالیکتیك) ئەوە بوو کە هیگل خستیە ڕوو و مارکس بیردۆزەکەی خۆی لەسەر بنیاد نا کە بیردۆزەی میتا فیزیقی هەڵدەوەشێنێتەوە (داننانی میتا فیزقیی بە بوونی غەیب دا) بەڵام ئەم پێی وایە سروشت لەباری گۆڕانی بەردەوام و نوێگەری نەوەستاوە و پەرەسەندنی بێ کۆتادایە بەپێچەوانەی بیردۆزەی میتا فیزیقی.

ئەم بیردۆزەیە لەگەڵ چەمکی ئیسلام دا ناگونجێ، چونکە ئیسلام چەسپاو و گۆڕانەکان کۆدەکاتەوە و ئارنوڵد توینبیش پێی وایە ئەو ماددیە مێژووییە داهێنراوێکی ماددیە کە مەسیحیەت لەسەر دەستی مارکسی پێغەمبەری شیوعیەتی شکست خواردوو شکستی خوارد. ئەوەش بزافێکی وێرانکەری شۆڕشگێڕی بوو کە بە کۆی بەهاکانیەوە بۆ ئەوە نەدەگونجا فەلسەفەی ژیانی ئازاد و تەواوی مرۆڤ لە قەوارەی کۆمەڵگە ئازادە تەواوەکانی پێ بنیاد بنرێ.

توینبی بە ڕاڤە دژکاریەکەیەوە وا دەردەکەوێت پەرچەکردارێکی توند بێت دژ بە ماددیەت ڕاڤەیەکی ئەخلاقی بۆ مێژوو دەکات کە تەواو کاریگەرە بە ڕێنماییەکانی مەسیحیەت تا ئەوەی هەندێ لە مێژوونوسان بە ڕاڤەی مەسیحیەت بۆ مێژوو ناوی دەبەن. هەندێ لە ڕەخنەگران زیاتر دەچن و ڕێبازەکەی لە ڕێبازی زانستی بۆ ڕاڤەی

مێژوویی بەدوور دەگرن لەبەرئەوەی گیانی میتا فیزیقی صۆفیگەری مەسیحی بەسەردا زاڵ بووە، ئەمەش لەبەر ئەو زاڵ بوونی ڕۆحە لاهوتیەی کە ناکرێ بە واتـای ئـەزموونی ڕێبازی لێکۆڵینەوە و یاسا چەسپاوەکان بەزانستی دابنرێ.

ئەو لێکۆڵەرەی ئەو دەقەمان لێوەرگرتووە دەڵێت: هیگل بـڕوای وابـووە تەنگـژەی مرۆڤ لە مێژوودا سیاسەتە. مارکسی پێی وابـوو تەنگـژەی مـرۆڤ لـە مێـژوودا ئابوورییە. توینبی بڕوای وابووە تەنگژەی مرۆڤ ڕۆحیەتە.

ئێمەی موسڵمان پێمان وایە دەرچوون لە ڕێبازی خواو لادان لەسەرچاوەی یەکـەمی جوڵەی بوون و کۆمەڵگە و مرۆڤ کە خوای گەورەیە و لەبیری سەرپێچی سـەردەم دا بـە (سروشت) وەسف دەکرێ و بە سەرچاوەی تەنگژەی حەقیقی دادەنرێ.

زۆربەی ئەو تەنگژانەی کاروانی مرۆڤایەتیان تەوق داوە لە بڕینی هۆکـاری یەکـەم دا سەرکەوتوو بوون سەرەڕای جیا کردنەوەی حەق لە ڕۆحی ئەخلاقی.

ئەو فەیلەسوفانە بە ڕایەکی پێش وەخـت بانگـەوازی خۆیـان دەسـتپێکردو لـەپێناو دانپێنان و چەسپاندنی دا هەوڵیان دەدا هەندێ ڕوداوی گرنگی مێـژوو دامـاڵن و خۆیـان لـە چـەند ڕاستیەکی تـر بێئاگـا بکـەن کـە لـەوەی ئـەوان دەیڵـێن گرنگـی زیـاترە بـۆ مرۆڤایەتی، هەروەك دیدی گشتگیری هەموو لایەنە مرۆییەکان لەبەردەست نیـە، بـەڵکو لە چەند لایەکی دیاری کراوەوە لێنەیون و خۆیان بێئاگا کـردووە لـە گێڕانـەوەی چـەند هۆکارێکی تر. ڕاسـت دەفـەرموێت خـوای گـەورە ﴿إِن يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَمَا تَهْوَى الْأَنفُسُ﴾.

لەپێناو چەسپاندنی ئەوەدا کە هاوسەنگی قبوڵی ناکـات شـێوەی زانـستیان هێنایـە ناو باس، بۆ ئەوەی کـە بکـەونـە چەسـپاندنی ئـەوەی کـە داوای زاڵکردنـی تـای پوچـی بەسەر حەقێکی پشتگوێ خراودا دەکات. ئەگەر نا چـۆن ماددیـەت بەسـەر هاوسـەنگی کۆکەرەوەی ڕۆح و ماددەدا سەردەخرێ و چۆن بـاری بزاڤـی بـەردەوام دەچەسـپێ تـا

بەسەر تەواوکاری چەسپاو و گۆڕاوەکان دا سەرخرێ، چۆن پەرەسەندن بەسەر چەسپاودا سەردەخرێ، چۆن ئەو بەها بنەڕەتیانەی کە ئایین داینـاون وەك ئەخلاق بەهای ڕێژەیی بن و بە گۆڕانی کۆمەڵگەو بارەکان بگۆڕێن. چۆن ئەوەی پێی دەوترێ بە ڕێکەوت دادەنرێ و چی شتە لەم بوونەدا بە حسابێکی ورد دانراوە و هیچ لایەنێکی ڕێکەوت یان شتی کتوپڕی تێدا نیە، ئەگەر ئێمە ئەو یاسایانە نەبینین کە جڵەوی ئەو غەیبەی بەدەستە ئەوا واتای ئەمە ئەوەیە چەند یاسایەك نەبوون کە جڵەویان لەدەست بووبێت.

هەموو هەڵەکان لە دانانی فەلسەفەی ماددی دا یە سەرەڕای هەڵەکانی تر. ماددیەتی جەدەلی بۆ بنیادی خۆی پشتی دەبەست بە بنەڕەتەکانی بەخششی زانستی سەدەی نۆزدەهەم، ئەو بنەڕەتانە گۆڕان و زۆربەی بەخششەکانیش گۆڕان و بنەڕەتەکانی بیردۆزەکەیان لەرزاند. بارەکە بۆ بوونگەرایی (سارتەر) و فرۆیدی و بیروڕای خوێندنگەی زانستە کۆمەڵایەتیەکانی (دۆرکایم) و بیردۆزەکانی ڕەخنەی ئەدەبی و مەزهەبەکانی ڕۆمانسی و کلاسیکی و واقیعی و کۆمەڵایەتیش وابوو. بەڵکو دەرکەوت ماددیەتی جەدەلی لە پەیامەکانی دا پێچەوانەی بەخششەکانی خودی زانستی ئەزموونیە، چونکە ناکرێ لە جیهان تێبگەیت مەگەر لەڕێی ئەندامەکانی هەستەوە (بینین، بیستن، دەستلێدان).

هەروەها مرۆڤ لە جیهان دا ڕزگارکەر نیە بەڵکو ئیشکەر و سازێنەرە، ماددیەتی جەدەلی بەوە ناسراوە پەیکەرەکەی لەسەر وتە فەلسەفیەکان بنیادناوە و فەلسەفەش –نەك زانست– چەمکە گشتیەکان دادەڕێژێ. ئەم وتانەش لای هەموو فەیلەسوفێ بە دەقێ سەر هەڵدەدەن کە جیا بێ لە فەیلەسوفێکی تر، هەندێ جار بەتەواوەتی وتەی ئەو فەیلەسوفەکەی تر هەڵدەوەشێنێتەوە. لێرەوە بانگەشەی قۆرخکاری مەعریفەی فەلسەفی لەلایەن یەکێ لەو فەیلەسوفانەوە دەردەکەوێ و بە زانستی وەسفی دەکات و

لەسەر حسابی ئەوی تر نکوڵی لەو حەقە دەکات. ئەمە لەو لادانە گەورانەی هەڵەی ئەمو ئەوە: ئەو دەقەی دان دەنێ بە ماددیەتی جەدەلی دا بە پشت پێبەستنی بەرامبەر دەستکەوتەکانی عەقڵی مرۆیی تا لەگەڵ بەرژەوەندی چینێکی دیاری کراوی خەڵکدا بگونجێ. ئەگەریش بڕوانینە پێکهاتەی ماددیەتی جەدەلی لە مارکسیەت دا کۆمەڵێ ڕاستی تری گرنگ دەبینین.

مارکس و ئەنگلز پەیامی فەلسەفی خۆیان پێش سەردەمی فیزیای ناوکی دەخەنە ڕوو، ئەو ماوەش نزیکەی سەدەیەك دەبوو. مارکس و ئەنگلز چی پێشکەوتن و گرانبەهایی جیهان بوو کە پێش ئەوان هەبوون وەریان گرتبوو، بەڵام ئەو دووانە تەنها دەستکەوتی عەقڵی مرۆییان دارشت. ئەمەش بەپێی بەرژەوەندی و ئامانجی پرۆلیتاری‌و هەموو شوغلیەکان. لەبەرئەوەی دوو شۆڕشگێڕی گەورە بوون بۆیە دەستکەوتێکی زانستی بێ وێنەیان دەست کەوت و لە زانست و فەلسەفە و ئابووری سیاسی و مەزهەبی ئیشتیراکی دا کودەتایەکی شۆڕشگێڕیان ئەنجام دا و زانستێکی نوێی شۆڕشگێڕیان داهێنا کە مارکسیەت بوو.

مەترسیدارترین شتێ مارکسیەت بانگەشەی بۆ دەکات نیشاندانی ئەو یاسا کۆتاییانەیە کە جوڵەی جیهان و مێژووی جیهانیان بەدەستە. ئەمەش وتەیەکی پوچ بوو، چونکە جیهان نەبووە تا چاوەڕێی دەرکەوتنی ئەو یاسایانە بکات تا ستەمکاران بەسەر وڵاتیان دا ڕاپەڕن و جەنگەکە ببەنەوە، ئەگەر نا چۆن مێژووی مرۆڤایەتی پڕ لە شۆڕش و ڕاپەڕین و دەیان و سەدان سەرکەوتنی بێزارانی جەلادا و چەوسێنەرەوانیان پێش دەرکەوتنی یاساکانی مارکسیەت ڕاڤە بکەین.

هەروەها مارکس لە وتە ئابووریەکان دا کە بە زانستی ئابووری مارکسی ناسراون تەواو شارەزای مێژووی ئابووری مرۆیی نەبووە و بۆ بەخششی مەزەندەکراوی گومانی پشتی بەستووە بە چەند ماوەیەکی فراوانی و چی بۆ خۆی گونجاو بێ و پاڵپشتی

ئەگەر پێش وەختەکەی بوو بێ هەڵیبژاردووە و چیش لەگەڵی دا نەگونجا بێ شاردوویەتیەوە (بە وەرگرتن لە سولڤیان: حدود العلم و نوسینی تێبینیەکانی سەر ئەو کتێبە لەلایەن دکتۆر عیمادەدین خەلیلەوە).

ئیسلام بەرپەرچ دانەوەی مەنهەجیەتی جەدەلی و مەنهەجیەتی جەدەلی مارکسی ڕادەگەیەنێت، ئەو مەنهەجیەتانەی ژیانی مرۆڤایەتی لە ململانێیەکدا نیشان دەدەن کە بەبنەڕەتی جوڵە و گۆڕان و پەرەسەندنی دادەنێن.

دکتۆر مەحمود عوسمان لە کتێبە ناوازەکەی دا (بیری ماددی نوێ و هەڵوێستی ئیسلام لەڕووی‌دا) دەڵێت بنەمای هیگل و ئەوەی مارکسیەکان لە دژی لێنەویون بنەمانی نەگونجانە لە شتەکان دا، لە عەقڵیش دا بنەمایەکی شکست خواردووە. بنەمای نەبوونی ناتەبایی لە بوون و لە عەقڵ دا بنەمای دروست هەیە، جا بیردۆزەی جەدەل لە بنەڕەت دا شکست خواردووە و لەمەشەوە چی لەسەر بنەمای ناتەبایی دامەزرابێ بە لەکارکەوتنی ئەو بنەمایە ئەویش لەکار دەکەوێ.

* عەقڵ و سروش:

بیری ڕۆژئاوایی دوای نکوڵی لە سروش گەیشتە دوو ئامانج: دیدی عەقڵانی و ڕوانینە هەستپێکراو. سەبارەت بە عەقڵانیەت ئەوا نکوڵی دەکات لە سروش، دیدی هەستپێکراویش نکوڵی کردن بوو لە غەیب. هەردووکیشیان لە بیردۆزەی ماددیەوە وەرگیرابوون، زانایانی موسڵمان بەرەو ڕووی هەردووکیان وەستان و دەستەوسانی تەنها دیدی عەقڵیان نیشان دالە پێشکەش کردنی چەمکی حەقیقی مەسەلەکان، بەرزڕاگیری چەمکی عەقڵ و عەقڵانیەت بەرەو نکوڵی ئەفسانە و خورافەو ئەو دەقانە دەچێ کە هەندێ کتێبی پیرۆز لەخۆی دەگرن و لەگەڵ ڕاستیەکانی زانست یان ڕاستیەکانی عەقڵدا ناگونجێن.

بەڵام بارەکە لە سنورێك دا نەوەستاو دیدی عەقڵانیەت هەولی دا خۆی وەك بنەڕەتێکی تەواو و تاکە بنەڕەتی مەعریفە بچەسپێنێ، ئەمەش پێچەوانەی چەمکی گشتگیری ئیسلامە کە عەقڵ و سروش پێکەوە کۆدەکاتەوە. دەرکەوتنی چەمکی عەقڵانیەت پەیوەستە بە جەختکردنەوەی سوقرات لەوەی عەقڵ گرنگترین جیاکاری کائینی مرۆییە و لە کۆمەڵێ پێوەر پێکدێ کە لە ڕێی هەستەکانەوە لەو مەعریفەی وەردەگرێ کە لەسەر بنەمای ئەزموون ڕاستیەکەی دڵنیا دەکرێتەوە. ئیسلامیش عەقڵ دەکات بە بنەڕەتی تەکلیف، بەڵام کردوویەتی بە ئامێرێ کە چەمکەکانی لە سروشەوە وەردەگرێ.

ماوەردی دەڵێت: ناونانی عەقڵ لە بەستنەوەی وشتر دەچێ، چونکە عەقڵ ناهێڵێ مرۆڤ بەسەر ئارەزووەکانی دا پێشڕەوی بکات وەك چۆن وشتر کە دەیبەستیتەوە ناتوانێ بڕوا (ئەگەر بیبەستیتەوە دەتبەستێتەوە لە نەشیاو بەوە عاقڵێت) هەروا زانایانی ئیسلام تەبایی صەحیحی مەعقول لەگەڵ ڕاشکاوی مەنقولیان ڕاگەیاندووە.

جا عەقڵ بنەڕەتی تەکلیفە، ئەگەر عەقڵ وای لێهات نەتوانێ ئەرکی خۆی بەجێ بگەیەنێ وەك نەخۆشی یان خەو، ئەوا ئەو کەسە تەکلیفی شەرعی لەسەر نامێنێ، زانایانی موسڵمان بڕیاریان داوە:

یەکەم: تەنها عەقڵ بەس نیە و دەبێ سەرچاوەیەکی ئایینی بۆ مەعریفە هەبێ کە توانای کاری گشتگیری هاوسەنگی ئازادی تێگەیشتوانە بدات بە عەقڵی مرۆیی. دەبێ چەند بەهایەکی خوا ویستی باڵاش هەبن کە گشتگیری و سەرپەرشتی پابەندی ئەخلاقی لەخۆ بگرن.

دووەم: ئامانج نایەتە دی تا کاتێ ئایینی کۆتا دێ، هەموو بانگەواز و پێغەمبەرانی پێشتریش پێشەکی ئەم ئایینە کۆتایە بوون.

سێیەم: خوای گەورە کە عەقڵی داوە بە مرۆڤ لە هەڵە بەدووری نەگرتووە و وای نەکردووە لەگەڵ ئارەزووەکانی دا بە درێژایی ژیان لە ململانێدا نەبێ.

چوارەم: عەقڵ لە مرۆڤ دا هەیە بەڵام دوور لە هەڵە نیە، ئەزموونی ئادەم (علیە السلام) لە بەهەشت دا بێتوانایی عەقڵی مرۆڤ لە عیسمەتکردنی مرۆڤ ڕوون دەکاتەوە. لێرەوە پەیامی پێغەمبەران هاتن بۆ هاریکاری عەقڵی مرۆیی تا ڕۆڵی خۆی ببینێ و مرۆڤ لە هەڵە بپارێزێ و پەیوەستی گوێڕایەڵی بکات.

سەر لە نوێ لە سەردەمی نوێ دا مەسەلەی عەقلانیەت ووروژێنرا دوای ئەوەی بیردۆزەی (هۆبهلوس)ی بەریتانی دەرکەوت و عەقلانیەتی کرد بە پێناوێکی جەستەیی پەرەسەندنی مرۆیی کە لەسەر ئەو بنەڕەتە لایەنەکانی ژیانی تاکەکەسی و کۆمەڵایەتی دەگونجێن. ماکس ڤێبەری ئەڵمانی بەکارهێنانی چەمکی عەقلانیەتی لە زانستی کۆمەڵایەتی دا فراوانتر کرد و کارە کردەییەکانی بۆ چوار بەش دابەش کرد:

١- بەپێی پابەندییان بە پاڵنەری عەقلانی یان دوور بوون لێی.

٢- بەپێی جۆرەکەی کرداری یان بەها، تەقلیدی یان سۆزداری.

٣- لەسەر ئاستی کۆمەڵایەتی.

کۆی قسەکەی ئەوەیە کۆمەڵگە ئەگەر هەستاو ژیانی خۆی پەیڕەو کرد و پشتی بەست بە چەند دامەزراوەیەکی سەقامگیر هاودەم بە ملکەچی پێناوەکان بۆ ئامانج ئەوا کۆمەڵگەیەکی عەقلانی دەبێت. هەروەها پێی وایە عەقلانیەتی کۆمەڵگە پەیوەستە بە دیموکراتیەتەوە.

ڕوون و دیاریشە جیاوازیەکی فراوان لە نێوان تێڕوانینی عەقلانیەت لە کۆمەڵگەدا کە لەسەر بنەمای دیدی گشتگیری ئیسلامی وەستاوە لەگەڵ کۆمەڵگەکەی دا هەیە کە دژایەتی هەموو شتێ دەکات کە پەیوەستی ڕۆحیات و مەعنەویەت و غەیبیات دەکات.

ئایین ڕاستیەکی بنەڕەتی یە کە لە ناخی مرۆڤ دا ڕەگی داکوتاوەو وەك ئەوە نیە کە مارکس و ئەنگلز بە ڕوانینێکی بۆرجوازی قۆناغگەری خەیاڵی دەکەن. لەبەرامبەردا عەقلانیەتی شیوعیەت بە شێوەیەکی بەرچاو بەر لەرزە کەوت. ئەمەش لەژێر زەبری

ئـەوەدا کـە لـە فیترەتـی مرۆڤایـەتی دا بەردەوامـە و پاشەکشە لـە چـەندین شـوێن دا لەبەردەم کشانی دڵنیایی ئەودا.

هەوڵی بەخوا دانانی عەقڵ هۆکارە بۆ لەناوبردنی پێناوی چاودێری خۆیی کـە ئـایین بەدیدەهێنێت ئەمەش نەخشەیەکی ماددی بوو کە دەیویست حەڵاڵەکانی خـوا حـەرام و حەرامەکانی خوا ڕەوا دابنێ.

*عەلمانیەت:

عەلمانیەت لە وشەدا جیاکردنەوەی ئایینە لە کۆمەڵگە و دەوڵـەت و کورتکردنـەوەی لە پەیوەندی نێوان مرۆڤ و خودا، ئەمەش چەمکی لاهوتی مەسیحی و هەندێ ئایینی تر دادەنرێ، بەڵام ئیسلام جیاوازە و هەردوو پەیوەندیەکە کۆدەکاتەوە، پەیوەنـدی مـرۆڤ بـە خـواو بـە خەڵکیـشەوە. ئیـسلام ڕێبـازێکی ژیـان و نیزامـی کۆمەڵگەیـە. بیرۆکـەی عەلمانیەت لە ڕۆژئـاوادا لەبـەر چـەند هۆکارێك دەرکـەوت کـە گرنگترینیـان هەڵوێستی پیاوانی ئایینی بوو بەرامبەر ڕێنیسانس و نـەیارییان بەرامبـەر دۆزینـەوە زانستیەکان. هـەروەها ئامـانجی جولەکـە بـۆ لـەناوبردنی دەسـەڵاتی مەسـیحیەت لـە کۆمەڵگـەی ڕۆژئاوایی دا تا بۆخۆیان دەرفـەتێ هـەبێ دەسـتبگرن بەسـەر سیاسـەت و قەڵـەمڕەوی سەربازی دا. لێرەوە ئەو ڕقە توندەی دژ بە ئایین لە فەلـسەفەی چـەندین فەیلەسـوفی وەك نیتشە و مارکس و فرۆید دا دەردەکەوێت.

قەڵـەمڕەوێ بیـانی هـەوڵی دەدا ئـەو مەسـەلەیە بگوازێتـەوە بـۆ ئاسـۆی کۆمەڵگـە ئیـسلامیەکان دوای ئــەوەی دەسـتیگرت بەسـەر ڕێبـازی پـەروەردە و فێرکـاری دا، بیرۆکەکە هێشتا ناجێگیرە و پێشوازیەکی تەواوی لـە کۆمەڵگەیـەك دا پەیدا نـەکردووە کە لەسەر بنەمای نیزامێکی گشتگیری ئایین و دەوڵەت دامەزرابێ.

سـەبارەت بـە مەسـیحیەت ئـەوا کۆمـەڵێ وەسـیەت بـوو چـونکە لـە شـەریعەت دا شوێنکەوتەیی ئـایینی موسا بـوو، کاتـێ جیـا بوویـەوە ویـستی نیزامێـك بـۆ کۆمەڵگـە

دابمەزرێنێ، بۆیە چەمکێکی مرۆیی داڕشت کە نەیدەتوانی تەنگ هەڵچنێ بە نیزامی گشتگیری خوای گەورە. لەم خاڵەوە تەنگژەی ژیار و بیری ڕۆژئاوایی دەستی پێکرد.

ئیسلام کاتێ ئەو عەلمانیەتە بەرپەرچ دەداتەوە کە داوای جیاکردنەوەی ئایین لە دەوڵەت دەکات، بەهەمان شێوە دەوڵەتی ئایینی سوقراتی کە داوای قەڵەمڕەوی پیاوانی ئایینی بەسەر دەوڵەت دا دەکات بەرپەرچ دەداتەوە. دیارە بانگەشەکانی فەیلەسوفە ماددیەکان جەختی دەکردەوە لەسەر ڕزگار بوون لە کۆتایی ئایین وەك پەیڕەوی ئەو ئامانجە ماسۆنیانەی کە نەخشەیان داڕشتبوو بۆ بڵاوکردنەوەی مەزهەبی ملهوڕی، مارکسیەتیش کەوتە بانگەواز بۆ نکوڵی یەکپارچەی ئایین و لەناوبردنی و دامەزراندنی ئاینێکی نوێ کە بریتی بوو لە (ململانێی چینەکان) وەك پێشەکیەکی پێویست بەرەو جیهانێکی باشتر کە تیایدا مرۆڤ گەورەی خۆی بێت، ئەم بانگەشەش پوچ بوو نەهاتەدی و لە ڕۆژئاواشدا بانگەواز بۆ لەکارخستنی دەسەڵاتی ئایین و دەسەڵاتی ئەخلاق و گۆڕینیان بۆ حزب بڵاوبوو. کۆڕە ماسۆنیەکانیش (کە دواجار گۆڕان بۆ کۆڕی لیۆنز و روتاری) بانگەوازیان دەکرد بۆ ئازادی ڕەهاو تێکەڵی نێوان دوو ڕەگەز و دامەزراندنی شاری بێ بەرگان و هاندانی گەشت و یانە وەرزشیەکان و بڕوانەبوون بە نیشتمان یان ئایین یان نەرومە.

هەندێ لە لێکۆڵەران دەڵێن سەرچاوەی ئەو بیرۆکە عەلمانیە ناکۆکی نێوان ئایین و زانست بوو، ئەو مەسەلەی کە لە ئەنجامی ململانێی نێوان کڵێسا و بازنەکانی لێکۆڵینەوەی زانستی دا دەرکەوت. ئەو بیرۆکەیە نەدەکرت بگوازرێتەوە بۆ کەش و هەوای ئیسلامی چونکە ئیسلام وەك هاوپەیمان و هاندەری زانست دەرکەوت، بۆیە زانستی پەیوەست بە جیهان دادەنێ بەجۆرێ واقعی و مەدەبی بێ، عەلمانیەتیش وەك نەیار و هەڵوەشێنەری ئایین لە کەشێکی بنیادی ژیاری وادا دەرکەوت کە ململانێیەکی سەختی لەگەڵ ئایین دا بەدیدەکرد. هەروەك لاهوتی کڵێسای کاسۆلیکی لە ئەورووپا و

ڕای ڕەسمی کڵێسای کاسۆلیکی وێنای دەکرد، ئەو ململانێیە لەگەڵ زانستێك دا بوو کە ڕێنیسانسی ئەورووپی نوێ لەسەر بنەڕەتەکانی ئەو دامەزراو چاوی دادەخست لە هەڵوێستی جەوهەری ئایینی مەسیحی ئەو ستەمەی ڕاڤەی کڵێسایی بەرامبەر ڕای حەقی مەسیحیەت لەسەر مەسەلەی زانست دا ئەنجامی دابوو. بێگومان دژایەتی ئایین بۆ زانست و ململانێی نێوانیان تایبەتمەندیەکی کاسۆلیکی ئەورووپی بوو و هیچ لێکچوونێك نەبوو لەنێوان ئەو پێشەکی کارانەی ئەو دوژمنایەتی و ململانێی یەیان نایەوە لەگەڵ واقیع و هەڵوێستی ئیسلام و ڕای زۆربەی ڕەوتە هزریە ئیسلامیەکان لەو بارەوە، چونکە ئیسلام چوارچێوەی زانستەکانی سروش و شەرع ناگەیەنێتە هەموو مەیدانە دنیاییەکان، بەڵکو زانست و ئایین و عەقڵ و نەقڵ و دانایی و شەرعیەت و دنیاو ڕۆژی دوایی لەڕێی دیاری کردنی بنەماکانی هەر ڕەوتێکی هزری دا یەکدەخات بۆ دانانی دیدێکی تەواو تا مرۆڤ گەشە بە ژیان بدات. ئەم گۆڕانەش ڕوو نادات ئەگەر پشت نەبەسترێ بە جەمسەرە جیاجیاکانی دیاردەکانی بیرو ژیان نەك بۆ یەك جەمسەری یەك دیاردە. تایبەتمەندی عەلمانیەت بە واقعی ئەورووپی و ئەو نیزامی کاهینی و کەهەنوتەی مە مەسیحیەت لەسەری بوو و جەخت دەکاتەوە لەو نیزامەی کە مرۆڤی ئاسایی و پەروەردگاری دەبێ نێوەندێکیان هەبێ کە ئەویش پیاوی ئایینی و کاهینە، ئەمە وا دەاکت چینێ یان دەستەیەك ڕای ڕەسمی ئایین قۆرخ بکەن، بەڵکو مافی قسەکردن بەناوی ئاسمانەوە قۆرخ بکەن، بەدوای ئەمەش دا پیرۆزی و بەپیرۆزدانان بۆ ئەو پیاو و دامەزراوانە دێ کە ئەوەیان بۆ ئەو ئایینە داناوە. ئیسلامیش هیچکام لەمانەی تێدا نیە، بەڵکو نەك ئەوەی لێیان دوورە بەڵکو نکوڵییان لێ دەکات و جەنگێکی سەختیان لەڕوودا ڕادەگەیەنێت.

لەکاتێك دا عەلمانیەت زانستی پەیوەست بە جیهان و هەرچیەك واقعی و مەدەنی بێت بەرامبەر بە ئایین دادەنێت. ئیسلام هەموو زانستە مەدەنی و ئایینیەکانیش

دەخاتە بازنەی نیزامی گشتگیری خۆیەوە. بێگومان تەواوی و کاملّی ئیسلام و دیدە کۆکەرەوەکەی ناهێڵێ ئەو چەمکە دەربکەوێ کە لە سایەی ئەو لێکهەڵوەشانە دا دروست بوو کە فەیلەسوفان و بیریارانی ڕۆژئاوا لەنێوان لاهوت و زانستی ئەزموونی دا دایانهێنا. بەڵکو وەك دکتۆر عەبدولموصەوڕ شاهین دەڵێت ئیسلام جیهانێتی ماددە و ڕۆحیش کۆدەکاتەوە و هەموو بەهاکان بە گونجاوی و تەبایی بەیەك دەگەن.

دکتۆر شاهین پێی وایە عەلمانیەت لە هەموو بارەکانی دا چەمکێکی سیاسیە نەك ژیاری کە ئامانجیان جیاکردنەوەی ئایینە لە ژیان یان لەناوبردنی تەواوی ئایینە. هەردوو چەمکەکەش لەدیدی ئیسلامی دا بەرپەرچ دراوەن.

دیارە عەلمانیەت چەمکێکە لەباری ململانێی نێوان کلّێسا و دەوڵەت لەسەر دەسەلآت دەرکەوت. بیریارانی ئەوکات پێیان وابوو دەکرێ چارەسەرەکە لە دوورخستنەوەی کلّێسا لە دەسەلآت بێت و وەسفی عەلمانیەتیان دا بەسەر ئەو بارە دروست بووەی ئەو دوورخستنەوەدا. دواتر ئەو چەمکە گەشەی سەند تا ئەوەی مارکس و خوێندنگەکەی هاتن و چەمکەکە لای ئەوان گەشەی سەند بۆ واتای لەناوبردنی تەواوی ئایین بۆ بەدیهێنانی عەلمانیەتی حەق و ناوی (عەلمانیەتی توندڕەوی) لێنرا.

مامۆستا فەتحی ریزوان پێی وایە عەلمانیەت پەرچە کرداری دژ بە تیرۆری ئایینی و دەست تێوەردانی کلّێسایە بۆ مەسەلەکانی بیر و لێکۆلّینەوەی زانستی و پەروەردەو پێگەیاندنی منداڵ و گەنجان.

لەبەر ئەوەی ئیسلام هەر لە هاتنی موحەممەدەوە (ﷺ) (٥٧٠ز.) تا ئەمڕۆ کە هەنوت و پاپەویەت و دەسەلآتی ئایینی وای نەبووە کە بیری خەڵك دابخات و کێشە بۆ

بیریان دروست بکات بۆیە نابینی لە وڵاتی ئیسلام دا عەلمانیەت دامەزرابێ، بەڵام موژدەبەران و هەندێ لەو مەسیحیانەن لە ئەوروپا فێربوو بوون عەلمانیەتیان بەرێی پێشکەوتن و زامنی ژیار لە وڵاتی موسڵمانان دا دەزانی. هەروەك لە وڵاتی مەسیحیەکان دا وابووە، بۆیە لە وڵاتی ئێمە بە ئامانجێکی تر موژدەی عەلمانیەتیان دەدا تا گەمارۆیەك بخەنە سەر ئیسلام تامنداڵی موسڵمان دوور لە گیان و چاودێری ئیسلام پێبگات. بەڵام ئیسلام زۆر باشتر ئەوەی بەدیهێنا کە عەلمانیەتی ئەوروپا هەوڵی بۆ دەدا و گەیشتە بەرزترین ئامانج. والی بە حوکمی ئایین لەسەری دەبوو مافی بدایە بە نا موسڵمانانی مەسیحی و جولەکە و ئایینە ئاسمانیەکان تا بەو جۆرەی خۆیان دەیانەوێت بێ زەبر و فشار لە پەرستگای خۆیان دا کە لەوپەڕی ئازادیەوە دروستیان دەکەن پەروەردگاری خۆیان بپەرستن و زەنگەکانیان لێبدەن و کتێب و نوسینەکانیان چاپ بکەن و تیایدا بیروباوەڕی خۆیان شرۆڤە بکەن و بەوپەڕی ئازادیەوە بەو جۆرەی پێیان خۆشە منداڵانی خۆیان پەروەردە بکەن. مێژوونوسان باسیان لەوە نەکردووە والیە موسڵمانەکان ڕێیان گرتبێ لە لێکۆڵینەوەی زانستی یان ڕای ناو ئایین یان ڕێی بەدەستخستنی مەعریفە. دەستوری ١٩٢٣ ڕاشکاوانە تەحەدای عەلمانیەت دەکات و بەتەواوی نکوڵی لێ دەکات و دەڵێت ئایینی ئیسلام ئایینی دەوڵەتە لە کاتێك دا دەوڵەت عەلمانیە و هیچ ئایین و هیچ مەزهەبێکیشی نیە.

باسی دەیەم
(زانستە مرۆیی و كۆمەڵایەتیەكان)

پاش ئەوەی بانگخوازانی عەلمانیەت و ماددیگەرایی لە هەموو شوێنێ بەوە موسڵمانانیان لە خشتە بردن كە گوایە ئەوەی فەلسەفەكان لەبواری ئەخلاق و كۆمەڵایەتی و دەروون دا دەیڵێن ئەو زانستە یە كە حەقیقەت دەنوێنێ، دوای ئەوەی زانایانی بەویژدان ئاشكرایان كرد فەلسەفە و ئابووری و دەرونزانی و كۆمەڵایەتی بە واتا حەقیقیەكەی زانست نین هەموو ئەو لەخشتە بردنە دارما. سولڤیان لە كتێبەكەی دا (سنوری زانست) دەڵێت دەرونزانی تا ئێستا بەزانست دانانرێ و بۆ مەعریفەكانی تری وەك زانستی كۆمەڵناسی و ئابوری و ئەوانەی تر لەو لایەنانەوە كە بە نەخۆشی دادەنرێن لە دیدی زانستیەوە وا سەیر دەكرێن. بەڵكو زانست لەوە بەهێزترە كە ئەو لەسەریەتی كاتێ دەنەویتە جیهانی ماددی. سەبارەت بە نوسین و وتەكانی لەباسەكانی تردا ئەوا بەڕێژەی لاواز و ناچەسپاو دادەنرێ. ئەوەی ڕاستی یەو لەم بوارەدا دەبێ بوترێ ئەوەیە جولەكەی جیهانی لە نەخشە صەهیۆنیەكەی دا بۆ دارمای مرۆڤایەتی زانستە مرۆیی و كۆمەڵایەتیەكانی كردن بە دەروازەی خۆی بۆ نیشان دانی وێنەیەك كە گاڵتە بە مرۆڤ بكات و بە ئاژەڵێكی ملكەچی گەدە و جنسی دابنێ (بەو جۆرەی ماركس و فرۆیدی جولەكە ڕایانگەیاند) دواتر دۆركایم لە دارمانی چەمكی كۆمەڵناسی مرۆیی دا ڕۆڵی مەترسیداری خۆی بینی.

مامۆستا ئیسماعیل فاروقی دەڵێت: زانستە كۆمەڵایەتیەكان لە جەخت كردنەوەو بەرپەرچ دانەوەیان دا لەسەر بنەمای گومان وەستاون و بڕوا وایە بە ڕەهای خوازراو ئەویە بەكردار خوازراو بێ، ڕێی مەعریفەی سروشتیش لە هەوڵی خوێندنەوەی هەست پێكراوە، هەست پێكراویش خواستە تێركەرەكانی جوڵەی بینراوی مرۆڤن كە ملكەچی

پێوانەی چەندێتین. سەبارەت بە زانستە مرۆییەکان ئەوا لە بنەڕەت دا هیچ حەقیقەتێکیان نیە و زانست نین بەڵکو ئەدەبن.

بۆیە زانستە کۆمەلایەتی یە نوێکان پشت دەبەستن بە لقێکی حەقیقەتەوە کە هەست پێکراوی چەندێتی یەو لە بەشەکەی تر کە هەست پێنەکراوە جیان، ئیدی ئەوە فەرمانی خوایی بێ یان لە خودی خۆیدا بەهایەکی ڕەها بێ، لەسەر بانگەوازی پەیڕەوی ڕەها وەستاوە و ملکەچی بنەمایەك یان یاسایەك نیە بەڵکو تەنها لە ویستی شەخسیەوەیە، جا نیتشە لە بانگەوازی دا بۆ هێز و دەسترۆیی بوونگەرایی هیچگەرایی لەسەر زمانی سارتەر پەیڕەوی ئازاد بەرز ڕادەگرێ، هەموویان دەڵێن: نەگونجا پەیڕەوە شەخسیەکان لە بەهایان کەم ناکەنەوە با بنە هۆی بەرەنگاریبوونەوە و دەست درێژی بۆسەر لای تر و فرەڕەوی لە ئارەزوو و داکەوتنی بەرەو هیچگەرایی، بەو جۆرە لە ڕۆژئاوادا ئەخلاق بە سەختی داڕما لەو کاتەوەی بیردۆزەکە گشتگیر بوو و هەموان گرتیانە بەر و تاك بڕوای ئەوەی پەیدا کرد حەزی لە چیە ئەوە بیانووە بۆی، لەبەرئەوەی حەزی سامان و جنس بەهێزترین حەزی مرۆیین بۆیە ژیان لە ڕۆژئاوادا دابەزی بۆ ئەو ئاستەی کە ئەمڕۆ تیایدایە.

ئەو چەمکانە کاریان کردە سەر بیردۆزەی پەروەردە و ئاستی کۆمەلایەتی و دەمارگیری نەتەوایەتی دەرکەوت بە بیانوی خۆ بە گەورە زانی بەسەر گەلانی دنیا دا و داگیرکردنی لاوازیان.

دوای جەنگی جیهانی دووەم ئەو بیرۆکەیە دەرکەوت کەچی لەپشت هێزی سروشتەوە هەیە خورافە و ئەفسانەیەو ئاین دەبێت لە هەموو لایەنێکی ئەودیو سروش ڕزگار بکرێ، بەوەش خراپە و خۆ سەپێنی لەودیوی دایە، ئەو بیردۆزەش دەرکەوت کە مەسیحیەت ئایینی ئاشتی و خۆبەدەستەوەدان بۆ لایەن و ڕەگەزی نیە و کۆمەڵی مەسیحی بۆی هەیە چۆن دەیەوێ بێباکانە بجەنگێ و وێرانکاری بکات (بیانوی ئەو جەنگە ئەتۆمیەی کە ئەمریکا بردیە سەر یابان).

* دۆرکایم و بیردۆزەکەی:

بیردۆزەی دۆرکایم لە زانستە کۆمەڵایەتیەکان دا لە چەمکی مارکسی و بیردۆزەی ماددیەتی جەدەلی یەوە وەرگیراوە و بوونی تاك بەتەواوەتی و خواست و بەرپرسیارێتی تاك لەکار دەخات و کۆمەڵگە بە سەرچاوەی بەها و ڕۆشنبیری دادەنێ و پێی وایە ڕووداو گۆڕانە کۆمەڵایەتیەکان بەرهەمی هەوڵی تاکە کەسی نین. تاکەکان لە چوارچێوەی کارلێکیان لەگەڵ کۆمەڵ دا داهێنان و نوێگەری کارانێك دەکەن کە تەنها بەو کارلێکە لەگەڵ کۆمەڵ دا کاریگەرییان دەبێ. واتای ئەم دیدەی دۆرکایم بریتی یە لە ملکەچی تەواوی تاك لە چوارچێوەی کۆمەڵ و داننانی بە دەستەوسانی مرۆڤ لە گۆڕینی کۆمەڵگە و پێویستی ملکەچ بوونی بۆ کۆمەڵگە، هەروەها دەڵێ هۆکاری کارا کە کار دەکاتە سەر کۆمەڵگە سروشتی کۆمەڵایەتیە، ئەمەش لەگەڕخستنی تەواوی ڕۆڵی تاکە، ئەمەش چەمك و واتای خوێندنگەی زانستە کۆمەڵایەتیەکانە کە لێکۆڵەران شایەتی دەدەن بە ناتەواوی و تێکەڵی ئەو ڕایە و زۆر پرسیاری بێ وەڵام بەجێهێڵراوی، هەنگاوەکەی ئەو کە پێشخستنی کۆمەڵگەیە بەسەر تاك دا و ملکەچی بۆ کۆمەڵگە گەیشتە بیرۆکەی بورگماتی و شوێنکەوتەیی.

نوسینە جۆراوجۆرەکانی بەرەوتی جەخت کردنەوە لە پێویستی ملکەچی تاك بۆ ئەوەی کە هەیە و لەچواردەوریەتی هەنگاو دەنێن، جا دیاردەی کۆمەڵایەتی زۆرەملێ و پابەندیە، لێکۆڵەران هەڵەو نەگونجانی لەگەڵ فیترەت دا ئاشکرا کردووە و جەخت لەوە دەکەنەوە لێکۆڵینەوە و ڕاکانی بەر لێدانی چەندین ڕاستی زانستی دەکەون، ئەوان پێیان وایە ئەو ویستوویەتی کۆمەڵگە بناسێنێ (بەڵام بە ڕایەکی پێش وەختی پێکهاتوو لە چەمکی جولەکایەتی خوازیاری لەناوبەری کۆمەڵگەکانن) قسە و ڕایشی لە سان بیگۆن و ئۆگست کۆنت و مارکس وەرگرتووە.

دۆرکایم کاری دەکرد و کەوتبووە وێرانکردنی هەموو بەهاو چەمکە ئایینی و ئەخلاقیەکان و خوێندکارە گەورە جولەکەکەشی (لیڤی بریل) ڕێبازەکەی ئەوی گرتەبەر و بەو ڕێگایەدا چوو کە لەسەر ڕێبازی گومان خستنە بەها و بیروباوەڕو ئەخلاق وەستا بوو، ئەو بنەمایەی بیری ئەوی لەسەر وەستا بوو ئەوە بوو کە هەموو دیاردە و ڕوکەشەکان ڕێژەیی و گۆڕاون و لەسەر بارێ ناوەستن، چونکە هەموو ڕۆژێ بارێ دەگۆڕێ بە بارێ، ئەمەش لە زانستی کۆمەڵناسی و دەرونزانی و ماددەی ئەخلاق و مێژووی ئاینەکان دا دەبیستین. ئەوان ئەو ڕێبازەیان بەکار هێناوە بۆ خراپ کردنی کۆمەڵگە و هەڵوەشاندنی ئەخلاقی ئایینی کۆمەڵگە بە ئامانجی ئەوەی کۆمەڵگە بناڵێنێ و پڕ ئاژاوە بێ، ئەمەش ڕێگەی خۆیانە بۆ لەناوبردن، لەپێناو ئامانجەکەشیان دا یەکیان گرتووە تا لە زانکۆکان و زانستە مرۆییەکاندا یەك قسە بن. (دکتۆر عەبدولحەلیم مەحمود).

ئەگەر ئەخلاق ڕێژەیی بێ ئەوا ئەو سەردەمە دێ کە تیایدا بروامان وا دەبێ ڕاستگۆیی سوکیەو دلێری خراپەیەو نەبەردی بەدکاریە یان پاك داوێنی تاوانە، لەبواری بیروباوەڕیش دا ئایا ئەو ڕۆژە دێ کە تیایدا یەك خواپەرستی نەوترێ؟! یان باسی ویست و زانستی خوا نەبێ؟!

دۆرکایم فیترەت بە تاوان دەزانێ و لای ئەو پەیوەندیەکانی دەرەوەی خێزانیش فیترەتە، کۆمەڵگەش بیروباوەڕی ئایینی دادەمەزرێنێ و ئەو بەرپرسە لە هەڵەکانی تاك.

دۆرکایم و خوێندنگەی زانستە کۆمەڵایەتیەکان گۆڕانی زانستی کۆمەڵایەتیان بۆ لێکۆڵینەوەی دیاردەکان سەپاند بێ ئەوەی لە ئاراستە کردن یان گۆڕینی کۆمەڵگەدا هیچ ڕۆڵێکی هەبێ، ئەمەش لەپێناو ئەوەدا زانستی کۆمەڵناسی ببێ بە زانستێکی وەزعی و هەمان مۆرکی زانستە سروشتیە ماددیەکانی هەبێ، بەڵام هەموو بیریاران ئەوەیان بەرپەرچ داوەتەوە چونکە دەروونی مرۆیی ناکرێ ملکەچی پێوانەکانی زانستە ماددیەکان بێت.

ژمارەیەك لە ڕۆژئاواگەراکانی خاکی ئیسلامیمان شوێن ئەو چەمکە سەرشێوێنانە کەوتن و ئەو بیرانەیان گواستەوە بۆ کۆمەڵگەمان و بانگەوازیان بۆ کردن و گومانیان لەسەر ڕاستیەکانی ئیسلام نایەوە سەبارەت بە چەمکی کۆمەڵایەتی، ئەمەش هۆکارێکی ئەو هاوارە بەهێزە بوو کە لەسەرەتای سەدەی پانزەوە بەرزبوویەوە بۆ چەکی زانست و داڕشتنەوەی ئیسلامیانەی زانستە کۆمەڵایەتیەکان، پێشڕەوی ئەوانەش دکتۆر ئیسماعیل فاروقی و کۆمەڵەکەی بوون.

لێرەوە زانستە مرۆییەکان و زانستە کۆمەڵایەتیەکان کە ئێستا خراونەتە ڕوو مەترسیدارترین زانستەکانی دژ بە بیروباوەڕی ئیسلامین چونکە زۆربەیان لەسەر ئەگەرو چەند بڕیارێ بنیاد نراون کە ئامانجی خراپیان هەیە دیارترین ئامانجیشیان گومان خستنە ئایینەکان و لەکارخستنی ئەخلاقە و دانانی ئەخلاقە بەتەنها دیاردەیەکی دەرونی و کۆمەڵایەتی و هیچی تر، مرۆڤ لە ڕێبازی ڕۆژئاوادا لە نێوان دوو پرسی مەترسیداردایە: مەسەلەی پیرۆز ڕاگرتنی تاك تا ئاستێ دەوڵەت هەڵبوەشێنێ یان پیرۆز ڕاگرتنی دەوڵەت تا ئاستێ تاك بەژێر زەوی دا بەرێ، بەڵام ڕێبازی خوا مرۆڤ بەرەو ئەو ململانێیە نابات.

* ئایا بیردۆزە دەرونیەکان زانستن یان ئەگەرن؟

دەرونزانی فرۆیدی: زانستی جنسی جولەکەیە و داڕماندنی مرۆڤی جویم (جگە لە جولەکە)یە، بانگەوازێکە بۆ جەبریەت و جیاکردنەوەی زانست لە پەیڕەو، زانستی دەرونزانی فرۆیدی تەنها لەگەڵ چەمك و واتای ئیسلامی دا جیاواز نیە بەڵکو لەگەڵ چەمك و واتای فیترەت و عەقڵ و مەعریفەی هەموو مرۆڤایەتی دا ناگونجێ. سولیڤان پێی وایە ئەو زانستەی عەقڵی لەگەڵە زانستی دەرونزانیەیە کە تا ئێستاش لە قۆناغێکی زۆر سەرەتایی دایە، بەڵکو هەندێ نکوڵی دەکەن لە بوونی هەر زانستێك لەو ڕووەوە، بەدڵنیاییەوە نیزامێکی مەعریفەی چەسپاوی دەرونی نیە کە بەشێوەیەکی گشتی دانی

پێدا نرابێ، بەڵکو چەند بیردۆزەیەك هەن هەرکامیان دەرفەتێکی سنورداری پەیڕەو و جێبەجێ کردنی هەیە، لەبەرئەوەش کە لە دەرونزانی دا دوو بیردۆزە هەن بەرامبەر هەر دیاردەیەك ئیدی چۆن بڕیار بدرێ لەسەر ڕاستی و زانستێتی ڕێبازی دەرونی، ئەمە واتا دەرونزانی لەسەر چەند پاڵپشتێکی چەسپاو پاڵی نەداوەتەوە وەك ئەوەی بۆ فیزیاو کیمیا هەیە.

زۆربەی بیردۆزەکانی دەرونزانی پشت دەبەستن بە گشتگیرکردن، گشتگیرکردنیش گورزی کوشندەیە بۆ ڕێبازی لێکۆڵینەوەی پتەوو دوو ڕیشەیی زانستی. لێرەدا دوو بیردۆزە هەن: بیردۆزەی ئاکاری و بیردۆزەی شیکاری دەرونی.

بیردۆزەی ئاکاری لەسەر ئەو واتایە وەستاوە کە ئەوەی ئێمەیە بە چالاکی عەقڵی ناوی دەبەین لە بنەڕەت و حەقیقەت دا تەنها چەند جوڵەیەکی جەستەیین، مەسەلەی گەڕانەوەی مەرجیش کە بەڕەنگ دانەوەی مەرجی ناونراوە لەڕاستی دا بیردۆزەی دیارنەمانە، ئاکاردیەکان تا ئاستێکی زۆر چوون و کەوتنە هەڵەوە چونکە دەیانویست ئەنجامەکانی خۆیان کە لەسەر ژمارەیەك ئەزموون و تاقیکردنەوەی سنوردار وەستابوون گشتگیر بکەن بەسەر هەموو ئاکارێتی عەقڵی مرۆیی دا. کارێکی هەڵەیشە کە عەقڵ وا وەسف بکەین کە بەشێوەیەکی تەواو لەسەر ڕەنگدانەوەی مەرجی وەستابێ.

سەبارەت بە بیردۆزەی شیکاری دەرونی کە فرۆید بنەڕەتەکەی دانا، گرنگی سەرەکی خۆی وەك بیردۆزەیەکی گشتی دەرونزانی جەخت دەکاتەوە سەر ئەگەرەکانی.

ئەگەرە سەرەکیەکان: بریتیە لە بوونی ئەوەی بە لاشعور ناو نراوە، پێویستە وا دابنێین لەپاڵ ئەو چالاکیە عەقڵانیەدا کە دەیانزانین کە چەند چالاکیەکی دیکەی عەقڵی چالاك هەن کە هەرگیز نایانزانین. هەندێ لەو چالاکی و ڕووداوانە لە

لاشعوردان‌و دەكرێ بە هەوڵێكی خۆویستی بیانهێنینە بواری شعورەوە، هەندێكیشیان تەنها بە بەكارهێنانی هونەری تایبەت بە شیكاری دەرونی دەهێنرێتە بواری شعور. بەخششەكانی بیردۆزەی شیكاری سەبارەت بە (لاشعور، ململانێ، كۆت كردن، بزەی جنسی (لبی دوو)) ناكرێ بە بارێكی یەكلا و كۆتایی دابنرێ كە كرۆكی پەیوەست بە باری عەقڵ و ڕەنگدانەوەی بەسەر سایكۆلۆجیای مرۆیی دا چارەسەر بكات. جا ئەو خەوەی ڕاڤەكەی بە یەكێك لە پایەكانی بیردۆزەكە دادەنرێ لە چەند سەرچاوەیەكی تەواو جیاوازی ئەزموونەوە هەڵدەقوڵێ كە وا دەكات بڕوا بوون بە هەر ڕاڤەیەكی خەو سەخت بێت.

فرۆید لە خەو دا كۆمەڵێ هێمای جنسی بەدی دەكات.

ئەو لە خەودا دەربڕینی حەزی هێز بەدی دەكات.

یۆنگ خەریكە ڕاڤەیەكی تر بخاتە ڕوو.

هەرگیز ناكرێ بڵێین هەریەك لەو ڕاڤانە لە ڕاڤەكانی تر مەعقول ترە، ئەمەش مەسەلەیەكی بێ هیواكەرە ئەگەر مەبەست ئەوە بێ ڕاڤەی خەو بە زانست دابنرێ، ئەم بەشەی ڕێنماییەكانی فرۆید چەندین گومانی وروژاندووە، فرۆید جەخت دەكاتەوە سەر ویستە كپكراوە جنسیەكان، لەكاتێك دا چەندین زانا جەخت دەكەنەوە سەر چەند پاڵنەر و ویستێكی تر لێرەوە هەرگیز ناگونجێ بڵێین بەخششەكانی شیكاری دەرونی لەلایەن زانایانی دەرونزانیەوە ئەو دان پێدانانی گشتی لەسەرە، لەڕاستی دا بیردۆزەكە تێكەڵەیەكی تەواو ئاڵۆزە، بوونی ئەو ئەگەرانەی دەوری ئەو بیردۆزەیان داوە زۆرێك لە بەهای بیردۆزەكەیان كەم كردۆتەوە و پلەی متمانەی چاوی بیریاران بۆ ئەو بیردۆزەیە بەو هۆیەوە تەواو كەم بوویەوە.

فرۆید وزەی خۆشەویستی جنسی بۆ هەموو چالاكی و ئاراستەیەكی ژیانی مرۆڤ درێژ دەكاتەوە هەر لەو ڕۆژەوەی لەدایك دەبێ تا مردنی، هەموو كارێكی جوزئی یان ئامانجێكی باڵا زۆربەی جار وەك دەربڕینی ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆی ئەو وزە كپكراوە جنسیە وایە.

لەلای یۆنگ وزەی حەزی جنسی بریتی یە لە هێزێکی بنەڕەتی چەسپاوی ژیان کە هەموو ئارەزووەکان پێکهاتە یان شوێنکەوتەی ئەون.

ئەدلەر پێی وایە ئەو بزوێنەرەی ژیانی تاك بەڕێدەکات خۆی لەو حافزەدا دەنوێنێ کە پاڵی پێوەدەنێ بۆ بەدەست هێنانی هێز و سەرکەوتن بەسەر چواردەوری دا. لێرەدا چەند دەستیەکی جیا جیا هەن لەبواری شیکاری دەروونی دا، بەگشتی لە بیردۆزەکانی دەرونزانی دا شتێ نیە بۆ ئەوە بێ لە قەناعەتی ئێمەدا بە جددی دابنرێ، ئەو زانستە ناکرێ تا ئێستاش بە زانست دابنرێ.

جفری ماسۆن یەکێ لەوانەی شرۆڤەی دەروونی کردووە و تایبەتمەندی دەروونزانیە لە کتێبخانەی کۆنگرێسی ئەمریکی لە کتێبێکی نوێ دا کە بەم نزیکانە خرایە بازاڕ ڕایدەگەیەنێت فرۆید لەو شیکارییانەدا کە پێیان گەیشتووە پەنای بردووە بۆ درۆ و غەش کردن بەتایبەت بیردۆزەی پاڵنەری جنسی لای منداڵ کە ساڵی ١٨٩٦ز. پێی گەیشت.

ماسون دەڵێت زۆربەی ئەو منداڵانەی فرۆید بۆ بەدیهێنانی بیردۆزەکەی پشتی پێ بەستن درۆیان لەڕوودا نواند و زانیاریَ حەقیقیان پێنەبەخشی. فرۆید ئەم هەڵانەی ئاشکرا کردن بەڵام ڕاستی نەکردنەوە. ماسون لەئەنجامی ئەو بڕیارو ڕاگەیاندنانەی دا لە پیشەکەی دەرکرا.

ماسون دەڵێت: پشتیوانانی فرۆید دەترسن بیردۆزەکانی شیکاری دەروونی شکست بهێنن ئەگەر ئەو هەڵانە بخرێنە ڕوو کە دەڵێت ئەوان لەو ترسەیان دا مافی خۆیانە، ئەگەر ئامادە بن ڕاستی شیکاریەکانی فرۆید دڵنیا بکەنەوە ئەوا دەبێ سەر لەنوێ بەدوای وەڵامی ئەو نەخۆشانە دا بگەڕێن کە لە ساڵی ١٩٠١ز.ەوە ملکەچی شیکاریەکانی بوون. کچەکەی فرۆید داوای لە ماسون کرد تا چوار سەد بەڵگەنامەی باوکی بگێڕێتەوە کەلای خۆی هێشتبوونیەوە. شایەتیەکەی جفری ماسون بە سەختترین گورزێ دادەنرێ کە بەتایبەت ئاراستەی فرۆید کرابێ، پێشتر ئەوەی

خستەڕوو کە فرۆید پەیوەندی جنسی هەبووە لەگەڵ خوشکی ژنەکەی دا سەرەڕای ئەوەی باس لەوە دەکات فرۆید حەشیش و ماددەی هۆشبەری بەکارهێناوە.

زۆربەی لێکۆڵینەوەکانی سالآنی کۆتایی ئاماژە دەدەن بە (درزیەکانی فرۆید) و فرۆید بە هێرشێکی توندی چەندین خوێندنگەی دەروونزانی و زانستە مرۆییەکان بوەتەوە، گرنگترینیان کتێبی (برافی شیکاری دەروونی) رشت جیلنز و کتێبی (کزبوون و کەوتنی ئیمپراتۆریەتی فرۆیدی) ئیزینك.

ئەو دوانە پشت دەبەستن بە یەك وتە کە ئەو نوێیەی فرۆید هێنای هیچ ڕاستی و پێکانێکی تێدا نیە، ئەو ڕاستیەی وتویەتی نوێ نەبووە، ئەوەی بە ڕەخنە لێی دەگیرێ مەزهەبی هێرشی بیرەکانە کە فرۆید بانگەشەی ئەوە دەکات ئەو وەك پێناوێ بۆ چارەسەری دەروونی دایهێناوە کە وادەکات بەرژەوەندیەکان بێ وردەکاری جڵەوی یادەوەریەکانی بگرن. ئەمەش داهێنانی ئەو نەبوو بەڵکو داهێنانی (سیرفراستس گالتۆن) بوو کە زیاد لەچوار سەدە پێش فرۆید دایهێنا، گیلنز ئاماژە بەوە دەدات فرۆید ئەو بیرۆکە بنەڕەتیەی لە نیتشە دزیوە کە پەیوەندی پاڵنەر و حەز و هەڵسوکەوتەکانی مرۆڤ بە پاڵنەرە ناوەکی و نەزانراوەکانی ئارەزووەوە دەبەستێتەوە.

یۆنگ ئاماژە بەوە دەدات ئەو پاڵنەرە جنسیەی فرۆید بەتەواوەتی پشتی پێ بەستووە تەنها پاڵنەرێکە لەنێو چەندین پاڵنەری جۆراوجۆردا.

یۆنگ و مەکدۆگل ئەوەیان سەلماندووە کە عەقڵی باتین (کە فرۆید دایهێنا) تەنها خورافە و خەیاڵێکە. فرۆید لە مەسەلەی عەقڵی باتین و عقدئردیبدا مشتومڕی لەسەر کرا. دواجار بەڕاکانیشیەوە سەبارەت بە شیکاری دەروونی و گیان و خەو کە تەنانەت لە دەروونی خۆیشیدا جێی شلۆقی بوون و نکوڵییان لێکرا.

دیارە هێزە وێرانکەرە جیهانیەکان سووربوون لەسەر بڵاوکردنەوە و پاراستنی ڕاو بۆچوونەکانی فرۆید تا کۆمەڵگەکان داڕمێنن و گیانی بێ ڕەوشتی بوروژێنن و

بانوویشی بۆ بهێننەوە. بیانوش بهێننەوە بۆ بە ڕەواکردنی لەباربردنی منداڵ و دروستکردنی ڕێگرەکانی سك کردن لەپێناو شێواندن و تێکدانی نەوەکان دا.

*گەندەڵی فەلسەفە بوونگەراییەکان:

فەلسەفەی بوونگەرایی بەرهەمێکی ماددیەت و بێ ڕەوشتی و بتپەرستیەکە بیری ڕۆژئاوایی لێپێکهاتووە، ئەمەش دوای ئەوەی ئەو بنەڕەتەی ئاین تێکشکا کە بنەڕەتی قەوارەی حەقیقی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگەکان بوو. فەلسەفەی بوونگەرایی قۆناغێکی فراوانی بەرەو نکوڵی بوونی خواو ئازادی مرۆڤ لە هەڵسوکەوت کردنی بەشێوەی ئازادی بێ ڕەوشتی بریوە کە تیایدا کۆتی ئەخلاقی و کۆمەڵایەتی و ئایینی نامێنێ. بوونگەرایی ملهوڕی کە سارتەر دایمەزراند لە کۆمەڵگە دارماوەکان و لای گەنجی دەروون بەزیوی بەردەم ئارەزووەکانی ژیار پێشوازی لێ کرا. ئیدی ژەهرە لەناویەرە بکوژەکەی لە کۆمەڵگە مرۆییەکان دا بڵاوبوویەوە بەتایبەت لە کۆمەڵگە ڕۆژئاواییەکاندا بەجۆرێ دەبینیت بوونی مرۆیی تەنها سەرپێیە، دوای جەنگی دووەمی جیهانی وەك پەرچەکردارێکی ئەو شکستانەی کۆمەڵگە ئەوروپیەکان بەدەستیەوە دەیاننالاند لەڕێی نوسینە شانۆییەکانی ئەوروپاوە بە فراوانی بڵاوبوویەوە.

ئەو فەلسەفەیە هیچ بیرۆکەیەك لەو بیرۆکە بنیادنەرە ڕاپەڕیوانە پێشکەش ناکات کە زامنی خۆشی و چاکەن بۆ نەوەکانی مرۆڤایەتی و وەك موستەفا غالیب دەڵێت ملهوڕیو زەندەقە و هەر تەقە دەکات بنەمای جەختکردنەوەی گرنگ کە فەلسەفە بێ ڕەوشتیەکەی لەسەر بنیاد دەنرێ، هەر تەقەی سارتەر لە نیشاندانی دەقە هێرش بەریەکان دا ئەو توانایەی تێکشکاند کە مەسەلە جیاجیاکان لەخۆ دەگرێ، ئەوەش بە واتای ڕوونی ئەو وشەیە فەلسەفە نیە بەڵکو چەند خاڵێکن لە دیدی ماددیگەری لە بیرکردنەوەدا دەنوێنن.

ڕۆژنامەی هیرالد تریبیون پوختەی ئەو کۆڕبەندەی بڵاوکردەوە کە تیایدا چەندین بیریاری فەڕەنسی قسەیان کرد، ئەو بیریارانە قۆناغی دوای سارتەریان دەنواند و دەیان وت سارتەر لەگەڵ کەس دا مشتومڕی لەسەر بیروڕاکانی نەدەکرد. مارکسیەتی سارتەر هەرگیز کاریگەر نەبوو، گرنگیشی نەدەدا بە خەڵك، ئەمڕۆ بیرۆکەکانی سارتەر کەوتون و چەند نەیارێکی بەرفراوانی دژ بە بیری بوونگەرایی و فرۆیدی و لەسەر ڕێبازی ئێستای دەرونزانی دەرکەوتن، سارتەر لە بورجێکی عاجی جیا ژیاوە نەك لە جیهانی حەقیقەت دا.

لە پێداچوونەوەی کتێبێکی ریمون ئەرونی بیریاری فەڕەنسی هاوڕێی سارتەر و ڕکەبەری لەسەر ژیانی ڕۆشنبیری فەڕەنسی بەدرێژایی چارەکە سەدەیەك (پەنجا ساڵ لەبیری سیاسی) دا هاتووە:

فەلسەفە جیاجیاکانی ڕۆژئاوا وەك بەرگری لە لیبرالیەتی ڕۆژئاوا دژ بە نەیارانی لیبرالیەت ڕووە و ڕاستەکان (فاشیەت)و چەپ ڕەوەکان (ئیشتراکیەت و شیوعیەت) هیچ خزمەتێکیان پێشکەش نەکردووە. ئەو کتێبە سەرکۆنەیەکی ڕاشکاوانەی هەموو ئەو فەلسەفانەی تێدایە (بوونگەرایی و وەزعیەتی دەربڕاو، پەرەسەندنی ماددی، پەرەسەندنی ڕۆحی، سودبەخشی ئەخلاقی) چونکە هەموویان نەیانتوانی بەرگری بکەن لە فەرهەنگی لیبراڵی ئەوروپا، بەوجۆرە مەترسیدارترین شتێ لە بوونگەرایی دا ئەوەیە پەرچەکرداری بیرۆکەی هەڵەی بنەڕەتی مەسیحیەتە لێرەوە هەڵوێستی مەترسیداری دێ سەبارەت بە مەرگ و ترس لە کۆتایی ژیان، دیارترین دیمەنی بیری ڕۆژئاوایی ئەمڕۆش ترسە لە مردن بەهۆی تێکەڵ بوونی ئەو دیدە مەسیحیەی دەڵێت دەبێ ڕۆح جەستە قورخ بکات یان سزا لەڕۆژی دوایی دا مەعنەویەو دەرکەوتنی دیاردەی خۆکوشتن لە پێشکەوتووترین و دەوڵەمەندترین دەوڵەتەکان دا.

باسی یانزەهەم

(ژەهری (هەڵبژاردەی) ئەدەبی ڕۆژئاوایی)

بانگەشەیەکی بەرچاو هەیە کە باس لە هەڵبژاردەی ئەدەبی ڕۆژئاوایی دەکات و هاواری گەرم و گوڕی دەنوێنێ بۆ وەرگێڕانی ئەو هەڵبژاردانە بۆ ئەدەبی عەرەبی، لەڕاستی دا ئەو هەڵبژاردانە تەنها ئەو چیرۆکە جنسیانەن کە وردترین باری جنسی وێنا دەکەن و لەگەڵی دا ژیان وا دەردەکەوێ ساتێکی جنسی بێ کە داوێن پیسی ڕازاوە دەدات و لەوێنەیەکی جوان دا دەیخاتە ڕوو و کەموکورتی مرۆڤ وا نیشان دەدات کە ئەوە ڕاستی بنەڕەتی و قوڵی مرۆڤە. لەگەڵ ئەوەش دا ناکرێ ساتی لاوازی ژیانی مرۆڤ هەمان گەورەترین ساتەکان بن. هەموو ساتەکان نین و هەمیشە داواکراو نین تا بەو وردەکاریە بخرێتە ڕوو. مرۆڤ ئەوە نیە کە ئەدەبی ڕۆژئاوایی وێنەی دەکات بەوەی مرۆڤ ئاژەڵێکی جنسیە بەو جۆرە ناکرێ ساتی لاوازیش بکرێ بە پاڵەوانی و واقعی گەورەی پشت پێ بەستراو پشتگوێ بخرێ، ئەو واقعەی هەستە بەرزو باڵا جیاجیاکانی لەبەردەم دا دەکرێنەوە.

هەروەها هەڵبژاردەی ئەدەبی ڕۆژئاوا وێنایەك لە ساوایی منداڵ پێشکەشی خەڵك دەکات بە زیندوکردنەوەی ئەو ئەفسانە و خەیاڵانەی هەستە بتپەرستیەکان دەنوێنن لەگەڵ چەمکی ئەو هەڵبژاردانە بۆ چەمکی مارکسی و بوونگەریای و فرۆیدی کە مرۆڤ بە ئاژەڵ دادەنێ، چیرۆکە ڕۆژئاواییەکە لەمەوە سەرهەڵدەدات و چەمك و بەها و کۆمەڵێ ئەخلاق لەخۆ دەگرێ کە جیاوازە لەو چەمکە یەکسانەی مرۆڤ کە ئایینەکان بانگهێشتی دەکەن بۆ ڕەوشت و باڵایی.

بەو جۆرە دەبینین ئەدەب لەگەڵ ئەخلاق بە واتا دروستەکەی ناگونجێ لە ڕوانگەی چەمکە ڕۆمانتیکی و کلاسیکی و بوونگەراییەکانەوە کە چەند نمونەیەکی مۆرکداری

منگەرایی و دەورەدانی ئەو دەروونـەمان پێشکەش دەکەن کـە خەفـەتی بکوژیـان بـۆ هەموو هەوڵ و خەفەتێکی بە میرات داناوە بەجۆرێ دەبینی دەروونـە تینووەکـان چێژ لـە ئاهوگریـان دەبیـنن، شەمـشەمە کـوێرەی حـەزی لـە تـاریکی دایـە، هـەروەها ئـەو کەسەش وایە کە هەستی ئارەزوو و ئارەزووبازی لە دڵ دا بەمیرات دانێ.

بـەناوی واقعیـەت و شـیکاری دەروونیـەوە چـەند وێنەیـەکی ئـەدەب دەرکـەوتن بەتایبەت چیرۆك کە تاویان دەدایە باری سوك و نهێنیەکانی شەرمگەیان دەخستەڕوو و زۆر چاکە و گەورەییان بریندار دەکرد و بەناوی هەناسەدان و دارماندنی شـوێنکەوتەیی لەزۆر تاوان دا زۆر شتی سوکیان ئـەنجام دەدان بـەو بانگەشـەی ئـەو کەسـانەی وانـین توشـی چـەند نەخۆشـیەکی دەروونـی بـوون، بـەبیانوی ئـازادیخوازی و سـەربەخۆیی تاکەکەسیەوە بانگـەواز بـۆ دوبـارە ڕوانینـە میراتـی ڕەوشـتی و پێـوانی کۆمەڵایـەتی و دەرچوون لە هەموو چەسپاوێکی دانراو بڵاوبوویەوە. ئیدی دەرچوون بـوو لـە هەرشـتێ کە نەریت دایدەناو ئایین بە پیرۆزی دەزانی، بانگـەواز بـۆ ئـەوە بـوو کـە هـەموو تاکـێ جیهانێکی سـەربەخۆی بـەها بۆخـۆی بنیادبنـێ کـە پێوەرەکـانی چـاکە و خراپـە ببنـە تاکەکەسـی و چـاکەی گـشتی نـەبێ کـە لای هـەموان بەچـاکە دابنـرێ و خراپـەیـەکی گشتیش نەبێ کە هەموان بەخراپی دابنێن. ئیدی کۆمەڵگەیەك نابێت، چونکە گیـانی کۆمەڵایەتی بنەڕەتی هەموو دەست پێوەبوونێکی کۆمەڵایەتی یە. دیاردەیەکی تری ناو ئەدەبی ڕۆژئاوایی بریتی بوو لە ڕەقی بەجۆرێ سەرچـاوەکانی سـەخاوەتی مرۆیـی لای نوسـەرانی وەك نیتـشە و کەسـانی تـر وشـکیان دەکـرد کاتـێ هـەوڵیان دەدا لاوازان لەناوببەن و پەککەوتەکان بکوژن یان وازیان لێ بێنن تا دەمرن بێ ئەوەی کاریکـەن بـۆ چارەسـەریان. ئەمـەش وەرگـیراوی چـەمکی ڕۆمـانی کـۆنی ڕۆژئـاوایی بـوو کـە دەبـوو دادپەروەری بـۆ گـەورەکان بـێ و پزیـشکی تـەنها بـۆ ئەرستۆقراتیەکان دەبـێ. بـەڵام ئیسلام دادپەروەری بۆ هەموان و پزیشکی بۆ هەژارانە، ئەوان لـەڕێی دڵـە ڕەقەکانـەوە

ژیارێکیان دامەزراند کە لەسەر تالانی و ئابڕوو بردن وەستاوە. ئەوان دەیانوت بۆچی زنجەکان بەزیندوویی بمێننەوە کاتێ گەلانێکی تری بالاتر لەوان هەن. یان مۆنسلیکۆ دەڵێت ئایا دەکرێ خوا لەو جەستە ڕەشانەدا گیانی زیندوویی دروست کردبێ. ئەم قسەیەش بیانوو بوو بۆ داگیرکاری و قۆرخکاری چونکە بەهێزەکان دەبوونە داگیرکەر. نیتشە داوای دەکرد لاوازەکان لەناو ببرێن. داروین دەیوت ململانێ لەسەرمانەوە هەبێ تا ئەوەی گەیشتە ئەوەی بڵێ لاوازەکان گەلە ڕەنگاوڕەنگەکانن.

هەندێ دەپرسن بۆچی ئەدەبی ڕۆژئاوایی ڕەشبینی و داڕمان و بێهیوایی لەخۆدەگرێ کاتێ هەڵوێستەکان لەوپەڕی تاریکی دا نیشان دەدات و، سەرچاوەی ئەوەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەو بیرۆکەی تاوانەی کە زاڵە بەسەر هەموو بیری ڕۆژئاوایی دا، فەلسەفەو ئەدەبیشی، بەڵام ئیسلام دان نانێ بە بیرۆکەی بنەڕەتی هەڵە و تاوان دا، بۆیە هەمیشە مۆرکی ئیجابی و گەشبینی هەیە ﴿قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَى أَنفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِن رَّحْمَةِ اللَّهِ﴾ جێی سەرسوڕمانە ئەو شوێنەوارە لادەرانە لەچەند ئەدیبێکی نەخۆش دا دەرکەوتن و دواتریش ڕەخنەگرێکی بەویژدان بیر لەوە ناکاتەوە ئەوانە شیاوی ئەوە نین دوایان بکەویت. پێنج لە گەورە بیریارانی بیری مرۆیی فەڕەنسی لە فەرەنسا نەخۆش بوون، موباسان، فۆلبێر، بودلیر دوریە.

فۆلبێر: سۆزی ڕقی توند بەرامبەر خەڵك و ژیانی لە دەرون دا بوو بەهۆی نەخۆشی دەروونی سەختەوە.

بودلیر: سەر مەستی سزادانی کەسانی تر بوو بەهۆی نەخۆشی ماسوشیەوە کە تووشی ببوو.

موباسان داوای دەکرد خەڵکی وەك سەگەکان بژین.

ئالیوت و لۆرەنس و رۆبەرت لویل داوی نەخۆشی جەستەیی و دەروونی جۆربەجۆر بوون.

نیتشه: ژیانی پڕبوو له سه‌ختی و بێهیوایی، خه‌فه‌ت و که‌نارگیری گه‌مارۆی توندی سه‌ر نیتشه بوون تا به‌ره‌و شێتییان برد و به نه‌خۆشی زهری مرد.

ئه‌وانه‌ی هه‌ڵبژارده‌ی ئه‌ده‌بی ڕۆژئاواییان نوسی و تا ئێستاش نوسه‌ره‌کانمان به‌رهه‌مه‌کانیان وه‌رده‌گێڕن و داوامان لێده‌که‌ن به نموونه‌ی بالای چیرۆکی جیهانییان دابنێین به‌م شێوه بوون.

ئه‌گه‌ر بگه‌ڕێینه‌وه سه‌ر ئه‌و ئه‌ده‌به بالایه ده‌بینین هه‌موو پاڵه‌وانه‌کانی دستۆفسکی نه‌خۆش و ناته‌واو بوون، هه‌موو پاڵه‌وانه‌کانی فرۆید لاده‌ربوون. ئه‌زموونی برتراندراسل که ئه‌وان پێوه‌ی ده‌نازن پیس و بۆگه‌ن بووه. هافلۆن ئه‌لیس له‌ڕووی جنسیه‌وه لاوازبووه و به‌نوسینه‌کانی هه‌وڵی داوه که‌سێتی سه‌رکه‌وتوو به‌خۆی ببه‌خشێ. به‌و جۆره ده‌بینین هه‌موو ئه‌نجامه‌کان سه‌ره‌ڕای شیعری هۆگۆ و مووسیه و ڕۆستان و که‌سانی تر ته‌نها ئاره‌زووی ده‌روون و هه‌ڵچوونی ئاره‌زووی جه‌سته‌و ڕق له خه‌ڵك بوون بوون و هیچی تر.

ئه‌مه‌ش له ئه‌نجامی جیاکردنه‌وه‌ی عه‌قڵ و ویژدان و جه‌سته و ده‌روون و بیرو سۆزدا بوو، ئه‌و نه‌گونجانه مه‌ترسیداره له‌نێوان بانگه‌واز بۆ زانست و عه‌قڵ و هه‌وڵی هێنانی ئه‌فسانه و خورافه‌دا بوو.

ئه‌ده‌بی ڕۆژئاوایی مۆرکی به‌رزراگیری ڕه‌نگی سپی به‌رامبه‌ر کۆیله‌گیری گه‌له ڕه‌نگاوڕه‌نگه‌کانی له‌خۆگرتووه. به‌هه‌مان ئه‌و ڕێگه‌دا که ئه‌رستۆ و ئه‌فلاتون پێیان وابوو کۆیلایه‌تی شتێکی دادپه‌روه‌رانه‌یه و سروشت ده‌یسه‌پێنێ.

بانگه‌واز بۆ پێشنیاری ئه‌و ئه‌ده‌به له ئاسۆی بیری ئیسلامی دا مه‌ترسیدارترین هه‌وڵێ بوو بۆ داڕماندنی کۆمه‌ڵگه و به‌هامان، چونکه ئه‌و ئه‌ده‌به له‌سه‌ر وته‌ی ئه‌و خوێندنگه کۆمه‌لایه‌تیه وه‌ستاوه که ده‌ڵێت ئه‌خلاق به‌هایه‌کی خۆیی و چه‌سپاو له‌سه‌ر بارێکی دیاری کراو نیه و وێنه‌ی خۆی له‌و کۆمه‌ڵگه‌وه وه‌رده‌گرێ که تیایدایه و

کۆمەڵگەش لە هەموو دیاردە کۆمەڵایەتیەکان دا بنەڕەتە نەك مرۆڤ. بێگومان پێشنیاری ئەو چەمکانەو بەردەوام بڵاوکردنەوەیان لەڕێی ڕۆژنامەگەری و پێناوەکانی ڕاگەیاندن و تێر و تەسەل کردنی بە چیرۆك و شانۆیی و فیلمی سینەمایی ئەمانە مەترسیدارترین ئەو هەوڵانە بوون کە دەیانویست بیانکەنە شتی دڵنیا لە دیدی گەنجانی موسڵمان و ئەوانەدا کە هێشتا ڕۆشنبیریەکی تەواویان بنەڕەتی ئیسلامییان وەرنەگرتووە، ئامانجیش بەرپەرچدانەوەی پیرۆزی بوو لە ئایین و ئەخلاق و گومان خستنە بەهایان، بۆیە کاریگەریەکەی وێرانکەر بوو بۆ بەرپرسیارێتی تاکەکەسی و پابەندی ئەخلاقی و ئەو فەلسەفانەی داروین و نیتشە و مارکس و سارتەر و فرۆید و دۆرکایم خستیانەڕوو. ئەو ئاراستەیە لە ڕۆژئاوادا نامۆنەبوو، چونکە کاتێ ڕێگیرا لە ڕۆمانەکەی ئۆرەنس (عشیق اللورد تشارلی) بڵاوکاری ئەمریکی ڕایگەیاند تەورات شتێکە لەلادانی جنسی. لە چیرۆکە بێ ڕەوشتیەکانی ناو کتێبی پیرۆزدا لەوە شەرمەزارانەتر هەیە، بێگومان ئەو هەڵبژاردەی ئەدەبی و ڕۆژئاوایەی کە ئەوان باسی دەکەن تەنها یەك دید لەخۆ دەگرێت کە دیدی توندی جنسی و شۆڕشی جنس و بانگەوازکردنە بۆ دەرگا کردنەوە لە ئارەزوو بێ گوێدانە هەر سنور و ڕێکخستنێ، هەموو گێڕانەوەو ڕۆمانەکانیشیان ئەو ئاراستەیە لەخۆدەگرن.

بەو جۆرە شەپۆلی لێکهەڵوەشان لە ئەدەبی ڕۆژئاوایی دا بە شەپۆلێکی ملهوڕی لەبیری ڕۆژئاوایی دا ڕووی دا، ئەمەش لەژێر ناوی زانست و ئازادی لێکۆڵینەوە.

ئەدەبە جیهانیەکان تەنها چوار مەسەلەیان باسکردووە: خۆشەویستی بە واتای جنس و مردن و دەست درێژی جنسی، پەرستشی جەستە و پیرۆز ڕاگرتنی شەهوەت، ئەمەش لە هونەری یۆنانی ئیغریقی کۆنەوە وەرگیراوە. گفتوگۆی نێوان چیرۆك یان شانۆییش لەنێو چەند هۆکارێکدایە کینە، بێهیوایی و بێئومێدی، ڕەشبینی، بێ ڕەوشتی.

دیاره نەوەد لەسەدی ئەو چیرۆك و شانۆگەریانە لەژێر چەند ناوێکی جۆراو جۆردا وەرگێردرانە سەر ئەدەبی عەرەبی بە ئامانجی وێرانکردنی ڕەوشتمان، لەوانە وەرگێڕانەکانی تەها حوسەین و زەییات و عەنان و فیلکس فارس. ئەگەر بۆمان هەبێ بپرسین ئایا ئەو وەرگێرانانە ڕاستی وێنەی دەروونی مرۆییان خستووەتە ڕوو لە خراپترین باری دا لە قۆناغی زاڵ بوونی بیردۆزەی فرۆید بەسەر ئەدەب دا؟

دکتۆر مەهدی بن عەبود لە وانەیەکیدا سەبارەت بە کتێبێکی ئەورووپی بەناوی (قرن الأكتئاب والضجر والهم) ئاماژە بە دەربڕینێ دەکات سەبارەت بە ڕۆمان و شانۆگەری و هەستی ویژدانی. ئەو بنەڕەتە دەرونیەی بیرکردنەوە لە ڕۆژئاوادا وێنە دەکات و وێنەیەکی شلۆقی نیشان دەدات، دەترسین لە نەوەکانی دواترمان لەوەی هەڵیانبخەڵەتێنن و بەرەو گێژاویان ببەن بەجۆرێ دوای کەوتنە ناوی دەرچوون لێی سەخت بێ.

هەروەها دەڵێت: مۆرکی ئەدەبی ڕۆژئاوایی بریتی یە لە ڕەشبینی، ڕەشبینیش مۆرکە نەك هەڵوێستێکی عەقڵی، ئەنجامی زانستیش نیە. دیارترین ڕەشبینانی فەلسەفەی ڕۆژئاوایی بریتین لە شۆبنهۆر کە ئەوەی لەو فەلسەفە هیندیەوە وەرگرت کە دەڵێت هەمیشە مرۆڤ لەپشت ئارەزووەکانەوەیە.

بەڵام ئیسلام دان نانێ بە بێهیوایی و بێ ئومێدی دا، هەموو نوسەرانی بێ هیوایش بریتین لە بیکیت، کافکا، هنری میلەر.

بیکت وەك نوسەرێکی بێ هیوایی و چەرمەسەری ئەبەدی کە خاوەنی شانۆی نا مەعقولە و نوسەرێکی چەرمەسەراویە و نوسینی پڕە لە ناڕەحەتی و پاڵەوانەکانی لە خاکێکی وێرانە و لە کەناراوی ئەبەدی دا دەژین، کارو نوسینەکانی پڕن لە سەختی و شەتەحاتی خەیاڵی داڕماو.

بەڵام كافكا هۆكاری پێكهاتە ئاڵۆزە دەرونیەكەی سەرەڕای هەستكردنی زێدەرەوی بە جولەكایەتی خۆی وەك ئەوە وایە دوژمنكاریەكی بەردەوامی دژ بە جیهانی هەبێ و نوسینەكانی لە دەزووی داكەوتن و پێچ و پەناكانی خۆی ڕستووە. لە جیهانی ترسناكی (نەبوون) دا دەژی.

هنری میلەر وشە چوار پیتەكانی بردە ناو ئەدەب كە ئاماژە دەدەن بە ئەندامی زاوزێ، بردنیە ناو دەربڕینی ئەدەبی خۆی تا سنوری شەرم بشكێنێ و تەحەدای بەهاكان بكات، نوسینەكانی ژیانی سەركێشی بێ ڕەوشتیان لەخۆ دەگرت بەجۆرێ غەریزەكان لەگەڵ هێزی سروشت دا ململانێ دەكەن، ئەویش شوێن پێی بیكیت و لۆرەنسی گرتووە و بەوە وەسف دەكرێ كە ڕێبەرێكی شۆڕشی جنسیە.

ئەمە ئەو ئەدەبە ڕۆژئاواییەیە كە بە ئەدەبی باڵا ناودەبرێ، ئەی ئایا بەڕاست ئێمە پێویستمان پێیەتی.

بەشی سێیەم

(بەرەنگاربوونەوە لەگەڵ بیری ڕۆژئاوادا)

باسی یەکەم

(ئاشکرا کردنی هەوڵەکانی تەنگپێهەڵچنین)

لە بەدوادا چوونی بیری ڕۆژئاوایی لە هەرسێ قۆناغەکەی دا (یۆنـانی و مەسیحی و ماددی) دەبینین تەنها لەسەر ئارەزووی مرۆیی وەستاوە وە لە هـەوڵێکی پێشنیاری چەمکێکی کۆمەڵایەتی جیا لەو دیدە خواناسیەی کە دان دەنێ بە بەخشی خوادا، بەڵکو نەگونجانیشە لەگەڵ ئەو دیدە دا لەژێر ناوی دژایەتی لەگەڵ ئایین و کڵێسا و لە هەوڵی دامەزراندنی نیزامێکی مرۆیی دایە لە ڕوانگەی ئەو ئایدۆلۆژیا و فەلسەفانەی کە نـەیانتوانیوە ببەخـشن و دیـدیان شـێواوەو لەسـەر گومـان و ئـارەزووی دەروون نەوەسـتاون. ئیـدی ڕۆژئـاوا لـە مـاوەی پێـنج سـەدەی ڕابـردوودا لـە ململانێیـەکی بەردەوامی وادابوو کە لەناو خۆیدا پەرتبوون و غوربەت و ڕارایـی لـەخۆگرتبوو و دیـدی خۆبەگەورەزانی بانگەشەی بێباك بوون لە بەخششی ئایین دەرکەوت.

پێناوی فێڵزانانەی ڕۆژئـاوا لـەپێناو دەسـتگرتنی بەسـەر سەرچـاوەکانی سـامان لـە جیهانی ئیسلام دا بریتی بوو لە پێشنیاری ئـەو بـیرە تێکەڵـە شـێواوە: دارو پـەردووی سـاختەو سـاوایی مـرۆڤ لـە ئاسـۆیی ئیـسلام دا تـا نـەنگی پێهەڵـچنێ و لـە دیـدە بنەڕەتیەکەی جیا بکاتەوەو دەستی بەسەردا بگرێ، موسڵمانان ماوەیەك لەژێر فشاری کاریگەری بـە شـوێنکەوتەبی بـۆ ژیـاری ڕۆژئـاوا و هەڵخەڵـەتان بـە بانگەشـەی ڕێبـازی زانـستی تووشـی شـیرك بـوون، دواتـر بێداربوونـەوەو ڕاچـڵەکین کاتـێ ڕووداوەکـانی یەکدوای یەك هاتن و قەناعەتیان کرد بە خراپی ئـەو دیـدە و بڕوابوونیـشیان بەئیـسلام وایکرد لە شوێنکەوتەیی ڕزگاریان بکات و بگەڕێنەوە بۆ سەرچاوەکان. دواتر هـەنگاوی دواییان بەرەنگاریبوونەوەی ئەو بیرە ماددیە بتپەرستی یە بێ ڕەوشتیە و ئاشکراکردنی ساختەکانی بوو، ئیسلام لە هەموو مەسەلەیەك دا هەڵوێستی ڕوونی هەیە، سەبارەت بە

ئاشکراکردنی خراپەی بیردۆزەی ڕۆژئاوایی لەڕێی دەستەوسانبوونی لە پەیوەندی لەگەڵ ڕێبازی خوا و دواتر مرۆیی بوونی و دەستگرتنی فەلسەفەی ماددی بەسەری دا.

یەکەمین ئاماژەکانی بەرەنگاربوونەوە کە کە ئەو بڕیارە هەڵەیان ئاشکرا کرد کە لەسەر دەستی تەها حوسەین و زەکی نەجیب مەحمود و لویس عیوەز و عەلی عەبدولرەزاق و مەحمود عەزمی و کەسانێکی تر بانگەشەی بۆ دەکرا (توانای ڕێبازی زانستی ڕۆژئاوا لەسەر بەخششی ڕووتەن بەجۆرێ دەکرێ بوترێ ئەو بیردۆزانە تەنها چەند ڕاستیەکی زانستین. مەترسیدارترین شتێ ئەوان دەیڵێن ئەوەیە بیردۆزە فەلسەفیەکان کە بەرهەمی چەند عەقڵێکی مرۆیین لە بواری تەحەدیەکانی کۆمەڵگەکانیان دا- لەبارێکی جیا لە باری کۆمەڵگەی ئیسلامی دا چەند زانستێ بوون وەك ئەوەی سەبارەت بە فرۆیدی و بوونگەرایی و مارکسی و سەرمایەداریی هەبوو. دواتر ڕۆژان خراپەی ئەو بانگەوازەیان کرد کە ئەو ڕێبازە فەلسەفیانە لەسەر هەندێ بەخششی زانستی ماددی پشتیان پێ بەستبوو بەڵام خێرا گۆڕان و بەرهەمەکانیان لەدەست چوون.

یەك داوی یەك ڕوداو و گۆڕانکاریەکان دەهاتن و دەستەوسانی ڕێبازی زانستییان نیشان دەدا سەبارەت بە بەخشین و بوونی چەند درزێ لە چەندین بواردا بەتایبەت لە زانستە مرۆییەکان دا کەپشتیان دەبەست بە ڕێبازی زانستی ماددی و جیاوازیە قوڵەکانی نێوان زانستەکانی پەیوەست بە ماددەو ئەوەی پەیوەستە بە دەروونی مرۆییەوە لەبیرکرابوو، دواتر گۆڕانەکانی کۆمەڵگەکان دارمانی چەند بیردۆزەیەکی ئابوری و کۆمەڵایەتی و سیاسیان نیشان دا کە دەمێك بوو بانگخوازانی ڕۆژئاواگەری بانگەشەیان بۆ دەکرد.

موسڵمانان بۆیان دەرکەوت ناکرێ وا زانستەکانی ڕۆژئاوا وەربگیرێن کە تاکە پەیڕەون بەڵکو ئەوەی لە ڕۆژئاوا وەردەگیرێ دەبێ وەك کەرەستەی خاو وابێ و موسڵمانان لەبارنەی چەمك و واتای خۆیان بۆ زانست بەکاری بهێنن.

موسڵمانان نایانەوێ لە بازنەی تەکنەلۆژیای جیهانی دا دەورەدرێن و تیایدا تێکەڵ ببن و ببنە بەشێ لەو نیزامە جیهانیەی کە دەچێتە بازنەی شوێنکەوتەیی و پێ سەرسامبوون، چونکە ئێمە لە ئیسلام دا چەمك و واتایەکی جیا و دوور لەو چەمکە ئابوریە جیهانیەمان هەیە کە قۆرخکاری و سوو و دەمارگیری و ململانێی چینایەتی و بەرزراگیری ڕەگەزی سپی و دەستگرتن بەسەر خەڵکی تردا داپۆشیوە. ئێمە سەرەتا داوا دەکەین زانستەکان وەرگێڕدرێنە سەر زمانی عەرەبی و دواتر لە بازنەی بیری خۆمان و چوارچێوەی چەمك و واتای خۆمان بۆ زانست بەکاریان بهێنین، هیچ خۆ بەگەورە زانین و پاڵدانە ڕەگەزێ یان دەستەیەکی تیا نیە، بەڵکو لە چەمکی ئیسلام دا موڵکی هەموو مرۆڤایەتی یە. ئەمەش پێناوێ نیە بۆ هەرەشە لە مرۆڤایەتی یان وێرانکردنی بەڵکو بۆ پاراستن و بنیاد و چاکەیە، لێرەدا چەند هەوڵی هەبوون بۆ تەگیپێهەڵچنینمان لە بازنەی زانستە نوێکان و تەکنەلۆجیادا تا ژیاری سەربەخۆی خۆمانمان نەبێ. ئەگەر لەباری لاوازیەك دا کە ئێستا پێیدا تێپەڕ دەبین ئەوە قبوڵ بکەین خودێتی خۆمان لەدەست دەدەین و لە نێوەندی ژیارێك دا تێکەڵ دەبین و کۆتا هەناسەکانمان هەڵدەکێشین.

هەروەك چەمکی ئیسلامی بۆ زانست و ڕۆشنبیری دان نانێ بەو دیدە ڕۆژئاواییەدا کە پشتی پێ دەبەستێ بە پێوانی مەنتیقی و بە بنەڕەتێکی دادەنێ بۆ ڕوانین، لەگەڵ ئەوەی تەنها پێوانی مەنتیقی بەس نیە بۆ دانانی بیردۆزەکان بەتایبەت ئەگەر لەگەڵ واقیعی مێژوودا نەگونجێ، هەروەها بەشایەتگرتنی واقیعیەکان لە مێژوودا ناڕوونە هاوکات سەرشێوێنیەکی زانستی و هەوڵی قۆرخکردنی دەقەکانە بۆ پاڵپشتی دیدێکی پێشوەخت چونکە بەشێ لە حەقیقەت پێشکەش دەکات و چەند بەشێکی تریش لەبیردەکات، ئەم پێوانەش ئەو پێوانە خراپەیە کە ڕاستی زانستی پشتگیری ناکات، پێوانی مەنتیقی (کە مارکسیەت و ماددیگەری جەدەلی و بوونگەرایی لەسەر وەستاوە)

بەس نیە بۆ دامەزراندنی بیردۆزەو مەزهەبەکان بەتایبەت ئەگەر لەگەڵ ڕاستیەکانی مێژوودا نەگونجێ.

بانگخوازانی ڕێبازی ڕۆژئاوا لە زانست و عەقڵانیەت دا لە ڕاستی دا دەیانەوێ بیردۆزە فەلسەفیەکان بسەپێنن (نەك زانستی ئەزموونی کە ئێستا دان دەنێت بە بوونی جیهانی غەیب دا) بەڵام بانگەشەیەکی پوچ بەو وتەی دەڵێ فەلسەفە زانستە، هەرکەس مێژووی ململانێی نێوان زانایانی ئەوروپا و کڵێسا و مەسیحیەت بخوێنێتەوە ئەوا دەزانێت فەلسەفەکان هەوڵێکن بۆ گرتنی ئەو بۆشاییەی هەیە بە خستنەڕووی ئایینی مرۆیی دوای ئەو هەڵمەتە سەختەی زانایان بردیانە سەر مەسیحیەت و وتیان کەسی ئەوروپی دوای خۆڕزگارکردن لە کۆتی ڕێنمایی یەکلاکەرەوەی مەسیحیەت لە ڕۆح دا و چوونی بە کەسی ڕۆشنبیری یۆنانی دا توانی دروست کردن و داهێنانی هەبێ، ئەمەش کۆتایی هێنا بە دواکەوتەیی مەسیحیەت لە مادەی ئەو دە سەدەیەدا کە وەریان گرت بوو. هەندێکی تر دەڵێن ئەوروپا دوای جیابوونەوە لە ئایین پێشکەوت، لەکاتێك دا زانست لە ئیسلام دا لە ئەنجامی خودی بانگەوازی ئایین دا دەرکەوت، خوا دەفەرموێت ﴿قُلِ انظُرُواْ مَاذَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضِ﴾ ﴿قُلْ هَاتُواْ بُرْهَانَكُمْ﴾.

زانایانی ڕۆژئاوا نەگونجانی کتێبە پیرۆزەکانیان لەسەرچاوە مێژووییەکان دا ئاشکرا کردووە. ئەوەش کە لێکۆڵینەوە زانستیە نوێکان سەبارەت بە خراپی ئەگەرەکانیان دا سەبارەت بە حسابی کات و دروست بوونی بوون و هی تریش سەرەڕای ناکۆکی و نەگونجانی نێوان عەهدی کۆن و عەهدی نوێ.

هەوڵی ڕۆژئاواگەریەکان (تەها حوسەین و عەلی عەبدولرەزاق و لوتفی سەید و سەلامە موسا) بۆ ئەوە بوو ئەو جەنگە بگوازنەوە بۆ ئاسۆی ئیسلام و کەوتنە باسی گومان لە قورئان و سوننەت وەك خۆ چواندن بە جەنگی ڕۆژئاوا لەگەڵ کتێبە پیرۆزەکان دا. دواتر بانگەواز بۆ عەلمانیەت و عەقڵانیەت وەك هەوڵی گومان خستنە

سەر سروش و پەیامەکانی ئاسمان بوو، بەڵکو قۆرخکردنی ئەو چەمکانەی موعتەزیلە کە عەقڵیان بەسەر نەقڵ دا (واتە سروش) زاڵ دەکرد. هەروەها بانگەواز دەکرا بۆ گومان خستنە سەر کۆن و چاوپێداخشاندنەوەی، مەبەست بە کۆنیش تەنها ئایینە (لێرەدا کتێبی خورافەی میتافیزیقیا واتە خورافەی عەیب و بانگەشە بۆ ئەوە هەبوو کە ئاین لە ئاسمانەوە دانەبەزیوە بەڵکو لە زەویەوە هاتووە وەك چۆن خودی ژیان لە زەویەوە هاتووە) (تەها حوسەین ئەمەی لە دۆرکایمەوە وەرگرتووە) چەند بانگەشەیەکی حکومەتی ئایینی لە ئیسلام دا هەبوون (لەگەڵ ئەوەی ئیسلام لە هەموو مێژوویدا ئەو حکومەتەی نەبووە) هەروەها نکوڵی سروش و هێرش بردنە سەر هاوەڵانو وەسفکردنیان بە سیاسی شارەزا. زیندووکردنەوەی ئەفسانەی بیری کۆنی بتپەرستی و بانگەوازەکەی عەلی عەبدورەزاق و دانانی هۆنەر و میکیافیلی بە بنەڕەتی شرۆڤەی بیری سیاسی ئیسلامی لە کتێبەکەی دا (الأسلام و أصول الحكم) بانگەوازەکەش ڕووەو عەرەب بوو دوای شکستی ١٩٦٧ کە دەیوت ئیتر دەبێ بە یەکجارەکی لە ڕابردوو دەرچین.

ئەوە ئەو نوسەرە دیارانەبوون کە کاریگەر بوون بە بیری ڕۆژئاوایی (بتپەرستی ماددی بێ ڕەوشتی) بەرامبەر بە ئیسلامی پاك و پوخت (بانگەواز بۆ یەك خواپەرستیو ڕەحمەت و برایەتی مرۆیی) هەموو ئەوانە توشی هەڵەیەکی گەورە بوون کە بڕیاردانە بەوەی ڕەخنەی ڕۆژئاوایی بۆ ئایینی مەسیحی و کاریگەری لە ژیاری ڕۆژئاوایی دا دەکرێ بەسەر ئیسلامیش دا بچەسپێ. بەڵام جیاوازی نێوان بیری ئایینی مەسیحی لاهوت و ئیسلام کە ڕێبازی ژیان و نیزامی کۆمەڵگەیە زۆر قوڵ و فراوانە. ئیسلام ژیاری پوختی یەکخواپەرستی پێشکەشی مرۆڤایەتی کرد و مرۆڤایەتی لە کۆتی بتپەرستی و مرۆڤ پەرستی ڕزگارکرد. بزافی بێداریخوازی ئیسلامی بەرەو ڕووی نوسینەکانی ئەو ڕۆژئاواگەرانە بوویەوەو چەمکە شێواوەکانی تێکشکاندن، بەڵام هەندێکیان هێشتا

سورن لەسەر هەوڵەکانیان سەرەڕای وشکی شێوازیان و ڕقی خەڵك لێیان. هەروەها سەرەڕای ئەوەی ڕۆژنامەگەری عەلمانی گرنگی و پایەی پێدەدا لە جەختکردنەوە لەسەری و کۆتکردنی وەڵامی نەیارانی، ئەوەی بەهێزتریان دەکردن ئەوەبوو ڕیشەی ئەو بیردۆزە سەرشێوێنە فەلسەفیانە تا ئێستاش لە زانکۆو پەیمانگاکانمان دا وەك زانستی بێگومان دەخوێندرێن بەتایبەت مەزهەبی داروین و بیردۆزەکانی فرۆید و مارکس و دۆرکایم و سارتەر و.... هتد.

پێویست چاو بخشێنینەوە بە نوسینەکانی ئەو نەوانەدا کە پێشەنگ دادەنران بە لوتکەی زانایان ناسراون هەر لە تەهتاویەوە تا تەها حوسەین و لوتفی سەید و کەسانێکی تر کە ئەمڕۆ خەڵکی پێ هەڵدەخەڵەتێنن تا ئەو چەمکە سەرشێوێنیانە پێش بخەن.

هەروەها نوسینە وەرگێڕاوەکانی ڕۆژئاوا کە هەوڵ دەدەن بیانسەپێنن بەسەر موسڵمانان دا تا ئێستاش بەردەوامن:

- پەیمانی کۆمەڵایەتی ڕۆسۆ.
- بنەڕەتی جۆرەکانی داروین.
- سەرمایەداری کارل مارکس.
- جیاوازی ڕەگەزە مرۆییەکانی جۆبنیۆ.
- هەڵکەوتەی بیرونو.
- نەخۆشیە دەروونیەکانی ژیانی ڕۆژانەی فرۆید.
- میری میکیاڤیلی.

بۆرگماتی ولیەم جیمس.

- بیردۆزەی دیوی.

کۆماری ئەفلاتون.

ئەو کتێبانەی وەرگێڕاون و لە ڕوانگەی چەند لێکۆڵینەوەیەکەوە لەلایەن ئەو ناوە دیارانەی بیریاران ڕۆژئاواگەریەوە پێشکەش کراون، ئێستا کاتی ئەوەیە ساختەی ئەو کتێبانە ئاشکرا بکرێن و ئەو ناودارانە بخرێنەڕوو و مارکس و فرۆید و دۆرکایم و لۆرەنس و سارتەر و ڤۆڵتێر و ڕۆدۆلسون و مارکوز و ماکس نوردۆ و مندل و بونسکۆ و بکیت و سانت نیف و سارتەر بە شێوەی ڕاستی خۆیان نیشانی خوێنەر موسڵمان بدرێن دوای ئەوەی چەند پێنوس و گۆڤارێکی عەرەبی کە بە ئاڕاستەی زەکی نەجیب مەحمود و فوئاد زەکەریا و لوتفی خولی دەرچوون ئەوانەیان ساختە کردون.

نوسەرە ڕۆژئاواگەرەکانمان دابەش بوون بۆ بانگخوازانی سەرمایەداری و شیوعیەت، بەڵام برزاڤی بێداریخوازی سەرکۆنەی هەریەك لە سەرمایەداری و شیوعیەتیشی کرد. بیری ناسراو بەبیری ڕۆژئاوایی کە چەند نوسەرێکیان پێشکەشیان کردووە بەدرێژایی سی ساڵ ملکەچی هەواداری ئەو ڕەوتانەبوون. ڕەوتی هەواداری بۆ ڕۆژئاوای سەرمایەداری یان مارکسیەتی ناسراو بە ئیشتراکی و چەپڕەوی و دەیان ناوی تری سەرشێوێن.

مامۆستا عەبدولقادر ئیدریسی وتی: ئەو تەنگژەو گرفتانەی ئەو بیرە بەدرێژایی سی ساڵ هێنای بەسەر ژیانی ڕۆژئاوایی دا بەڵگەیەك پێشکەش دەکات لەسەر شکست و پووچی و نەگونجاوی ئەو بیرە و بەشێوەیەکی تایبەتیش پەیوەستە بە سیاسەتی سەرەنجامی پەیوەست بە مەسەلەی فەلەستینەوە بەجۆرێ هەمووان دڵنیابوون ئەو بیرەی ڕێبەری جەنگی عەرەب و موسڵمانانێ دژ بە ئیسرائیل و صەهیۆنیەت و داگیرکاری دەکرد بەجۆر ناجۆرێ لە دید و ویست و ئاکاری دا هاو ڕوانگە بوو لەگەڵ دوژمن دا.

بۆ ئەوەی کەس وا گومان نەبات کە ئێمە بەرامبەر ڕۆژئاوا هەڵچوین ئەوا یەکێ لە گەورە زاناکانیان کە جۆن ستۆرت مل (١٨٧٣.) خاوەنی ڕەوتی سودگەری لە

ئەخلاقداو یەکێ لە خاوەن دیدی گەورەکانی لیبرالیەت قسە لەسەر بەرتەسکی ئاسۆی دیدە ئەوروپیەکان دەکات کە وایکردووە هەندێ لە حەقیقەت بزانن و بە هەموو حەقیقەتی بزانن. دان دەنێن بە لایەنی ماددی یان ئابوری یان کۆمەلایەتی ژیانی مرۆڤدا بەلام دان نانێن بەلایەنەکانی تردا. هەر لایەنێکی ژیانی مرۆڤ لە ڕەوتی ڕاستی خۆی لادەدات و زۆر زێدەڕەوی دەکات لە گرنگی پێدانی دا بەجۆرێ سنورە مەعقولەکان تێدەپەڕێنێ. ئەوەش سەرچاوەی کەموکورتی بنەڕەتی هەلویستی ئەوروپایە. ئەوە کەموکورتیەکی ڕۆشنبیری جەرگەی ڕۆشنبیریە بەلام ڕوانینە بۆ مرۆڤ. ئەمە ئەو کالا خراپەیە کە فرۆشتیان بە موسلمانان، بەلێ مارکسیەت و دیموکراتیەتیش نەیانتوانی ڕێبازێکی دروستی پەیڕەو بدەن بە موسلمانان، بەلکو لە بەرەنگاربوونەوەی ئەو بیرە ئیسلامیەدا کە کرۆکی لە ڕێبازی بەهێزی خواییەوە وەرگیراوە بەرەو ڕووی سەختی زۆربوونەوەو هیچ ڕێبازێکی مرۆیی ناتوانێ ڕێبازی ئیسلام ببڕێ یان بەسەریدا زال بێ، ئەو ڕێبازانەش کاتێ لە ئاسۆی بیری ئیسلامی دا خۆیان خستەڕوو و خێرا کەموکورتی و دەستەوسانییان لەو بەخششە دەرکەوت کە دەرونی ئیسلامی لە ڕوانگەی چەمکی پتەو و چەسپاوی گشتگیری ئیسلامیەوە ماوەی چواردە سەدەیە لە ڕێی ئیسلامەوە دەیبەخشێ و چەندە لێی دووربگرین هەر لە کرۆك دا وەستاوە. ئیبن خەلدونیش ڕاست دەکات کە دەلێ: عەرەبەکان ڕێبەری و ملکەچی و ژیاریان بۆ نەبوو لەڕێی پێغەمبەرایەتی یان ویلایەتی ئایینی یان بەرهەمی ئایینیەوە نەبێ. هەولەکانی شالاوی بڕین و ملکەچی کردنی موسلمانانیش سەرکەوتوو نەبوون چونکە ئەوان لە هیچ ڕێنیسانس یان چاکسازی بوارێکی ژیانیان دا ئەملاولا ناکەن و تەنها لە سایەی ئایینی دروستی خوایی دا لێدەنەون، ئەو ئایینەی کە بەردەوام بەهێزترین هێزی پالنەرە بۆ بزاڤی مێژوویی و ژیاری گەورەیان بە درێژایی سەدەکان.

ئیسلام لە قۆناغی تەنگژەکان دا دەتوانێ لەناوخۆوە ببوژێتەوە و دژی ئەو هەوڵانەی شاڵاو ڕۆژئاواگەریەك بوەستێ کە مەبەست سەپاندنیەتی بەسەر ئیسلام دا. لەبواری فەلسەفەش دا پیلانەکە ڕوون بوو. وەرگێڕانەکانی فەیلەسوفانی ڕۆژئاوا (کانت سیبونزا- لینتز- هیگل- ولیەم جیمس- برتراند راسل) وەك فەلسەفەی شلۆقی وەستاو لەسەر گەورەکردنی کەسەکان و هەوڵی رازی کردنی خوێنەر بە ئارەزووەکانیان هاتن بۆ ئەوەی بیری بیرێکی دروست سەبارەت بە (سەردەم) فەیلەسوف و تەحەدیەکان پێشکەش بکات بەڵکو شتێ نەبوو کە بکرێ ئێمە وەك موسڵمان سودی لێوەربگرین.

هەروەها وەرگێڕانی فەرهەنگی یۆنانی یان تەسەوفی فەلسەفیش بە تێکەڵیەکی سەرسوڕهێنەری نێوان فەلسەفە میسالی و ئەزموونی و عەقڵانی و عەبەسیەکان وابوو. هەروەها پێشکەش کردنی چەند کەسایەتیەکی شێواوی ناو بیری فەلسەفەی ئیسلامی (ئیبن عەرەبی، مەسکەویە، ئیبن روشد، پوختەی نوسینەکانی ئەرستۆ، ئەفلاتون، ئەفلۆتین)وابوو.

مەحمود قاسمر و عەبدورەحمان بەدەوی و ئەهوانی و عەلی عەبدولواحید وافی و ئەبولعەلا عەفیفی پردێ بوون بۆ وەرگێڕانی بیری ڕۆژئاوا بێ ئەوەی تیشك بخەنە سەر ئەوەی کە لەبەردەم خوێنەری موسڵمان دا دەردەکەوێ و ڕاستی پەیوەندی و جیاوازی چەمکی نێوان بیری ڕۆژئاواو بیری ئیسلامین مەگەر شتێکی کەم لەو نوسینانەی حضری و تەفیق تەویل و عەبدولهادی ئەبووریدە.

زێدەڕۆیی ڕۆژئاوگەراکان لە سەپاندنی چەمکە هاتووەکان دا زۆربوو بەجۆرێ زەکی نەجیب مەحمود تایبەتمەندی داناوە بۆ (زاڵکردنی بە تەنها عەقڵ بەبێ چەمکی کۆکەرەوەی مرۆڤ).

سەبارەت بە عەبدورەحمان بەدەوی ئەوا گرنگی داوە بە کەسایەتیە لادەرەکانی وەك حەلاج و سەهرە وەردی و ئیبراهیم بیومی تایبەتمەندی زیندووکردنەوەی ئیبن سینا بوو سەرەڕای ئەو تۆمەتانەی بەرەو ڕووی کراونەتەوە بەوەی دۆستی باتینیە قەرمەتیەکان بووە.

دواتر زەکەریا ئیبراهیم و فوئاد زەکەریا بەڕێی گوێگران دا هاتن و زیندووکردنەوەی خوێندنگەی تێکەڵی فارابی و ئیبن سینا و ئیبن روشد و کندی هاتەوە کایە تا موستەفا عەبدورەزاق و عەلی سامی نەشاری خوێندکاری هاتن و ئەو مەسەلەیان خستەوە سەر باری دروستی خۆی.

لە سایەی ئەو گۆڕانە ڕوونەدا چەمکی فەلسەفەی ڕۆژئاوایی لەسەر حەقیقەتی خۆی دەرکەوت، وەك دکتۆر تەفتازانی وەسفی دەکات ئەوە ئەو بیرە ئازادیە عەقلانیەیە کە سەربەخۆ لە سروش و ڕێنماییەکانی پێچەوانەی ئیسلام ڕێی خی دەبڕێ، چونکە لە ئیسلام دا عەقڵ پەیوەستی سروشە، ئەگەر هەڵەو ڕاستی هەبێ ئەوا پێغەمبەر (ﷺ) وەك لە بیروباوەڕ و حوکمی ڕێی سروشمان دا هاتووە بەدوورە لە هەڵە، بۆیە هەمیشە پێویستە ئەوەی عەقڵ پێی دەگات لەسەر بنەمای سروش ڕاست بکرێتەوە، بێگومان بانگەوازی گومان خستنە مەنقول هەوڵێکە بۆ گومان خستنە سروش و ئەوەی لە قورئان و سوننەت دا لەڕێی پێغەمبەری خواوە بۆمان هاتووە.

بانگەوازی ئیسلامیش بریتی یە لە بەکارهێنانی عەقڵ لە بینین و ڕوانین و پەندە وەرگیریدا ﴿فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِي الْأَبْصَارِ﴾ ئەمە بەو واتایە نا کە عەقڵ پێش شەرع بکەوێ. چونکە مولکیەتەکانی مرۆڤ و لەنێویان دا عەقلی بەلگەخوازی سنوردران چونکە عەقڵ لە هەموو بارەکانی دا دوورنیە لە ئارەزوو یان سۆز.

بیری ئیسلامی لە سەردەمە جیاجیاکان دا ئەو ئاراستەی دانەناوە کە دیدی عەقڵ و حوکمەکانی سروش پێکەوە دەبەستێتەوە. زانایانی یەکخاپەرستی سوور بوون لەسەر

چەسپاندنی ئەو بیروباوەڕەی لەڕێی ڕوانینی عەقڵیەوە لە سروش دا هاتووە. ئیبن تەیمیە لە (موافقە صریح المعقول لصحیح المنقول) دا ئەوەی ڕوون کردوەتەوەو پێویست نیە ئەوە بچێتە ئەندێشەوە کە ئەو بیروباوەڕ و حوکمەی ئیسلام هێناویەتی لەگەڵ عەقڵ دا نەگونجێ، چۆن ناگونجێ؟ لەکاتێك دا قورئان بیروباوەڕی ئیسلامی بەسەر عەقڵ دا نیشان داوە و بانگی کردووە تا مشتومڕی لەسەر بکات تا حەق لەناحەق جیابکاتەوە و بەڵگەی ڕوونی پێداوە، هەروەك بیروباوەڕی پێچەوانەی بە بەڵگەی دژیشیەوە باسکردووە.

سەبارەت بە چەمکەکانی زانستە ڕۆژئاواییەکان ئەوا لەگەڵ ئیسلام دا نەدەگونجان چونکە لە ملهوڕیەوە سەریان هەڵدابوو. زۆربەی مەزهەبە فەلسەفیە ئەوروپیە نوێ و هاوچەرخەکان بە ئاراستەیەکی جیا لە ئاراستەی ئایین دەڕۆن. لە ئەوروپادا عەقڵ ئاراستەیەکی دژی ئایینی هەیە کە ئەمەش پەرچەکردارێکە بەرامبەر ستەمی کڵێسا لەڕووی بیریارە ڕۆژئاواییەکان دا. پەیوەندی نێوان سروش و عەقڵیش یەکەم بنەمای ئیسلامیە.

کاتێ ڕۆژئاوا هەستی بەوەکرد موسڵمانان خەریکە بەرامبەر ژەهری ڕۆژئاوا دەوەستن و پیلانەکانی ئاشکرا دەکەن کەوتە ڕێکخستنەوەی پەرەکانی بەوپەڕی شێوەی مەترسیداریەوە.

یەکەم: ڕێبازەکانی ڕۆژئاوا کینەی دژ بە ئیسلامیان هەڵگرتبووە و دان نانێن بە فەزڵ و چاکەی ئیسلام بەسەر شارستانیەت دا، بەڵکو ئەو فەزڵە دەدەنەوە پاڵ ژیاری یۆنان و ڕۆمان و ئیسلام بە تەنها بە گوێزەرەوەی چاکەی ئەو دوو ژیارەدا دەنێن.

دووەم: چاندنیتۆوی کینە و ڕق لە ڕێبازی فێرکاری ئەوروپیدا، ئەوان دەترسن ئەمە لە ئەندێشەی خەڵکی ڕۆژئاوادا بچەسپێ، بۆیە لە چەند بەرنامەیەکی وردا دیبەنە ناو وڵاتانی ئیسلامی و دەیگوازنەوە بۆ نێو ئەندێشەی موسڵمانان.

سێیەم: فێرکردنی نەوە موسڵمانەکان، ئەوانەی بە دەستە دەچن بۆ ئەوێ تا ببنە سەرچاوە بۆ بڵاوکردنەوەی سەرلەنوێی بیری ئەوان لەنێو موسڵمانان دا، بۆ نمونە دەبینین تەها حوسەین دەڵێت (بڕوا بە خەڵکی ڕۆژئاوا مەکەن کاتێ بەو جۆرە و بەو شێوە باسی خۆیان دەکەن)، ئەو کەسانەی لە ڕۆژئاوادا فێر کران و گەڕانەوە بۆ ڕێبەری بزاڤی فێرکاری و ڕۆشنبیری لە وڵاتی خۆیان دا.

چوارەم: ئەو شەپۆلە نوێیەی لە ڕۆژئاوا دان دەنێت بە ئیسلام دا لێی بدرێ و گومان و پشێوی بخرێتە سەر و کار بکرێ بۆ ئەوەی چەند شایەتیەك لەسەر موسڵمانان دابنرێ بەوەی هیچ جیاوازیەکی حەقیقی نیە لەنێوان ئیسلام و مەسیحیەت دا.

پێنجەم: دەرکەوتنی دەقە ئیسرائیلیە هاوچەرخەکان کە گورزیان دەوەشاند بەرەو ڕووی ناوداران و زانایانێك دا کە ڕێبەرانی ئیسلامی و پایەی ئەو ژیارە بوون. ڕۆژئاوا لە هەوڵ دا بوون بۆ نکوڵی یەکجارەکی ڕۆڵی ئیسلامی.

شەشەم: دەرکەوتنی شەپۆلێکی نوێی دەست بەسەدا گرتن و داڕمان و وێرانکاری لەڕێی سوود وەرگرتن لە تەکنەلۆجیای نوێ بۆ کۆمەڵێ کە لە خاکی ئیسلام دا بانگەشەی حەق دەکەن و ڕۆژئاوا لە ڕۆژهەڵات جیادەکەنەوەو پێشکەوتن دوادەخەن.

حەوتەم: دانانی ئیسلام بە سەرچاوەی دواکەوتن و بەستوویی و دوژمنایەتی هەستانەوە سەرپێ بەو بانگەشەی گوایە ئیسلام ئایینێکی پەرستشیەو هیچ پەیوەندیەکی نیە بە یاسا و ئابوری و سیاسەتەوە.

هەشتەم: ئەنجامدانی چەند هەوڵێ دژ بە ئوممەت لەڕێی هەندێ نەوەی موسڵمانان لەڕێی تەنگ هەڵچنینی کەمینەکان و ڕەگەز و لایەنە نەیارەکانی ئیسلام. ئەوەش ئەو شوعبیەتە نوێ و کارکردنە بوو بۆ لێدانی ئیسلام لەناوخۆوە.

ئەو نەخشەی کە قەڵەمڕەوی ڕۆژئاوایی بۆ تەنگپێهەڵچنینی موسڵمانان داینا ئەمڕۆ بەرەو ڕووی مەترسیەکی توند بووەتەوە، چونکە موسڵمانان خراپی ڕێبازی ڕۆژئاواییان

بۆ ئاشکرا بووەو کردنی بە ڕێبازی خۆیان لا بووە بەتاوان بۆیە جارێکی تر دەگەڕێنەوە بەرەو ڕێباز و بەرنامەی بنەڕەتی خۆیان.

ترسی ڕۆژئاوا لە گەڕانەوەی موسڵمانان بۆ مێژوو و کلتور و ڕابردووی خۆیان لەو ترسەیان دا دەردەکەوێ کە وایان لێدەکات چەند هاوارێکی ترسناکیان هەبێ، ئەوان نەخشەی گۆڕان و تەنگ هەڵچنینیان بۆ موسڵمانان دارشت و چەند هەنگاوێکیان نان بە هەنگاوی ڕۆژهەڵاتناسی و موژدەبەری خۆیان. هێزە ڕۆژئاواییەکان دەستیان دەگرت بەسەر بەرنامەی خوێندنی زانکۆ و پەیمانگاکان دا سەرەڕای دەست گرتن بەسەر ڕۆژنامەو ڕۆشنبیری دا. دەیان باوەڕدار و کارکەری ئەو ڕەوتە دەرچوون و سەیریان کرد ئەمڕۆ جیهانی ئیسلامی متمانەی خۆی لە هەموو ئەوەدا لەدەست داوە و موسڵمانان زانییان هەڵخەڵەتاون و ئێستا ڕاچڵەکیون. ئەو ئەزموونە تاڵەش تەنها دواکەوتەیی و شوێنکەوتەییەکی سەد ساڵەی تێپەڕاند تا موسڵمانان گەڕانەوە بەرەو سەرچاوەی سەرەکی. لێرەدا ڕۆژئاوایی و شوێنکەوتەکانیان فەرهەنگی دروستکراوی زانستی خۆیان لەدەست دا و کەوتنە هێرشی توندو تیژی.

موسڵمانان بۆیان دەرکەوت ڕێبازی زانستی ڕۆژئاوایی (بەهەردوو بەشەکەیەوە) هەڵە و درۆ و سەرشێوێن بووە، هەرکات ئەو مەترسیە دەرکەوت ئەو بینایە بەرەو داڕمان چوو و موسڵمانانیش بەرەو ڕێبازی بنەڕەتی خۆیان گەڕانەوە. ئەمە گەڕانەوە نیە بۆ ڕابردوو، بەڵکو گەڕانەوەیە بۆ بنەڕەتی سەرەکی کە ڕۆژئاواگەری و شاڵاوی هزری قەڵەمڕەوە سەرەکیەکەیان دا شاردبوو و سڕیبوویەوە. ڕۆژئاوا وا گومان دەبات موسڵمان ئەو بارە سەردەمیەی بە ویستی خۆی قبوڵ کردووە، بەڵام ئەمە ڕاست نیە، چونکە بە فێڵ و هەڵخەڵەتاندن و سەرشێوێنی بەسەریان دا سەپێنراوە، ئەگەر نا لە بنەڕەت دا تاسەی ڕێبازی بیری بنەڕەتی خواییان هەیە، ڕۆژئاوایش زانیارییان لە موسڵمانان وەرگرت و دواتر تا ئێستاش نکوڵی دەکەن و چەند چەمکێ دەکەنە پێناوی

خۆبەگەورە زانی كە لە زانستی موسڵمانانیان وەرگرتبوو، دواتر نەخشەكانیان شێواندن‌و بنەڕەتیان داپۆشی تا موسڵمانان نەگەڕێنەوە بۆ سەرچاوەكانیان. ئەمە ڕاستی ڕوانینی ڕۆژئاوایە بۆ خەباتی دژ بە ئیسلام كە ماوەی زیاد لە سەدەیەك پێوەی سەرقاڵ بوو.

دەیان چەمك و واتا هەن كە لای ڕۆژئاوای مەسیحی و عەلمانی و فەلسەفەی ماددیدا هەن پێچەوانەی ئیسلامن وەك ئەوەی ئیسلام لەم خاڵانەدا لەگەڵیان ناگونجێ (خوا، ئایین، ئەخلاق، خێزان، دەوڵەت، دەسەڵات، ژیان) سەرەڕای جیاوازی چەمك و ژیار و كۆمەڵایەتی و پەروەردە. هاودەم بە پۆزش هێنانەوە بۆ بەڕێز رفاعە تەهتاوی و خەیرەدینی تونسی و كەسانێكی تر كە پێیان وایە ئەوەی لە ڕۆژئاوادا دەیبینن لە ئیسلامەوە وەرگیراوە، بۆیە گێڕانەوەی ئەوانە بێ كێشەن، ئەوانە ورد نەچوون بۆ گەورەیی ناكۆكی لەسەر ئەو چەمكانەی ڕۆژئاوا لە موسڵمانانیان وەرگرتن و تێكەڵیان كردن لەگەڵ بتپەرستی یۆنانی و كۆیلایەتی ڕۆمانی.

نەخشەی نوێ بریتی بوو لە هەوڵی تەنگپێهەڵچینین بە ئیسلام و بنەڕەتی ئیسلام لەژێر ناونیشانێكی نوێدا كە بریتی یە لە (گفتوگۆی نێوان ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا) یان گفتوگۆی نێوان كەناراوەكانی دەریای ناوەڕاست بە ئامانجی بەدەست هێنانی چەند دەستبەرداربوونێكی نوێ. پیلانی نوێش ئامانجی ناونانی ڕۆژهەڵاتناسیە بە (لێكۆڵینەوە ڕۆژهەڵاتیەكان) یان (دانپێدانانێكی ڕێژەیی لەپێناو پاراستن و بردنی نەوت‌و بازاڕەكانی هەناردە و كەڵەكەبوونی دراودا). بەڵام ئەمە لەسەر حەقیقەتێكی بنەڕەتی لە بەرامبەردا دەوەستێ كە ئەویش بریتی یە لەوەی موسڵمانان هیچ ڕێكخستنێ ناگوازنەوە، ئەوەش كە دەیگوازنەوە وەك كەرەستەیەكی خاو وایە كە لە بازنەی بیری خۆیان دا بەو جۆرە دەینوێنن كە لەگەڵ چەمكی یەكخواپەرستی پوختدا بەگونجاوی بزانن.

باسی دووەم

(هاواری ڕاستكردنەوە پاش بەرەنگاربوونەوە)

یەكەم شتێ كە بزاڤی بێداریخوازی ئیسلامی بەرامبەر ڕێبازی ڕۆژئاوایی هاتوو ئاشكرای كرد بە بنەڕەت كردنەوەی ڕێبازی لێكۆڵینەوەیە لای موسڵمانان بەو جۆرەی موسڵمانان لێی تێدەگەن نەك بەو شێوە ساختەیەی كە ڕۆژئاواگەران و ڕێبەرانیان لە ڕۆژهەڵاتناسان و مزدەبەرانێ بانگەشەی بۆ دەكەن و بەرگی زانایانیان پۆشیوە، پێویستە گەنجی موسڵمانی ڕۆشنبیری لەوە تێبگات موسڵمانان لە لێكۆڵینەوەدا ڕێبازێكیان هەیە جیا لە ڕێبازی ڕۆژئاوایی وەرگیراو لە ڕێبازی یۆنانی، ڕێبازی ئیسلام بنەڕەتی خۆی لە ڕۆحی فكریەكەوە وەرگرتووە، بیری قورئانی كە لەسەر یەكخواپەرستی دامەزراوە ڕێبازێكی هاو شێوە یان وەرگیراو و بەیەكگەیشتوو لەگەڵ ڕێبازی یۆنانی دا نیە. چونكە بیری یۆنانی لەسەر كۆیلایەتی و بتپەرستی وەستاوە.

ڕێبازی ئیسلام لەسەر وازهێنان لە تەقلید و پشت بەستن بە بەڵگەی ڕاست و ڕوانینە بوون و پەیرەوی ئەزموون و تەواوكاری بەهاكان وەستاوە، بەهای ڕۆحی و چەسپاوی و خودایی، بەڵام لەدیدی ڕۆژئاوادا بارەكە پێچەوانەیە. مەنهەجیەتی زانستی بەواتا ئیسلامیەكەی سروش و عەقڵ پێكەوە كۆدەكاتەوە و لەسەر یەكخواپەرستی وەستاوە ئایینی مرۆڤ و پەروەردگاری و برایەتی مرۆیی و كاملیەتی نێوان بوون و مرۆڤو دانان بە فرە جۆری لە بازنەی یەكبوونی ئیسلامی دا و پێچەوانەی لقگەری ناو لقەكان.

دیارترین جیاكاری ڕێبازی ئیسلامی پەیوەستكردنی نێوان بیردۆزەو پەیڕەو و نێوان ڕێباز و ئاكار و بیروباوەڕو كارە، ئەمەش بەتەواوی جیایە لە چەمكی ڕۆژئاوا كە لەسەر جیاكردنەوەی نێوان بیروباوەڕو كارو ماددە و ڕۆح وەستاوە. دكتۆر كارل لە

کتێبەکەیدا (تجدید الأنسان) دەڵێت: (دیکارت شتە ماددیەکانی لە شتە ڕۆحیەکان جیاکردووەتەوەو دیاردەی عەقڵ دوای ئەو جیاکردنەوەیە وای لێهاتووە ڕاڤە نەکرێ. لەدیدی ئەوان دا بنیادی جەستە و شێوەی ئەنجام دانی کارە جیاجیاکانی زۆر چەسپاوترە لە بیرۆکەی نەشوەو خەفەت و جوانی. ئەم هەڵەی ژیار و شارستانیەت بەرەو ئەو ڕێگەی دەچێ کە سەرکەوتنی زانست و دارمانی مرۆڤی لێدەکەوێتەوە. ڕزگارکەرانی جیهان دەبێ لەڕووی چەندێتی و چۆنێتیشەوە لە مرۆڤ بکۆڵنەوە).

ئەمە گەورەترین لایەنی جیاوازی نێوان ئیسلام و ئەوانە، چونکە ئیسلام خاوەنی ئەو ڕێبازەیە کە وتە و کار بەجۆرێ کۆدەکاتەوە کە قورئان دەفەرموێت﴿ يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ كَبُرَ مَقْتاً عِندَ اللَّهِ أَن تَقُولُوا مَا لَا تَفْعَلُونَ﴾.

بیری ڕۆژئاوا لە چەسپاوی ڕەهاوە (ئەرستۆ) چوو بەرەو پەرەسەندنی ڕەها (هیگل)و نەیتوانی تەواوکاری نێوان بەهاکان یان بەیەکگەیاندنی نێوان ئەوەکان بەدیبێنێ. لێرەدا ئەو ململانێیە هەبوو کە بەرەو پەرت بوونی دەبرد، لەکاتێك دا ئیسلام لەسەر تەواوکاری و بەیەکگەیاندن بیری خۆی داناو.

لە بەرەنگاربوونەوەی چەند هەڵەیەکی سەخت و تۆمەتێکی مەترسیدار و هەوڵی هەڵوەشاندنی چەمکی ڕێگەی زانستی لە لێکۆڵینەوەی موسڵمانان دا دەبێ هاوارێ هەبێ بۆ نوسینەوەی مێژووی زانستە ئیسلامیەکان تا ئەو ڕاستیانەی هەردوو بواری پەیوەست بخەینە بەردەستی گەنجانی موسڵمانان:

یەکەم: بەرامبەر ئەو خۆ بێئاگا کردنە ترسناکەی کە لێکۆڵینەوەکانی زانستی ناو زانکۆکان ئەنجامی دەدەن و بە قۆناغی ڕۆژئاوایی دەست پێدەکەن و بەتەواوی ڕۆڵی موسڵمانان لە بنیادی ئەو ڕێبازەدا لەبیردەکەن.

دووەم: خۆ بێئاگا کردن لە دیدی ئیسلام لە زانستە مرۆییە جیاجیاکان دا وەك کۆمەڵناسی و ئەخلاق و ئابوری و سیاسەت.

موسڵمانان یەکەم کەسانێ بوون بنەڕەت دروستەکانی لێکۆڵینەوەی زانستییان دانان، ئەمەش لە لێکۆڵینەوەکانی حەسەنی کوڕی هەیسەم و بیروونیدا دەردەکەوێت: ئیسلام هۆکاری سەرەکی بووە وەك دکتۆر یوسف مەحمود دەڵێت– کە چاوەکانی کردونەتەوە و هانیداون بۆ رامان و بیرکردنەوە لە هەست پێکراوەکان و لێکۆڵینەوە لە بەڵگەی پەیوەست بە راو بیروراکان، ئەمەش ئەوە ڕوون دەکاتەوە دیاردەکانی بوون ملکەچی یاسای هۆکارێتین و جەخت دەکاتەوە لە جیهانی بوونی زانست چ لە وەرگرتن یان بەخشین دا وەك چۆن جوگرافیناسە موسڵمانەکان بیروباوەڕی ئیسلامی و ڕێبازی پەیڕەوکراوی خۆیان پێکەوە پەیوەست کردون و مەوزوعیەتیان هێناوەتە دی لەو گەشت و بەیان و بازرگانیانەدا کە هەیانبوون.

وەك دکتۆر حەسەن شەرقاوی دەڵێت: تایبەتمەندی ڕێبازی زانستی ئیسلامی بریتیە لە گشتگیری یاساکانی و پاشەکشەیان لە هەموو شتێ لەو بوونەدا. لێکۆڵەر یەك بابەت ناگرێتە بەر تا بیگەیەنێتە چەند ئامانجێ وەك ئەوەی لە ڕێبازە وەزعیەکان دا هەیە بێ ئەوەی ئەو بابەتە پەیوەست بێ بە ناموسی کەونی و یاسای خواییەوە، ڕێبازی قورئان ڕێنماییە نهێنیەکانی پەیوەست کردووە لەگەڵ نیزامی کەونی دا و بانگەواز دەکات بۆ پێ چەسپاوی و کەوتنە شوێن چاکە. لەکاتێك دا ئایەتە قورئانیەکان ئاماژە دەدەن بەکاری خوایی کە ئاسمانەکان و زەوی دروست کردووە و ڕووبارو دەریا و ئاژەڵ و شاخی خستوونەتە بەردەستی خەڵك، قورئان وەك لێکۆڵەران لە مێژوو ناکۆڵێتەوە و وەك سروشت گەرانیش لە سروشت ناکۆڵێتەوە. دەقەکانیش وا ناخانەڕوو کە چەند واتایەك لەخۆبگرن و واتاکان پێکەوە نەگونجێن وەك لە لێکۆڵینەوە نەزەری و ئەزموونیەکان دا دەردەکەوێت. قورئان وەك مێژوونوسان شیکاری ڕووداوەکان و جیاکردنەوەیان لە ڕاستیەکان پەیڕەو ناکات، چونکە مێژوونوسان ڕوداوێکی دیاری کراو دەکەنە هۆکاری شۆڕشێك، مەبەست بە چیرۆکی قورئانی تێرامان و عەقڵگەری و

بەرچاو ڕوونیە، قورئـان کاتـێ باسـی چیرۆك و ڕووداوەکـان دەکـات شـێوەی زانایـانی مێژوو بەکارناهێنێ یان دەقی فەیلەسوفان یان چەمکی زانا سروشتیەکان بـەکارناهێنێ کاتـێ باسـی بابەتـەکانی سروشـت و بـوون دەکـات، بـەڵکو گـشتگیری و ڕوونـی تێـدا بەدیدەکرێ چونکە هەموو خەڵك لـە ئاسـت و بـار و مـاوە جیاجیاکانیـان دا دەدوێنـێ، بەڵام تایبەتمەندان لەگەڵ ئەوەش دا سود دەبینن لە هەموو بازنەیەك کـە تایبەتمەنـدن بە ئایەتەکانی بوون و چیرۆکە قورئانیەکان، ڕێبازی ئیسلامی گرنگی دەدات بە دواندنی هەموو خەڵك، باوەڕدار و بێباوەڕ یان زانا و نەزانیان، پەیامی خوا بۆ خەڵك لە شـێوە و ڕەوانبێژی و واتـای دا موعجیزەیە تـا خوێنـەر یـان گـوێگر هەست بـەوە بکـات تـەنها ئاراستەی ئەوە، دیارترین ڕێنمایی ڕێبازی ئیسلامی بریتـی یـە لـە: گشتگیری: ڕێبـازە وەزعیەکان و یاسا مرۆییەکان چەسپانیان کەمە چ عەقڵانی بن یان ڕۆحی یـان هەسـتی یان ئەزموونی ئەگەر سـاتەو ناسـاتێ چـەند بیردۆزەیـەکی نـوێ دەربکـەون قـەبارەیان دەشکێنن و گومڕایی ئەوی پاڵ خۆیان ڕوون دەکەنەوە و دیدێکی نوێ دەخەنە ڕوو کـە ڕێبازە کۆنەکان تێکدەشـکێنن و بنەڕەتـەکانی لـەکار دەخـەن. بـۆ ئـەوەی لـە کرۆکـی ڕێبازی ئیـسلام لـەبواری زانـست دا تێبگـەین ئـەو بنەڕەتانـە دەخەینـە ڕوو کـە دکتـۆر زەغلول نەجار نووسیونی:

دیدی ئیسلامی بۆ زانستخوازی لە دیدی ڕۆژئاوایی ئەورووپی جیاوازە بەجۆرێ ئـەمرۆ لەڕێی فەلسەفەکەیەوە زانست وەردەگرێ، جیهانی ئیسلامی فەرهەنگی مرۆڤایـەتی بـە مەعریفەی ژیارەکانی پێشوو و سەردەمی هاتنی پێغەمبەریشی (ﷺ) لـەخۆ گرتـووە، ژیاری فارس و ڕۆم و هیند و چین و میسری کۆن. هـەموو ئەوانـەی کۆکردوەتـەوەو بـە مەنتیقی دیدی دروستی ئیسلامی هەڵبژاردەی کردون و کۆمەڵێ زیادەکاری بنەڕەتی بۆ کردووە. کاتێ ئەورووپا لەڕێی خوێندنگە ئیسلامیەکانی ئەندەلوس و باشوری ئەورووپاوە بەشێوەیەکی گشتی (صقلیە و باشوری ئیتالیا) ئەوەی لە ئیسلام وەرگرت جیاوازیەکـە

بەڕوونی دەرکەوت. موسڵمانان لە ڕێنمایی و بنەڕەتەکانی ئیسلام دا شتێکیان نەدی کە ببێتە بەربەستی ڕێی چالاکی زانستییان، بەڵکو لە قورئان و فەرمودەکانی پێغەمبەردا (ﷺ) هاندانیان بۆ زانست بەدیکرد. بەڵام لەسەردەمی ڕێنیسانسی ئەوروپادا هەڵوێستەکە تەواو جیاواز بوو و ئەوروپا لەو بنەڕەتەوە کە ئوممەتی ئیسلامی خوێندنگە ئیسلامیەکان لە باکوری ئەفریقا و باشوری ئەوروپا فێریان کردبوون کەوتنە وەرگرتنی هۆکار و پێناوەکان.

دووەم: موسڵمانان کاتێ لەسەر بنەمای ئیسلام پەروەردە بوون زانییان مەسەلەی گرنگیدان بە لایەنی زانستی بە پلەی یەکەم پەرستشەو تەنها بەدەست هێنانی شتێ لە هێزیان زاڵ بوون لەم دنیایەدا نەبووە. کاتێ موسڵمان دان دەنێت بە بەرزی کاری خوا لەم بوونەدا ئەوا خوای گەورە دەناسێ.

ئەو ئایەتە قورئانیانەم ژماردن کە مرۆڤ هان دەدەن تا بڕوانینە بوون. بینیم لە سەروو حەوت سەدو پەنجا ئایەتدان. ئەمە لەپاڵ ئەوەش دا مەسەلەکە دەبێ ئەرکی جێگیرایەتی مرۆیی و بەکارهێنانی بوون بەو جۆرە ئەنجام بدات کە خوا دەیەوێت. نەوەی یەکەمی موسڵمانان (کە نەوەی پێشەنگ بوون) جیاوازییان نەدەکرد لە نێوان زانستی ئەزموونی و زانستە شەرعیەکانی فیقە و تەفسیردا. موسڵمان شارەزای گەردوونی و موفەسیر و پزیشك و فیقهنایش بوو.

سێیەم: ئیسلام دیدی کامڵ و مرۆیی بۆ زانست دامەزراند جیا لە مەسەلەی پشکنین کە لە مەعریفەدا هەیە. ئەو مەعریفانەی ڕۆژئاوا لەڕێی تایبەتمەندی وردەوە وەریانگرتو وادەکەن مرۆڤ لە بازنەیەکی بەرتەسك دا پەنگ بخوات. بیردۆزەی ئەوان بۆ ژیان تەواو جوزئیە و دیدێکی نا مرۆڤانەیە چونکە کامڵ نیە. دیدی کامڵ ئەوەیە مرۆڤ بتوانێ لەو ڕوانگەوە یاساکانی خوا لە بوون دا بناسێ و ئەرکی جێگیرایەتی

لەسەر زەوی دا بە جوانترین شێوە بەجێ بگەیەنێت. هەرکات یاسای زیاتر بناسێ مەسەلەی بنیادی ژیان لەسەر زەوی دا بۆی ئاسانتر دەبێ.

چوارەم: تێگەیشتنی موسڵمان لە سروشت لەسەر ئەرکی خۆیەتی لە ژیان دا (پەرستشی خوا و جێگیرایەتی لەسەر زەوی دا) ئەمەش گرنگ و بنەڕەتیە چونکە هەردوو لایەنەکە لە ئەرکیان دا تەواوکەری ئەوی ترن. تێگەیشتن لە پەیامی مرۆڤ لەو چوارچێوەدا چەمکی ئیسلام لە پەرستشی خواو هەوڵدان بەدوای ڕۆزی دا لە چوارچێوەی بڕوابوون بە خواو هەوڵی زانستخوازی لە بازنەی ئیمان دا وەك پەرستش بەدیدەهێنێت.

دکتۆر زەغلول نەجار بەچاکی شیکاری ئەو مەسەلە دەکات و دەڵێت: ئەرکی سەرشانمانە بەرەو ڕووی واقیعی ئەو خوێندنگەیەمان ببنەوە کە ئەو زانستە ڕۆژئاواییە دەخوێنن کە نکوڵی دەکات لەخوا، ئەو فەلسەفەش کە دان نانێ بەخوادا ئەو زانستە کۆمەڵایەتیانەی نکوڵی لە خوا دەکات، ئێمە ناتوانین پیاوانێکی باوەڕدار بە خواو پێغەمبەرەکەی بین لەکاتێك دا پەیمانگاکانمان وانەیەك دەخوێنن کە نکوڵی بوونی خوا دەکات.

ئەو مامۆستایانەی لە خوێندنگە و پەیمانگەکانمان دا وانە دەڵێنەوە تۆوی گومان لە دڵی گەنجان دا دەچێنن سەبارەت بە گومان خستنە سەر ئیسلام و درێژە بەو هەوڵەیان دەدەن خەڵکی قەناعەت پێبێنن ئیسلام ئایینێ نیە کە ژیاری هەبێ و مەدەنیەتی نیەو بنەمای سیاسی و نیزامی ئابوری نیە، ئەگەریش هەبێ ئەوا شیاوی پێویستیەکانی سەردەمی ئێستا نین. هەوڵ دەدەن بڵێن یاسا ئیسلامیەکان بۆ سەردەمی ئێستا ناگونجێن.

هۆکارێکی سەرەکی دواکەوتنی زانکۆکانمان لە جیهانی ئیسلامی دا لەگەڵ زۆرییان و بوونی پێداویستی بەردەستیان دا ئەوەیە لە دیدێکی ئیسلامیەوە لێنەڕیوون و

پابەندبوونێکی ئەخلاقییان نیە، بەڵکو لەسەر نیزامی ڕۆژئاوایی و بیری ڕۆژئاوا دامەزراون یان زانکۆی ڕۆژئاواییین لە خاکی ئیسلامی دا. ئەمەش جۆرێ لە تێکەڵ بوونی لای خوێندکاری موسڵمان دروست کردووە سەبارەت بە ڕۆشنبیری سنورداری ئیسلامی خۆی. کێشەکە تەنها لە زانست دا نیە، بەڵکو لە دروستکردنی زانستی دایە و ئامانجی بوونیشی لە فەلسەفەی ڕۆژئاوایی دایە و لە مەعریفەدا نیە هێندەی لە ئەخلاقی مەعریفەدایە. ئەو نیزامە فێرکاریەی ڕۆژئاوا سەرەڕای ئەوەی لە دانانی یاساو بنەمای فێرکاری و زانستی دا پێشکەوتنی بەرچاوی هەیە و لە بنیادی کەسی تایبەتمەندی مەسەلە جیاجیاکان دا لە ئاستێکی باش دایە، بەڵام لە لایەنی بنیادی مرۆڤەوە داڕماوە. کۆنگرەی ستۆکهۆڵمی ساڵی ١٩٨١ز. کەلەژێر ناونیشانی (زانست و تەقەنیەت لە ژیاری ڕۆژئاوایی لە ئیسلام دا) بەسترا ئەو بڕیارەی دەرکرد: پێشکەوتنی زانستی و تەقەنی ئێستا هەڕەشەیە بۆ مرۆڤایەتی سەبارەت بە سەرەنجامێ کە تەنها خوا دەیزانێ، چونکە کێشی چەکی خەزنکراوی ئەتۆمی و کیمیایی و وێرانکەری لای هەردوو لای ڕکەبەر (ڕوسیا و ئەمریکا) گەورەترە لە لەناوبردنی چەندجارەی ژیانی هاوچەرخ و خەڵکیش لە ڕۆژئاوادا بەرامبەر بەوە دوو هەڵوێستیان هەیە: یان خۆبەدەستەوەدان بۆ ئەو واقیعە و دەڵێن ئەمە قەدەری مرۆڤایەتیە و دەبێ بەرەو کۆتایی بڕوات. یان هەڵوێستی بەرپەرچدانەوەی گشتی لەسەر ئەو بنەڕەتەی ئەوە بەڵایەکەو بەهۆی پێشکەوتنی زانستیەوە هاتووەو دەبێ لەناوی بەرین و جارێکی تر بگەڕێننەوە بۆ ژیانی سروشت.

بەو جۆرە جیهانی ڕۆژئاوا کاتێ ئەو زانستانەی نوسین (کە لە خاکی ئیسلام و خوێندنگەکانمان دا دەخوێنرێن) لە دیدێکی ملهوڕی تەواو نا ئایینیەوە نوسیونی، دواتر کە خۆی گەیشتە کۆتایی ڕێ ئەوەی گواستەوە بۆ جیهانی ئیسلامی. ئەمە وایکرد بارێکی ترسناك دەربکەوێ. موسڵمانان کاتێ ئەو نووسینە زانستیانەیان

دەخوێندنەوەو بینییان ملهوڕییان تێدایە دوورە پەرێزییان لێکرد. لەوانە ئەزهەر کە لە ئەزهەر دا برێ جوگرافی زان و بیرکاری ناس و گەردوون ناسی هەبوون، دواتر ئەزهەر ڕوویکردەوە خوێندنی لێکۆڵینەوە ئیسلامیەکان بە تەنها چونکە بینی ئەو ڕێگەی مەعریفەی بەرەو جیهانی ئیسلامی هێنراوە ملهوڕیەکی تەواوە، بۆیە لە ڕووی دا وەستاو ئەوەش بوو بە بەرامبەر ئەو ڕەوتە ملهوڕیە بە تەواوی بوەستێ و پشتگوێی بخات و وازیان لێبێنێ یان قبوڵی بکات بەو گومانەی پێناوێ بێ بۆ گرتنەبەری هۆکار، ئێمە ئێستا بەهۆی دواکەوتن لە ئەرکی ئیسلامیمان کە بنیادنانی زەویە کەوتوینەتە کێشەکەوە بەهۆی ئەو دواکەوتنەی ناو ڕۆشنبیری ئیسلامیمان بە لایەنە حەقیقیەکانیو جیابوونەوەیەکی زانستی نێوان ئاین و ژیان کە ئەمڕۆ موسڵمان پەیڕەوی دەکات.

لێرەوە پێویستە بە دەستی خۆمان خوێندنگە زانستیەکانمان بنیاد بنێین تا ڕێ نەدەین بە بێگانە تا لە وڵاتی موسڵمانان دا یاسا و بنەڕەتی زانستی دابنێ. مەسەلەی بوژاندنەوە لە دەرەوەی مەسەلەکەیە بنەمای پێشکەوتنی زانستی لە بنەڕەتەوە تێکدەشکێنێ چونکە هەر گەنجێ بە چاوپۆشی لە بەرکەوتنی لەگەڵ چالاکیەکی شاڵاوی ترسناکی هزری ئەوا لە ئەگەری ئەوەدایە ببێتە ڕاوی کڵێساو جولەکە و بەکرێ گیراوەکانیان و بزووتنەوە هەواڵگریە ڕۆژئاواییەکان. هەموو ئەوانە هۆکاری دەروونین کە ڕێ نادەن گەنجان گەشەسەندنی زانستییان هەبێ، ئەمە سەرەڕای ئەوەی ئەمڕۆ زۆربەی زانکۆ ڕۆژئاواییەکان بڕوایان وایە موسڵمان پێویست ناکات بەباشی فێربکرێ و دەکرێ تەنها شەهادەیەکی پێ بدرێ کە پێویستیەتی، بەڵام کاتێ لە وڵاتی خۆمدا بنەمایەکی زانستی دادەنێم ئەو دەزگایەك دادەنێ تا کاری لەسەر بکات. بنەما زانستیەکە وەك درەختێ وایە پێویستە ڕەگ و ڕیشەی بچن بەناخی زەوی دا تا بتوانێ بەرهەم بگرێ.

هەندێ کەس لە جیهانی ئیسلامیمان دا بڕوایان وایە نەگونجاوە موسڵمانان بگەنەوە بە کاروانی زانستی ئەوروپا و ئەمریکا، چونکە چالاکی کورتکردنەوە بۆ ماوەی دواکەوتەیی دوورەدەستە. لەڕاستی دا زانست و تەقەنی لەو مەسەلە مەنتیقیانەن کە تەلیسم نین تا عەقڵی ئیسلامی نەتوانێ لێیان تێبگات. دەگونجێ ئەوەی بە مەوزوعیەت بچێ بۆیان بکاتە ئەوپەڕی ئەوەش کە کۆمەڵگەکانی تر پێی گەیشتوون چونکە ئەو تا کۆتایی هەنگاوی ئەوان وەردەگرێ. بۆیە هەوڵی گەیشتن بەوە بە هیچ جۆرێ مەحاڵ نیە بە مەرجێك هۆکارەکان بگرینە بەر و دەست بکەین بە بنیادنان و دامەزراندنی پەیمانگا زانستیەکانمان.

*بە ئیسلامی کردنی زانستە کۆمەڵایەتیەکان:

بانگەواز بۆ ئازادکردنی زانستە کۆمەڵایەتی و مرۆییەکان لە ملکەچبوون بۆ چەمکە ماددیەکانی زانست و یاساکانی ئەزموونگەری دەرکەوت. هەروەك هەڵەی زانا کۆمەڵایەتیەکان لەوەدا دەردەکەوێت لێکۆڵینەوەکانیان مەوزوعیەتیان هەیە و ئەنجامخوازیەکانیان ناتەواون. لێرەوە زانستە کۆمەڵایەتیەکان بە ناتەواو دادەنرێن. دواتر سەبارەت بە زانستخوازی موسڵمان جێی مشتومڕ نین، ئەمە بڕیاری زانا کۆمەڵایەتیە موسڵمانەکانن لەپێش هەموویشیانەوە دکتۆر ئیسماعیل فاروقی ڕەحمەتی خوای لێبێت کە ئەوە دەخاتە ڕوو ئیسلام پاڵپشتی وەسیەتەکانی خوایە یان ئەو فەرمانە ئەخلاقیەی کە تایبەتن بە کۆمەڵگە، پەیوەندیشی هەیە بە نیزامی کۆمەڵایەتی ناو ئوممەتەوە. ناکرێ ئوممەت بێ ئەوە پێشڕەوی هەبێ، ئیسلام سنوری گەورەیی مەسیحیەتی تێپەڕاندووە لەکاتێك دا مەسیحیەت ڕزگاری لە بازنەی نیاز واتە هەستی شەخسی ساتێکی دیاری کراودا دەزانێت. ئەوا ئیسلام لەڕێی کارەوە (ژیانی گشتی لە بازنەی کات و شوێندا) دایدەنێت. ئیسلام بڕوا بوون بە ڕۆژی دوایی لەپێناو پاڵپشتی

ئەو سەردەمە مێژووییەی بیرو بەها و یاسا و دامەزراوەکان دا داناوە، بەها ئایینی و ئەخلاقیەکان تاکەکەسی نین بەڵکو لە بازنەی ئوممەتدان.

ناکۆکی نێوان چەمکی ئیسلام و چەمکی ڕۆژئاوا دەگەڕێتەوە بۆ جیاکاری کۆمەڵگەی ڕۆژئاوایی لەنێوان زانستەکان و بەها جەوهەریەکان دا لەژێر ناوی بنەمای واقیعیەت، ئەمە بۆتە هۆی دارمانی ئەخلاقی و دڵنیایی کۆمەڵگە لە ئەنجامی ئەو لێکۆڵینەوە جنسیەی کینزی ئەنجامی دا هۆشیاری خستە سەر زینا و جەختی کردەوە سەر ڕێگەی سکپڕی.

بێگومان تەنگژەی هەموو بیری ڕۆژئاوا جەخت دەکاتەوە سەر جیاکردنەوەی بەهاکان. جیاکاری نێوان بیردۆزەو پەیڕەو، جیاکاری نێوان زانستەکان و ئەخلاق، جیاکاری نێوان زانستەکان و پابەندی تاکەکەسی ﴿وَكُلُّهُمْ آتِيهِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ فَرْداً﴾ زاڵبوونی چەمکی بیردۆزەی (کۆمەڵ).

لێرەوە بزاڤی بێداریخوازی کەوتە دارشتنەوەی ئیسلامیانەی زانستە کۆمەڵایەتیەکان (زانستە کۆمەڵایەتیەکان زانستی کۆمەڵناسی زانستی مرۆڤ زانستە سیاسیەکان زانستی ئابوری و مێژوو و جوگرافیا و دەروونناسین. ئەو زانستانە جیان لەو زانستە بەرتەسکانەی جەخت دەکەنەوە سەر بەدیهێنانی دەست ڕۆیی بەسەر بوون دا، دیدی زانستی سەرچاوەیەك بوو بۆ خستنەگەڕی چەند وزەیەکی زۆر بۆ لێکۆڵینەوەو قۆرخکاری سروشت.

دکتۆر ئیسماعیل فاروقی دەڵێت دەبێ سیفەتی ئیسلامی بدرێ بەسەر زانستە کۆمەڵایەتیەکان دا چ پەیوەست بە تاك یان کۆمەڵ، پەیوەست بە مرۆڤ یان سروشت، ئایین یان زانست، خۆیشی بخاتەوە ژێر ئاڵای یەکخواپەرستی پوخت: (خوا دروستکەرە هۆکارەکان دەسازێنێ و ئامانج و مەبەستی هەموو شتێکە لە بوون دا) با مەعریفەش

ڕووەو پەیوەست بوون بچێ، پابەندبوون بە ڕەوتی خوایی کە دابیەزاندووە تا بەختەوەری و کامەرانی بۆ مرۆڤایەتی بهێنێ.

پێویستە لێکۆڵینەوەی زانستە مرۆیی و کۆمەلایەتیەکان گرنگی بدات بە جێگیرایەتی مرۆڤ لەسەر زەوی دا. لێکۆڵینەوەی ئیسلامی دان نانێ بە دابەش کردنی زانستە مرۆیی و کۆمەلایەتیەکان دا، بەڵکو داخوازە لقەکانی لێکۆڵینەوە ڕیزبەندی بکرێنەوە و دابەش بکرێن بۆ زانستە سروشتیەکان و زانستەکانی تایبەت بە ئوممەت کە مرۆڤ و کۆمەڵگە لەخۆدەگرن.

زانستە سروشتیەکان کاردەکەن بۆ دۆزینەوەی وردەکاری ڕەوتی خوایی لە چوارچێوەی شتە ماددیەکان و ئەوی تریش (مەعریفەی مرۆیی یان زانستە مرۆییەکان) لە چوارچێوەی کاروبارە مرۆییەکان دا. بێگومان پێدانی سیفەتی ئیسلامی بەسەر زانستە کۆمەلایەتیەکان دا دەبێ کار بکات بۆ نیشاندانی پەیوەندی حەقیقەت لەگەڵ ڕەوتی خوایی پەیوەستی دا. جا ڕەوتی خوایی ئەو پێوەرە دادەنرێ کە پێویستە حەقیقەت کار بکات بۆ ئەوەی شوێنی بگرێتەوە، چونکە شرۆڤە باری واقع هەرگیز پێویست بەوە ناکات بێئاگابێ لەوەی پێویستە شتەکان لەسەری بن.

پێویستە ڕەوتی خوایی لە کاروبارە مرۆییەکان دا دابنرێ و ویستی خوا لە کۆمەڵگەو ئاکاری کاری مرۆیی دا بێتەدی. ئەوە واتای پێدانی سیفەتی ئیسلامیە بە زانستە کۆمەلایەتیەکان.

دکتۆر ئەبوبەکر ئەحمەد باقادر دەڵێت: سەرکەوتوویی و کارایی زانستە کۆمەلایەتیەکان لە دەوڵەتە پیشەسازیەکان دا ئەوەی لە ئەندێشەی هەندێ بڕیار دا ورووژان

دووە کە پابەندیەکی ئەندامەکی نێوان تەسنیع و گەشە و نەشونما و نێوان گەشەسەندنی زانستە کۆمەلایەتی و ئابووریەکان هەیە. خوێندنگەکانی زانستە

کۆمەڵایەتیەکان و لێکۆڵەرانی عەرەب بۆ دوو دەستە دابەش بوون: دەستەیەك لە مارکسیەت و ڕێبازی مارکسیەتیان وەرگرت و دەستەیەکیش خوێندنگەی لیبرالییان وەرگرت کە لە سەر چەند ئەگەر و بیردۆزەیەك وەستا بوو لەنێوەندی ڕۆشنبیری دا بۆ کەشێکی ناوچەیی دانەمزرابوون، گرنگی دانی لێکۆڵەرانی عەرەب بە گواستنەوەی زانستە کۆمەڵایەتیەکان بوو بەشێوەیەکی دەقاو دەقی بێ شرۆڤە لە قاڵبی نوسینی خوێندنگەکان کە لە بابەت و مەسەلەکان دابڕابوون. ئەو باسانەی واقعی عەرەبی و ئیسلامی سەپاندوویەتی و لێکۆڵەر تیایدا دەژی. بەشداری زانستی لە بواری لێکۆڵینەوە لە کۆدەنگی ئایینەکان یان پێناوەکانی کاریگەری پەیوەندی بە جەماوەرەوە نابینرێ، ئەمە لە هەمان کات دا کە ڕەوتێکی ڕۆشنبیری پابەند نیە تا لە شیکاری دا بەها و نمونەی باڵای کۆمەڵگەی ئیسلامی لەخۆگرتبێ.

لێکۆڵینەوە ڕۆژئاواییەکانی پەیوەست بە زانستە کۆمەڵایەتیەکانی بواری ئیسلام شێواوو بارگرژن، چونکە ماکس ڤێبەر لە لێکۆڵینەوەکەی دا سەبارەت بە ئیسلام- تەنها هێرشی نەبردووەتە سەر ئیسلام، بەڵکو نکوڵی کردووە لە هەندێ بنەمای لێکۆڵینەوەی لە شیکاری کۆمەڵایەتی دا، لەکاتێك دا بڕوا وایە ئیسلام ڕۆڵێکی سەرەکی دیوە لە زۆربەی ئەو ڕووداوانەدا کە جیهانی ئیسلامی کارلێکی لەگەڵ دەکات، بەڵکو کاریگەری ئیسلام پێکهاتەی هەردوو یەکەی هۆشیار و ناهۆشیار لە پێکهاتەی شەخسی موسڵمانان دا ڕیشەی قوڵی هەیە. ئیسلام لە بیروباوەڕو شەریعەت و مەزهەبو مێژوو و زانستو شکۆی دا ئەو لاوازیانەی موسڵمانان بەدەستیەوە دەناڵێن لەڕووی وەستان و هێزو کرانەوەدا ڕۆڵێکی گەورەو دیاریان هەبووە، بەڵکو کاریگەرییان هەبووە لەو هۆشو تێگەیشتن و شیکارەی کۆمەڵگە ئیسلامیەکان پیایدا تێدەپەڕن.

چەند هۆکارێکی ئابوریو ڕۆشنبیری و کۆمەڵایەتی و سیاسی و هۆکاری تر هەبوون کە کاریگەریەکی زۆریان هەبوو لەسەر ئەو گۆڕانانەی لە جیهانی ئیسلامی دا ڕوویان

دەدا و کلیلی تێگەیشتنیش لێی زانینی پەیوەندی نێوان ئەو هۆکارە جۆراو جۆرانە و ئەو چوارچێوە ئیسلامیە بوو کە لەخۆی دەگرت.

جا موسڵمانی ئاسایی (کە زۆرینەی دانیشتوانی وڵاتانی ئیسلامی دەگرێتەوە) پەیوەستی ئیسلامە، بیردۆزەیەك لە کارلێك لەگەڵ ئەو کەشە کۆمەڵایەتیەدا چەمکەکانی ئیسلام دادەڕێژێ کە لەسەر حیسابی تێگەیشتنی لەو چەمکانە تیایدا دەژی.

بۆیە تێگەشتنی ئەو چوارچێوە ئیسلامیەی کەسی موسڵمان لە سایەی دا دەژی پێویستە بۆ لێکۆڵینەوەی ئەو کۆمەڵگە ئیسلامیانەی زۆربەی دەوڵەتانی جیهانی سێیەم دەنوێنن، لێکۆڵەری موسڵمان پێویستە لەنێوان مارکسیەت و لیبرالیەت دا بەرتەسك نەبووبێتەوە. لە دیدی گشتگیری ئەودا ئیسلام بۆ هەموو لایەنەکانی ژیانی تاکەکەسی و کۆمەڵایەتیەکە نەسقێکی هزری پێکدەهێنێ کە دەکرێ بە ئایدۆلۆجیای سێیەم دابنرێ. دیارترین شتێ موسڵمان دەینوێنێ کۆکردنەوەی وتەو کار و نیاز و پابەندیە بە یەکەوەو نمونەو بەها ئیسلامیەکان دەبەخشێ.

بەداخەوە لێکۆڵەرانی هەر جۆرێکی زانستە کۆمەڵایەتیەکان کە دەرچووی زانکۆ ڕۆژئاواییەکانن لە زانستە ئیسلامیەکان دا هیچ پشك و شارەزاییەکیان نیە. ئەوەی تەواو پێویستە ئەوەیە لێکۆڵەرانی زانستە کۆمەڵایەتیەکان پاشخانێکی ئیسلامی چاکیان هەبێ تا یارمەتیان بدات بۆ ئەنجامدانی لێکۆڵینەوە کۆمەڵایەتیەکان و بردنەوە بنەڕەتی خوێندنگەیەکی سەربەخۆی کۆمەڵایەتی.

لێکۆڵەری ئیسلامی دەبێ شارەزای دیدی گشتی ئیسلامی (بیروباوەڕ)و چەمکە ئیسلامیەکانی خوا و بوون و گەردوون و مرۆڤ و کۆمەڵگەو هەندێ لێهاتوویی بنەڕەتی زانستەکانی زمان و ئصولی فیقه و چەمکی فەرموودە و زمان بێ بەجۆرێ بتوانێ خێرا بەهێزانە بگەڕێتەوە بۆ وەرگرتنی نمونە پێوەریەکان.

پێویستە زانستە ئیسلامیەکان پەیوەست بە زانستە کۆمەڵایەتیەکان بخوێنرێن تا بەوە بکرێ بەسەر عەلمانیەتی خوێندن دا سەرکەوین، چونکە کێشەی بە عەلمانی کردنی خوێندن دەستکردی داگیرکەرە و دامەزراوە زانستیەکانیش تا ئێستا نەیانتوانیوە لە دەستی دەرباز بن. مەبەستمان پێی چالاکی جیاکردنەوەی تێڕوانینی ئیسلامیە لە بەشەکانی تری ناو چوارچێوەی خوێندن. چالاکی چەکدار کردن لە بڕیاردەری ئەکادیمی دا پلەپلە هەڵکۆڵراوە و نابێ ماددەیەکی سەربەخۆ هەبێ بەو واتایەی چارەسەر ڕیشەیی بێ. زیادەیان جیا لە ڕێبازی خوێندنیش نیە. هەروەها لێکۆڵینەوەی کێشەکانی کۆمەڵگە ئیسلامیەکان کە بیردۆزە ڕۆژئاواییەکان نەیانتوانی کێشەکانی چارەسەر بکەن یان لە بازنەیەکی زانستی دا بیخەنە ڕوو لەبەر چەند هۆکارێکی بەهایی و ئایدۆلۆجی.

هەروەها فەرهەنگی ئیسلامی ڕەنگدانەوەی ئیجتیهادی لێکۆڵەری کۆمەڵایەتیە لە تێگەیشتنی لە دەقەکانی قورئان و سوننەت، ئێمە هەرگیز فەرهەنگی جیهانی بەجارێ بەرپەرچ نادەینەوە بەڵام بە یەکجاریش وەریناگرین، بەڵکو وەك خاوەن هەڵوێستی نەزەری لەسەر بنەمایەکی پێوەرو پێوان کارلێکی لەگەڵ دەکەین بەجۆرێ یارمەتیدەرمان بێ تا پەیڕەو و کارلێکمان هەبێ و لەو فەرهەنگە هەڵبژێرین کە فەرهەنگی مرۆیی دەنوێنێ.

لە دیدی ئێمەدا پێویستە بەرامبەر ئەو ڕایە هیچ نەبێ لە ڕێبازی بنەڕەتی بنیادی دیدی ئیسلامی بپارێزین.

بەشی چوارەم

(وزەیەکی نوێی ڕوناکی)

باسی یەكەم

(هەوڵی دەرچوون لەڕێی داخراو)

بەرامبەر گەردەلولی بیری ڕۆژئاوا كە هێزە دەرەكیەكان بەرەو ڕووی ئاسۆی بیری ئیسلامی خستیانە ڕوو و زیاد لە سەد ساڵ بە ئامانجی شاڵاو و دەورەدان و گەمارۆ و دەست بەسەرداگرتن خەریك بوون موسڵمانان هەڵوێستێكی یەكلاكەرەوەیان هەبوو، ڕۆژئاوا دەیویست ئیسلام و بنەڕەتی ڕۆژئاوایی بكات و موسڵمانان بباتە بازنەی بیری ڕۆژئاوایی مەسیحی جولەكە یۆنانی و ڕۆمانی و پاشكارە دیموكراتی و ماركسی و صەهیۆنیەكانی لە سەردەمی نوێ دا ﴿**وَلَن تَرْضَى عَنكَ الْيَهُودُ وَلاَ النَّصَارَى حَتَّى تَتَّبِعَ مِلَّتَهُمْ**﴾ (**البقرة**) ئەوان بە هیچ یەك لەو چەمكانە ڕازی نابن كە لەو ماوەدا خرانەڕوو و بە تەوفیق و سەركەوتن یان بانگەواز بۆ پەیوەستی فەرهەنگی ئیسلامی بە بیری سەردەمەوە ناودەبرا یان هەوڵی تری جگە لەوانە كە لە بنەڕەت دا شكستیان خوارد و بە قەڵەمڕەوی ڕۆژئاوایی ناڕازی بوون تەنها قۆناغی ئیلهام بەخشی تەواو و دەورەدانی تەواوی كۆتایی بارەكەی لێدەكەوتەوە. لەو كاتەوەی لەسەردەمی نوێ دا ئەو ڕەوتە دەستی پێكرد ناودارە بیریارەكان سەرەتا كەوتنە بانگەواز بۆ ڕاستكردنەوەی بیروباوەڕو گەڕانەوە بۆ سەرچاوەكان دواتر بەرپەچدانەوەی گومانەكان بەو جۆرەی جەمالەدینی ئەفغانی ئەنجامی دا (**الرد علی الدهرین**) یان موحەممەد عەبدە لە كتێبەكەی دا (**الأسلام والنصرانیة بین العلم والمدنیة**) یان نوسینەكانی ڕەشید ڕەزا و فەرید وەجدی و موحبەدین خەتیب كە ئاشكراكردنی نەخشەكانی شاڵاوی ئەنجام دا بەوەرگێڕانی كتێبی (شاڵاو بۆ سەر جیهانی ئیسلامی)، هەروەها كۆمەڵێ هەڵوێستی بەدواداهات و تێكشكاندنی گومانەكانی ڕۆژهەڵاتناسی و موژدەبەری تا ئەوەی كتێبی (دیدی ئیسلام) ڕاستی پیلانی ڕۆژهەڵاتناسی و ڕۆژئاواگەری نیشان دا بەوەی پیلانیان دانابوو بۆ بە ڕۆژئاوایی كردنی ڕۆژهەڵات، واتە بە ڕۆژئاوایی كردنی موسڵمانان.

هەنگاوەكانی بەرەنگاربوونـەوەی هەوڵـەكانی وەرگێڕانـی بـیری یۆنـانی و فەلـسەفی كۆن و بیردۆزەكـانی فرۆیـد و دۆركـایم و سـارتەر و مـاركس و مـاركۆز و كەسـانی تـر دەركەوتن كە لە زانكۆكان دا وەك زانست دەخوێندران نەك وەك بیردۆزەو ئەگـەرێ كـە شیاوی ڕاشت و هەڵەش بن.

لەڕوانگـەی ئـەو جەنگـە یەكلاكـەرەوەدا كـە تـا ئێـستاش بەردەوامـە تروسـكەیەكی ڕووناكی نوێ لەڕێی ژمارەیەك پیاوی بەویژدانەوە دەركەوت كـە حەقیقـەتی ئیـسلامیان دەزانی و ساختەی ئەو پیاوانەیان ئاشـكرا دەكـرد كـە درۆیـان دەكـرد و هـەوڵیان دەدا گومـان بخەنـە سـەر ئـایین و پێغەمبـەران و مێـژوو و زمـان و شـەریعەت و ئـەو ڕۆڵـەی موسڵمانان هەیان بوو.

تومـاس كارلیـل و درابـەر و گۆسـتاف لۆبـۆن و برناردشـۆ دەركـەوتن، دواتـر ئـەو چاكەكارانە دەركـەوتن كـە موسـڵمان بـوون: عەبدولكـەریم جرمـانوس، ئـەتیان دینیـە، موحەممەد ئەسەد (لیونولدفابسس) دی كاستری، لۆرد هەوَلی، دكتۆر خالیـد شـلدریك و دەیان كەسی تر كە بە ویژدانەوە دەیانڕوانیە ئیسلام و بوونە تیـشكێكی ئاشـكرای نـاو تاریكی پیلانەكانی بێدەنگیەك كـە ڕۆژئـاوا لـە بنـەڕەت دا لـەڕێی كڵێـساوە ڕێبـەری دەكـرد تـا ڕۆژئـاوا لـە ئیـسلام تێنـەگات و موسـڵمانانیش بـەخراپ تێبگـەیـەنن لـە چەمكەكانی ئایینی خۆیان.

ئەوە ئەو قۆناغە بوو كە ئێستا لەم لێكۆڵینەوەدا پێی دەگەین تا دەگەینە گارودیو بۆكای و مەریەم جەمیلە و ئەریك فۆرم.

١- زانایانێكی ڕۆژئاوایی بە ئاشكراكردنی خراپە و دارمانی ژیاری ڕۆژئـاوا جیهانیـان لەرزاند.

٢- نەگونجانی ئەو ژیارە بۆ پاراستنی مرۆڤایەتی مرۆڤ.

٣- لە پێشڕەوی ئەوانەدا (شپنگلەر= أفول الغرب) دواتر (ئـەلكس كاریـل = مـەرۆڤ ئەو نەزانراوە) لە هەمان كات دا كە موسڵمانان گەرم بوون بـۆ ئاشـكراكردنی سـاختەی بیردۆزە ڕۆژئاواییەكان زانایانی بەویژدانی ڕۆژئاوا مافی موسڵمانانیان لە بنیادی ڕێبازی

ئـەزموونی دا بـۆ موسـڵمانان دەگێڕایـەوەو داڕمـانی بیردۆزەکـانی داروین و مـارکس و فرۆید و سارتەریان لە دەیان کۆنگرەی زانستی دا ئاشکرا دەکردن. هـەروەها ئامانجـە داگیرکـاری و صـەهیۆنیەکانی پـشت ئـەو بانگەوازانـەیان ئاشـکرا دەکـردن. هـەروەها سەرەتا گەلێکی تر دەرکەوتن کە نهێنی بارگرژی زانستەکان و ژیاریان ئاشـکرا دەکـرد، ئەوەش کەموکورتی دیدی خوایی بوو کە نەیبوو. هەروەها بارگرژی کۆمەڵگەکان لەبـەر کەموکورتی دیوی ئەخلاقی بوو کەنەیان بوو، سەرەڕای ئاشکرا کردنی خراپـەی کتێبـە کۆنەکان و شڵۆقی و نەگونجانی نێوانیان.

لێرەوە دیاردەیەکی نـوێی مەترسـیدار دەرکـەوت کـە بریتـی یـە لـە: دیـاردەی ئـەو بیریارانەی ڕۆژئاوا کە لەگەڵ هەموو ژیارەکان دا گفتوگۆیان دەکرد. دواتر پەنایان بردە بەر بیری ئیسلامی، ئەوە کۆمەڵێ عەقڵن کە هۆشیاری و خۆسەپێنی و هەڵگەڕانـەوەیان بەسـەر ئاسـتی بـیری مرۆییـدا هـەبوو، ئیسلامیان دەکـردە ئامـانج و پێنـاوی ڕزگـاری مرۆڤایەتی، ئەوەشیان بەوە ڕاڤە دەکرد جیهانی ڕۆژئاوا لە ئەنجامی سوانێ کە تووشی بـووە بـەرەو ئیـسلام دێ، چـونکە چـەندین دەسـتە پـەرت دەبـوون و هەڵدەگەڕانـەوە چونکە ئامانج و پێناویان لەبەردەست نـەدەدەبینرا. ئەمـە دەربڕینـی گارودیـە کـە مایـە پووچـی ئیختیارەکـان بڕیـاری کـەوتنی دەدەن بـۆ چـەند دەسـتەیەکی دیـاری کـراوی ڕۆژئاوا کە تیایدا بزاڤی سوان هاتـە دی. ئـەو سـوانەش بوویـە بەشـێکی جیابوونـەوەی چەرمەسـەری دەروونـی سـەرەڕای پێـشکەوتنی مـاددی، هەنـدێ لـە لێکۆڵـەران لـە گەشەسەندنی گەل و ژیارەکان دا پێیان وایە:

ئیسلام کـە سروشـی خواییـە هـاتووە تـا تواناکـانی بـیری مـرۆڤ تێپـەڕێنێ، ئـەوەی بانگەشـەی ئـەوە دەکـەن لـە شـاخەکانی مەعریفـەدا خـەزنی کـردووە، بیریـان چـووە مەعریفە ڕێژەییە و ناکرێ بە کۆتایی حوکمی لەسەر بدەیت، ئەمەش بـەپێی دەربڕینـی دکتۆر روشدی فەکار کە پێی وایـە ئیـسلام بـەردەوام بەڵگـەی هەیـە بـۆ قـسەی و نـەك

تەنها لەم سەردەمەدا بەڵكو لـە سـەردەمەكانی دواتـریش دا ئامـادەبوونی خـۆی هەیـە چـونكە یاسـاكەی خواییـە و پـێش ئـەوەی یاسـایەكی چارەسـەری بێـت یاسـایەكی خۆپارێزیـە و بنـەما سـاكارە نەماوەكانیـشی پێـوەرە چەسـپاوەكانت بـۆ ڕوونـاك دەكەنەوەو ڕاستگۆو پاك دەبن لەگەڵ دەروونت داو موحاسەبەی دەروونت دەكـەن بـێ ئەوەی پێویست بكات بە موحاسەبەی كەسانی تر.

دیاردەی گەڕانـەوەی زانایـانی ڕۆژئـاوا بـۆ ئیـسلام دیاردەیـەكی جـێ باسـەو دەبـێ تۆمارو شرۆڤەی هەبێ، هەندێ ئەو دیاردەیە دەگێڕنەوە بۆ (ڕێگـەی داخـراو) كەبـەڕێی لـەدایك بـوونی سـەختی دا فەلـسەفەكانی ڕۆژئـاوا چـوون و ئیـسلام وەك بـەدیلێكی مـەنتیقی بـۆ مایـە پووچـی فەلـسەفە وەزعیـەكان هـات و ئـەمڕۆ ئیـسلام وەك ڕێـی ڕزگاركەریەك بۆ مرۆڤایەتی نیە.

ڕێبەرانی بیو پایەكانی فەنلسەفە لەسەدەی بیستەم دا بریتین لە: هایدگەر، كبارس، سارتەر، ماركس، لەوەدا پێكدەگەن كە جیاوازیەكی ژیارن وەك ئەنجام هاتووە چـونكە مرۆڤی ئەم سەردەمە مرۆڤی سەرسـام وەسـتان و ڕاڕایـی و بـێ هیواییـە، مرۆڤێكـە لـە بەكارهێنان دا تێر نابێ و بەدوای خۆشگوزەرانی دا دەگەڕێ.

ڕۆژئاوا گاڵتەی دەهات بە سـپاردە و نەیپاراسـت و وای دەزانـی ئـەوە مەسـەلەیەكی سادەو گاڵتەیە و هەموو شتێ لای ئەو یاری بوو. دواتریش بەرهەمی ئەو بەكەم زانـین و قۆرخكاریەی بەخششەكانی خوا دەبینن. ئەمـەش بـە ڕوونـی لـە دەیـەكانی كۆتـایی دا دەركـەوت كـە یاریـە مادديـەكان و ڕێگـەی داخـراوی ژیـاری ئـەورووپا و دەركـەوتنی دیاردەكانی سەرسام بوون و بەكارهێنان و فرە جۆری دەركەوتن.

بەكارهێنانی ترسناكی بەردەستیە كەونیەكان بەجۆرێ بـوو وایانـدەزانی جیهـان لـە ماوەی سەدەیەك دا بەرەو خنكان دەچێ. لە بیانوو هێنانەوەی ئـەوەش دا دەیـان وت هۆكـاری ئـەوە دەگەڕێتـەوە بـۆ شـێوەی مرۆڤـی سـەردەم كـە كـار دەكـات بـۆ خـراپ

بەکارهێنان و هەوڵی بردنی ئەزموونەکانی بوون بە ڕێگەیەکی تێگەیشتوانە یان نا تێگەیشتوانەی جۆرێ لە زێدەڕەوی و زۆر بەکارهێنان لەگەڵ بوونی ئەوپەڕی نەگونجان دا. لێرەدا کەس هەیە هیچی نیە بۆ خواردن و هەمیشە هەموو شتێکی هەیە و تا ئەوپەڕ دەڕوات و دواتر چی ماوەتەوە دەبێتە پاشەڕۆ. هەموو ئەمانە بوونە پاڵنەری کۆمەڵێ زانا و بیریار لە مەیدانی جیهانی هزری دا وەك بەدیلێکی مەنتیقی بۆ لێکهەڵوەشانی فەلسەفە وەزعیەکان.

سەرەڕای تەنگژەی ئێستای موسڵمانان ئیسلام بە بەردەوامی دەتوانێ هەموو بوون ڕزگار بکات نەك تەنها بۆ ڕزگاری گەلێ یان کیشوەرێ، بەڵکو دەبێتە ڕزگارکەری ئەم تەنگژەیە نەك لە ڕێی داهێنانی بەهێزترین مووشەکەوە بەڵکو لەڕێی گێڕانەوەی مرۆڤ بۆ باری دروستی خۆی.

ئەم تەنگژەیە جیهان بەرەو ئیسلام دێنێ و ئاراستەی ڕۆژئاواش لە خاڵێکەوە ڕووەو ئیسلام دەست پێدەکات کە لێکهەڵوەشانی بیری ملهوڕی ماددیگەریە هەر لە سەرەتاوە و چوونە ڕووەو بوونی خوای گەورە. جۆرە بیردۆزەیەك لە ڕۆژئاوادا زاڵە و کودەتایەکی هزری دەنوێنێ. ئەوەش ئاشکراکردنی ساختەی بیردۆزەی (ڕێکەوت و پێویستی)یە، دیارە زانا زیرەك و ژیارەکانی زانستی زیندەوەرزانی و زانستی ژیان و چەندین زانستی فیزیایی زۆرجار ئەو بیرانەیان دەخەنەڕوو کە ڕاڤەیەکی سەر بیردۆزەی (ڕێکەوت و پێویستی)بۆ بەدیناکەن چونکە بووە بە بازنەیەکی نەزەری بێ سنور، بۆ نمونە بیردۆزەکەی هۆیل دەڵێ هیچ ڕێککەوت و هیچ زەرورەتێ نیە و ئەم بوونەش بە ئاراستەیەکی خوایی ڕێ دەبڕێ. ئەوەی بیردۆزەی سەرهەڵدان و پەرەسەندنی (داروین)ی هەڵگێڕایەوە بەوەی وا دەبینێ ژیان لەسەر زەوی دا سەریهەڵداوە و بەڕێکەوت بووە و گەشەشی هەر ڕێکەوت بووە. ئێستا پریشکەکەوتووەکان و بوونی پاشماوەی بوونە گەردوونیەکانی تریش چەسپاون. هەروەها بیردۆزەکەی داروین کەوتە

چاڵێكی قووڵەوە كاتێ زانایانێ وەك تـووتی دەیانوتـەوە گوایـە مـرۆڤ لـە بنـەڕەتی مەیموونەوە هاتووە و بەهیچ جۆرێ ئادەم (علیه السلام) باوكی مرۆڤایەتی نیە.

بەو جۆرە دەبینین زانایانی ڕۆژئاوا كەوتوونەتە ئاشكراكردنی هەڵەی ڕێـی خۆیـان، بیریاری فەڕەنسی (رینیه بارگاتبل) لـە كتێبەكـەی دا (ئاسنی جادووگـەر) دەڵێت: لـە دیـاردە بەرچـاوەكانی سـەردەمی ئێستامان گرنگیدانەوەیـە بـە مەسـەلە ڕۆحیـەكان، ئەمەش لە هەموو شوێنێ و لەناو هەموو خەڵك دا و لە تەمەنە جیاجیاكانیشدا دەبینین. ئەو بیركردنەوە ماددیەی ماوەی سەدەیەكی زاڵە كاتی بەسەر چوو و زانا ماددیەكانیش خۆیان سەلماندیان بە تەنها مـاددە بـوون ناجوڵێنـێ و ئـەو جیهانـەی ئـەمڕۆ ئاشـكرای دەكەین تەنها یاریەكی گەورەی میكانیكی نیە، بـەڵكو لـە بـیرۆ ڕۆح دەچـێ، یەكێ لـە گەورەكانی لێكۆڵینەوەی زانستی (زانكۆی برنسیۆن) دەڵێت گیانی ماددی بە دیـاردەی بوونەوە بۆ ئەم سەردەمە بەس نیە و دەبێ لەپشت دروست كردنی بوونەوە توانایـەكی ڕۆحی بیریاری گشتگیری هەموو بوون هەبێ.

*دوای شكستی ئایدۆلۆجیاكان ئیسلام هات:

چـاودێرانی سیاسـی و كەسـانی تـریش لایەنـەكانی ئـەو گۆڕانـە ڕوون و قوڵـەیان لـە گەورە بیریارانی ڕۆژئاوادا بەوە دانـاوە كـە ڕەوتێكـی بـەهێز لـە ئـەورووپادا بیروبـاوەڕی ئیسلامی سەردەخات و زۆربەی بیریار و ڕۆشنبیرانی ئەورووپاش بـە باشـی دەزانـن خـوا یەكـە و داهـاتووش بـۆ ئیـسلامە. ئـەوان بـە بـیرو ڕۆحـیش بڕوایـان بـەوە هەیـە بـەڵام بەداخەوە زۆربەیان لەترسی دەسەڵات كە ڕقی لە ئیسلامە ناوێرن ئەوە دەربڕن.

گۆڤاری (لاكیـو بینیـەرو لحیـون) كـە گـەورەترین گۆڤـاری كاسـۆلیكیە لـە فەرەنـسا دەردەچـێت لـە ئەهرامـەوە (٢١/١٠/١٩٨٢)دا هـەواڵێكی بڵاوكـردەوە كـە ڕۆژنامـە جیهانیەكان لە پەڕەی یەكـەمیان دا بڵاویـان كردبوویـەوە نزكـی سـی بـۆ پـەنجا هـەزار قەڕەتسی لە ماوەی چەند ساڵێكی كەم دا موسـڵمان بـوونی خۆیـان ڕاگەیانـدووە، ئـەو

ژمـاره گـەورەش کـو موسـڵمان بـوون هـەموو نێوەنـدە کۆمەڵایەتیـەکان و ئاراسـتە هزریەکان دەگرنەوە لەنێویان دا کەسی وەك ڕۆجیە گـارودی هەیـە کـە لـە هـەواداران و پیشتوانانی مارکس بوو، هەروەها میشیل کودکوینز زانـای لێکۆڵینـەوە تیشکیەکان، هونەرمەندانی وەك مریس بیگاری سـەماکار و ئامادەکـاری سـەماکاران و مامۆسـتایانی زانکۆی وەك فـانش مـۆنتی و بیرنیوامیـشانی زانـای گـەورەو دیـاری مێـژوو. گۆڤارەکـە دیاردەی کۆچکردن بۆ ئیسلامی بەوە وەسف کردووە تەنها ئەو سەربازیانە دەگرێتەوە کە لە ماوەی بوونی فەرەنـسی لـە بـاکوری ئـەفریقا و ڕۆژهـەلاتی ناوەڕاسـت دا لەگـەڵ ئیسلام دا ژیاون. گۆڤارەکە سەرسـامی خـۆی بـۆ ئـەو دیاردەیـە دەربـڕێ لـە کاتێـك دا ئیسلام لە ڕۆژنامەکانی ئەوروپا و ئەمریکاوە هەڵمەتی توندی دەبرێتـە سـەر چـۆن ئـەو پێشڕەویە دەکات؟.

ژمارەی موسڵمانانی ئێستای ئیسپانیا دەگاتە نیوملیۆن کەس کە لـە هـەموو شـارە ئیسپانیەکان دا بڵاوبوونەتەوە و ڕۆژ دوای ڕۆژ زیاد دەکـەن، هەنـدێ مزگـەوتی مەدریـد کـە جێـی موسـڵمانان نابێتـەوە و لـە شـەقامەکان دا نوێـژی هـەینی دەکـەن و مـانگی ڕەمەزانیش هەروا دەکەن نوژەن دەکرێنـەوە. لـە مەدریـد بـە هـەوڵی خـۆیی و ئـەوەی ڤیلای هەیە بـە هەنـدێ ژوور کـە دەیانکەنـە یـەك مزگـەوت دروسـت دەکـەن و خـەڵکی گەڕەکەکە دەیکەنە مزگەوت بۆ نوێژکردنیان تیایدا.

وەك نوسەر دەریدەبرێت (هۆکارەکانی ئەم ڕابوونە خـۆی دەبینێتـەوە لـە شکستی ژیاری ڕۆژئاوایی و شکستی هەموو ئەو ڕەوتانەی ئەوروپا ناسیونی و پـەیڕەوی کـردون لە ماوەی دوو سەدەی ڕابردوودا. لێرەوە ئەوروپی و نـا ئەوروپیـەکانیش ڕووە ئیـسلام دێن. زۆربەی ئەو ئەوروپیانـەی لەگـەڵیان دەژیـن پێـشبینی ئـەوە دەکـەن داهـاتوو بـۆ ئیسلام و ئەمری بۆ ئیسلامە. لە چەند وتەیەکی تری بڵاوکراوەدا لێکۆڵەرێکی ڕۆژئاوایی دەڵێـت: دوای ئـەوەی هـەموو ئایـدۆلۆجیاکان مایـەپووچ بـوون و ڕۆژی ئیـسلام هـات و

ئیسلامیش لە دوو لاوە لە ئەورووپا ڕەگ دادەکوتێ، لایەنی ئاکاری و لایەنی ڕۆشنبیری. بانگخوازان پێشبینی دەکەن لە پێکهاتەی موسڵمانی ئەورووپی خاوەن کەسایەتی بەهێزی وادا سەرکەوتووبن کە بتوانێ لە کەش و هەوای ئەورووپی دا کاریگەری هەبێ.

لێکۆڵینەوەیەك بە ناونیشانی (ئایا ئیسلام جارێکی تر دەچێتەوە ئەورووپا) دەڵێت: دیاردەی پێشوازی دانیشتوانی ئەورووپا بۆ هاتنە ناو ئایینی ئیسلام بە دەستە دەستە دوای ئەوەیە کە ڕاستی ئیسلام و کرۆکی قورئانیان بۆ ڕوون بووەتەوەو دەزانن قورئان چیە و ڕۆڵی موسڵمان لە بەختەوەری مرۆڤایەتی دا چی یەو چۆن بۆ سەرکەوتنی ڕۆحی و ماددی و مەعنەوی دەستیان دەگرێت.

ڕۆژنامەی سەندەی تەلەگرافی بەریتانی کە هەفتانە دەردەچێ (لە ژمارە یەکەمی مانگی ڕەجەبی ١٤٠٤کۆچی دا) بابەتێکی بڵاوکردەوە کە تیایدا باس لەوە دەکات ژمارەی موسڵمانان لە بەریتانیادا بەرێژەی دووسەد و پەنجا لە سەد لە ماوەی دە ساڵی ڕابردوودا زیادی کردووە و ژمارەیان لە ملیۆنێك تێپەڕیووە (پێشتر لە ساڵی ١٩٧٤ز. دا ژمارەیان ژوارسەد هەزار کەس بوو) هەمان زیادبوونیش لە فەرەنسا و ئەڵمانیای ڕۆژئاوایی دا ڕوویداوە و ژمارەی موسڵمانان لە هەردوو وڵات دا گەیشتووتە چوار ملیۆن و نیو پاش ئەوەی لە ١٩٧٤. دا دوو ملیۆن بوون.

ئێستا لە بەریتانیادا زیاد لە سەد مزگەوت هەن و لە چەندین خوێندنگەی بەریتانی دا ئایینی ئیسلامی دەخوێندرێ، لە فەڕەنسا ڕێبەری حزبی بەرەی ڕاستی نیشتمانی توندڕەو هۆشیاری دا لەمەڕ مەترسی کشاوی ئیسلامی بۆ سەر فەڕەنسا و لەبەرنامەی (ساعة الحقیقة) دا وتی مەترسیەکە خۆی دەبینێتەوە لە تەقینەوەی دانیشتوانی جیهانی ئیسلامی دا کە خەریکە شاڵاو دەباتە سەر فەڕەنسا و خاکی دەگرێ.

بڵاوبوونەوەی ئیسلام بەو فراوانیە لە سەرەتای سەدەی پانزەی کۆچی و فراوان بوونی بازنەی کشانی ئیسلامی هۆکارێکی ڕاستەوخۆی نەبوو، بەڵام دانیشتوانی نا

موسڵمانی جیهان ڕوویان کردبووە جەنگی ئیسلام و گوێیان لێ دەگرت و لەبارەیەوە دەیانخوێندەوە. لێرەوە ئەو گەلانە بەتەواوی تێگەیشتن ئیسلام ئەو ئایینە باڵایەیە کە دەکرێ پەیڕەو بکرێ و تاکە ئایینی دروستە بۆ چارەسەری هەموو کێشەکانی مرۆڤایەتی و دەتوانێ ڕێی داهاتوو لەبەردەم گەلانی مرۆڤایەتی دا ڕووناك بکاتەوە، ئیسلام ئەو ئایینە بەهێزەیە کە بەرگەی هەموو ئەو گۆڕانانەی گرتووە کە هەوڵیان داوە بەدرێژایی سەدەکانی ڕابردوو ڕێ بگرن لە دەرچوونی گەورەی. مەگەر ئەورووپای ڕۆژهەڵاتی تا دەرگاکانی ڤیەننا تا پایتەختی فەرەنسا نەچوو، مەگەر ئەندەلوسیش ئیسلام نەبوو، مەگەر کشانی ئیسلامی لە خاکی فەرەنسادا تا شاری سانس نەچوو کە دوانزە کیلۆمەتر لە باشوری پاریسی پایتەختی ئێستای فەرەنساوەیە، مەگەر ئیسلام نەگەیشتە سویسراو باشوری ئەڵمانیا و موسڵمانان دەستیان نەگرت بەسەر شاخەکانی ئەلب دا و بەرێڕەوەکانی نێوان ئیتاڵیا و فەرەنسا و ئەڵمانیا و نەمسادا نەڕۆیشتن؟.

وڵاتانی ئەمڕۆی جیهان تێگەیشتنێ لە ڕێنمایی و چەمکەکانی ئیسلام بەخۆوە دەبینن هەر لە خاکی یابان و کۆریاو کەمبۆدیا و فلیپینەوە. هێزی قورئان دەتوانێ هەموو دوژمنایەتی ڕێی ئیسلامی بشکێنێ. گەلانی کیشوەری ئەورووپا کە ململانێی مەزهەبی و هزری و بیردۆزە ئایدۆلۆجیاکان و شێوە ڕەگەز پەرستیەکان هاڕیونی هەستیان بەوە کردووە پێویستە ئەوە وەرگرن کە قورئانی پیرۆز دەیبەخشێت.

شێخ حامید خەلیفە ئیمامی مزگەوتی لەندەن دەڵێت: پێشوازیەکی ئینگلیزەکان بۆ ئیسلام دەبینرێ بەهۆی مایە پووچبوونی ژیاری ئەورووپی لەڕووی بەهاکان و خنکان لە ژیانی ماددی دا تا بناگوێیان لە خنکاندان، هەندێ لەو ژیانە ماددیە بێزاربوون و بۆ دەربازبوونێ لەم ژیارە وێنرانکەرەی مرۆڤایەتی مرۆڤ دەگەڕێن، کە ئیسلام دەبینن ونبووەکەی خۆیان دەدۆزنەوەو وەرگرتنەوەی ڕۆحی دەبینن. لەسەر دەستی خۆم نزیکەی شەست کەس موسڵمان بوون، دوێنێش پزیشکێکی هیندۆکی موسڵمان بوو و

شووی كرد بە كوڕە پزیشكێكی موسڵمان. من دوای ڕاگەیاندنی موسڵمان بوونیان بەدوای با حاڵیان دا دەچم و بەو كتێبانەی بە وردی باسی ئیسلام دەكەن یارمەتییان دەدەم و هەر پرسیارێ وەڵام دەدەمەوە كە دەیخەنە بەردەمم. لە گوندی (تۆرسن) ژمارەیەكی زۆری موسڵمانانی ئینگلز فێر دەبن، لەولا سەد خێزانی موسڵمان هەن كە زۆربەیان لەڕێی موسڵمانێكی ئینگلیزەوە موسڵمان بوون بەناوی عەبدولقادر كە لەسەر دەستی یەكێ لە سۆفیەكانی مەغریبی ئیسلامی موسڵمان بووە.

* ئەوانەی لە ڕۆژئاوا بەدوای حەقیقەتدا دەگەڕێن:

دوو مەسەلەی دیار پێویستیان بە هەڵسەنگاندن هەیە:

١- موسڵمان بوونی كەس گەورەو بەرچاوەكان.

٢- موسڵمان بوونی ڕۆشنبیران.

یەكەم: كەسە بەرچاوو گەورەكان: موسڵمان بوونی ئەم كەسانە دیاردەیەكی گرنگە (موحەممەد ئەسەد، گارودی، بۆكای، ئەلیسۆن) هەندێكیش ئەگەر چی موسڵمان نەبووبن بەڵام بەڕێزەوە دەڕواننە ئیسلام، پێشڕەوی ئەوانەش نوسەری كتێبی (سەد گەورەی جیهان) لە پێش هەموویانەوە موحەممەدی هێناوە، یان گال بیرل لە كتێبەكەی دا (ئیسلام لەسەر ئاستی بوون) كە دەڵێت: ئیسلام بەهیچ جۆرێ وەك ئاینێكی بەرتەسكی ناوچەیەك یان وەك ژیارێ كە لە سەردەمێكی ڕابردوودا دەركەوتبێ لێكۆڵینەوەی لەسەر ناكرێ، بەڵكو وەك ئاینێكی هەموو شوێنێكی ئەم جیهانە و زیندوێتی و دینامیكیەكەشی هەر لە دەركەوتنیەوە تا ئەمڕۆ دواتریش چالاك دەبێت، ئیسلامی كەونی یان ئیسلام لەسەر ئاستی كەون یان ئیسلام لە دیدەكەونیەكانی لەڕووی كات و شوێنەوە سەیردەكرێ. بە وردی جەختی كردووەتەوە سەر قورئانی پیرۆز و بەوردی خوێندویەتیەوە چونكە شارەزایی چاكی لە زمانی عەرەبی و زانستە ئیسلامیەكان دا هەبووە و لەلایەك و بوارە جیاجیاكانەوە لێی

کۆڵیوەتەوەو بۆ ئەوەش مەعریفەی بەرفراوانی خۆی لە زانستەکانی کۆمەڵناسی و مێژوو و ئەنسرۆپۆلۆجیاو زمانەوانی ئایینە بەراوردیەکان دا بەکارهێناوەو تەواو سەرسامە بە ئیعجازی قورئانی و بەرزبوونی لەسەر شێوەی مرۆیی. ئاماژەش دەکات بە سەختی وەرگێڕانی واتاکانی قورئان بۆ زمانی فەڕەنسی و دەبێ وەرگێڕ جڵەوی زمانی عەرەبی لەدەست بێ و شارەزای مێژوو و ڕۆشنبیری و شیعر و موعەلەقاتی عەرەب بێ، چونکە قورئانی پیرۆز کتێبێکی عەرەبی ڕوونەو ئەوەی تاودەداتە وەرگێڕان دەبێ شارەزای باری جوگرافی و مرۆیی و مێژوویی و ئابووری و سیاسی دوورگەی عەرەبی سەردەمی پێغەمبەر (ﷺ) بێ بەتایبەت ئەو ماوەیەی قورئان دابەزی. شارەزای ئەو بارەش بێ کە ئایەتەکانی تێدا دابەزیون (أسباب النزول) چونکە قورئان چەند لایەنێکی لەخۆگرتووە و ئەوەی دەیەوێ واتاکانی وەرگێڕێ دەبێ باسی گرنگترین لایەنەکانی قورئانی پیرۆز بکات نەك لایەنی مێژوویی یان زمانەوانی بەڵکو قورئان سروشێکی خواییە کە چەند لایەنێکی جەوهەری و ڕاستی نەمری نا پەیوەست بە زمان و کات و شوێن لەخۆ دەگرێ و ڕاست و وەستاوە لە ڕابردوو و ئێستا و داهاتوویشدا.

باسی ئیسلام دەکات و چۆن زۆربەی ڕۆژئاواییەکان پێی سەرسام بوون و دەڵێت ئایینێکی کردەیی پەیوەست بە بوون و ژیانی ڕۆژانەیە، لەوەش دا ئایینێکی دوورە پەرێز لە کەون و بەرزتر لە بوونە، ئایینێکە مەبەستی یەکخواپەرستی و یەکخستنی نێوان تاك و خەڵك و گەلانە، پشت دەبەستێ بە کتێبێ کە هیچ پووچیەکی تێدا نیە، بەڵام داوا دەکات گۆڕان و پەرەسەندن ڕوبدات. هیچ شتێ نیە بۆ چاکسازی بارەکان گۆڕان و پەرەسەندن بخوازێ و بە پێوەری ئیسلام بڕیاری لەسەر بدرێ وەك فەرمان بە چاکە و ڕێگری لە خراپە، زیندوێتی و سەلامەتی ئیسلام لەلایەکەوە لەوانەوەیە کە دەمیاڕێزن و لەلایەکی تریشەوە لە نوێکەرانیەوەیەتی. نوێکەران پاڵپشتی ئیسلامن بۆ

زامنی ڕێی ڕاست و بەردەوامی زیندوێتی لە هەموو سەردەمەکان دا و لە ئوممەتی ئیسلامیش دا هیچ ئیمتیاز و پیرۆزیەکیان نیە و ڕێکخستنێکی کەهنوتی ئایینیان نیە، هەر سەردەمەو ڕۆڵێکی گەورەی بێ شومار هەیە. چاك تیرل دەڵێت: کاتێك لێکۆڵەر بەو جۆرەی هەیە لە ئیسلام دەکۆڵێتەوە واتە وەك ئەوەی تیایدا دەژی و گەلە ئیسلامیەکان پەیڕەوی دەکەن– و لە پەیوەندی نێوان ئیسلام وەك واجبی خۆی و نێوان ئیسلامی واقعی ئێستامان بکۆڵێتەوە لێکۆڵەر دەبینێت ئەو پەیوەندیانە بە گۆڕانی سەردەم و کۆمەڵگە و هەڵسوکەوتە ئاکاریەکان دەگۆڕێن. هەروەها دەبینن لێکۆڵینەوەی پەیوەندی نێوان ئیسلامی نمونەیی و ئیسلامی واقعی بە لێکۆڵینەوەی فیقهناسان و گرنگیدانیان بە ئیجتیهاد و لێکۆڵینەوەی دادوەرانی گرنگی پێدەرو زانایان‌و ئیمامانی مزگەوتەکان و ڕێبەرانی تەریقەتە جیاجیاکان دەبێت. هەموو ئەوانە لە ڕابردوودا هەوڵیان داوە بە تەواوی لە ئیسلام تێبگەن و بەسەر واقعدا پەیڕەوی بکەن تا ئاستی بەرزبێتەوە بۆ ئەو ئامانجانەی کە لە ئایین ڕازی بن. هەیانە سەرکەوتوو بووەو هەیانە خۆی گومڕا بووە و خەڵکیشی گومڕا کردووە، ئەوانەی لەم سەردەمەدا هەوڵ دەدەن تاکگەرایی و فرەجۆری و ڕاوبۆچوون و نموونەی باڵا و نەریت و یاساکان پێکەوە بگونجێنن دەبێ تاقی بکرێنەوە بە گشتگیری و قوڵی هەموو کاریگەریە دەرەکیەکان و فشاری کۆمەڵگە پیشەسازیەکان و فشاری دەزگا ڕاگەیاندنەکان بەسەر کۆمەڵگەی هاوچەرخی ئیسلامی، لەم ڕوانگەوە ڕێی چاکسازانی نوێگەری باوەڕدار بە زیندوێتی و بەردەوامی ئیسلام ڕوون دەبێتەوە.

نوسینەکانی نوسەرانی ڕۆژئاوا بۆ دوو بواری گرنگ دابەش دەبن، یەکەمیان ژیاری ڕۆژئاوایی و ئەو مەترسیانەی لە ئەنجامی جیابوونەوەی لە دیدی خوایی توشی بوون (گارودی ئەو باسەی هێناوە سەرەڕای دوو لێکۆڵەری تریش) (باسێکی تایبەتمان لەسەر هێناوە). دووەمیان گۆڕانی نوێی تێگەیشتنی کتێبە پیرۆزەکان، ئەمەش دکتۆر

بوکای باسی کردووەو گەورە زانایان و بیریارو لێکۆڵەرانێ کە موسڵمان بوون کاتێ باس لە ئەزموونی تایبەتی خۆیان دەکەن باسیان کردووە، لەمەش دا پشکێکی گەورەی تیشکی سەر ئەو مەسەلەیەمان لەبەردەمدان.

موحەممەد ئەمان هوبوهم (ئەڵمانیا) وەڵامی ئەو پرسیارە دەداتەوە کە دەڵێت: بۆچی ئەمڕۆ ڕۆژئاواییەکان گرنگی دەدەن بە ئیسلام؟ چەندین هۆکار هەن، چونکە ڕاستی بەهێزی بەردەوام دەبێت، بنەمای ئیسلامی لەسەر بنەڕەتی بنەمای مرۆیی و سروشتی و سەرنج ڕاکێشیە بەجۆرێ تەواو کاریگەرە بە گەڕان بەدوای حەقیقەت دا، با بۆ نمونە باس لە بنەمای یەکخواپەرستی بکەین کە چۆن مرۆڤ ڕێزی بەرزی مرۆیی دەبێ و لەدەست خورافە ڕزگار دەبێ و چۆن بنەمای یەکسانی نێوان مرۆڤەکان لەسەر ئەو بنەمایە دێتە دی کە خوای گەورە دروستکەریانە و ئەوانیش بەندەی یەك خوان و بڕوایان بە یەك خوا هەیە، بەشێوەیەکی تایبەت سەبارەت بە دڵنیایی بە سەردەچاوەی ئیلهام و دلێریەك دادەنرێت کە ترس نازانێ و ئەمانێ هەیە کە دوای ئەوە ئەمان نیە، ئیمان بە ژیانی دوای مردن کاریگەریەکی کارای هەیە لە پێوەرەکانی مرۆڤ دا، ئیدی ژیانی دنیا ئامانجی چێژەکانی نیە بەڵکو زۆربەی چالاکی مرۆڤ دەبێ پەیوەست بێ بە چاکسازی بارمان لە ڕۆژی دوایی دا و هەستکردن بە ڕۆژی دوایی، سەرەڕای ئەوەش مرۆڤ بەدوای ئەوەدا دەگەڕێ دوور بگرێ لە سوکی و نزمیەکان و هانی بدات بۆ ئەنجامدانی کارە زۆر چاکەکان، تەنها ئەوە تاکە زامنی ڕزگاریە لە دەست ئاگر لە ڕۆژی دوایی داو بڕوابوون بەوەی مرۆڤ دەبێ لەبەردەم خوادا دادپەروەرانە و بێلایەنانە موحاسەبە بکرێ، توانای هەموو شتێکی هەیە کە وامان لێدەکات دووجار بیربکەینەوە پێش ئەوەی تووشی تاوان بین، ئەمەش گەورەترین و چاکترین توانای بەهێزو یەکلاکەرەوەیە لە جیهاندا.

مەسەلەی دووەم کە ڕۆژئاواییەکان بەرەو ئیسلام ڕادەکێشێ جەختکردنەوەیە لە بنەمای لێکبوردن سەرەڕای ئەوەی نوێژی ڕۆژانە وریایی بۆ مرۆڤ دەگێڕێتەوە. هەروەك

مانگی ڕۆژوو مرۆڤ فێری خۆ ڕێکخستن و زاڵکردنی خۆی بەسەر هەست و سۆزەکانی دا فێر دەبێ. گەورەترین دەستکەوتی ئیسلام سەرکەوتنی بوو لە پێکهاتەی گیانی ڕەچاوی سنورە ئەخلاقیەکان بە دەروونی هەڵگرانی دا بێ زۆر و فشارێکی دەرەکی. موسڵمان هەر جۆرێ بێ بڕوای تەواوی بەوە هەیە بەوەی لە قسەو گوفتاری دا ملکەچی خوایە، ئەم هەستەوە لە هەمیشە دووری دەخاتەوە لە تاوان و مرۆڤیش بە فیترەت حەز بە چاکە دەکات. ئیسلامیش ئاشتەوایی دەروونی و سەلامەتی عەقڵ پێشکەش بە شوێنکەوتووانی دەکات. ئەمەش کۆمەڵگەی هاوچەرخی ڕۆژئاوایی بەدوایدا دەگەڕێت. لەژێر سایەی چەند نیزامێکی جیاجیادا ژیاوم. ئەوانە نیزامی ژیانن وەك چۆن بارودۆخم بۆ گونجا تا لێکۆڵینەوە بکەم لەسەر چەند مەزهەبێکی جیاجیا، ئەو ئەنجامە کۆتاییەی پێی گەیشتم ئەوەیە ئیسلام ئایینی کامڵە. شیوعیەت لەلایەنە هەڵخەڵەتێنەرەکانیەوە کەسە سادەکان ڕادەکێشێ. هەروەك ئەو دیموکراتیەتە ڕۆژئاواییە شەیدای خۆی هەیە، بەڵام مەزهەبێ نیە دیدێکی جوان و تەواوی بۆ ژیان هەبێ بەو جۆرەی ئیسلام بۆی دەڕوانێ، بۆیە ڕێی ئیسلامم گرتەبەر. ئیسلام ئایینێکی نەزەری تەواو نیە، بەڵکو ئایینێکی کردەییە کە لەسەر ئیسالەت دامەزراوە، ئەمەش دابەش نەبوو بۆ چەند شانەو بەشێ، بەڵکو ملکەچی تەواوە بۆ ویستی خوا.

سەبارەت بە مامۆستا موحەممەد صدیق (موسڵمانی ئەڵمانی) باس لە لایەنێکی تری دیدی ئیسلام دەکات. سەبارەت بە خۆم ئیسلام وەك چالاکیەکی دۆزەرەوەی فیترەتم وایە، بۆم دەرکەوت ئیسلام وەك ڕێبازی ژیان وایە و لەگەڵ هەموو بەشەکان دا لەگەڵ فیترەتی مرۆیمدا یەکانگیر دەبێ ﴿فِطْرَةَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ﴾.

موسڵمانانێ لە ڕۆژئاواو ڕۆژهەڵات سەرسامی خۆیان بۆ ژیاری ڕۆژئاوایی دەربڕیوە، بەڵکو سەرسامانە دەکەونە دوای، ئەوانە دەبێ بیریان بێ برتراند راسلی فەیلەسوفی ئینگلیزی چی دەڵێ: خەڵکی لە ڕۆژئاوادا ناتوانن گەشە بدەن بە لایەنی مرۆیی ژیان

بەهەمان ئەو چەندێتیەی کە گەشە بە لایەنە ماددیەکەی دەدەن. هەموو هەنگاوێ ڕووەو پێشەوە لە داهێنانەکانی ماددەدا هەنگاوی ڕووەو لەناوبردنی مرۆڤن. پێویستە لەسەرمان هەمیشە بێداربین و خۆمان نەخەینە بەر سۆزی ئەو ژیارە، پێویستە ئەوەی لەگەڵ ئیسلاممان دا دەگونجێ لێی وەرگرین و بۆگەنی و خراپیەکانی فڕێ بدەین.

ئەمەش شتێکی گونجاو و ئاسانە کاتێ بەڕوونی و ڕێنموونی بڕوامان بە ئیسلام هەیە، خوا بە ویستی خۆی ڕێنموونی دەبەخشێ، ژیاری ڕۆژئاوایی چارەسەرێکی نیە بۆ جگە لە کێشەکانی ژیاری ماددی. شوێنەوارە وێرانکەرەکەشی لەسەر ژیانی مرۆیی دەبینین. خێزان داڕما و پەیوەندی سۆزی نێوان تاکەکان وەستا، بۆیە ئەگەر بمانەوێ بەڕاستی مرۆڤ بین و هەڵسوکەوتی مرۆڤانەمان هەبێ دەبێ بەتەواوی دەستبەرداری نەریتی کوێرانەی ژیاری ڕۆژئاوایی بین.

ئافرەتی ڕۆژئاوایی لە ئیسلام دا چەمکێکی تری بۆ هەیە، خاتو نادیە زۆنال دەڵێت: من بۆ کەموکورتیەکانی ناو کتێبەکان دەگەڕام و وەك فەرەنسیەکان ڕەخنەم لە ئیسلام دەگرت بەتایبەت لە مافی ئافرەت دا، بەڵام کاتێ سروشتی ئیسلامم زانی ئەو بیروباوەڕەی لە ئەندێشەم دا بوو گۆڕاو بڕوام هێنا بەخوا و دانم نا بەوەی ئیسلام تاکە ئایینێکە کە لە ئاسمانەوە دابەیوە، چونکە ئیسلام خەڵاتی زۆری کردم و لە ژیانم دا هەموو شتێکی گۆڕی. ئێستاش بیرو وتەم سەرتاپا گۆڕا، تەنانەت بەرگیشم گۆڕی هەروەك جۆرێ لە ئازادی پێ بەخشیم، هەر کەس لەم سەردەمەدا لەسەر ئیسلام شت بڵاودەکاتەوە ڕەنگدانەوەی حەقیقەتە. قورئان بانگی کردم بۆ ئیسلام.

دواتر دیاردەیەك هەیە کەسانی ڕێنمونیکراو بۆ ئیسلام کە نەوەی ڕۆژئاوای وا لێدەکات ڕۆڵی بانگخوازی ببینن، یەکێ لە بەریتانیاو یەکێ لە فەرەنسا.

پاشەکشەی (کات ستفیس)ی گورانی بێژی ئینگلیزی لە شانۆی گورانی ڕۆژئاوایی لە ساڵی ١٩٧٥ز. دا لەبەر موسڵمان بوونی بوو. پێش ئەوە سەرقاڵی چەپڵەو هاواری ناو

هـۆڵی شـانۆ بـوو، هـەروەك بـۆ ڕۆژنامـەی (ئیـسلامیك ریفیـو) قـسەی کـردووە بـە خوێندنـەوەی سـورەتی یوسـف دڵـی پـڕ گریـە بـووە، لێـرەوە نـاوی یوسـف ئیـسلامی بۆخۆی هەڵبژارد. ژنەکەشی لە پاریس وەك شا جـوانی باشـور هەڵـسوکەوتی دەکـرد و دوای موسـڵمان بـوونی بـەناوی (مەلیکـە موسـڵمانی باشـور) ناسـراو نـاوی (ئەمینـە حەسەن)ی بۆ خۆی هەڵبژارد تا دوای موسڵمان بـوونی ئـەو نـاوەی هـەبێ و هاوسـەری یوسف ئیسلام بێ.

چیرۆکی ڕێنموونی و موسڵمان بوونی ئەو ئافرەتە ئەوەبوو کە گوێی لە دەنگی بانگ بووە هاواری دەکرد (حی علی الصلاه) هەستی کردووە بە شەفافیەتێك بانگی کـردووە بۆ پێویستی وردبوونەوە لـە ئیـسلام، چـووە بـۆ مزگـەوتی پـاریس تـا لەسـەر دەسـتی مامۆسـتای زانکۆکـە موسـڵمان بـێ، یوسـف ئیـسلام چـوویە مەڵبەنـدی بانگـەوازی ئیسلامیو موسڵمانان بە نمونەی باڵا سـەیریان دەکـرد. دەڵێـت لـە قورئـان دا وەڵامـی هەموو پرسیارەکانم دەست کەوت، ئیـسلام بـانگی کـردم و منـیش چـووم بەدەمیـەوە. کڵێساش تێکی شکاندبووم و هیلاکی و لەناوچوونی پێدام، بەرەو قورئانی نـاردم کاتـێ نەمـدەتوانی وەڵامـی پرسـیارەکانی نـەفس و گیـان بدەمـەوە. ئـەوکات ئـەم ئایەتـەم خوێندەوە: ﴿يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَيُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ﴾. مۆسیا ئـایینی پێشووم بوو و ئیسلام ئایینی ئێستامە. بڕوایەکم بە خوا هەبوو، بەڵام کڵێسا پێی نەوتم ئەو خوایە چی یە، نەمدەتوانی بگەم بە حەقیقەتی ئەو خوایەی قسەی لەسەر دەکرد. بیرەکە ئاڵۆز بوو. بیرم دەکردەوە لە ژیانێکی نوێ، بیرم دەکردەوە لەو بەختەوەریـەی کە لەناو بانگ و کڵێساش دا بەدیم نەدەکرد، تەقەم دا لە دەرگای بوزیەت و فەلسەفەی چینی و کەوتمە دوای بورجەکان، بەڵام هەموو ئەوانە لام هاشوهوش بوون. دواتر چووم ڕووەو شیوعیەت و گومانم ئەوە بوو چاکە لەوەدایـە سـامانی جیهـان بەسـەر خـەڵك دا دابـەش کـرێ، بـەڵام بینـیم شـیوعیەت لەگـەڵ فـیترەت دا ناگونجـێ، دواتـر هەرچـەند

ئەملاولام کرد هەستم کرد بیرو باوەڕێ نیە وەڵامم بداتەوە. ئەو ڕاستیەی بۆی دەگەڕام بۆم ڕوون بوویەوە و موعجیزەکە ڕووی دا کاتێ براکەم نوسخەیەکی قورئانی پیرۆزی پێ بەخشیم، بیرم دەکردەوە لەو ئیسلامەی کە لەدیدی ڕۆژئاوادا بە دەمارگیری سەیر دەکرا و دەوترا موسڵمانان بێگانەن. بۆ یەکەم جار هەستم بەوەکرد قورئان بەناوی خوا دەست پێ دەکات. دەستەواژەی ﴿بِسْمِ اللهِ الرَّحْمنِ الرَّحِيمِ﴾ کاریگەری بۆسەر دەروونم هەبوو. قورئان بە پەرستیشی خوای تەنها و پەروەردگاری هەموو جیهانیان دەستی پێکردو جەختی لە ڕاستیەکان و دروستکراوەکان دەکردەوەو دەیوت خوا تەنهایەو هیچ هاوەڵێکی نیەو تەنها هێز لای خوایە، ئەمەش واتایەکی نوێ بوو. ئەمەش هاودەم بوو بە بڕوا بوون بە خواو بە ڕۆژی دوایی و مانەوەی هەمیشەیی ڕۆژی دوایی، بۆیە تۆ پارچە گۆشتێ نیت کە ڕۆژێ ببیتە خۆڵەمێش وەك ئەوەی زانایانی زیندەوەرزانی دەیڵێن. ئەوەی لەم ژیانەدا دەیکەیت ئەو بارەت دیاری دەکات کە دوارۆژ تیایدا دەبیت.

سەبارەت بە کۆیلایەتی و مافی ئافرەت: حوکمی ئیسلام بۆ ئافرەت تەواوکاری کەسێتی ئازادیەتی. هەر کەس بەو بەرگەوە (بەرگی ئیسلامی) لە فەرەنسا بمبینێ وا دەزانم سەرسام دەبێ و منیش لەوەدا هەست بە ئازادی تەواو دەکەم چونکە پلەی حەقیقی ئافرەتم وەرگرتووە، ئەوەی ڕۆژئاواییەکان دانی پێدا دەنێت، لای ڕۆژئاواییەکان ئافرەت شتێکە بۆ سود وەرگرتن یان سود لێ وەرگرتنی. ئەو گەورەییەم زانی کاتێ ئیسلام بەخشیویەتی. لە ئیسلام دا ئافرەت بەهای تەنها ڕوخساری نیە بەڵکو بەهای مەعنەویەو ڕێزێکی گەورەی هەیە. من زۆر هەشت بە خۆشی دەکەم دوای ئەوەی بۆ یەکەم جار ئیسلامم وەرگرت.

ئەم نمونەو دەیان نمونەی تر داهاتوی ئیسلام لە ڕۆژئاوا دەخەنە ڕوو کە لێکۆڵەران چاویان لەسەر ئەو کودەتا مەترسیدارەیە کە ئیسلام لە جیهان دا ئەنجامی دەدات و

ئەمڕۆ هەموو ئەورووپای گرتووەتـەوە. وەك ئـەنریكوجار بیالـدی ڕۆژهەڵاتناسـی ئیتـاڵی دەڵێت ئیسلام بووە بە باسـی سـەرەكی و كـەس بـڕوای نـەدەكرد تیـشكی ئیـسلام لـە ئەورووپا دەركەوێ چونكە ئەورووپا دوور بووە لە ئیسلام و دژی جەنگاوە.

سەبارەت بە داهاتووی ئیسلام لە ئەورووپا یەكێ لە لێكۆلەران دەڵێت: ئـەو ڕاسـتەی بەڵگە هێنانەوەی ناوێ ئەوەیە ئیـسلام هـەموو ڕۆژێ دوو كەسـی نـوێ لـەخۆ دەگـرێ، ئەمەش تایبەت نیە بە دەستەیەكی دیـاری كراوی بـارێكی تایبـەت یـان دەسـتەیەكی مرۆیی كە بارو مێژوو و نەریت و بیروباوەڕی خۆی هـەبێ یـان ڕەوتێكـی دیـاری كـراوی ژیـاری هـەبێ كـە تەنگـژە و چەرمەسـەری و نارەحـەتی خـۆی هـەبێ. لـە ئـەورووپا و ئەمریكادا هەرچەند كـەش و هـەوای جەنگە خاچیەكان و هـەوڵی بێكۆتـای شـێواندنی وێنـەی ئیـسلامی تێدایـە، بـەڵام مەڵبەنـدە ئیـسلامیەكان ڕۆژانـە پێـشوازی دەكـەن لـە چەندین كەس كە لە ئاست و تەمەنی جیاجیادا موسـڵمان بـوونی خۆیـان ڕادەگەیـەنن، مەسەلەی ئیسلامی بەچەند دیدێكی جیهانی دەجوڵـێ و گـەورەترە لـەوەی لـە كۆمـەڵ یان ڕەگەز یان گەل یان ڕەنگێك دا بەرتەسك بكرێتەوە.

هەڵەی بیروباوەڕی مێژوویی و ژیاری پەیوەستكردنی ئیـسلامە بـە ڕەگـەز یـان گـەل یان كۆمەڵێكەوە، ئیسلام لە هەموو شوێنێ هەیەو خراوەتەڕوو، بـۆ هـەموو مـرۆڤێكیش هەیە سەرەڕای ئەو هەوڵانەی دوژمنانی بۆ لەناوبردنی دەیخەنە گەڕ تـا بڵاونەبێتـەوە و سەرنەكەوێ.

ئەورووپا لە داگیركاری نوێی بـۆ جیهـانی ئیـسلامی و هـەر لـە جەنگـە خاچیەكانەوە لەڕووی مێژووییەوە ئەوپەڕی هەوڵی داوە بۆ شكاندنی شان و شكۆی ئیسلام لە كەش‌و هەوای خۆیدا و هەوڵی داوە بەربەستی لەبەردەم دا دابنێ تا نەگاتـە ئـەورووپا، ئەمـەش بەهۆی پاڵنەری كینەی مێژوویی خاچپەرستیەوە، بەڵام لـەڕووی هزریـەوە سـەركەوتوو نەبوو هەرچەندە لەڕووی سەربازیەوە سەركەوت.

بزاڤی ڕۆژهەڵاتناسی ڕۆڵی خۆی هەبوو لە پەردەپۆشکردنی عەقڵی ئەوروپی تا تیشکی ئیسلامی پێ نەگات و هەوڵی داوە دووری بخاتەوە و دژ بە ئیسلام و موسڵمانان کار بکات. ئیدی چی نەسارنی لە ئەوروپادا هەیە هەست دەکات بە دەمارگیری و کینەی دژ بە ئیسلام. لە ئەندێشەی موسڵمانان دا سەبارەت بە ئەوروپا ماوەی ئەو کینەی داگیرکەرە و وێنەی پەرتبوون و ئەو ئەزموونە ماوەتەوە کە بەسەر جیهانی موسڵمانان دا پەیڕەو کرا.

سەبارەت بە ڕۆژی دوایی: لە قورئان دا ناوی نوسەرێکم نەدی و هەوڵیشم دا بەدوای هەڵەی قورئان دا بگەڕێم کەچی هیچم نەدۆزیەوە. هەمووی لەگەڵ بیرۆکەی پوختی یەکخواپەرستی دا دەگونجێ. ناوی هەموو ئەو پێغەمبەرانەم تێدا بینی کە بەڕێزو ڕێزدار کراون و جیاوازی نەکراوە لەنێوان هیچکامیان دا، ئەگەر فەزڵی پێغەمبەرێ بدەیت بەسەر پێغەمبەرێك دا ئەوا یەکبوونی پەیامەکان تێکدەشکێ، تێگەیشتم ئیسلام هەمان ئەو ئایینەیە کە هەر لە سەردەمی ئادەمەوە نێردراوە بۆ خەڵك. خەڵکیش بە درێژایی مێژوو دوو بەش بوون: یان باوەڕدار یان بێ باوەڕ. قورئان وەڵامی هەموو پرسیارەکانی دامەوە، بەوەش تەواو هەستمکرد بە بەختەوەری چونکە حەقیقەتم دۆزیەوە ﴿لاَ إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ قَد تَّبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ﴾ کاتێ موسڵمان بوونی خۆم ڕاگەیاند هەستمکرد تازە لەدایك بوومەتەوەو زانیم لەگەڵ براکانم دا کە بەندەی موسڵمانی خوان بەرەو کوێ بڕۆم، لە باشترین سەرچاوەکانی ئیسلامەوە ڕووەو ئیسلام چووم، ئەویش قورئان بوو. ئەگەر مرۆڤێ بانگی بکردمایە بۆ ئیسلام داواکەیم قبوڵ نەدەکرد لەبەر باری شێواوی موسڵمانان و شێواندنێ کە دەزگاکانی ڕاگەیاندن لە ڕۆژئاوا ئەنجامی دەدەن. دواتی ژیانی پێغەمبەری خوام خوێندەوەو هەستمکرد بەو سامانە زۆرەی ناو ژیانی پێغەمبەر (ﷺ). موحەممەد موسڵمانان بانگ دەکات تا وەك ئەوە نەکەن کە نەسارا لەگەڵ عیسا (علیە السلام) کردیان. ئێمە پێغەمبەرمان

خۆشدەوێ چونکە خوا خۆشیدەوێ و لەبەرئەوەی پەیامی خوای بۆ هێناوین. مۆسیقام لەبیر کرد چونکە ئیسلام بە مۆسیقا ڕازی نیە. ئیسلام هەوڵ دەدات بۆ دروست کردنی پیاو، پێویستە وەك ئەوەی خوا دەیەوێت خێزان و منداڵەکانمان پەروەردە بکەین، نەك بە مۆسیقا و گۆرانی خێزان و منداڵەکانمان لەناو ببەین. چونکە کاتێ بیروباوەڕە ناخیەکان ناتوانن بەختەوەری و ئارامی لە دەروون دا بێننەدی خەڵکی پەنا دەبەنە بەر مۆسیقاو گۆرانی.

ئەو ملیۆنەها دۆلارەش کە هەم بوو بەخشیم بە بانگەوازی ئیسلامی، بە هەموو مرۆڤێکی نا موسڵمان دەڵێم با بێلایەنی و مەوزوعیەت و بێ لایەنگیری بۆ بیروباوەڕی خۆی یان بۆ موسڵمانان قورئان بخوێنێتەوە، چونکە ئەوەی تێدا دەبینێ کە قەناعەتی پێ دەکات و دەبینێ ئەوە فەرمایشتی خوایە. ئەو پێشڕەویە بیۆلۆجیەی ڕۆژئاوا بەدیهێناوە بوویە هۆی کەنارگیری ئایینی مەسیحی لە ژیانی خەڵك لێرەدا. چونکە مەسیحیەت دژی ئەو پێشکەوتنە بوو، دواتر بەرەبەرە دەستبەرداری هەندێ ڕای خۆی بوو و بنەماکانی شێوان و گۆڕان. بەڵام دووبارە نەیتوانی دڵی ئەو خەڵکە ڕاکێشێ کە زانستیان کردبوو بە ئایینێ بۆ خۆیان لەبیری مەسیحیەت و لەگەڵ ئایینی نەسرانیەت دەجەنگان و دژی هەر ئایینێ بوون. لێرەدا خەڵکی ئاین لە ژیان و زانست جیا دەکەنەوە بەڵام ئەگەر ڕۆژئاواییەکان ئیسلامیان بناسیایە ئەوە زۆر دەگۆڕا، چونکە هەموو مرۆڤێ پێویستی بە ئاین هەیە.

هەڵوێستی ڕۆژئاواییەکان بەرامبەر مردن هەڵوێستێکی یەکپارچە ترس و بیمە لە نەزانراو بۆیە لە مردن دەترسن. هەروەك بڕوایان نیە بەدوای مردن، جولەکەش بڕوایان وایە ژیانی دنیا کۆتای ڕێگەیە. بڕوانە جوانی ئیسلام کە حەساسیەتی نوێ و ویژدانی زیندوو و هەست و بەرپرسیارێتی لە دڵی موسڵمان دا دروست دەکات، ئەمەش بەهۆی نیعمەتی بڕوابوون بە ڕۆژی دوایی. پیاوی ڕۆژئاوایی بڕوای وایە ئیسلام ناهێڵێ ئازاد

بێو تام و چێژ لەو ژیانەوە ببینێت. ئێمەش بۆ ئەوەی لە عەقلیەتی مرۆڤی ڕۆژئاوایی تێبگەین دەبێ سەرەتا لە بنەڕەتەکانی ئەو عەقلیەتە تێبگەین. کۆمەلگەی ڕۆژئاوایی کۆمەلگەیەکی بتپەرستی یەو لەخوا بێئاگایە. بۆیە وەك لە فەرهەنگی جەماوەرییان دا ئەفسانەو وێنە و پەیکەر هەیە و مەیدانیان پڕە لەو شتانە وا مرۆڤ ڕادەهێنن. کاتێ نەسرانیەت هات لەگەڵ کلتوری یۆنانی ڕۆژئاوایی تێکەڵ بوو و دیدیان بۆ مرۆڤ گۆڕا بە دانانی بەخوا و بە عیسایان دەوت خواو سیفەتی خواییان پێدا. بەمە ڕۆژئاواییەکان کەوتنە کێشەیەك کە پێویستیان بە چارەسەری بوو چونکە وا دەیانڕوانیە مرۆڤ کە کاملە، بەلام مرۆڤ هەلەی هەیە و بەلاوازی دروست کراوە و کاملی تەنها بۆ خوایە.

*سەبارەت بە پێغەمبەر موحەممەد (ﷺ): ڕۆژئاواییە موسلمان بووە نوێکان قورئان دەزانن و پێغەمبەر موحەممەدیش بە وێنەیەکی نوێی جیا لەو وێنەی کە وێنایان دەکرد دەناسن. دکتۆر مایکل دی ئیبالسا مامۆستای زانکۆی مەدرید دەلێت دانەنانی ئاستی حەقیقی پێغەمبەری ئیسلام لەلایەن ڕۆژئاواوە دەگەڕێتەوە بۆ نەزانیو ڕقی سیاسی و بنەمای ئایینی مەسیحی. مەسیحیەکان لە سەرەتای دەرکەوتنی ئیسلامەوە بڕوایان وابوو پێغەمبەر موحەممەد هەر تەقی و مەسیحیەو لەسەر گومراییەو تەنها ڕێبەری دەستەیەکی لادەری ناو مەسیحیەتی ڕۆژهەلاتە. هەروەك بڕوایان وایە لە سەرکردەکانی جەنگ بووە و ئەو نەزانیەش چەندین سەدە بەردەوام بووە.

کرۆس ئیزنابرت دەلێت لەوانەیە بەدرێژایی مێژوو خاوەن بانگەواز نەبێ هێندەی مەحەممەد بە ستەم بەر تانە و سوکایەتی بدرێ، هیچ تۆمەتێکی خاوەن بنەڕەتی سیاسی یان ئایینی نیە وەك ئەو تۆمەتەی بەرە ڕووی ئیسلام کراوەتەوە. سەرچاوەکەشی ئەوە نیە ئیسلام بەدرێژایی سەدەکانی ناوەڕاست یەکەم دوژمنی سیاسی مەسیحیەت بوو بێ، بەلکو لەبەرئەوەیە کە ئیسلام هەر لە سەرەتای

دەرکەوتنیەوە ململانێی ڕیشەیی لەگەڵ ئەو شێوە سیاسیانەدا هەبووە کە زاڵن بەسەر بزاڤە یەکەمیە مەسیحیەکان دا. جەنگە بەردەوامە سیاسیەکانی نێوان وڵاتانی ئیسلامیو مەسیحیەت تا جەنگە خەاچپەرستی و داگیرکاریەکانی کۆتاییش زۆربەیان ڕێگربوون تا ڕێ نەدەن بەوپەڕی مەوزوعیەت و ڕێزەوە بڕواننە پێغەمبەرو دامەزرێنەری ئایینی ئیسلام.

دواتر گۆڕانی نوێی مەسیحی بەرامبەر موحەممەد ڕوویدا بەرامبەر نەزانی مەسیحیەکان لەڕووی پێغەمبەردا و بەرەبەرە بەهۆی ئەو لێکۆڵینەوە مێژووییانەی نوسەرە ئەوروپیەکان لە سەدەی نۆزدە و بیست دا ئەنجامیان دا ئەو نەزانینە نەما. بڕیاری پێشوەختی دژ بە موسڵمانان گۆڕا. ئێستا لە ئەوروپا بابەت بە بانگەشەی مەوزوعیەت لەسەر موحەممەد دەنوسرێ. چەند مەسیحیەکی بەهێز هەن کە بە مەوزوعیەت لەسەر ئیسلام و پێغەمبەرەکەی دەنوسن. هەروەها نەریتی خۆیان بەکاردەهێنا وەك پشت بەستن بە بنەمای یەکسانی نێوان مرۆڤەکان. هەروەها ڤاتیکان دەڤێکی بڵاوکردەوە تیایدا دەیوت: کڵێسا بەو چاوەوە سەیری موسڵمانان دەکات کە خوای تەنهای تاکی زیندووی بەهێزی میهرەبان دەپەرسترا خوایەك توانای هەموو شتێکی هەیە و دروستکەری ئاسمان و زەویە و خەڵکی دواندووەو موسڵمانانیش بە هەموو هەستێکیان ملکەچی فەرمانی خوان وەك چۆن ئیبراهیم ملکەچی بوو. موسڵمانان مەسیح وەك پێغەمبەر بەرز ڕادەگرن یا وەك خوایەك دانی پێدانەنێنن. هەروەها دایکی عیسا بەڕێزەوە سەیردەکەن و بەوپەڕی تەقواوە باسی دەکەن. دواتر هیوایان ڕۆژی دواییە. کۆڕی ڤاتیکانی پیرۆز داوای دەکرد ڕابردوو لەبیر بکرێ و هەوڵ بدرێ هەردوولا لەیەك تێبگەن.

ئەمە بانگەوازێکە بۆ لابردنی بڕیارە سلبیە پێشوەختەکانی لای زۆربەی ئەوروپیەکان. دوای ئەو ئەو سەرچاوە خواییەی پەیامی موحەممەد دێ کە سەختترین

خاڵە، چونكە ناكۆكی ڕیشەیی نێوان دوو بیروباوەڕی ئیسلامی و مەسیحی لەوەدایە. ئەمە ئەو بانگەوازەیە كە بانگخوازانی گفتوگۆ دەبوو هەڵیگرن. بانگەوازێكە هەر لە سەرەتای دەركەوتنیەوە هەڵوێستێكی یەكلاكەرەوەی هەبوو ڕووەو پێش دەیبرد. بەڵكو ئەوەی بە تەواوی لەنێو دەركەوتنی دیاردەی ئیسلام لە ڕۆژئاوادا دەركەوت هەڵوێستێكی تەواو سەخت و بەرگریكاری سەركەشی بوو بەو جۆرەی لە باسەكانی دواتر دا باسی دەكەین. پێویستە لێرەدا ئاماژە بكەین بە كتێبی دەزگا ڕۆژئاواییەكان زۆر قسەی لەسەر دەكەن. ئەویش كتێبی (سيرة محمد)ی نوسەری ڕۆژئاوایی (مارتن لنگز)ە كە لە ساڵی ١٩٣٨ز. موسڵمان بوو و ناوی خۆی گۆڕی بە ئەبوبەكر سیراجەدین. ئەبوبەكر گەڕایەوە بۆ سەرچاوە یەكەمەكان: قورئان و سوننەت و صەحیحی بوخاری و موسلیم و (الطبقات الكبری)ی ئیبن سەعد و مەغازی واقیدی و تا لەو ڕوانگەوە كتێبەكەی لەسەر ژیانی پێغەمبەر (ﷺ) بنوسێ.

دوای ئەمە پرسی زانایانی ڕۆژئاوا دێ سەبارەت بە هەڵوێستیان لە ئیسلام دوای ئەوی خراپی مەنهەجی ڕۆژئاوا و ئایدۆلۆجیا و مەزهەبە دەروونی و كۆمەڵایەتی و سیاسیەكانی ڕۆژئاوا دەركەوتن.

دكتۆر ڕوشدی فەكار لە كتێبەكەی دا (نهاية العمالقة) ئەوەی ئەنجام داوە و دەڵێت بۆ گەڕان بەدوای حەقیقەت دا ڕێی بە پێشەنگ و نموونە دانانی هەڵكەوتەكان هەیە، بەڵام چەند نیشانەیەكی پرسیار هەمیشە خۆیان دەنوێنن دوای خوێندنەوەی چەند بیرێكی جیاجیای ژیاری ڕۆژئاوا هەر لە بیری ماركسی و بوونگەرایی و تەصەوریەوە، خود لەكوێیە و بۆكوێ دەچێ؟ ئامانج چیە و ڕاڤەی بوون و ڕاستی دروست كردن و دروستكەر چیە؟ دكتۆر ڕوشدی فەكار لێكۆڵینەوەی لەسەر فەلسەفەی خاوچەرخی ئەمانە ئەنجام داوە (سان سیمۆن، ئۆگەست كۆنت، كارل ماركس، هۆبەرت سینسر، سارتەر) بەڵام چی بینی؟

یەکەم: دیاردەی گومانی ڕوون لە هەموو نوسینەکانی فەیلەسوفانی بیری ئەورووپی لە سەدەی نۆزدەو بیستەم دا.

دووەم: هەڵگەڕانەوەی لە خوا. لێدانی ئیمان بە پێنوسەکانیان و تێکشکاندنی هێما ئایینیەکان.

ئەوان هەوڵیان دەدا ئەو یاسایانە بدۆزنەوە کە لە کەون دا بارەکان بەڕێ دەکەن تا بتوانن نهێنیەکانی بزانن و گومانیان وایە دەتوانن تەلیسمەکانی نەهێڵن. چۆن گەیشتنە بازنەیەکی خاڵی لەگەڵ خولانەوەی دا گەڕانەوە سەرەتای ڕێیان. گەورەیی عەقڵ لەبەردەم نهێنیەکانی ناکۆتاییی دا سەر دادەنەوێنێ و هەموویان دان دەنێن بە بێتواناییان لە ئاست بەرەنگاربوونەوەدا یان لەبەردەم ئیمانی مێشوولەیی ڕازیکەر یان ڕوونی ناڕازیکەردا.

سان سیمۆن دژ بە بیروباوەڕ بوو و لە دیدی قۆرخکاری کڵێساوە دەیڕوانیە مەسیحیەت و لە بانگخوازانی ئاڕاستەی دووفاقی یان دوو لایەنە (ئایین و زانست) بوو، سەبارەت بە خوا ئەوا سان سیمۆن تەنها گەیشتە ئەوەی بڵێ خوا لە هێزی سروشت دا خۆی دەنوێنێ.

سەبارەت بە ئۆگەست کۆنت ئەوا بە چەمکی تەواوی وەزعی ئایین دەخاتەڕوو. بەمە کەوتۆتە چاڵێکی بێ بڕیار. کاتێ ئیسلامی خوێندەوە وای بینی زیاتر لە قۆناغێکە و وەسفکردنی ئیسلام بەوەی تێرکردنی خود سیفەتەکاننی، بەڵام لەگەڵ ئەوەش دا ئۆگەست کۆنت موسڵمان نەبوو و وەك سان سیمۆن هاوڕێی ملهوڕی مایەوە.

سەبارەت بە سارتەر ئەوا لەپێش مردنی دا داوای کرد قەشەیەکی ناو گوندێکی سادەی بۆ بهێنن، قەشەکە هات و ئەویش دانی نا بەشکستی خۆی دا.

کارل مارکس وتی ئایین سەرخۆشکەری گەلانە، مەبەستی قۆرخکاری کەهەنووتی چینایەتی ناو مەسیحیەت بوو. بیردۆزەکەشی لەسەر هەڵوێستی کڵێسا لە ڕۆژئاوادا دانایان ئەوەی ناوی نابوو (استغلال الكادحين) (قۆرخکردنی کرێکاران).

سەرسامی ئەوانەی کە ڕۆژئاواگەرانی هاوپێستمان پێشکەشی ئێمەیان دەکەن و وایان نیشان دەدەن لوتکە و پێشەنگن بەو جۆرەن و دواجار باریان ئاشکرابوو.

بەشی پێنجەم

(بیریارانی ڕۆژئاوا لە ژیاری خۆیاندا چییان بەدیکرد)

باسی یەکەم

(ژیاری ڕۆژئاوا لەدیدی بیریارانی ڕۆژئاوادا)

هەر لە ڕۆژی یەکەمەوە کە چەمك و واتاکانی ڕۆژئاوا لە ئاسۆی بیری ئیسلامی سەردەمی نوێدا خرانەڕوو و زانایانی موسڵمان پێداچوونەوەیان بۆ کردن و نەیاری ئەو چەمکانەیان لەگەڵ یەکخواپەرستی دا خستەڕوو و بێتوانایی بەخشش و بارگرژی ئەو چەمکانەش بەرچاو خران و تەنا کەمێکیان وەرگیران. بەڵام ئەوانەش پاش کەمێك دەرکەوتن و ئەو ژیارە یەکسان نیە و چەمکێ لە پشتیانەوەیە (ڕۆما پێشەنگەو چواردەوری کۆیلەن)و هەموو ئەوەی پێشکەشی جیهانی ئیسلامییان کرد چەمکی ڕەگەزپەرستی و دیدی نا یەکسانی بوو بۆ موسڵمانان و ڕەنگ جیاکان و ئەوانەی لە بنەڕەتی ڕۆژئاوا نین. لە هەمان کات دا شاڵاوەکان دژ بە خودی ئیسلام بوون تا گومان لەسەر بیروباوەڕو پێغەمبەر (ﷺ) و مێژووی ئیسلام و قورئان و زمانی عەرەبی بوروژێنن بەنیازی هەوڵی تەگەهەڵچنین بە ئوممەتی ئیسلامی بەبیری ڕۆژئاوا و ڕێ نەدان بە ڕۆشنگەران تا نەگەنە لای تیشکی ئیسلام. بەڵام خوای گەورە بڕیاری خۆی زاڵ کردو لە ڕۆژئاوادا چەند دەرگایەك کرانەوە کە بە چاوی ڕێز و سەرسامیەوە سەیری ئیسلامیام دەکرد و چەند دەنگێکی کەم دەرکەوتن و باسی گەورەیی موسڵمانانیان کرد سەبارەت بە پێشکەش کردنی ڕێبازی ئەزموونی و چەمکە زانستیەکانی مێژوو و ئابوری و چەمکی ژیار و شارستانیەت.

یەکێ لە گەورەترین کەسانی بانگەوازی ئیسلامی سەردەمی نوێ کە مامۆستا حەسەن بەننا بوو هات و هێرشی بردە سەر ژیاری ڕۆژئاوایی و ساختەی ئەو ژیارەی ئاشکرا کردو موسڵمانانی بانگ کرد بۆ بەرەنگاربوونەوەی و خۆپاراستن لە تێکەڵ بوون لەگەڵ ئەو ژیارە. دواتر هۆشیاری لە خودی ژیاری ڕۆژئاواییەوە دەرکەوت کاتێ

خراپی‌و پەرتی و دارمانی ئەو ژیارە دەرکەوت کاتێ زانستە کۆمەڵایەتی و مرۆییەکانی جولەکە تیرۆریان کرد. دەریش کەوت بانگەواز بۆ دارماندنی ژیاری ڕۆژئاواو ئاشکراکردنی خراپی بیری ڕۆژئاوا بووە بە زەرورەتی جەتمی ئەو قۆناغەی کە تیایدا بزاڤی بێداریخوازی ئیسلامی دەچوویە بازنەی ڕابوونەوە وەك پێشەکیەك بۆ قۆناغی ڕاپەڕین، بارەکە مرۆڤکاری کتێبە کۆنەکان و خراپی ئەو کتێبانەی ئاشکرا کرد. هەر دەبوو بەرەو ڕووی شەپۆلی سەرسامی و شوێنکەوتەیی ڕۆژئاوا بینەوە، چونکە لە هەمان کات دا ئەو ژیارە بەکەم دانانی ئوممەتی ئیسلامی و فەرهەنگی ئیسلامی لەخۆدەگرت. لە ئەنجامی هاتنی ئەو بەرنامانە بۆ خوێندنگەکانمان کە هەوڵیان دەدا بیردۆزەکانی ڕۆژئاوا بەسەر پرسی موسڵمانان دا بسەپێنن. لێرەوە پێویستمان بەوە هەیە چەند ڕاستیەکی بنەڕەتی ئاشکرا بکەین بۆ ڕاستکردنەوەی ئەو ڕێیە:

یەکەم: ئەو ژیارە ڕۆژئاواییە زاڵە لە ئیسلامەوە و بە بنەڕەتە بنەڕەتیەکانی لێنەوی، دواتر لە ئیسلام لایدا و ئێستاش وا لە قۆناغی دارماندایە چونکە لە ڕێبازی خوا لایدا و کەوتە شوێن حەز و ئارەزووەکانی مرۆڤ. ئەو تەنگژەش کە لە ڕووی کۆمەڵایەتی و ئابووریەوە خەریکە مرۆڤ و ژیاری ڕۆژئاوا لەناودەبات سەرچاوەکەی نەبوونی دیدی خوایی یە لەو ژیارەدا و کەمتەرخەمیەتی لە گرتنەبەری ڕێی ئیسلام و کارکردنیەتی بۆ لەناوبردنی بەهاکان و زێدەڕەوی لە خەرجکردنی سامان و زێدەڕەوی بەکارهێنان دا.

دووەم: ژیاری هاوچەرخی ڕۆژئاوا نەیتوانی سپاردەی دادپەروەری و سۆز و برایەتی مرۆیی لەخۆ بگرێ و هەموو ئەوانەی گۆڕی بە ستەم و توندی و دەروونی مرۆڤایەتی پڕ کرد لە ترس و بیم و هەموو پێناو و ڕێیەکی گرتەبەر بۆ سەپاندنی ڕێبازێکی ژیانی مرۆیی کە لەسەر تاکگەرایی زاڵ یان کۆمەڵبوونی خۆسەپێن وەستابێ. گەندەڵی هەردوو ڕێبازەکە و دەستەوسان بوونیان لە بەخشین دا دەرکەوت.

سەبارەت بە بەخششی ئیسلام ئەوا ڕۆژئاوا زۆر ئەوەیان لەبیر کرد و نکوڵییان لێکرد تا دەرکەوت ناچارن دانی پێدا بنێن.

یەکەم: موسڵمانان پێش ڕۆژئاواییەکان کەوتن و ڕۆژئاوا دوای سەدان ساڵ گەیشتن بە ڕێبازی لێکۆڵینەوەی زانستی. ئەگەرچی بەرامبەر مێژوو و بانگەوازی ئیسلامی بەویژدان نەبوون، بەڵکو لە نوسینەکانیان دا ئارەزووی دەمارگیری بەسەریان دا زاڵ بوو.

ئیسلام چەمك و واتاکانی باڵایانە لەو بوارەدا پێشکەش کرد کە گرنگترینیان ئەخلاقیەتی هەڵسوکەوت و ناساندنی چاکەی کەسی پێشتر بوو، هەروەك ڕایگەیاند زانست لە ئیسلامدا هەموو زانستە ئایینی و دنیاییەکانیش دەگرێتەوە، ئەمەش ڕووە و بنیادی کەون و دامەزراندنی کۆمەڵگە چاکەکانە. لەمەش دا لەگەڵ چەمکی ماددی ڕۆژئاوادا جیاوازە کە تەنها چاوی لای لایەنە ماددیەکانە و پابەندی ئەخلاقی و دیدی خوا ویستی بەرامبەر کۆمەڵگەو ژیاریش لەبیر دەکات.

دووەم: ڕۆژئاوا لەپێش ئیسلام دا وا وێنای نەخۆشییان دەکرد کە شەیتانە و دەچێتە جەستەوە، پێغەمبەر (ﷺ) یەکەم کەس بوو هاواری چارەسەرکردنی کرد (**تداوو فأن الله لم نزل داء إلا أنزل له الدواء علمه من علمه و جهله من جهله**). ئەگەر ڕێنماییەکانی ئیسلام نەبوونایە ئەورووپا بەردەوام بە بۆنە ئایینیەکان چارەسەری نەخۆشی دەکرد. لەسایەی ئیسلام دا پزیشکی موسڵمان لە بەش و ماوەکانی خیلافەتی ئیسلامی دا هەڵکەوتن و پاشاو سەرکردەکانی ڕۆژئاواش بۆ چارەسەری خۆیان بانگهێشتیان دەکردن و دەستەیان دەنارد بۆ زانکۆکانی قورتوبە و قاهیرە و بەغداد تا لەوێ فێری هونەری پزیشکی بن. ئیسلام شێوەیەکی نوێی هێنا کە پزیشکی بیروباوەڕی بوو. واتاکەشی پەیوەستی ڕێنماییە دروستەکانە بە بیروباوەڕو پەرستشی

مرۆڤەوە، بەمەش ئەو ڕێنماییانە نموونەی پیرۆز ڕاگیری و گوێڕایەڵی ناو دەروونی خەڵكیان دەبێ. ئیدی نوێژ بێ دەست نوێژ و پەرستش بێ پاك و خاوێنی نابێ.

برناردشۆ سەرسامە بەو ڕێنماییە پزیشكیانەی كە پێغەمبەر (ﷺ) سەپاندنی بەسەر كۆنگرەی مەدینەدا و ئیسلامیش كۆمەڵگەكانی لە هەموو شێوەیەكی توندو تیژی و ڕاڕایی جەرگەی گەندەڵی ڕزگار كرد وەك شێوەكانی قومار و بێئابڕوویی و مەی نۆشی، بەڵكو ژیانێكی پاكۆ بۆ موسڵمانان ئامادە كردووە.

ڕێنماییەكانی ئیسلام موسڵمان هان دەدەن بۆ خۆڕاگری و ئیمان و تووڕە نەبوون لەكاتی نەبوونیدا یان خۆنەكوشتن لە كاتی موسیبەت دا. بۆیە ڕووداوی خۆكوشتن لە كۆمەڵگە ئیسلامیەكان دا لەچاو كۆمەڵگە ئەورووپیەكان دا زۆر كەمە.

هەروەك ئیسلام چەند بیردۆزەیەكی لە پەروەردەی جنسی دا خستنەڕوو لە پێش خوێندنگەی هاوچەرخ دا. بۆیە نهێنیەكانی جنس و پێكهاتەی كۆرپەلە و گەشەسەندنی لە سكی دایكی دا فێری موسڵمان كردووە. پاشان ڕاشكاوانە شێوەی ڕاستەوخۆی جنسی دروستی و ڕێی چارەسەری لە نەخۆشی جنش لەڕێی پاك و خاوێنیەوە بۆ موسڵمان ڕوونكردووەتەوە.

هەروەها ئیسلام پزیشكی بۆ هەموو خەڵك دانا نەك بۆ یەك چین وەك ئەوەی لای ئیغریقەكان باو بوو. (ئەمە وەرگیراوە لە كتێبی **الطب الوقائي** ئەحمەد شەوقی فەنجەری).

موسڵمانان یەكەم كەس بوون خولی خوێنیان بە وردی وەسف كرد كەچی سێ سەدە دوای ئەوە لە چەند دەقێكی وەرگێڕاوی كتێبی (ابن النفیس)ەوە ڕۆژئاواییەكان وەریانگرت و درایەوە پاڵ پزیشكە ڕۆژئاواییەكان. دكتۆر یوسف سغت دەڵێت: ئیبن نەفیس یەكەم پێشەوای هارفی پزیشكی ئینگلیزی بوو. ئیبن نەفیس یەكەم كەس بوو دەورەی بچوكی خوێنی بە چەمك و واتایەكی ئەزموونی ئاشكرا كرد و بیردۆزەكەی

گالینۆسی تێکشکاند. هەروەها چەمکی پزیشکی ئیسلامی بیردۆزەی چارەسەرنەکردنی ئەو نەخۆشیانەی تێکشکاند کە گوایە هیچ هیوایەکی چارەسەریان نیە. بیردۆزەی پزیشکی تایبەتیشی لەنابرد و پزیشکی دانا بۆ هەمووان.

بەخششی موسڵمانان لە مەیدانی پزیشکی دا نەوەستا و چووە مەیدانەکانی تریش، بەڵام ئایا هەڵوێستی ڕۆژئاوا چۆن بووە (هەڵوێستی ڕۆژئاوا نکوڵی تەواو بوو لە بەخششی ئیسلامی، ئەمەش زۆر درێژەی کێشا تا هەندێ کەس هاتن کە بەرامبەر موسڵمانان ویژدانیان نواند).

سبنسەر فامبری دەڵێت: یەك زانا ناتوانێ لە گومەزی زەرد ڕامێنێ بێ ئەوەی ناوێکی عەرەبی بێنێ، زانایەکی سروشتی ناتوانێ شیکاری گەڵایەك بکات یان بەردێ بپشکنێ بێ ئەوەی وانەیەکی عەرەبی بیرنەیەتەوە. هیچ دادوەرێ ناتوانێ ڕۆژێ بەسەر ببات بێ ئەوەی بنەمایەك وەربگرێ کو عەرەب دایناوە. هیچ پزیشکێ ناتوانێ لەگەڵ بازنەی نەخۆشیەکی ناسراوی کۆنەوە هەڵسوکەوت بکات بێ ئەوەی ڕووی لە ڕای پزیشکێکی عەرەب بێ. هیچ گەشتیارێ ناتوانێ ڕووەو کەنارو کونجەکانی ئاسیاو ئەفریقا بچێ بێ ئەوەی پشت ببەستێ بە زمانی عەرەبی، چونکە تەواو بڵاوبووەتەوە بەجۆرێ هەندێ بێ زێدەڕەوی جەخت لەوە دەکەنەوە پێنج یەکی خەڵکی سەر زەوی بە عەرەبی دەدوێن. ئەگەر ئەوەمان بیرکەوتەوە کە موسڵمانان لە ماوەی هەشت سەدەدا لە ئەندەلوس دانەری گەورەترین زانستەکان بوو. ئەوا بەداخەوە دەبین کە بڕوامان وابێ ماددەیەکی دیاری نەکراوی هونەری مێژوو و زانستەکان و کۆمەڵایەتی و مافەکان لەو خاکەوە پێمان گەیشتبێت).

زانای دیار دیڤۆنیت لە کتێبەکەی دا (پۆزش بۆ موحەممەد و ئیسلام) دەڵێت: (دەبێ ئەوە بزانین زانستە سروشتیەکان و گەردوون و زانستی بیرکاری و زانستەکانی تریش کە لە سەدەی دەیەمەوە ئەورووپایان بوژاندەوە لە قورئانەوە وەرگیران. بەڵکو

ئەوروپا زۆر زیاتر لەوە قەرزاری ئیسلامە. چونکە ئەو ئایینە یەکە دەستورەی فەرمانی کردووە بە دیموکراتیەت و ڕێگری کردووە لە خۆسەپێنی بە فەرمایشتی ﴿وَشَاوِرْهُمْ فِي الأَمْرِ﴾ ﴿وَأَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ﴾ بەمە دەرگای مافە نوێکانی لەبەردەم مرۆڤدا کردوەتەوە. بەگشتی موسڵمانان ئەوروپایان لەو سەردەمی تاریکیە ڕزگار کرد کە لەوپەڕی تاریکی دا بوو. ئەوان ڕۆژئاواییان لە تاریکیەوە بەرەو ڕووناکی بردو شوێنەواری پزیشك و ئەندازیارییان بۆ پاراستن. بەڕاستی موسڵمانان بە مامۆستای ئەوروپا دادەنرێن) ئەمە دانپێدانانی جەمسەر و گەورەکانی بیری ڕۆژئاوان. ڕۆژئاوا زانستە ئەزموونیە ئیسلامیەکانیان وەرگرتن و لە ئەخلاقیاتە بنەڕەتیەکانی زانست دایانماڵین و سەرچاوەی بنەڕەتی خواییان بۆ ژیار لەبیر کرد. بەوە لە تەنگەڵانەوە بەرەو تەنگەڵان چوون، لە کەنارگیری و دوورگیری لە ژیانەوە کە بەستبوونی بەرەو بێئابڕووییەك کە لە ناوی بردن.

پرۆفیسۆر سیمۆن جارجی دەڵێت: ڕۆژئاوا پایە ڕۆحیە ڕۆشنبیریە ئایینیەکانی لەدەست دان و ئیتر شتێ نیە پاڵی پێوە بدات. ئایینی نەسرانیەت پایەکانی خۆی لەدەستدان و چوون بەرەو ڕۆحیانەت کۆتایی هات و لە دەروونەکان دا کوژایەوە. ئیدی لە ڕۆژئاوادا جۆرێ لە بۆشایی و جۆرێ لە لەدەستدانی گشتگیر دەرکەوت کە ئەوە گەنجەکان پێی داخ دەبن. من بڕوام وایە ژیاری ڕۆژئاواییمان ئێستا لە سەرەمەرگدایە. ئێمە ژیارێ دەبینین کە لە ڕکەبەریدایە و خەریکە دەمرێ، دەبێ ژیارێکی نوێی لێ پێکبێنێ. ئێمە لە چاڵێکی تاریك دا دەژین و تا ئێستاش چاوەڕێی ئەو ڕووناکیەین کە ڕێمان نیشان دەدات.

جاك برل دەڵێت: جگە لە ئیسلام ئایینێ نیە بۆ هەموو بوون بۆ بیروباوەڕێ بگونجێ کە گیانی مرۆڤ و مرۆڤبوونی لەو تاریکیە ماددیە دەربکات کە تیایدا داکەوتووە.

لێرەدا جۆرە یەك دەنگیەك لەسەر داکەوتنی ژیاری ڕۆژئاوایی هەیە، دکتۆر ماکس فریش دەڵێت: ئێمە لە بۆشاییەکی ئایدۆلۆجیدان بەو واتایەی چەمك و ئایدۆلۆجیاکانی بەردەستمان مارکسیەت لەلایەك و لیبرالیەتی سەرمایەداری لەلایەکی ترەوە بوونەتە پێناوی پەیڕەو نەکراوو ناواقعی. ئەو بۆشاییە ئایدۆلۆجیاییە زۆر مەترسیدارە. دەقێکی ئایدۆلۆجی بە واتای بیروباوەڕی و هێزی ئەو بۆشاییە بۆشایی بەهایە واتە کەموکورتی بەها- بەدوای ئەمەدا بەشێکی گەورەی زمانی سیاسەت و چەمك و واتاکانی تەنها چەند دەربڕینێکی ڕەواجپێدەرن بێ مەزموونێکی حەقیقی.

ئێمە دەزانین جیهان پەیوەست و دیدەکانی لایەنە بیری و عەقڵیەکانی لەدەست داون، کاتێ باسی مەسەلە شەخسیە خۆییەکان دەکەین تەنها لەسەر ئاستی تاك نیە بەڵکو لەسەر ئاستی نەتەوەیی و نیشتمانیە. چونکە ئەو پرسە تەنها ڕووەو جیهانی ڕۆژئاوانیەو جیهانی سێیەمیش دەگرێتەوە. ژیاری ئەمریکی داڕمانێکی ژیاری دەنوێنێ بە بەراورد لەگەڵ بنەڕەت ئەورووپیەکان دا، ئێمە تەکنەلۆجیامان هاتە ڕێ و لە ژیانمان دا ڕەگی داکوتا و پێشکەوتنێکمان هاتەڕێ کە لە بنەڕەت دا داوامان نەکرد بوو. لەگەڵ ئەمەش دا دەبێ لەگەڵ ئەو شتە نوێیانەی دا هەڵسوکەوت بکەین کە پێشکەشی ئێمەی دەکات.

جیهانی سێیەم ئاڵودەی بەرهەمی جیهانی یەکەمە و کۆمەڵێ سلبیات و ڕەگەزی وێرانکەری لەخۆگرتووە. تەکنەلۆجیای جیهانی یەکەم لە وێنە سەرکەشە سلبیەکەی دا جیهانی سێیەم تێدەپەڕێنێ، ئێمە ژیارێکی نوێ یان ژیارێکی تەواو پێشکەش بە جیهانی سێیەم ناکەین وەك چۆن لە مێژووی ژیاری کۆن دا ڕووی دا. ڕەگەزێکی نا ژیاری هات کە بەسەر هەموو لایەنەکانی ژیان دا سەرکەوت.

زانایانی ڕۆژئاوا باسی ژیاری یەك دید دەکەن: مارکلیزی فەیلەسوفی ناسراوی ئەڵمانیا وا وەسفی دەکات کە ژیاری یەك دیدە، ئەویش تێربوونی بەکارهێنانە، لە سایەی ژیاری یەك دیدی بەکاربەری دا پیاو هەواڵی مەرگی باوك یان دایك دەبیستێ لەبری ئەوەی ئازارێکی ڕۆحی بەرکەوێ تا مردن و حیساب و کورتی ژیانی دنیای

بیربخاتـەوە، کەچـی دڵخـۆش دەبـێ و ئـارەزووە ماددیەکـەی دەکرێتـەوەو دەڵێـت زۆر باشەە سامان و ماڵی چاك بە میرات دەگرین.

کارەساتی بەتەمەنەکان لە کۆمەڵگە پێشکەوتووەکان دا کە بێـزراون ئەوەیـە دەبـێ بڕۆن، ئەمەش دەردێکـی ڕۆژئاواییەکـە سـەرەتاکانی لـە شـارە گـەورەکانی ئێمـەش دا خەریکە دەردەکەون.

ژیاری ڕۆژئاوایی بە هەردوو بەشی لیبرالی و مارکسیەوە دەناڵێنێ بەدەست تەنگژەی کۆمەڵگەی ئیسلامی و لەرزەی بەها و تەنگژە کاراکانی گەیشتن بـە خۆکوشـتن لەبـەر چەند هۆیەکی پووچ یان نا ئامادەیی بەردەوامی هۆشیاری لـەڕێی بـەکارهێنانی مـاددە هۆشبەرەکان یان قۆرخکاری بەخششی مرۆیی ئاڵوگۆڕ پێکراوی وشکی هەستەکانەوە.

ئەمە سەرەڕای ڕقی کوڕ بۆ باوك و نامۆیی نێوان نەوەکان، کێشەی کێشەکانی مرۆڤ ئەوەیـە کێـشەیەکی لانـەبێ. مرۆڤـی ڕۆژئـاوا دوای چارەسـەری کێـشەکانی لـە بـارێکی نەبوونی ئایینی دایە کە کارێکی بێ سنوری پێ دەکات. ژیـاری مـاددی ڕۆژئـاوا لەسـەر داروپەردووی ئاین دامەزراوە و جەخت دەکاتەوە سەر ژیـاری تەکنـەلۆجیا یـان ژیـاری ئامێر. ئەمە ژیارێکی بێ دڵ و هەست و ویژدانـە و ژیـاری مرۆڤایەتیـە بـێ ئامـادەبوونی خودی مرۆڤ.

سۆرکن ئاماژە دەکات بە داڕمانی ژیاری ڕۆژئاوایی و دەڵێت: ژیـانی کۆمەڵایـەتی لـە ژیاری هەستی دا تەواو پێچ و ئاڵۆزە. خەبات تیایدا لە پێناو کامـەرانی دا تونـدە. ئـەوا ئەو کـات هـەوڵی ئـەودیو چـێژەکان هاوسـەنگی عـەقڵی و ئـەخلاقی وا دادەڕمێنـێ کـە دەزگای عەصەبی زۆربەی خەڵگ بەرگەی فشاری ترسـناکی بـەرەو ڕووکـراوی نـاگرێ و هەڵدەوەشێ، مرۆڤ لەو ژیارەدا نمونەی باڵای نیە و ژیانی پڕ لە ململانێی شـێواوە بۆیـە دەبێتـە داوی خـەیاڵ و پاڵنـەرەکان و هاوسـەنگی خـۆی لەدەسـت دەدات و بـەرەو هەڵمەتی توندی وێرانکەری خۆپاسارتن دەکەوێ.

ئەوەی چەسپاوە ئەوەیە بارگرژی عەقڵی هاودەمی خۆکوشتنە چـونکە یـەك هۆکـار هەیە، ئەویش بارگرژیە کۆمەڵایەتیەکانن، مرۆڤ کاتێ لە کۆمەڵگـە کـەنار دەگـرێ ڕووەو خۆکوشتن دەچێ، ڕووداوەکانی خۆکوشتن لە کۆمەڵگـەی ئێـستادا زیادییـان کـردووە و

ئەوەش بەو تەنگژەدا تێدەپەڕێ كە پەیوەندیەكانی خێزان هەڵدەوەشێننەوە و زیاتر خەڵك كەنارگیر دەكەن و ناسەقامگیر و نائارامن و لەنێو كۆمەڵگە و دامەزراوەكان دا هەڵدەگەڕێن، ئەمە سەرەڕای زیاد بوونی ویستەكانی مرۆڤ كە تەنها بە پێكدادان لەگەڵ بەرامبەردا دێنەدی. ئەمە وا دەكات تاك لە كەشێكی پڕ لە ڕق و دوژمنایەتی دا بژیت.

سۆركۆن دەڵێت: ژیاری هزری گرنگی نادات بە خۆشگوزەرانی ماددی و نایكۆڕێ، بەڵام ژیاری هەستی لەسەر ڕەچاوێكی ماددی وەستاوە و هەموو هێزی خۆی بەكاردەهێنێ بۆ بەدەست هێنانی زیاترین ماددەو پشت دەبەستن بە زانست و هونەرەكان لەپێناو زیادكردنی بەرهەم و بازرگانی دا، بە داگیركردنی گەلە لاوازەكان و بردنی سامانیان دەتوانن خۆشگوزەرانیەكی بەرفراوانتری ماددی بۆ خەڵكەكەیان دابین بكەن. بەڵام چەند هۆكارێكی تر هەن گومانیان لە دڵنیایی بێهیوا دەكات: لەوانە لێكهەڵوەشان و جەنگ و شۆڕش و توندی و ڕەقی و لێكهەڵوەشانی ڕەوشتی كە دڵنیایی ناهێڵن. لێرەوە ژیاری ئێمە بە مەترسیدارترین ماوەی ئینتیقالی مێژوویی مرۆڤایەتی دا تێدەپەڕێ، بەدوای ئەم ڕۆڵ و ماوەش دا چەند شۆڕش و پشێویەكی بێوێنە دێن، دیارترین دیاردەش زۆری تەنگژە و بارگرژی ئابوری و ڕووداوی كارەسات و تاوان و بڵاوبوونەوەی نەخۆشیە عەقڵیەكانن.

ئارنۆلد توینبی باس لە مەترسیدارترین دیاردەكانی شارستانیەت دەكات:

*بتپەرستی دەوڵەتی هەرێمایەتی لە ڕۆژئاوا:

فوئاد موحەممەد شبل دەڵێت: لێكۆڵینەوەكانی توینبی سەبارەت بە دارمان و لێكهەڵوەشانی ژیارەكان ئەوەیان لێكەوتەوە هۆكاری هەموو باری جۆرێ لە سەركوتی چارەی خۆنوسین ڕەچاو هەڵكردنە لەگەڵ زێدەڕۆیی كۆمەڵگە لە مافی دا لە ئاراستە كردنی ویستی خۆی بۆ خۆی دامەزراندووە. توینبی ئەو رایە دەسەپێنێ بەسەر ڕای گشتە كۆمەڵگەی ڕۆژئاوایی دا و دەبینی پاڵی داوەتەوە بەڕێی پەرستشی چەند بتێكەوە.

بەڵام لەنێو ئەو بتانەدا بتێ هەیە كە لە نێوان دوو جەنگی جیهانی یەكەم و دووەمدا پەرستشی بەسەر بتەكانی تردا زاڵ بووە، ئەویش بتپەرستی دەوڵەتی هەرێمایەتیە. توینبی دیاردەی بە پیرۆزدانانی دەوڵەتی هەرێمایەتی تا پەرستنی بە هەڕەشە كارێكی ترسناكی ڕۆژئاوا دێنێ، لە دوو ڕوانگەوە: یەكەمیان ئەوەیە ئەو پەیوەستیە بتپەرستیەی دەوڵەتی هەرێمایەتی بیروباوەڕی ئایینی حەقیقی زۆرینەی دانیشتوانی جیهانە كە مرۆكی ڕۆژئاوایی بەسەر دا دراوە. دووەمیشیان ئەوەیە ئەو عەقڵیەتە پووچە هۆكاری لەناوچوونی زیاد لە چواردە ژیارە. دەكرێ ژمارەشیان شانزە ژیار بن لەنێو بیست و یەك ژیاردا. لە جەنگی وادا كە برا برای دەكوشت و توند و تیژی بەركاردەهات لە ئەنجامی پەیوەستی بە دەوڵەتی هەرێمایەتیەوە. ئەمەش گەورەترین هۆكاری بڵاوی لەناوبردن بوو.

توینبی پێی وایە تەنگژەی كۆمەڵگەی ڕۆژئاوایی ڕۆحانیە نەك ماددی، چونكە هەرچەند ئەو كۆمەڵگەیە لە پێشكەوتنی ماددی دا گەیشتبێتە لوتكە ئەوا هەست بە برسێتیەكی ڕۆحی دەكات. ئەگەر دەروونە ڕۆژئاواییەكان ڕاڕایی بۆشایی ڕۆحیان هەبێ ئەوە دەرگا دەكاتەوە بۆ چەند شەیتانێكی وەك نەتەوایەتی و فاشیزم و شیوعیەت، دەی تاكەی بێ باوەڕێكی ئایینی بەرگەی ژیان دەگرێ.

مرۆیی ڕۆژئاوایی كارەساتی بەسەر خۆی دا هێناوە بەهۆی خستنەگەڕی هەموو هەوڵەكانی تەنها بۆ زیادكردنی بەختەوەری ماددی. ئەگەر ویستی بۆ دەربازبوون بگەڕێ تاكە ڕێگەی دابەشكردنی ئەنجامەكانی هەوڵە ماددیەكانیەتی لەگەڵ زۆرینەی ڕەگەزی مرۆیی دا، ئەوانەی كە لە بواری ماددی دا سەركەوتوو نەبوون.

ئەگەر ئەوەشی بۆ زیاد بكەین لە ڕۆژئاوادا و مافی مرۆڤ نیە و هیچ زامنێ بۆ مافی مرۆڤ نیە جگە لە شەریعەتی ئیسلامی كە لەسەر بنەمای دادپەروەری و ئازادی و

یەکسانی وەستاوە. یاری دیموکراتیەتیش پیلانێکی لەخشتەبەرە، چەند دیاردەیەکی تریش هەن دەبێ لەم بوارەدا باسیان بکەین:

١- ترس و بیمێ کە بووە بە بەشی کۆمەڵگە ئەوروپیەکان دەگەڕێتەوە بۆ لێکهەڵوەشان و گرتنەبەری بیردۆزەی خۆڕزگارکردنی جنسی، واتە لێکهەڵوەشان لە کۆتە ڕێکخەرەکانی پەیوەندیە جنسیەکانی تاك، ئیدی شەهوەت یان چێژی کراوەی جنس لای هەندێ بڕیار وەك چارەسەری هەموو کێشەکانی مرۆڤ وایەو ڕزگارکردنی ئافرەتیش لە کۆتی ڕێکخستنی شەهوەتی جنسی هۆکاری چەندین کێشەی کۆمەڵایەتی بووە، ئەو بیردۆزە سەرشێوێنەرانە بوونە هۆی ڕزینی کۆمەڵگەکان.

٢- دیاردەی خۆکوشتنی عەلمانیەکان: بێگومان چەند هۆکارێکی قوڵی پەیوەندی نێوان بەرزبوونەوەی ڕێژەی خۆکوشتن و دووری لە حوکمی ئایین هەن (وەك دکتۆر حەسەن شەرقاوی دەڵێت). کاری خۆکوشتنی هەندێ کەسی دیاری ناو بیریارانێ کە تایبەتمەند بوون بە خۆڕزگارکردنی عەقڵی و نکوڵی ئایینە ئیسلامیەکان بەڵگەیەکی ڕوونی مایە پووچی ژیاری ڕۆژئاوایە. زۆرێك لەسەر بیرۆکەی خۆکوشتن نوسینیان هەیە وەك ئەندریە مالرۆ لە کتێبەکەی دا (باری مرۆیی) بیرکامی نوسەریشی دەڵێت: دەکرێ خۆکوشتن شتێکی گەورەتر بێ لە تەنها بێهیوا بوون و تەحەدی.

بێگومان هۆکاری بێهیوایی دەگەڕێتەوە بۆ بێئومێدی ناو مەزهەبە ماددی و عەلمانیەکان و سنورداری عەقڵیان. ئارسەر کسلەر مارکسیەتی وەرگرت و کردی بە سەرچاوەی ڕۆمانەکانی، دواتر ساختە و دەستەوسانی و کەمی لێکهەڵوەشان و لاوازیو پووچی بانگەشەو نەزۆکی بانگەوازەکەی بۆ دەرکەوتو بێهیوا بوو تا گەیشتە بێهیواییەکی کوشندەی وا کە بەرەو خۆکوشتنی دەبات وەك ئەوەی بە پێچەوانەی گارودیەوە کردی، گارودی ئاشکرای کرد مارکسیەت ڕێگەیەکی داخراوەو تەنها لە ئیسلام دا هیوا هەیە بۆیە موسڵمان بوو.

هەروەها جاکوب مۆرنۆ (لە گەورە بیریارانی بیری عەقڵی لە ئەمریکا و ڕێبەری خوێندنگەی دەروونی کۆمەڵایەتی) گەیشتە تەنگژەیەك و خۆی خستە ناو داوی عەلمانیەت و نەیتوانی دەرچێ، زۆر دڕندانە خۆی کوشت و بڕیاری دا تا دەمرێ هیچ نەخوات و نەخواتەوە.

ڕۆژنامەکان ساتەوسات هەواڵی مایەپووچی و خۆکوشتنی ڕێبەرێکی مارکسی یان بوونگەرایان فەلسەفە ملهوڕیەکانمان پێدەدەن. ئالتۆسیر کە لەبە تواناترین فەیلەسوفە ماددیگەراکانی فەرەنسا بوو تاوانێکی دڕندانەی ئەنجام دا کە کوشتنی ژنەکەی بوو کاتێ لەسەر جێگەدا لەپاڵی دا بوو. بۆیە برا بۆ نەخۆشخانەی نەخۆشیە عەقڵیەکان. هایدی گاردنی ڕاگری فەیلەسوفانی سەردەم لە ئەورووپا مایەپوچی عەقڵی و بۆشایی فیکری و ئەو تەنگژەی ڕاگەیاند کە عەلمانیەکان پێی گەیشتوون و دەڵێت: ئێمە لە شەوی ئەورووپادا دەژین، سارتەر لە سەرەمەرگی دا ڕایگەیاند فەلسەفەکەی تووشی شکستێکی زۆر سەختی کردووە، ئەمە واتە چارەسەری ڕیشەیی مەسەلە هاوچەرخەکانی مرۆڤ لە بیردۆزە ماددی یان تەجریدی یان عەقڵانی یان میسالیەکان دا بەدیناکەین، چونکە هەموو ئەوانە گەیشتوونەتە ڕێی داخراوو مایەپووچی عەقڵی یان تەنگژەی دەروونییان تووش بووە، مرۆڤیش تەنها لە ئاین دا ئاسایش و نا ئارامی بەدیدەکات.

دکتۆر مەجد عەلی بار دەڵێت: شتێکی گاڵتەجاڕیە لەپێناو چاندنی دڵێك دا کە هیچ گرنگیەکی نیە زیاد لە دەیان ملیۆن منداڵ ساڵانە بەهۆی بەدخۆراکی و نەخۆشی سکچوونەوە بمرن، ئەمە ژیارێکی ڕووتەنی زۆرەوە و تەواو سەرسامی خۆیە تا ئەوەی کڵێساکەی بانگەشەی خوایەتی دەکات.

هەموو ساڵێ لە جیهانی ئیسلامی دا دە ملیۆن منداڵ بەهۆی برسێتی و کەمی خۆراك و سکچوونەوە دەمرن. دەکرێ بە دابین کردنی خۆراك بۆیان ڕزگار بکرێن، بەڵام

ژیاری شلۆقی ڕۆژئاوا ئەوە ناکات و ملیۆنەها دۆلار خەرج دەکات بۆ چالاکی چاندنی دڵ. بەو پێیە چەند دڵێکی بێسوود دەگۆڕێ بە دڵی مەیمون و سەگ و بەراز.

دکتۆر برنارد دەڵێت: من هەست بە ویژدان بریندار دەکەم کاتێ ئەفسەری چالاکی چاندنی دڵ بووم، وانازانم بەو کارەم مرۆڤم بەختەوەر کردبێ چونکە ئەو دڵانەی گۆڕیومن زۆر نازین بەڵام ژیانی خاوەن دڵەکانم کردووە بە زنجیرەیەك سەختی و سەلاری و ناڕەحەتی.

لەو قۆناغەی پێشووی سەرەتاکانی سەدەی پانزەی کۆچی دا ئەو هاوارانە هۆشیارکەرەوە بوون بۆ ئەو ڕابوونە ئیسلامیەی کە موسڵمان بوونی گەورە بیریاران هێماکەی بوو، چەند نوسینێکی بەرفراوان و مەترسیدار دوور لەچاو بوون، بەڵام ئەمە دەرگای لەبەردەم لێکۆڵەرانی بە ویژدان دا کردەوە:

کتێبی (الله أكبر) عەبدولکەریم جەرمانۆس. کتێبی (أفول الغرب)ی ستنگلەر.

کتێبی (ئیسلام لە دووریان دا)ی لیوبۆلد فابس (موحەممەد ئەسەد).

کتێبی (مرۆڤ ئەو نەزانراوەیە)ی ئەلیکس کاریل.

کتێبی (موحەممەد پێغەمبەری خوا) ئیتان دینتیە.

سەرەڕای نوسینەکانی جەمالەدینی ئەفغانی و موحەممەد عەبدە و عەبدولحەمید بن بادیس و ئیقبال و مالیك بن نەبی و حەسەن بەننا و مەودوودی و نەدەوی کە هەموویان هەستی ڕۆڵی نوێیان بێدار کردەوە و تیایدا گارودی و بۆکای و ئەلیسۆن دەرکەوتن.

دەبینین موحەممەد ئەسەد دەڵێت: لەگەڵ چەمکی هێمنی مرۆیی بۆ ژیان زیاتر سۆزداریم هەبوو تا ڕەوتی ژیانی خودایی باوی ناو ئەورووپا، ئەمەش بەرەبەرە وایکرد بەدوای هۆکارەکانی ناکۆکی دا بگەڕێم، ئەمەش تەنها بە لێکۆڵینەوە لە ڕێنماییەکانی ئیسلام تەواو دەبوو. بەهۆی چاك تەواوکردنی ئەو لێکۆڵینەوەمەوە وام لێهات ئیسلام وەربگرم. بەڵام توانی لە ئاسۆیەکی نوێی کۆمەڵگەیەك دا چاوم بکاتەوە کە نەگونجانی

تیا نیه و لەوپەڕی برایەتی حەقدان ئیدی جیاوازی تەواوی نێوان ئیسلام و ئیمکانیاتـە میسالیەکانی ناو ڕێنمایی ئایینەکەیانم بەدیکرد، ئـەم دۆزینـەوەو سەرسـامیە بەرامبـەر ئەوەی بووە و ئەوەی ئێستا هەیە وایکرد هەوڵبدەم لـە دیدێکـەوە لـە حەقیقـەت نزیـك ببمەوە کە سۆز و خۆشەویستی تیایە، ئیدی خۆمم لە بازنەی ئیسلام دا دۆزیـەوە، ئـەو ئەزموونێکی پوختی ئەندێشەیی بوو کە وایکرد لە ماوەیـەکی کـورت دا قەناعـەت بکـەم تەنها هۆکاری دارمانی کۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیری موسـڵمانان دەگەڕێتـەوە بـۆ وەسـتانی هەنگاو بە هـەنگاویان لـە شـوێنکەوتنی گیـانی ڕێنماییـە ئیسلامیەکان، بینـیم ئیسلام هێشتا ماوەو هەیە بەڵام تەنها گیانە.

بە هێندەی هەست کردن بە ڕەقی و چەندێتی چـالاکی ئـەو ڕێنماییانـە بـە هێندەی کاریگەرییان لە دەروونم دا پرسـیار دروسـت بـوو سـەبارەت بـەوەی بۆچـی موسـڵمانان لـە ژیـانی کردەییـان دا پـەیڕەوی ناکـەن. بـە وردی بـە میوانداری چەندین بیریاری ئیسلام لەسەر ئەو مەسەلە دوام تا ئەوەی وا خۆم ڕاهێنا قسەی بۆ موسڵمانان بکەم وەك پارێزەرێکی ئیسلام لە پای پاڵدانەوەو دەست لێبەردانی ئەوان، هەستم نەدەکرد بەو گەشەسەندنەی کە بەسەر بارم دا هاتبوو تا لە پاییزی ساڵی ١٩٢٥ز. دا ئەوکات لـە شـاخەکانی ئەفغانسـتان بووم حاکمی هەرێمی (شاب) پێی وتم: تۆ لە ڕاستی دا موسـڵمان نیـت بـەڵام بەڵام هەست بەوە ناکەیت. ئەم وشانە شۆکێ بوون بێدەنگیان کـردم، بـەڵام کاتێ لە ساڵی ١٩٢٦ز. دا گەڕامەوە بۆ ئەوروپا ئەنجامی سروشتی هەڵوێستی خۆمم بینی کە موسڵمان بوون بوو، زۆر پرسیارم کرد بۆچی موسڵمان بـووم، دەبێ دان بەوەدا بنێم وەڵامم پێ نیە، چونکە من کاریگـەر نـەبووم بـە تـەنها

لایەنێكی ئیسلام، بەڵكو كاریگەر بووم بە هەموو بنیادی سەرسوڕهێنەری ئیسلام لە پەیوەستی دا. تا ئەم ساتەش ناتوانم لایەكی ئیسلام بەسەر لایەكی تری ئیسلام دا بدەم، وەك ئەوەی من دەیبینم ئیسلام كارێكی نموونەیی ئەندازیاری تەواوە كە هەموو بەشەكانی تەواو یەكانگیرن تا ئەو ئاستەی پاڵپشتی یەكدی دەبن لایەنە چاكەكان نیشان دەدەن. لەوانەیە ئەو هەستە بێ كە هەموو ڕێنماییەكانی ئیسلام لە شوێنی دروستی خۆیان دا بالاتر لە باس و وەسف دانراون. لەوانەیە هەستە بێ زاڵ بوویێ بەسەر هەستم دا.

باسی دووەم

(گارۆودی سەرچاوەیەکی نوێی تێگەیشتن لە ئیسلام)

لەسەر شانی هەموو ئەوانەوە کە هێرشیان بردەسەر ژیاری ڕۆژئاوایی و بیری ڕۆژئاوایی گارۆودی هات کە گەورە بە چاوێکی مارکسی پلەبەرز بوو تا سەرلەنوێ چەمکەکان وەرگرێ و دایانڕێژێتەوە بەو دیدە ڕاستە دڵنیایەی کە ئیسلام ڕزگارکەری مرۆڤایەتیە لە سەردەمی نوێ دا. گارۆودی دوو شت کۆدەکاتەوە، ئەو شایەتی دارمانی ژیاری ڕۆژئاواو بەڵگەی تاکە داهاتووی مرۆڤایەتیە لە سایەی ئیسلام دا، لە چەمك و واتای کەسێکەوە کە پێی وابوو لەوانەیە مارکسیەت شتێ ببەخشێ بە جیهان، بەڵام لێی بێهیوا بوو تا بینی ئەوەی کۆمەڵگەی ئەمڕۆی ڕۆژئاوا و مرۆڤایەتیش پێویستی پێ هەیە لە ئیسلام دا هەیە. دیارترین بڕیاریشی لەو بارەوە بریتی بوو لە:

<u>یەکەم:</u> توانانی ئیسلام بۆ پەیوەستکردنی پێناو و ئامانجەکان، ئەمەش ئەو ئەرکە گرنگەیە کە ژیاری ڕۆژئاوایی نەیتوانی بیکات و سەرچاوەیەکی ئەو ڕووشانە سەختە بوو کە تووشی بوو و بەرەو لەناوچوونی برد.

<u>دووەم:</u> سوور بوون لەسەر دیدی خوایی بۆ کۆمەڵگە و ژیارەکان و دانان بە دەسەڵاتی باڵا دا کە ئەویش ئەو دیدەیە ژیاری ڕۆژئاوایی بەتەواوی لەبیری کردووە و بووەتە هۆی دەستەوسانی و پەرت بوونی، گارۆودی لە بنەڕەت دا پێی وایە نکوڵی لە خوا گەورەترین هەڕەشەی سەر ژیار و بیری ڕۆژئاوایە.

<u>سێیەم:</u> بیرۆکەی کۆمەڵ بوون و کاری چاك لە بەرژەوەندی کۆمەڵگە.

<u>چوارەم:</u> ملە جیرێی ڕۆژئاوا بۆ بیرو فەرهەنگی ئیسلامی و لەبیرکردنی ئەو ڕۆڵە گرنگەی کە موسڵمانان لە بوارە زانستە ئەزموونی و بوارەکانی تردا بینییان.

پێنجەم: وەك گەڕانەوە بۆ سروشی قورئانی لەڕێی ڕاستی ئیسلام دا چارەسەر بۆ ئەو كێشانە هەیە كە ڕۆژانە لە ژیان دا هەن بێ ئەوەی تێكەڵیان بكەین بە نەریتی نموونەیی ئەمریكی یان سۆڤێتی یان ئاڕاستەی ڕووەو هاوچەرخی لەگەڵ ئاڕاستەی ڕووەو ڕۆژئاوا چوون تێكەڵ بكەین.

شەشەم: چەمكی دەوڵەت و ماف لە ئیسلام دا پێچەوانەی چەمكی دەوڵەت و مافە لای ڕۆمان و پێناسەی مالكیەت لە ئیسلام دا سەبارەت بە مافەكان جیایە و جیاوازیەكی زۆر هەیە لەگەڵ ماف و شەریعەتە ڕۆمانی و خواییەكان دا هەروەك چەمك و واتایشیان لە یەك جیان، جا تەنها خوا مالیكەو سەرپەرشتی كار و ئەزموونی ئەم بوونەی لەدەستە، بەكارهێنانی مولكیەت ئەنجامی دوورتر لە تاك و لە سوودی شەخسی تاك لەخۆ دەگرێ، لێرەدا بەریەككەوتنی نێوان بیردۆزەی تاكگەرایی و بیردۆزەی كۆمەڵێتی ئیسلامی دەردەكەوێت. حوكمی ئیسلامیش جیایە لە حوكمی پاشاكان لەسەر بنەڕەتی مافی خوایی و وەك ئەو دیموكراتیەتەی لە دەسەڵاتی دا جەخت دەكاتەوە سەر كەسێ یان حیزبێ لە دیموكراتیەتی ئەسینادا بیست هەزار هاوڵاتی لە پاڵیان دا زیاد لە سەد هەزار كۆیلەی بێ بەش لە هەموو مافێ هەبوون- ئەمەش دیموكراتیەتێكە لەسەر كۆیلایەتی وەستاوەو تەنها بۆ كەسە خاوەن مولكەكان دیموكراتی هەیە.

جیاوازی نێوان دیموكراتیەت و شورا زۆر ڕوونە: دامەزراوە ڕۆژئاواییەكان لەوانەش دامەزراوەی دیموكراتی لەسەر بنەمای پیرۆز ڕاگرتنی تاك وەستاون وەك ئەوەی مرۆڤ هەموو شتێ بێ لە بوون دا و سەرچاوە و ئامانجی بەهاكانیش بێ، بەڵام شورای ئیسلامی دامەزراوەیەكی تاكگەرایی كۆمەڵایەتیە لە یەك ڕەوتی یەكانگیری تەواودا. كاتێ دامەزراوە ڕۆژئاواییەكان دێنین بە ژەهرێكی دەرەكی ئیسلام دەخنكێنین، ئەو تاكگەراییەی دەگۆڕێ بۆ دانانی تاك بە پێوەر و ئامانجی بەهاكان چالاكی كوشتنی

گیانی کۆمەڵایەتی و باڵایی ڕۆحیە. ئەو باڵاییە ڕۆحیەی مرۆڤ دەکاتە پێناوی ئامانجێ کە بەدیهێنانی پەیامی خواییە.

حەوتەم: ئابووری سیاسی ڕۆژئاوایی خۆی لە دوو وێنەی بۆرجوازی و مارکسی دا دەبینێتەوە، ئەم ئابوریە زانست نیە، با کتێبەکانیش هەوڵی ئەوەی بۆ بدەن، بەڵکو تەنها چەند ئایدۆلۆجیایەکن دانراون بۆ سەلماندنی مەزهەبێ کە بڕیارە یەکلا پێشوەختەکانی دەشارێتەوە (واتە دیدی تایبەتی بۆ مرۆڤ) ئابووری سیاسی وا دەڕوانێ بۆ مرۆڤ کە تەنها بەرژەوەندی شەخسی ڕێبەری دەکات و لەسەر دیدێ وەستاوە کە بەهای مرۆڤ دەورە دەدات، ئەو مرۆڤە ئابووریە تەنها وەك بەرهەمهێن و بەکارهێنەر سەیری دەکات ئەمەش پێچەوانەی مرۆڤە لە دیدی ئیسلام دا. بەڵکو ئابووریە مارکسیەکان ڕەخنە دەگرن لە جیهانی بۆرجوازی، بۆیە موڵکداری وەك یاسای ڕۆمانی ناساندویەتی دەگۆڕێ بۆ موڵکداری تاکەکەسی (مافی سوود و سوودگیری) بەڵام لە چەمکی ئیسلامی دا ئەوە ئەرکێکی کۆمەڵایەتیە، واتە بەرژەوەندی تاك بەردەوام بۆ بەرژەوەندی کۆمەڵە. لەم بنەما بنەڕەتیەی بنەمای قورئانی لە بواری ئابووری دا سەرکۆنەی سوو وەردەگرین نابێ دوور بگرین لە مشتومڕو بەڵگەخوازی لە کاتی لێکۆڵینەوە لە جیاوازی نێوان فائیدەو سوودا، بەڕای من هیچ جیاوازییەکمان نیە، گرنگ ئەوەیە سوو داکەوتنی بەهای مرۆڤی لێدەکەوێتەوەو سامان بەسەر مرۆڤ دا سەردەخات. ئیسلام کە دیاردەی سوو بەرپەرچ دەداتەوە قۆرخکردنی سامان بەسەر مرۆڤ دا بەرپەرچ دەداتەوە، ئەمەش بەرز ڕاگرتنی بەهای مرۆڤە.

هەشتەم: ژیاری ڕۆژئاوایی بانگەواز دەکات بۆ بەرتەسککردنەوەی ژیان لە (پێویستی و ڕێکەوت) دا وەك زانایانی زیندەوەرزانی دەیڵێن یان بۆ (نامەعقول) واتە بێ واتایی و مەرگی خوا و مەرگی مرۆڤ و مەرگی هەموو شتێ وەك بانگخوازی و هیچگەرایی دەیڵێن. ژیارێ نابینی بەتەواوی خۆی بێئاگا کردبێ لە واتای ژیان و مەرگ

بەو جۆرەی ژیاری ئێستای ڕۆژئـاوا خـۆی لـێ بێئاگـا کـردووە. ئەمـە لـە مـاوەی پێـنج سەدە گەیاندیە ڕێگەیەکی داخراو کە دواجـار دەیگەیەنێتـە خۆکوشـتنی هـەموو بـوون. لەمەشەوە ملکەچ کردنی هەموو ڕاستیەکی واقعی بۆ چەمکی چەندێتی خۆشەویستی و واتا و ئیمان بە کۆیلەگرتن دەخوازێ.

دوێیەم: ڕۆژئاوا کە هـەوڵ دەدات واتـا بـە ژیـان و مێـژوو ببەخشـێ زانست و دانـایی جیاکردووەتـــەوە واتـــە پێنـــاوو ئامـــانجی جیاکردووەتـــەوە، بزوێنـــەری ســـەرەکی پەرەسـەندنی زانـست و تەکنـەلۆژیا لـە ژیـاری ڕۆژئـاوایی دا خـۆی دەبینێتـەوە لـە خۆشەویـستی تـاك و گـەلان بـۆ هێـزو بەرژەوەنـدی ڕاسـتەوخۆ، لـە ڕۆژئـاوادا زانـست ئامانجی دابـین کردنـی پێویـستیەکانە، ئەمـە دابەشـکاریەکی هاوبەشـی نێـوان مـرۆڤ و ئاژەڵە (خۆراك و پۆشاك و بەرگری کردن لەخۆو هێرش بردنە سەر جگە لە خۆت) بەڵام بزاڤی سەرەکی ئیسلام خۆی دەبینێتـەوە لـە گـەڕان بـەدوای پەیوەنـدی بـوونی خـواو بانگەواز بۆ کردنی و ملکەچ بوونی ویستی خوا.

* ئەی ئیسلام چی دەبەخشێ؟

ئەو مایە پووچیەی تووشی هەردوو ڕەوتـی ئـەمریکی و سۆڤێتی بـوو و دوای پێـنج سەدە هەژموونی ڕەوای ڕۆژئاوا دەکرێ ئیسلام ڕەگی هیوا لەم جیهانەدا ببوژێنێتـەوە، ئەمەش زۆر سەخت نیـە ئەگـەر بتـوانین ئـەو بەسـتوویيە تێپـەڕێنین کـە مـاوەی پێـنج ســەدەیە تووشــی بــووە و ســەر لــەنوێ ئــەو بنەمایانــە بخەینــەڕوو کــە هۆکــاری گەورەییەکەی بوون.

ئیسلام درێژە پێدەری ئەو ئایینە ئیبراهیمیەیە جولەکـەو مەسـیحیەت و ئیـسلام- کە مرۆڤ بانگ دەکات بۆ بەدیهێنانی ئامانجی باڵای. جارێکی تر ئیـسلام دەتوانـێ سـەر لەنوێ هیوای کۆمەڵگەی ڕۆژئاواییمـان زینـدوو بکاتـەوە، ئـەو هیوایـەی کـە تاکگـەرایی

دابڕماند، ئیسلام دەتوانێ نمونەی ئەو نەشونمایە بگێڕێتەوە کە جیهان بەرەو خۆکوشتن دەبات. ئیسلام هەر لە دەرکەوتنیەوە جیهانی لە دابڕمان ڕزگار کرد و قورئان هێزی بەرزی خوای ڕاگەیاند و جۆرێکی نوێی کۆمەڵبوونی خستەڕوو و هۆشیاریەکی دیدی حەقیقی مرۆیی و دیدی خواویستی بە ملیۆنەها کەس بەخشی و گیانی ژیانێکی نوێی پێ بەخشین، ئەم بەشداریەی ئیسلام پێشتر بەخشی و دەکرێ ئەمڕۆش لە پێناو داهاتوویەکی گەشی مرۆڤایەتی دا ببیەخشێ لە جیهانێك دا کە بەرزو باڵاییەکان لەناوبراون. لەم جۆرە بارودۆخەدا دەکرێ ئیسلام شتێ بە زانست ببەخشێ کە نیەتی و پێویستی پێی هەیە، ئەویش واتای ژیانە. ئیسلام تەنها پەیوەستکردنی عیلەت بە عیلەت نیە، بەڵکو لە دواجاردا هەموو شتەکان دەگەڕێنێتەوە ڕووە و ئامانجی باڵا. لە ئیسلام دا برافی زانست ئاماژەکانی بوونی خوا و چوون بەدەم بانگەوازی و ملکەچ بوونی ویستی و ڕێکخستنی جیهان بەو ئاراستەیە دەخاتە ڕوو. پاشان ناکرێ مرۆڤەکان لەپێناو بەدەست خستنی زانست و تەقەنی وەك پێناوی دەست بەسەرگرتن دا کێبڕکێ بکەن، بەڵکو مرۆڤ دەبێ جێگری خوا بێ لەسەر زەوی دا تا جیهانێ دروست بکات کەلەگەڵ ئامانجی خوایی دا گونجاو بێ.

ئیسلام جیاوازی ناکات لە نێوان بیروباوەڕو زانست و تەقەنیەت دا، بەڵکو لە یەك بنیادی یەکانگیردا یەکیان دەخات هەروەك چۆن لێکۆڵینەوە لە یاساو پێناوەکان و لێکۆڵینەوە لە ئامانج و واتاکان جیا ناکاتەوەو جیاکاری ناکات لەنێوان ئەو هێزەی تەقەنیەت بۆمان دابین دەکات بۆ دەستڕۆیی بەسەر شتەکان دا و پێویستی بەکارهێنانی وەك پێناوێکی پەرستشی خوا.

پێدانی مۆرکی ئیسلامی بە زانستەکان ئەوە دەخوازێ فەلسەفەیەکی دروستی ئیسلامی دابنرێ کە وەك فەلسەفەی ڕۆژئاوایی لە کەموکورتی فەلسەفە و بیرکردنەوەیەك دا کە تەنها ئیمکانیات و ڕێبازی خۆی لەخۆ دەگرێ بەرتەسك

نەبێتەوە، بەڵكو دەبێ بە پلەی یەكەم ئەو ئامانج و مەبەستانە لەخۆ بگرێ كە دەبێ لێكۆڵینەوەی زانستی بگرنەوە تا ڕێخۆشكەر بێ بۆ گەشەسەندنی مرۆڤ نەك داڕمانی مرۆڤ، كێشەكەش لەوەدایە كە زانستی وەزعی كە ئاشكرا كردنی پێناوەكانە- ببەسترێتەوە بەو حیكمەتە خواییەوە كە گەڕانەوە بەدوای ئامانجەكان و بەرزكردنەوەی ئامانجە نزمەكانە بۆ ئامانجە باڵاكان بەجۆرێ بگاتە ئامانجی كۆتایی.

جێگیرایەتی مرۆڤ لەسەر زەوی دا واتە كارگێڕی جیهان دراوەتە دەست، بەڵام بەپێی ڕێنماییەكانی خواو لەوەش دا پێناوی بەردەستی بەكارهێنانی ئەو زانستەیە كە یارمەتی دەدات بۆ گەڕان بەدوای ئامانجەكان دا. ئامانجە ئەورووپیەكان بۆ زانست لەمڕۆدا ڕێ نادەن مرۆڤ هۆكاری یەكەمی شتەكان بزانێ، دواجاریش هەستی پشت بەستن بەخواو گوێڕایەڵی خوا نابەخشێ. هەروەها دەرفەتی هەستكردن بە ئامانجی باڵا و بنەمای باڵای جیاكەرەوەی نێوان چاكە و خراپە نادات بە عەقڵ، بۆیە پێویستە ڕێگەكە بە پێغەمبەرایەتی ڕۆشن بكرێتەوە بۆ عەقڵ كە بەدوای ئامانجەكان دا دەگەڕێ، پێغەمبەرایەتی وا دەكات مرۆڤ تواناكانی بەكاربهێنێت و ئاڕاستەیان بكات بۆ ئەنجام دانی ڕۆڵی خۆیان بە چاكترین شێوە.

گەورەمان موحەممەد (ﷺ) تەنها پێغەمبەرێ نەبووە، بەڵكو سەركردەی دەوڵەتێ بوو كە توانی دوو بنەمای نەمری هەموو كۆمەڵگەیەكی مرۆیی بەدیبهێنێ كە ئەوانیش بریتین لە بەرزی (واتە ئیمان بە بەها ڕەهاكان)كە لە بڕوا بوون بەخواوە هاتووە، لەگەڵ گیانی كۆمەڵ بوون كە بەرپرسیارێتی تاكەكەسی سەبارەت بە داهاتووی خەڵكانی تر دەدات بە هەموو بەرپرسێ، ئەمڕۆ دوای پێنج سەدە قەڵەمڕەوی ڕۆژئاوا وا بەرەو لەناوچوون دەچێ چونكە ئەو دوو بنەمایەی لەبیركردووە: ئیمان و گیانی كۆمەڵێتی. ئیدی مرۆڤایەتی دەبوو بەرەنگاری چەندین ململانێ بێتەوە لەنێوان ویستی هەموو كەس و ململانێی بۆ بەدیهێنانی ویستە شەخسیەكانی. گاروودی هەوڵی دا ئەوە

بە ڕۆژئاوا بگەیەنێت کە ئیسلام ئەو ئاڵا بەرزەیە کە هاوشانی نیە و ڕزگاری مرۆڤایەتی تەنها بە گەڕانەوەیە بۆ ئیسلام لە کرۆك و ڕێنماییەکانیەوەو شکستی مەسیحیەتی ئەمڕۆو بانگەوازانی سەرمایەداری و شیوعیەت دەخاتەڕوو. ئەو مەزهەبانەی لەسەر ئەنانیەتی مرۆڤ و تاکگەرایی و چینایەتی وەستابوون. خراپە و برسێتی ئەمڕۆ کە چل ملیۆن کەس بەهۆی برسێتی و بێبەشیەوە دەمرن هەموو بەرهەمی ئەو نیزامانەن لەسەر مرۆڤایەتی و خوێن و لەناوچوون دەکەنە بەشیان. هەرکات ئیسلام بنەمای ڕووناکی خۆی لە بریدا دادەنێ کە خوای تەنها بەمەلیك دادەنێ مرۆڤ لە ئەنانیەت و خۆپاك دانانی کوێرانەی دادەماڵێت.

گارودی دان دەنێت بە گەورەیی ژیاری ئیسلامی بەسەر ژیاری هاوچەرخ دا بەجۆرێ پێشتر شتی وا نەبووە، بۆیە ڕایدەگەیەنێت:

یەکەم: ژیار لە ڕۆژئاوادا لە ئیتاڵیا دا بە زیندووکردنەوەی فەرهەنگی یۆنانی و ڕۆمانی دەستی پێنەکرد، بەڵکو لە ئیسپانیا دەستی پێکرد کاتێ زانست و ڕۆشنبیری ئیسلامی پرشنگی دایەوە، بەڵام ئەو پێی وایە ڕۆژئاوا لەو زانستە ئیسلامیە تەنها ڕێبازی ئەزموونی و تەقەنی وەرگرتووە و ئەو بیروباوەڕەی پشتگوێ خستووە کە ئەو ڕێباز و تەقەنیانە بەرەو لای خوا ئاڕاستە دەکات تا هەمیشە زانست لە خزمەتی مرۆڤایەتی دا بێت.

دووەم: بڕیاری ئەوە دەدات پێشوازی گەلان بۆ موسڵمانان وەك پێشوازی ئازادکەرانە نەك وەك داگیرکەران، جا لە ئیسپانیا دا زۆرینەی ئەو جوتیارانەی بەهۆی دەرەبەگەوە باریان سەخت بوو، لە شام و میسریش هەروابوو. هەموو ئەوانە مژدەی خێری هاتنی موسڵمانان بوون کە موسڵمانان هاتن کۆت و بەندیان لەسەر لابردن سەرەڕای ئەوەی ئیسلام نەکەوتە داخستنی پەرستگاکانی جولەکەو مەسیحیەکان و خاکی لەوانە داگیرنەکرد کە کاریان تێدا دەکرد، بەڵکو تەنها باجێکی بچوکی

لەسەردانان، ئەمەش تەنها لەبەرئەوەی ئیسلام بەهێزی بیروباوەڕ بڵاوبوویەوە نەك بە هێزی چەك، ئیسلام گەلە ستەم لێکراو و بەزیوەکانی ژێر دەسەڵات و ستەمی دەرەبەگی و پیاوانی ناوچەیی کڵێسا ڕزگار کرد.

سێیەم: ئیسلام بە پێچەوانەی کڵێساوە جیاوازی ناکات لەنێوان ئایین و دنیادا و سیاسەتیش بەشێکە لە ئیسلام یان هەموو ئیسلامە. ئیسلام عەقڵی ڕزگاریخوازی بوو بۆ گەلانی کەفەتمکران و ئەو بزاڤە ڕزگاریخوازیانەی کە لە چەند وڵاتێك دا هەن.

چوارەم: زانستە ئیسلامیەکان لە جەرگەی ژیاندان و مرۆڤ سەربەخۆو جیا لە مرۆڤ نیە، بەڵکو ئەو زانستانە لە خزمەتی مرۆڤدان و زانایانیش جۆرێ لە مەعریفەیان بە کەنارگیری چارەسەر نەکردووە وەك ئەوەی بە ئامانجی ئیسلام و مانای ژیانی دابنێن.

پێنجەم: بیردۆزەی فرۆیدی ئەوروپی دیدی نەبوونی هەواداری بۆ کۆمەڵ و بۆ پایەکانی ئیسلامەکەی ئەوانی لێکەوتەوەو لەوەشەوە عەلمانیەتێ دەرکەوت کە دژی بیروباوەڕ بوو، بەو جۆرە دیدی ئەوروپا بە هیچ جۆرێ بۆ جیهانی ئیسلامی نابێ‌و ئیسلام دوو دیدی بنەڕەتی لەو بوارەوە هەن بۆ هەڵسەنگاندنی ڕۆڵی تاك:

١- باڵای بێ سنور (ئیمان)،

٢- بنەڕەتی ژیانی ئیسلامی بەڕەهایی بۆ تاك نیە، بەڵکو بۆ تاکی سەر بە ئوممەتی ئیسلامیە.

شەشەم: نوێگەری پێویستیەکی ژیاریە و ڕۆژئاواگەریش خۆکوشتنێکی ژیاریە، چونکە ڕۆژئاواگەری خۆچواندن و خۆ بە کۆیلە گرتن و نوێگەریش پەرەسەندنی بنەما و متمانەی ژیاریە لە دەروون و پێشڕەوی و ڕێبەرییە. بەڵام ڕۆژئاواگەری ژەهرێکی کوشندەیە، بەڵام نوێگەری واتە گەڕانەوە بۆ پێشینەی کراوە ڕووەو ریشەو بنەڕەت بێ هیچ کۆت و بەندێ یان وەرگرتنێ لە داڕشتنی ژیان. ئەم گەڕانەوەیە چارەسەری ژیاری بەردەم موسڵمانانە ئەگەر بمانەوێ لە مێژوودا بوونێکی حەقیقیان هەبێ.

حەوتەم: گواستنەوەی تەکنەلۆجیا لە ڕۆژئاواوە بە شێوەیەکی گشتگیر کار دەکاتە سەر دارشتنی ژیان و بیرۆکەیەکە کە شبنگلەر و توینبی داوای دەکەن بەڵام ئێمە داوا دەکەین پوختگیری بکرێ، هەر دەبێ خۆمان تەکنەلۆجیایەکی تایبەت بە خۆمانمان هەبێ.

ئیسلام دەتوانێ وا لە مرۆڤ بکات شوێن ڕێی بنەڕەتی ڕووە و خوا چوون بکەوێ تا گەشە و نەشونما بدات بە زانست و تەقەنی و سیاسەت لە بەرژەوەندی مرۆڤ دا. ئیسلام بەردەستی کاراو وزەی هەیە بۆ دۆزینەوەی چارەسەر بۆ ئەو کێشانەی بەرەو ڕوویان دەبینەوە بە مەرجێ نوێگەری و پێشکەوتن لەگەڵ خۆ چواندن بە ڕۆژئاوا لە زانست و تەقەنیەتیان دا تێکەڵ نەکەین، موسڵمانان دەبێ لەسەر بەها و مێژووی خۆیان و دوور لە خۆچواندن بە ڕۆژئاوا پێشکەوتنی خۆیان بگرنەبەر. دەبێ موسڵمانان جیا لە وەرگرتن و خۆچواندن ڕێی نوێ بدۆزنەوە بۆ نەشونما و پێشکەوتن. دەبێ بگەڕێینەوە بۆ قورئان چونکە کانی گەورەی واتای تیایە کە تا ئێستا پەردەیان لەسەر لانەدراوە.

گارودی و بۆکای و ئالسون و چەندی تر هێمای نوێی ڕێی ئیسلامن لە دەیەی یەکەمی سەدەی پانزەهەمی کۆچی دا. ڕۆژێ دێ نەوەکانی داهاتوومان بە بزەوە سەیری ئەو دیاردەیە دەکەن بەجۆرێ ئەو بازنەیە تەواو فراوان دەبێ، بەڵام ئەمڕۆ ئێمە بە دیدی ڕێزی تەواوەوە سەیری دەکەین. لە ماوەی سەدەی چواردەدا ئاسۆی نوێی ئیسلام لە ڕۆژئاوادا خرایە بەرچاو، بەڵام برافی بێداریخوازی ڕۆژانە دڵ و عەقڵی نوێی هەڵکەوتەکان وەردەگرێ لەڕێی ململانێی نێوان زانست و ئاین و ناکۆکی نێوان دەوڵەت و کڵێسادا. هەروەها لە ڕوانگەی کۆمەڵگەیەك کە لە سایەی لێکهەڵوەشانی ڕەوشتی و بێئابڕوویی ڕەهاو سیشتم و ئایدۆلۆجیای وادا وەستاوە کە وەك ڕێبازی ژیان دەرکەوتوون. ئێمەش ئەو تیشکە ئاشکراکەرە لە قسەکەی گارودیەوە

بەدیدەکەین کە دەڵێت: (ئیسلامم هەڵبژارد تا لە ترس و لەناوچوونم ڕزگارم بکات) دیارە یەکێ لەو دوو ڕێیەی جیهان هەن بۆ ئاشکرابوونی حەقیقەتی ژیار یان ئیسلام یان خۆکوشتن، گارودی دەڵێت: کاتێ ئیسلامم وەك ئلیین هەڵبژارد مشتومڕێکی بێسنورم لەگەڵ بیروباوەڕەکانی تری مەسیحیەت و جولەکەو مارکسیەت دا ئەنجام دا.ئەوەش کۆتا سەرپشکم بوو لە جولەکایەتی دا کە چەند حاخامێ هەوڵیان دەدا لایەنی خوایی و تەنانەت لایەنی مرۆیی لەو ئایینەدا بگۆڕن و بیکەنە پێناوێ بۆ دەست بەسەرداگرتن یان گۆڕینی ڕق بۆ بارێکی ئایدۆلۆژی، فەلسەفەی مارکسی ناتوانێ کەسی مردوو لەگەڵ کەسێك دا جیا بکاتەوە کە هێشتا زیندووە. مێژوو نێوەندی زەرووری نێوان خوا و مرۆڤ نیە، نێوەندی زەرووری نێوان مرۆڤ و سروشت لە ئیسلام دا هیچ بوونێکی نیە و هەرگیز ئەو زەروورەتە بوونی نیە کە فیترەتی مرۆڤایەتی هەڵدەوەشێنێتەوە.

دکتۆر ڕشاد قەتار بە جوانترین شێوە ئەو بارە نیشان دەدات و دەڵێت: سادەکان لە هەموو کیشوەرەکانەوە ڕووەو ئیسلام دێن، لە سەدەی نوێی کۆچی دا من بینیم گەورە هەڵکەوتەکانی بیرو فەلسەفە ڕاکانی خۆبەزلزانی و تەحەدی ڕووەو ئیسلام دێن و دەڵێن ئیسلام بۆ کوێ و ئیسلام چیە؟

ئیسلام لەگەڵ بەتواناترین عەقڵەکان دا گفتوگۆ دەکات لە کاتێك دا موسڵمانان لە پاشەکشەدان لەبەر نهێنیەك کە خوا خۆی دەزانێت. ئیسلام لە سەردەمی پاشەکشەی موسڵمانان دا پێشدەکەوێت، ئەمە پێویستی بە تێڕامانە. وەك دەبینین باری موسڵمانان چۆنە کەچی بەردەوام ئیسلام پێشدەکەوێ. بڕوا ناکەم هیچ ئایینێ لەبار بێ و پێشبینیەکانی ئێستا دەریکەون، بڕوام نیە ئایینێکی کەونی لەبارو ئامادە هەبێ لەگەڵ مرۆڤ دا لەباری وەزعی دا هەڵسوکەوت بکات جگە لە ئایینی ئیسلام، چونکە ئیسلام دەست ناگرێ بەسەر عەقڵ دا و هاندەری زانست و داهێنان و هونەر و

مەعریفەیە. ئیسلام ئەو ئایینەیە کە نە لە ڕابردوو و ئێستا و داهاتوویش دا بە شکلی خوای تێدا نابینرێ چونکە خوا کامڵ و گشتگیرە و خوای هەموو ئایینەکانە، ئێمە پێویستامن بەوەیە موسڵمانی پێشەنگی کردەوەیی بنێرین بۆ ڕۆژئاوا. سەبارەت بە ڕۆژئاواش دیارە دەبێ بانگەوازی ئیسلامی و بەخششەکانی ڕۆژئاوا بگونجێن، ڕۆژئاوا ماندووی عەقڵیەتی خۆیەتی تا ئاستێ برتراندراسل پێشبینی ئەوە دەکات و دەڵێ عەقڵ و عەقڵیەت ڕۆژئاوا بەرەو نا مەعقول دەبات. گۆڤاری زانستیش ئاماژە بەوە دەدات کشانێکی ڕۆژئاوایی ڕووەو ئیسلام هەیە. گاروودی بە یەکێ لە گەورە هەڵکەوتەکانی فەیلەسوفانی سەردەمەکە لەسەر کورسی جڵەوی کەونی فەلسەفە دانیشت بوو. کتوپڕ بۆی دەرکەوت هەرچەندە لە لوتکەدایە کەچی هیچ نیە بۆچی، چونکە ئەو دلێری ئەوەی هەبوو ئەوە ڕابگەیەنێت تەنگژەکە باری گەیشتووەتە لای ئیسلام.

گارودی کە موسڵمان بوو تەنگژەیەك لەنێوان سێ هەڵکەوتەدا ڕووی دا:

١- گالوب مۆرنۆ زۆر بە دڕندانە خۆی کوشتەوە، زانایەکی گەورەو دیار و ڕاگری خوێندنگەی دەروونی کۆمەلایەتی ویلایەتە یەککرتووەکان بوو.

٢- تویسر کە فەیلەسوفانی ماددی و مارکسی دابەش کردو خاوەنی بەرگریکاری ناسراوی بیردۆزەکەیە بەناونیشانی (لەپێناو کارل مارکس دا) کەسی بەرچاو و جڵەوگیری دیاری ناو ڕۆژئاواو هاوڕێی گاروودی بوو، کاتێ ژنەکەی لەسەر جێگەدا لەلای بوو هەستاو ژنەکەی کوشت و چوو بۆ کۆشکی ئاسایش تا لەوێ خۆی بە دەستەوە بدات، ئەوکات برا بۆ نەخۆشخانەی نەخۆشیە عەقڵیەکان. ئەو ڕەوت و ڕێگەی بە ئینسکۆبیدیان بێهیوای ناسرابوو گاروودی ڕووەو ئیسلام هێنا، چونکە عەقڵ لە لوتکەی بەخششی هزری خۆیدا بوو. بیری ڕۆژئاوایی کە ڕەقی و هەڵگەڕانەوەی هەبوو، بیری ڕۆژئاوایی تا ئاستێ گەیشت بە پێشکەوتن و بوونگەرایی و زەروریەتی

خۆی گەیشتە تەنگژە، هەموو تەنگژەكەیان ڕاگەیاند. لە هەموویان پاك ڕاگیرتر ڕاگری فەلسەفەی سەردەم (هایدی گارون) بوو كە فەیلەسوفێكی بوونگەرا بوو سور بوو لەسەر ئەوەی ڕێگەكە ناگاتە هیچ شوێنێك و مرۆڤ كە لەو ڕاڕاییەدایە (كە بە سەوەزەنگ) ناوی دەبرد دەبێ تەحەددای ئەو بیرە بكات. ئەم كەسەش لە لوتكەی ڕاگەیاندنی مایەپووچی دا مرد، وەك سارتەر لەپێش مردنی خۆی دا وتی: فەلسەفەكەم بەرەو شكستێكی سەختی بردم، كاتێكیش لە سەرەمەرگ دا بوو پرسیاری كرد، سارتەر كە بە ڕێبەری گەنجان و خوێندكارانی زانكۆ ناسرابوو لەكاتی سەرەمەرگی دا داوای كرد قەشەیەكی گوندێكی بۆ بهێنن و وتی من حەز ناكەم كاردینال بێ بۆلام چونكە بڕوام وایە ئەو پێغەمبەرێكی، دەمەوێ قەشەیەك بێنن بۆلام. ئەو كەسە سادەیان هێنا بۆلای تا لێخۆشبوون یان دانپێداناانی پێ ببەخشێ، كاتێ پرسیاری لێكرا فەلسەفەكەت بەكوێی گەیاندی؟ وتی فەلسەفەكەم گەیاندمیە كۆتاییەكی شكستخواردووی سەخت، بەڵێ هیچ هیوا و ئومێدێ نیە لە ئیسلام دا نەبێ.

كاتێ گارورودی گەیشتە تەنگژەكە و بە مرۆڤێكی بەتوانا و بیریارێكی دلێریش ناسرا بوو. بەرگریكاری ئیشتراكیەت و ماركسیەت بوو. كاتێ زانی مەسەلەكە تەنگژەو ڕێیەكی داخراوە ڕایگەیاند تەنها هیواو ئومێدێ هەبێ لە ئیسلام دایە، بۆیە ناوی خۆی نا ڕەجا گارودی، واتە هیچ هیوایەك نیە لە ئیسلام دا نەبێ.

سەبارەت بە كۆتا موسڵمانی ناو ژیاری ڕۆژئاوایی كە ناوی دێنین ستیف جۆنسۆن (٢٤ دیسەمبەری ١٩٨٥) كە واتایەكی وای نیە هەرچەندە دیمەنی دەرەكی شێوە بەرچاو بوو، بەڵام كرۆكێكی وای لە خۆنەگرتبوو و چەند كارێكی مەدەنی تەكنەلۆژی دەگرتەوە. ئامانجێ نەبوو تا خزمەتی بكات جگە لە سوودی ماددی ئەو ژیارە. بۆیە گۆڕانێكی گەشە سەندوو ڕووەو ئیسلام دەبینین. بەڵێ ئیسلام یەكەم ئایینی موژدەبەخشە و ژمارەی موسڵمانانیش ڕوو لە زیادبوونە.

بەشی شەشەم

(بیریارانی ڕۆژئاوا لە بیروباوەڕی خۆیاندا چیيان بەدیکرد)

بیریارانی ڕۆژئاوا له بیروباوەڕی خۆیاندا چییان بەدیکرد

بانگخوازانی ڕۆژئاواگەری دوو قاپیان لەدەستدان. قاپێ بە یەکجار نکوڵی لە ئیسلام دەکات و فڕێی دەدات و هەوڵ دەدات بیچوێنێ بە مەسیحیەتی ڕۆژئاواوە و چەمکی عەلمانیەتی (لائیکی) نا ئایینی بەسەر بنەڕەتی دا بسەپێنێ، قاپێکیش شانوشکۆی ژیاری ڕۆژئاوا بەرز و گەورە ڕادەگرێ و کەشێکی شوێنکەوتەیی لە دەورەدا دروست دەکات تا پڕی بکات لە بەرنامەی فێرکاری و خوێندن و ڕۆژنامەوانی و ڕاگەیاندن، هەموو ئەمانەش لە هەوڵێکی فێڵزانی مەترسیدار دا بۆ لەناوبردن و شاردنەوەی نمونەی ئیسلامی و گومان خستنە کرۆکی. چەندین هێزیش لە پشت ئەمەوەن کە لە کەشی تایبەتی دا کار دەکەن بەڵام لە یەك پیلانی دژ بە ئیسلام دا کۆدەبنەوە چ مەسیحی ڕۆژئاوایی یان مارکسی یان صەهیۆنی بن و وەك پێغەمبەر (ﷺ) وێنای کردووە (**تنداعى عليكم الأمم كتداعى الأكلة إلى قصعتها**) بەڵام بارەکە بە تەواوی بە ویستی ئەوان نەچوو و ئەو نەخشەی ڕۆژئاواگەریەی کێشا بوویان ڕێی خۆی تەواو نەکرد بۆ پاکتاوی بنەڕەتەکانی بەرگریکاری بیری ئیسلامی چونکە خێرا دەنگی حەق لەسەر زمانی بانگخوازان بۆ گەڕانەوە بۆ سەرچاوەکان دەرکەوت تا ئەوەی هەموو شتێ گۆڕاو نەوەیەکی نوێ سەریهەڵدا کە بڕوای بە ئصولیەت هەبوو، قەڵەمەکانی ئیسلام لە هەموو بوارەکانی هەوڵی ڕاستکردنەوەی چەمکەکان و تێکشکاندنی گومانەکان دا کەوتنە نوسین، دواتر لە سەرەتای سەدەی پانزەی کۆچی دا نەخشەی نوێ دەستپێکرد کە ئەویش بە ئیسلامی کردنی زانست و ڕێبازو چەمکەکان بوو. وڵاتانی ئیسلامیش نیزامی ئیسلامیان دەکردە ماددەیەك بە دەستوریان دا و نەخشەیەك بۆ ڕاستکردنەوەی یاساو فێرکردن و ئابووریدا.

لێرەوە پیلان گێڕان هەستیان کرد نەخشەکەیان بە تەواوەتی دارماوەو تێکدەشکێ، ئیدی دەستیان کرد بە ڕێکخستنەوەی پەڕەکانیان لە چەند پیلانێکی نوێی سەختترو

ڕەقتر دا بۆ بەرەنگاربوونەوەی ئەو ڕابوونە ئیسلامیە حەقیقیەی كە لە جیهانی ئیسلامی دا هەبوو هەر لە ئەندەلوسیاوە تا ڕباتولفەتح، ئەوەی تووشی شۆكی كردن ئەوە بوو لەماوەی سەدەو نیوێك دا چیپیان كرد بۆ هەوڵی ڕۆژئاوایی كردنی بیرو كۆمەڵگەی ئەم ئوممەتە و چی پێناوی شاڵاوی جیاجیای دژ بە ئوممەتیان لە بەرەكانەوە گرتەبەر هەموویان كەوتن و بەرەو ڕووی خودی ڕۆژئاوا چوونەوە. تا خودی پیاوانی ڕۆژئاوا كەوتنە ئاشكرا كردنی هەڵەی ژیاریان بەو جۆرەی گارودی و پێش ئەویش چەندینی تر ئەنجامیان دا. هەر دەبوو لە بوارێكی تردا كەسانێ دەربكەون تا بەریەككەوتنی ئەو دەقە پیرۆزانە نیشان بدەن كە تەورات و ئینجیل لەخۆیان دەگرتن بەجۆرێ دەیان كەس لە پیاوانی لاهوت گەیشتن بەوە، لەوانە (مۆریس دایلز، بینهام، هۆلدن، جۆن هیك، دۆن كیویس) بوونە نوسەرانی كتێبی (ئەفسانەی خواوەندی جەستە بۆ دانراو) ئەمەش بازنەو ناوەندەكانی لاهوتی لە ڕۆژئاوادا لەرزاند، سەرەڕای نوسینەكەی دكتۆر مۆریس بۆكای.

نوسینەكانی ئەو زانا ڕۆژئاواییانە هەنگاوی دواتر بوون بۆ ئاشكراكردنی ڕاستیەكان لەلایەن زانایانی ئیسلامەوە سەبارەت بە بەریەككەوتنی دەقە پیرۆزەكان هەر لەو كاتەوەی ئەو بەخۆداچوونەوە لە دەروونی ئیسلامی دا دەستیپێكرد:

جاحیز: (فی الرد علی النصاری).

ئیبن حەزم: (الفصل فی الملل و النحل).

غەزالی: (الرد الجمیل الهیة عیسی بصریح الأنجیل).

ئیبن تەیمیە: (الجواب الصحیح لمن بدل دین المسیح).

موحەممەد عەبدە: **الأسلام والنصرانیة فی العلم والمدنیة.**

سەرەڕای نوسینەكانی ئیبنولحەزم و ئیبنولقەیم كە بەدوای دا نوسینەكانی سەردەمی نوێ ڕەحمەتوڵلای هیندی و ئەبوزەهرەو ئەحمەد شلبی هاتن. لێكۆڵەرە

ڕۆژئاواییەکان هەموو ئەمانەیان خوێندنەوە و پێش ئەوەی هەڵوێستی خۆیان بەو جۆرە بخەنەڕوو کە دواتر بە دوورو درێژی باسی دەکەین بەچاکی لێی تێگەیشتن. بەڵام لێرەدا سەبارەت بەو هەستە مەترسیدارەی کە لە کاتی ڕاگەیاندنی ڕابوونی ئیسلامی دا بازنەو مەڵبەندەکانی کڵێسای تووشی شۆك کرد شکستی دەیان بیردۆزەی پووچ دێت کە بیری مەسیحی لەپاڵ بیردۆزەکانی بیری ماددی و مارکسی و صەهیۆنی دا خستبوونیە ڕوو. ڕابوون سەرچاوەی بزاڤێکی نوێی مەترسیدار بوو کە بەرزڕاگیری ئەو شوێنانەی مەبەست بوو کە لەرزیبوون، سەرەتاکەشی لەو مژدە بەخشیەوە بوو کە بازنەکەی فراوان بوو و سەری کڵێساش ڕووەو دەیان پێگەی تر جوڵاو هەوڵی دەدا چی لەدەست داوە بیگێڕێتەوە.

مەترسیدارترین هەڵوێستی حوکمەتەکان لە ئەورووپا دا سەبارەت بە جالیە ئیسلامیەکانی فەرەنسا و ئەڵمانیا و شوێنانی تر بوو. چونکە ئەو دەستە ئیسلامیانە وێنەی واقعی ئیسلامیان پێشکەش دەکرد بەو خەڵکەی ڕۆژئاوا کە ڕووەو ئاسۆیەکی نوێ دەچوون تا لەو تەنگژە ماددیە ڕزگاریان بکات کە مەعنەویاتی دەروونی تێکدەشکاند و دەیخستنە نێو نامۆیی و تەنگژەوە.

هەڵمەتی ساختەکانی دژ بە موسڵمانان لە ڕۆژئاوادا بەدوای یەك دا هاتن بەتایبەت لە فەرەنسا کاتێ زیاد لە پەنجا هەزار کەس لە هەموو ناوەندە کۆمەڵایەتیەکانەوە موسڵمان بوون، ئەمەش هەستی دوژمنانی ئیسلامی گەرم کرد تا قەرەوڵ بگرن بۆ هەموو گەورەو بچوکێ و تۆزی چرپوپری لە دەوردا بنێنەوە تا لە هەموو شتێك دا گومان بۆ خەڵك دروست بکەن لەسەر ئەو ئایینەی کە ڕۆژانە خەڵکی دەستە بە دەستە موسڵمان دەبن، کڵێسای کاسۆلیکی تەنها ڕاڕایی و دوو دڵی خۆی لەو ژمارەیە دەر نەدەبڕی هێندەی دوو دڵ بوو لە قووڵی ئیمانیان و ئەو هۆکارانەی بوونە هۆی ئەوەی زۆرینەیان واز لە کاسۆلیکیەت بهێنن و بەرەو ئیسلام بچن، ئیدی ئیسلام ئایینێکی

پەلکێشی نەوەستاو بوو، ئەو گۆڕانە گەیشتە ئاستێ هەریەك لە گۆڤاری کاسۆلیکی (لاکتوالتیە) و ڕۆژنامەی لۆمۆند و فرانس لی ئاران چەند بابەتێ تایبەت بکەن بۆ لێکۆڵینەوە لەو مەسەلەیە، ئەو موسڵمانە تازانە تەواو لەو مەسیحیانە جیاواز بوون کە پێشتر دەبوون بە موسڵمان چونکە لە بنەڕەت دا کۆچکردنەکە لەسەر ئەو سەربازیانە بوو کە لە ماوەی بوونی فەرەنسی لە باکوری ئەفریقا یان ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست دا لەگەڵ ئیسلام دا ژیاون. دیارترینی ئەوانەش هیتۆ خەلیفە جەنەرال کلیبەر کە سەرکردەی سوپای فەرەنسی بوو لەدوای هەڵمەتەکەی ناپلیۆن لە میسر مایەوە. بەڵام کۆمەڵی نوێ لەو بیریارە ڕۆشنگەرانە پێکدەکات کە دەقە ڕۆحیەکان و فەلسەفەی ئیسلامییان خوێندبوویەوە وەك رینیە جیبۆن کە لە ساڵی ١٩٥١ز. مردووە، ئەو سەبارەت بە بەها ڕۆحیەکانی ناو ئیسلام بابەتی نووسی، ئەو کەسانەی لە فەرەنسا موسڵمان دەبوون (بەپێی ڕاپۆرتی ساڵی ١٩٨٥) سەر بە بزاڤێکی بەرفراوانترن، هەیانە بریارە وەك گارودی و میشیل سودکبونیز (زانای لێکۆڵینەوە سۆفیەکان) یان هونەرمەندە وەك (مۆریس بیجار) یان کارمەندن و ئارامییان لە ئیسلام دا بەدیکردووەو بینیویانە ئیسلام یەکانگیری و ساکاری و زوهد و قەناعەت ڕووەو خوا چوونی بێ نێوەندی تیایە.

لە بەرامبەر ئەم بڵاوبوونەوەدا ڕۆژنامە فەرەنسیەکان هێرشێکی توندیان دەبردە سەر ئیسلام و موسڵمانان لەو ڕۆژنامانەش (باری ماتش) کە لەو بوارەدا تایبەتمەند بوو. لۆمۆند کەتایبەتمەند بوو بۆ هێرش بردنە سەر گارودی و لەکەدارکردنی. ئەم هەڵمەتانە ڕەگداکوتانی صەهیۆنییان لە فەرەنسا و دەست گرتنیان بەسەر ڕاگەیاندنی ڕۆژئاوایی و فەرەنسی بە تایبەتی لە پشتەوە بوو. صەهیۆنیەت کۆمەڵگەی لە فەرەنسا ئامادەکرد تا ڕق و بەرگریکاری هەبێ بەرامبەر هەر شتێکی عەرەبی یان ئیسلامی و هەرکەسێ کە موسڵمانە. ڕووداوی گەنجە جەزائیریەکە کە سەریان و لە دەرچەی

شەمەندەفەرەوە دوور لەچاو فڕێیان دا هەر ئەوە بوو، ڕاگەیاندنی جولەکە لە فەرەنسا بەسەر هەموو شتێك دا زاڵ بوو و ڕێبەری هەڵمەتی خەڵك بوو دژ بە بنیادنانی مزگەوت لەو شەقامەی تیایدا نیشتەجێن، بۆ ئەمەش ڕاستڕەو و چەپڕەو و شیوعی و ملهوڕەکانیان بەکارهێنان بەو بەڵگەی مزگەوت دەبێتە قەڵای دواکەوتوویی، لە دیدی ئەوان دا ئیسلام ئایینی عەرەب و ئایینی جیهانی سێی دواکەوتووەو بەدوای مرۆڤایەتیدا دەکشێ.

نیوزویکی ئەمریکی دەدوێنێو ئەویش دەڵێت ڕابوونی ئیسلامی شکستێکی توندی بیری نوێیە کە هەرەشە لە جیهان دەکات. موسڵمانان لە دیدی خۆیانەوە وا هەست دەکەن نیزامی جیهانی ئەمرۆ بێهیوایە. موسڵمانان هەست بە ناڕەحەتی و نا بەختەوەری دەکەن بەرامبەری. ڕۆژنامەکە شۆك دایدەگرێ لە هەڕەشەیەك کە لەسەر دەستی موسڵمانانی پەیوەست بە ئیسلام هەڕەشە لە جیهان دەکات و ئەمریکاش دەگرێتەوە. هەروەها چۆن ئەو کشانە نوێیە خەریکە هەموو جیهان داپۆشێ.

ڕۆژنامەکە دەڵێت ئەوەی وا دەکات ئیسلام سروشتی خراپەی هەبێ خێرایی پێوەری سەرکەوتنی یەکەمە کە کۆمەڵێکی ساکاری شوێنکەوتەی پێغەمبەر ئەنجامیانداو ئیمپراتۆریەتەکانیان شکاندن و لە ڕۆژئاواوە گەیشتنە فەرەنسا و لە ڕۆژهەڵاتەوە چین (ئەمەش بانگەشەیەکی پووچە کە موسڵمانان چەندین جار تەفرو تونایان کردووە).

ئەوەی دکتۆر ئیدوار سەعید لە کتێبەکەی دا (تغگیە الٔعلام الٔمریکی للٔسلام) ئاماژەی پێدەکات پەیوەستە بەوەوە، دکتۆر ئیدوار دەڵێت پێناوەکانی ڕاگەیاندن و ڕاسازی گشتی ویلایەتە یەکگرتووەکان بە شێوەیەکی شێوێنەر ئیسلام و ڕۆشنبیری ئیسلامی دەخاتە ڕوو بۆ جەماوەری ئەمریکا. دەڵێت پەیوەندیەکی جەستەیی لە نێوان شێواندن و دوژمنایەتی مێژوویی دا هەیە، ئەو دوژمنایەتیەی ڕۆژئاوای نەسرانی

بەرامبەر ئیسلام و موسڵمانان هەیەتی هەر لە ڕۆژانی جەنگە خاچیەکانەوەو تا ئەمڕۆ بە چەند شێوەیەکی جیاو جۆر بەجۆر بەردەوامە.

پیلانی ئەو نەخشەیە ئەوەیە هەموو دیاردە و دیمەنە سلبیەکانی ناو کۆمەڵگەی ئیسلامی دەبەسترێنەوە بە ئایینی ئیسلامەوە تا وا لە جەماوەر تێبگەیەنن ئیسلام هۆکاری ئەو دواکەوتنەیە کە زۆربەی وڵاتانی ئیسلامی بە دەستیەوە دەناڵێنن. هەروەها لێکۆڵینەوەکانی پەیوەست بە ئیسلام لە ویلایەتە یەکگرتووەکان دا هێشتا بەدەست شێواندن و ڕووکەشی و نا مەوزوعیەتەوە دەناڵێنن بەجۆرێ دەمارگیری و مەنتیقی سودبەخشی سیاسی (براگماتیزم) لەو لێکۆڵینەوانەدا ئاراستە دەگرن و بڕیار دەدەن.

بارەکە لەو پیلانە مەترسیدارانە وەستا کە دەیویست بەرامبەر فراوانخوازی ئیسلامی بوەستێ و دژ بە نیازی ڕابوونی ئیسلامی کار بکات، بەڵکو جەخت کردنەوەش بوو لەسەر موژدەبەریەك کە لە ڕاستی دا هەوڵی بە مەسیحی کردنی موسڵمانان بوو، لەو بوارەش دا چەندین نەخشەو پیلان ڕاگەیەنران کە جەختیان دەکردەوە سەر چەند ناوچەیەکی ئەفریقا و باشووری ڕۆژهەڵاتی ئاسیا، دامەزرێنەرانی ڤاتیکان و ئەنجومەنی کڵێساکانی جیهان پێی هەڵدەسان. ڕێنماییەکانی ڤاتیکان (سکرتێری ئایینە نا مەسیحیەکان) بەیاننامەیەکی ئامادە کرد کەڕێنمایی و ئاڕاستەکاری کڵێسای لەخۆ دەگرت بۆ موژدەبەران، تیایدا هاتبوو: ئەرکی ئێوە نیە موسڵمانان بکەن بە مەسیی، چونکە بەوە ڕێزداریان دەکەن، بەڵکو ئەرکی ئێوە ئەوەیە موسڵمانان لە ئیسلام دەربکەن تا ببنە مەخلوقاتێك کە هیچ پەوەندیەکیان بە خواو بە ئەخلاقێکەوە نەبێ کە گەلان پشتی پێ دەبەستن. لە دەیەکانی کۆتاییش دا چەند کۆنگرەیەك بەستران بۆ دانانی نەخشەی مەسیحیگەری جیهانی. لە کۆنگرەی ئەمریکای باکوردا بۆ بەمەسیحی کردنی موسڵمانان (ویلایەتی کۆلورادۆ) کۆنگرەکە چل

لێکۆڵینەوەی پێشکەش کرد کە چەند لایەنێکی نەزەری و لێکۆڵینەوەی مەیدانییان لەخۆ دەگرت سەبارەت بە هەموو بەشەکانی جیهانی ئیسلامی بۆ جیاوازی کەمینە موسڵمانەکانی ئەوروپاو ئەمریکا. سەدو پەنجا ئەندام ئامادەی کۆنگرەکە بوون کە چالاکترین کەسانی موژدەبەری زانکۆو کڵێسا و دامەزراوە پرۆتستانتیە ئەمریکیەکانی تر بوون، لەو کۆنگرە و چەند کۆنگرەیەکی تریش دا ملیارەها دۆلار دانران بۆ بەمەسیحی کردنی موسڵمانان بەتایبەت لە ئەندەلوسیاو ولاتانی ئەفریقا، هەروەك چەند ڕادیۆیەکی جیاجیا بە زمانی عەرەبی دانران کە ئاڕاستە بوون بۆ ولاتانی مەغریبو باکوری ئەفریقا، هەزاران نامەی پۆستەیی بە زمانی عەرەبی و فەرەنسی دەنێردران بۆ چەند کەسایەتیەکی ناسراو کە بانگیان دەکردن بۆ مەسیحیەت. سەرەڕای کۆمەڵێ گۆڤار کە مەڵبەندە موژدەبەریەکان دەریان دەکردن و دەیاننارد بۆ ولاتانی ئیسلامی و وانەو ئایەتەکانی ئینجیل و چیرۆك و قسە لەسەر کتێبی پیرۆز و دابەشکردنی نوسخەی ڕازاوەی کتێبی گیرفانی و بچوکتری ئینجیلیان لەخۆ دەگرت جگە لە لەوحەی هونەری کە بیروباوەڕی سیانە خودایی و ڕۆژانە پەرەی داکوتراو و بەرچاو و ڕۆژژمێر کە لە سەرویانەوە ئایەتەکانی ئینجیل نوسرابوون.

هەموو ئەمانە لە شالاوێکی نوێدابوون بۆ سەر جیهانی ئیسلامی، لە سالانی کۆتاییش دا چەند ڕاستیەکی نوێ دەرکەوتن، لەوانە هەزار ملیۆن دۆلار بۆ جموجوڵی پاپا، ملیارێك دۆلار بەخششی دەستە موژدەبەریەکان بێ بۆ گۆڕینی هەزارانی موسڵمان لە ئاینی خۆیان. چوار هەزارو پێنج سەد کەس لە یەك ڕۆژدا لە ئەندەلوسیا لەلایەن موژدەبەرانەوە کوژراون چونکە ئامادە نەبوون ببنە مەسیحی. گیرویزی موژدەبەری کاسۆلیکی دەڵێت ئیسلام لە کەناراوی باکوری ئەفریقاوە لە بەردەرگاماندا وەستاوەو بەرامبەر ئەوروپا بووەتەوەو لە هەردوو بەرەی ناوەڕاستەوە لای پایەکانی هیرقل و لە قوستەنتینیە ئەو حەقیقەتی دەکاتەبەر. ئەو کوتلە ڕەقەی لە ئەفریقای

باكورەوە بۆ ڕۆژئاواو ناوەڕاستی ئاسیا درێژبووەتەوە وەك خابورێكی چەسپاوی نەسواو وایە كە ڕۆژئاوای مەسیحی لە بتپەرستی یان ڕۆژهەڵاتی دواكەوتوو جیا دەكاتەوە.

ڤاتیكان پرۆژەیەكی داناوە بۆ یەكخستنی كڵێسای مەسیحی و تێكئاڵاندنی دەستەو گروپەكانی چەند هەنگاوێكی دەركەوتن بە ڕاگەیاندنی بێتاوانی جوولەكە لە خوێنی مەسیح و لابردنی حیرمان (بێبەش كردن)ی ئاڵوگۆڕكراوی نێوان كڵێسای كاسۆلیكی و ئەرسەدۆكسی و كاركردن بۆ بڵاوكردنەوەی مەسیحیەت لە هەموو جیهان دا و كڵێساكان كاریكەن بۆ بە مەسیحی كردنی زیاترین ژمارەی گونجاوی دانیشتوانی گەلە جیاوازەكان و كردنی ئەندەلوسیا بە وڵاتێكی نەسرانی لە ماوەی كەمتر لە سی (٣٠) ساڵ دا.

هەروەها كڵێسای كاسۆلیكی هەڵوێستی خۆی بەرامبەر ماسۆنیەت گۆڕی، ماسۆنیەت بزاڤێكی جوولەكەیی بوو بە مەبەستی لەناوبردنی ئایینەكانی مەسیحیەت و ئیسلام تا ڕێخۆشكەری بكات بۆ بڵاوبوونەوەی دەوڵەتی جوولەكە لەسەر زەوی دا. فەیلەسوفە ملهوڕە نەیارەكانی كڵێسا بە درێژایی مێژووی ئەورووپا هەموویان ماسۆنی بوون (ڤۆلتێرورۆسۆ)، هەموو ئەمانەش بۆ هەوڵی تەنگ پێهەڵچینینی ڕابوونی ئیسلامیو وەستاندنی كشانی ڕوو لە زیادی ئیسلامی بوون، ئەوان هەوڵیان دەدا بەرامبەر چەمكە دروستەكانی ئیسلام بوەستن ئەو چەمكانەی وایاندەكرد ڕۆشنبیرانی ڕۆژئاوا موسڵمان بن. هەروەها هەوڵی دەدا لای خودی موسڵمانانیش ئیسلام بشێوێنن. لەوانەس دابەشكردنی دە ملیۆن نوسخەی ئینجیل لە خاكی موسڵمانان دا. مەترسی ئەم كارو هەڵمەتانەش لە دامەزراوە ئیسلامیەكان و ئەزهەرو یەككگرتووی ئیسلامی جیهانی نادیار نەبوون بەتایبەت قۆستنەوەی هەندێ ناوچەی ئیسلامی بەهۆی تووش بوون بە هەژاری و نەبوونی تا لە ئیسلام دووریان بخەنەوە، ئەو هەڵمەت و

چالاکیانه لەناوبردنی موسڵمانانیش بوو لە فلیپین و چەند ناوچەیەکی تری کەمینەی ئیسلامی، سەرەڕای بەستنی کۆنگرەکانی کڵێسا لە خاکی موسڵمانان دا، ئەمە جگە لە هەڵمەت بردنە سەر بڕیارەکانی ئیسلام بەتایبەت فرەژنی.

هەروەها ئەو پیلانەی کە ناویان نابوو گفتوگۆی مەسیحی ئیسلامی کە لە بنەڕەت دا مەبەست بەدەستهێنانی وتەی زانایانی موسڵمانان بوو تا بتوانن بەوە ئەو کەسانە لەخشتە بەرن کە دەیانەوێ موسڵمان بن تا بڵێن تەنها چەند جیاوازیەکی سادە لە نێوان ئیسلام و مەسیحیەت دا هەن. هەموو ئەم هەوڵانە بۆ بڕینی گەشەی ئیسلام و لێدانی بزاڤی کشاوی ئیسلام ڕووەو ڕۆژئاوا بوون پاش ئەوەی ئایدۆلۆجیاکانی ڕۆژئاوا داکەوتن و سەر شێوێنی بیردۆزیە مرۆییەکان و ئەو ئەگەرانە دەرکەوتن کە وەك زانست وەسف دەکران بەڵام گۆڕانی سەردەم و بارودۆخ تێکیان شکاندن، بەڵام مەترسی هەرە گەورەی ڕوونی ئەمڕۆ بریتی یە لە: تەنگهەڵچنینی صەهیۆنیەتی جیهانی بە مەسیحیەتی ڕۆژئاوا، ئەمەش لەڕێی چەندین کاریگەریەوە، لەوانە (بەڵێن)ی کە بۆ جولەکە بانگەشە دەکرێ، ئەوەش بەڵێنی خوایە بۆ ئیبراهیم و نەوە صالحەکانی کە پەیامی موحەممەد (ﷺ) هاتە دی، لەو بارەشەوە قورئان دەفەرموێت ﴿أَمْ يَحْسُدُونَ النَّاسَ عَلَى مَا آتَاهُمُ اللّهُ مِن فَضْلِهِ فَقَدْ آتَيْنَا آلَ إِبْرَاهِيمَ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَآتَيْنَاهُم مُّلْكاً عَظِيماً﴾.

ئەو تەنگهەڵچینینەی جولەکە لە مەسیحیەت لە ڕۆژئاوا دا لە دوو بەڵگەنامەدا دەردەکەوێت، یەکەمیان لە ساڵی ١٩٦٠ز. کە تیایدا دووری و بێتاوانی جولەکە لە خوێنی مەسیح ڕاگەیەنرا. دووەمیش لە ساڵی ١٩٨٥ز. کە تیایدا جولەکە دانی نا بە مەسیحیەت دا و ئاماژەش کرا بە مافی ئیسرائیل لە فەلەستین دا سەرەڕای ڕێدان بە یەکخستنی ماسۆنیەت و مەسیحیەت. ئیدی جولەکە هەڵدەسان بە کردنەوەی کڵێسا بۆ ئەنجامدانی ئاهەنگی سەما تا گەنجان ڕاکێشن بۆلای خۆیان. هەروەها ئاڕاستەی کڵێسای کاسۆلیکی بۆ داننان بە ئیسرائیل دا دوای ئەو بەیاننامەی کە لە شەش خاڵ دا

سـەبارەت بـە مەسـەلەی قـودس دەریکـردو لەگـەڵ بڕیـاری جوولەکـەو نەخـشەکانی جوولەکـەدا دژ نـەبوون، چـونکە جولەکـە پیلانـی دانـاوە قـودس بکاتـە پایتـەختی هەمیشەیی ئیسرائیل، بەڵکو پرۆژەکەی پاپا جەخت دەکاتەوە سەر یـەکبوونی قـودس هەروەك لە بڕیارەکانی جوولەکەش دا وا هاتووە.

لەم ڕوانگەوە مەسیحیەت ڕووەو ئەوە دەچێ دان بنێ بە قەڵەمڕەوی جوولەکەدا کە ئێستا لە ڕۆژئاوا زاڵە بەسەر تواناو سامان و بانگ و هـەموو بازنـەی ئـابووری کڵێـسادا، هـەروەك لـە ئەنجوومـەنی جیهـانی کڵێـساکان (ڤاتیکـان) بڕیـارێکی دەرکـرد بەرامبـەر بڕیاری نەتەوە یەکگرتووەکان کە صەهیۆنیەت و دەمارگیری بـە یەکسان دانـا. بـەڵکو ئـەوەی پێـی دەوتـرێ مەسـیحیەتی جوولەکایـەتی لەسـەر حسابی چـەمکی کڵێـسای پرۆتستانتی کە بڕوای هەیە بەوەی پێی دەوترێ خاکی بەڵێن دراو و گـەلی هەڵبـژاردە و لەسـەر چـەند ڕاسـەپێنیەکی صـەهیۆنی وەسـتاوە کـە بـێ فـشاری ئیـسرائیلی یـان صـەهیۆنی مەسـیحی قەناعـەت پێـدێنێ و بەرنامـەی کڵێـسای ئینجیلـیش لەسـەر ئـەو بنەمایە دەبێ کە هەموو مەسیحیەکی دڵسۆز دەبـێ بـڕوای هـەبێ بـە هـاتنی دووەمـی مەسیح، گرنگترین ئاماژەش بۆ ئەو هاتنە کاتێکە کە دەوڵـەتی ئیـسرائیل دادەمـەزرێ. دواجار پاڵپشتی بوونی ئیسرائیل پاڵپشتی و تەشریعە بۆ هاتنی مەسیح.

* گفتوگۆ پیلانێکی لەناوچوو: لە هەوڵێکی بەرەنگاربوونەوەی ڕابـوونی ئیـسلامی و بەرەنگاربوونەوەی وێنەی دروسـتی ئیـسلامی کـە دەگەیـشتە ڕۆژئـاواو کـاری دەکـردە سەر عەقڵ و دڵی ڕۆشنبیران دوای ئەوەی قەڵەمڕەوی بیانی لە ماوەی زیاد لـە سـەدەو نیوێك دا توانیبووی دابپۆشێ و خەڵکەکەی سەرشێواو و دواتر ڕۆژئاواییە تینوەکـان بـە ئیـسلامیش سەرشـێواو بکـات، لـەو کاتـەدا بانگـەوازی گفتوگـۆی مەسـیحی ئیـسلامی دەرکەوت کە ئامانجی ئـەوە بـوو داننـانی پـەراوێزی بـەو هەڵـەدا پێشکەش بکـات کـە ڕۆژئاواییـەکان و کڵێـسا لـە سـەدەکانی ڕابـردوودا بەرامبـەر بـە دەسـتهێنانی بڕیـاری زانایانی موسـڵمان تـوش بوون تـا بڕیـار بدەن نـاکۆکی نێـوان ئیـسلام و مەسـیحیەت جیاوازییەکی ئەکادیمیە لە چـەند مەسـەلەیەکی کـەنارگیردا، لـەپاڵ ئەمـەش دا ئـەوەی پێی دەوترا یـەکبوونی ئایینـەکان دەرکـەوت. ئـەم بانگـەوازە پووچـە کـە نـاودەبرا بـە

کۆکەرەوەی ئیسلام و ڕۆژئاوا بانگەشەی دەکرد بۆ پاکتاوی کتێبەکانی مێژوو لەو جەنگانەی لە نێوان ئیسلام و ڕۆژئاوادا ڕوویان داوە وەك جەنگە خاچپەرستیەکان و جەنگ داگیرکاریەکانی ئەم دواییە، ئەمەش بە ئامانجی دروست کردنی نەوەیەکی تێگەیشتوو وەك هەوڵێ بۆ جوانکردنی وێنەی ڕۆژئاوا لەو کتێبە مێژووییانەدا کە لە جیهانی ئیسلامی دا دەخوێنران. لێرەوە پێککەیشتن لەگەڵ ئیسرائیل دێ بەو جۆرەی ئەمڕۆ چەند ڕێکخراوێکی ناسراو هەوڵی بۆ دەدەن. ئەو هەولانە دەیانەوێ ڕۆژئاوا بگێڕنەوە لە دیدی بەرامبەر تێگەیشتنی ئیسلام و لێتێگەیشتنی، دوای ئەوەی هاواری ئەوە بەرزبوویەوە ئیسلام تاکە هیوای ڕزگاری مرۆڤایەتی یە. زانایانی ئیسلام لە چەندین کۆنگرەی بانگخوازانی گفتوگۆدا مەترسی ڕۆچوونی موژدەبەری خاچپەرستی ڕۆژئاوایان ئاشکرا کرد. لە هەمان کات دا لێکنزیکبوونەوە بەردەوام بوو. ئەمەش ناتەباییەکی زۆری لەخۆ دەگرت. ڕۆژئاوا دەبوو ئەگەر ڕاستگۆ و دڵسۆزە لە گفتوگۆدا ئەو چالاکیانەی بە مەسیحی کردن بوەستێنێ کە لە چەند ناوچەیەکی جیهانی ئیسلامی دا بڵاون.

سەبارەت بە کۆبوونەوەی ئیسلامی و ڕۆژئاوا ئەوەش کارێکی مەترسیدار بوو کە هەر بڕیارێکی ساغ ئاگای لێبووایە دەیزانی، دکتۆر ئەحمەد فەتحی سرور ڕاگری کۆلیژ لە زانکۆی قاهیرە ڕایگەیاند تێبینی ئەوەی کردووە چەند ئامانجێکی نهێنی هەن، لەوانە:

١- بنەبڕکردنی هەندێ داهاتی عەرەبی لەژێر پەردەی بانگەواز بۆ ئیسلام بۆ پاڵپشتی پرۆژەی ڕۆژئاوایی کە تیایدا بەناوی ئیسلامەوە خەرجی بکرێ بۆ وڵاتان.

٢- دروست کردنی پەیوەندی پتەو لەنێوان نەریتە ئیسلامیەکان و کەسایەتیە عەرەبیەکان دا بۆ دامەزراندنی گفتوگۆ لە بەرژەوەندی ڕۆژئاوا نەك لەبەرژەوەندی ئیسلام.

٣- هەوڵی ڕازی کردنی موسڵمانان بە هەندێ بەش بۆ گۆڕینی چەمکە ئیسلامیەکان لەژێر پەردەی تێگەیشتنی باشتری نێوان ئیسلام و ڕۆژئاوا.

٤- هەوڵی دامەزراندنی گفتوگۆی جوولەكە-ئیسلام لە بارنەی ئەو ڕێكخستنەدا، دكتۆر فەتحی سرور دەڵێت: ئەوان پێمان پێدەكەنن وەك ئەوەی خەڵكێكی گەمژە بین، ئێمەش دەبێ چاك تێبگەین لە چواردەورمان چی ڕوودەدات.

*درزێ لە دیواری مەسیحیەتدا:

ئەوەی پەلكێشی ڕۆژئاوایی مەسیحی لە جیهانی ئیسلامی دا لاواز كرد ئەو پەرتبوونە بوو كە لە ساڵانی كۆتایی دا تووشی خودی بیری مەسیحی بوو، ئەوە بوو دفتا لاهوتی مەسیحی كە بەشداربوون لە نوسینی پێشەكی نوێ دا بۆ ئینجیل ڕێككەوتن لەسەر چەندین پرۆپووچی دەقی ناو كتێبی پیرۆز هەروەك كۆربەندی مەسكونی كە لە ساڵی ١٩٦٥ز. دا بەسترا دانی پێدانا، سەبارەت بە تەوراتیش ڕاشكاوانە وتیان عەهدی قەدیم چەندین شێوانی تێدایە و بێدەنگ بوون لەو ڕەخنانەی ڕووەو ئینجیل كرابوونەوە و زۆر و مەترسیداریش بوون. بەو جۆرە دیاردەی لەرزەی بیروباوەڕە نەسرانیەت بەتایبەت جوولەكەییەكانیش بەگشتی دووپات بوونەوە لە ئەنجامی ئەو لێكۆڵینەوانەی كە كەمێ لە لێكۆڵەرو بیریارەكانیان لەسەر دەقەكانی كتێبی پیرۆزی بەردەستیان (تەورات و ئینجیل) پێی هەستان و چەندین ساختەو پرۆپووچییان ئاشكراكردن كە لكێنرابوون بە دەقەكانی كتێبی پیرۆزەوە، دیارترینیان: هەوڵێكی گەورەی مرۆیی زیادكراوە بۆ دەقەكانی تەورات و پاشكۆكانی، مارتن لۆسەر پێشتر ڕایگەیاند (بڕوا بوون بە كتێبی پیرۆز و عەقڵ شتێكی مەحاڵە) ژمارەیەك لە لێكۆڵەرانی لاهوت گەیشتنە ئەوەی ناكرێ بڕوا بەوە بكەین چوار ئینجیلەكە كە وێنەی حەقیقی ژیانی مەسیحن، لەگەڵ بێئاگایی تەواوی پەیوەست بە داو و ڕاستی دانەرانی، ئەوەشیان گێڕایەوە بۆ گێڕانەوەی نا دڵنیایی سەرزارەكی.

ناكۆكی و نەگونجانی سەختی نێوان گێڕانەوەكانی دانەرەكانیان یارمەتیدەری ئەو بیروباوەڕەبوون بەتایبەت گێڕانەوەی ڕەچەڵەكی مەسیح لەنێوان هەریەك لە لۆقاو

مەرقس دا و گێرانەوەی گرتنی و مەسەلەی گۆڕانی خوێنی مەسیح بە مەی و گۆشتەکەی بە خواردنی سەرسفرەی خوایی، ئەمانە دیارترین نهێنیەکانی کڵێسا بوون، گێڕانەوەی کۆبوونەوەی کۆتایی نێوان خوێندکارەکانی لەپێش هەوڵی گرتنی و گێڕانەوەی هەستانەوەی لەناو گۆڕدا دوای لەخاچدانی (بە بڕوای ئەوان)، بەڵام ئێمەی موسڵمان دەڵێین نەکوژراوەو لە خاچ نەدراوە بەڵکو هاوشێوەیان لەگەڵ ئەودا لێ تێکچووە.

چەند لێکۆڵینەوەیەکی تریش باس لە دەستەوسانی کڵێسا دەکەن لە دوو دەیەی کۆتایی و شکستی لە دەستخستنی شوێنکەوتەی نوێ، بەڵکو تەنانەت ناتوانێ شوێنکەوتە کۆنەکان بپارێزێ، ئەمە بە ڕوونی ڕەنگی داوەتەوە لە چالاکی فرۆشتنی کڵێساکان دا کە لە ئەوروپا و ئەمریکادا بەدیدەکرێت.

لەسەر ژمێری ساڵی ١٩٨٠ز. کڵێسای کاسۆلیکی دا کشانەوەی مەترسیداری ژمارەی خوازیارانی ئەوروپی بۆ خۆ تەرخان کردن وەك خوێندکاری مەسیح بەدیدەکرێت کە ئاماژە بەوە دەدات لەوانەیە لە ساڵی دوو هەزاردا چەندین کڵێسا هەبن کاهینیان نەبێ، بۆیە خەفەتی گەورەی پاپا ئەوەیە گەنجان ڕاکێشێ بۆ ڕەوتی کەهەنووتی. پەردەی سەر چەند نامەیەکی نهێنی پاپا بۆ مەڵبەندە کاسۆلیکیەکانی جیهان لابرا کە بانگیان دەکات بۆ چڕکردنەوەی هەوڵی بەرەنگاربوونەوەی ئەو بارە تەکنەلۆجیەی کە هەوڵ دەدات ژیانی ئایینی داڕمێنێ و ڕێ نەدات گەنجان بچنە بواری کەهەنووتیەوە.

دکتۆر مۆریس بۆکای ئەو مەسەلەی گومان کردنە لە کتێبە پیرۆزەکان دێنێ و دەڵێت: هەستی ئایینی لە ڕۆژئاوا لەژێر کاریگەری زاڵی ناو جوولەکەو مەسیحیەت دا ئەمڕۆ کشانێکی گەورە بەخۆوە دەبینێ و وەرگێڕانی ماددی بۆ ئەو داکەوتنە بۆ پێوان

دەشێ بە مەنتیقی وردبینی، ئەوکات دەبینیت لە داکەوتنی ئاڕاستەیان ویستە ئایینیەکانی گەنجان دا خۆی دەنوێنێ.

لە فەرەنسا لە ساڵی ١٩٦٥ز. دا نزیکەی سی و شەش هەزار قەشە، لە ١٩٦٧ز. دا گەیشتنە چوارسەد و هەشتاو نۆ قەشە، لەو ساڵەوە ژمارەکە لە دابەزین دایە تا ساڵی ١٩٧٦ز. دا سەدو سیو نۆ قەشەو لە ساڵی ١٩٧٧دا نەوەدو نۆ قەشە هەبوون. ژمارەی خوێندکارانە ناو نوسی خوێندنگە ئیکلیرکیەکان لەم ساڵانەی دواتردا دەگاتە سەد کەس.

دەبێ هۆی ئەو بێزاریە لە ژیانی ئایینی لە وڵاتانی مەسیحی دا چی بێ؟ بەڵێ ئەوە لەدەستدانی متمانەی ناو کتێبە تەوراتیەکانە. لە کۆربەندی ڤاتیکان چەنك لێکۆڵینەوەیەك لەسەرەتای ساڵی ١٩٧٠ز.ەوە دەرکەوتن کە بەرهەمی چەند لاهوتی مەسیحی بوون. ئەوانە بە وردی لە دەقەکان کۆڵیونەتەوە و هەوڵیان داوە هەموو ئەو لایەنانە بزانن کە مەعریفەی سەردەم لە بواری زانستی زمان و شوێنەوارو مێژوودا پێی دابوون. خەڵکی بڕوایان گەیشتبووە ئەوەی چوار ئینجیلە بڵاوەکە تەنها وەرگێڕانی بڕوای سەبارەت بە عیسان کە چەند کۆمەڵێکی جیا هەیانبووەو لەسەر یەك ڕ ڕێکنەکەوتوون. شرۆڤەکانی وەرگێڕانی مەسکونی کۆتاییش بۆ تەورات (سەردەمی نوێ-١٩٧٢) کارێکی هاوبەشە کە لە بەرهەم هێنانی دا زیاد لە سەد تایبەتمەندی کاسۆلیکی و پرۆتستانتی بەشداربوون، کۆربەندی ڤاتیکانیش لە دووەم کۆربەندی دا بێ باکانەو بێ چاوپۆشی ڕاشکاوانە ئەوەی دەڵێ لە ڕاگەیاندنی ژمارە چواری دا کە ئەو کتێبانە شتی کەموکورت یان تەنانەت پڕوپووچیان لەخۆگرتووە.

کارە نوێکان ئەوە دەخەنەڕوو و دروستە ئینجیل وەك پێودانگانە پێوەربکەیت، دەی چۆن بڕوا دەکەن ئەو ئینجیلانە ئەو ڕاستیەمان پێ نەگەیەنن کە خوا وەسیەتی کردووە کاتێ چەند بەشێك لەو ئینجیلەدان کە بە هیچ جۆرێ عەقڵ قبوولێیان ناکات.

نموونەی ئەوەش ئەو زنجیرەی ڕەچەڵەکی عیسا کە خەیاڵکاری لۆقا و مەتا بوون، ئەو دوانە لیستی جیای باو باپیرانێکمان لەوپەڕی نزمیەوە پێ دەدەن تا مرۆڤ بەشێوەی ساکاری پێش دەکەوێ و دەبێتە نموونەی ئەو قسە قبوڵ نەکراوەی سەردەمی ئێستامان دەی چۆن خوا شتێ دادەدات بە خەڵك کە لە واقیع دا پەیڕەو نەکرێ و نەگونجێ.

دووەم: چەند ناتەباییەکی نێوان چیرۆکەکانی (الخوفة المعجزة)

لۆقا دەڵێت: ئەمە لە سەردەمی عیسادا ڕووی داوە و یوحەننا دەڵێت کاتێ ڕوودەدات کە عیسا سەرلەنوێ زیندوو دەبێتەوە.

سێیەم: یوحەننا بیری دەچێت سراتوبانی پیرۆزی دامەزرێنەری وەسف بکات کەچی مەرقەس و لۆقا و مەتا ئەوەیان کردووە. ئەمە لە کاتی کۆتا ژەمی نان خواردن دا کە عیسا لەگەڵ حەواریەکان دا خواردی و چۆن تێبینی دەکرێ سێ ئینجیلەکە (مەرقەس و لۆقا و مەتا) وەسیەتی تەواو دوورو درێژی عیسایان باس نەکردووە کە بابەتێکی یەکلای دوورو درێژی ئینجیلی یوحەننایە. ئەم ناتەباییانە لەلایەن شارەزا مەسیحیەکانەوە سەیرکراون و ڕوونیان کردوەتەوە ئەوانە بەرهەمی یەکدوا یەکی چەند دەقێکی ئینجیلین، هەر لە گێڕانەوەی بەرگوێی لە عیسا کە لای دەستە یەکەمە مەسیحیەکانەوە بڵاوبوون ئەمانە بەو ڕاستیانەوە لکێنراون و هەموویان ئەم ئینجیلانەی ئێستایان لێکەوتوونەتەوە، بەو جۆرە بەڵگەی یەکلاو بێگومان هەیە لەسەر گەمە کردنی پیاوانی مەسیحی بە زانیارییە یەکەمینەکان بە ئامانجی بەرهەمهێنانی چەند دەقێکی نوسراوی گونجاویان بۆ خەبات وەك ئەوەی ئەبی وەسفی دەکات لە پەیمانگەی پاریسی کاسۆلیکی چونکە ئەوە بەرهەمی ململانێی نێوان چەند کۆمەڵێکی ڕکەبەربووە کە هەرکامیان هەوڵی داوە دیدە تایبەتیەکانی خۆی جێبەجێ بکات.

له لایەکی ترەوه دکتۆر مۆریس بۆکای بڕیاری لاهوتیه بەریتانیەکان (کە حەوت کەس بوون) دەخاتەڕوو کە نێویان دا سەرۆکی کڵێسای ئینگلتەرا هەبوو، ئەوانە ئەنجامی کاری خۆیان لە ساڵی ١٩٧٧ز دا لەژێر ئەم ناونیشانەدا بڵاوکردەوه (وهم الأله المجسم) کە نایاریەکی دروستی بیرۆکەی سیانه خودایی نیشان دەدات.

ڕاپۆرتەکەیان ئاماژه دەدات بە:

یەکەم: ناتەبایی چیرۆکەکانی سەردەمی کۆن (العهد القديم): وەك چیرۆکی دروست کردن (خەلق)و لافاو کە هەردووکیان لەگەڵ زانیاریه نوێکانی پەیوەست لە پێکهاتنی جیهان یان ئەنجامەکانی مێژوودا ناگونجێن، چۆن دەکرێ ئەو دەقانە وەربگێڕێن لە کاتێك دا خەڵکی بەپێی سەردەمەکان بەڕوونی یاری بەو دەقانە دەکەن. زانیاریه سەردەمی و جۆراوجۆر و جێبەجێکراوەکانی لێکۆڵینەوه لە دەقەکان بیری مەوزوعی لەخۆ دەگرن سەبارەت بە پێنەدانی ئەو ڕیشەییەی دراوه بە تەورات بەبێ بەڵگەیەکی سەدەکانی ڕابردوو، ئەمەش بووەتە هۆی گۆڕانی ئەو چەمکانەی تا ئەو کاتەش چەمکی بێ مشتومڕ و تەقلیدی بوون، چونکە عەقڵە شێواوەکان بەپێی ئەو دۆزینەوانەی بوونەتە هۆی گومان کردن لە بنەڕەتی و ڕیشەیی هەموو کتێبە جوولەکەیی و مەسیحیەکان لەڕێی چەند زانیارییەکی سەردەمیەوه بوون کە دەبنە هۆی بەرپەرچدانەوەی بڕوابوون بە خوا. پێش ئەوەی ماوەیەکی دوورو درێژ ڕووەو ئەوه بچم لێکۆڵینەوه لە ئیسلام بکەم هەمیشە بڕوام وابوو مەعریفەی زانستی هەرچۆنێ بێ بەتەواوی کەفیله بۆ ئەوەی ڕووەو بیرکردنەوه لە بوونی خوا پێشەنگ بێت.

ئەو ڕۆژەی دەستمکرد بە لێکۆڵینەوه لە قورئانی پیرۆز بینیم گونجانی نێوان ئاینو زانست لە بیرکردنەوەدا لە بنەڕەت دا لەسەر چەند بەخششێکی ماددی بوونی هەیە. بینیم لە کاتی خوێندنەوەی قورئان دا ئەو گونجانەی نێوان ئاین و زانست وێنەیەکی

نوێی هەیە، ئەو گونجانەی بۆ لێكۆڵینەوە لە دەقە تەوراتیەكان دەشێ لەڕووی مەنتیقەوە تا دوورم بگرێ لێی.

(پەیڕەوی دەستكەوتەكانی زانست بەسەر كتێبی پیرۆزدا)

لێكۆڵینەوەی مەوزوعی دەقێكی قورئانی لەژێر تیشكی زانیاریەكانی سەردەم دا وایلێكردم ئەوە بخەمە ڕوو كە لێكۆڵینەوەی مەوزوعی دەقێكی قورئانی لەژێر تیشكی زانیاریە سەردەمیەكان دا ئەوە دەخوازێ ئەو بیخەینە ڕووكە لەگەڵ ڕووكاری چەندین سروشت دا دەگونجێ كە ناكرێ بیدەینەوە پاڵ مرۆڤێك چونكە ئێمە مێژووی زانستەكان دەزانین، دیارە لێكۆڵینەوەكەش بەو جۆرە پێشەنگیە بۆ ئاشكراكردنی كەلامی قورئانی پێش سەردەمی خۆی كە زیاد لە سەد ساڵ لەپێشترە. ئەوەی سەبارەت بە مێژووی زانستەكان دەیزانین ئەوەیە ناگونجێ زانست هی مرۆڤێ بێ لەپێش چواردە سەدە، بۆیە قورئانیش چەند جەختكردنەوەیەك دەخانە بەردەم بیركردنەوەمان كە تەحەدایەك دەنوێنێ بۆ ڕاڤەی مرۆیی ئەوەش دەردەكەوێ قورئان هەموو ناتەباییەكی نێوان ئاین و زانستی لەناوبردووە. كاتێكیش سەیری فەرموودەی پێغەمبەر (ﷺ) دەكەین (زانست بخوازە لە بێشكەوە تا ناو گۆڕ) و (زانست بخوازە با لە چینیش بێ) بەمە بێباكانە ئەو پێشكەوتنە زانستیە سەرسوڕهێنەرە ڕاڤە دەكەین كە جیهانی ئیسلامی لەنێوان سەدەی هەشتەم و سەدەی دوانزەدا بەخۆیەوە دیوە، بەڵام لە وڵاتانی مەسیحی دا تەنها تەقلیدی ڕەها دەبینین لەگەڵ خوێندنگەی زاڵی لاهوتی و دواكەوتنی مەعریفەدا لە سەردەمی گەشاوەی قورتوبە دا خەڵكی لە وڵاتانی جیاجیای ئەورووپادا زانكۆی ناوداری خۆیان وا دەچواند بۆ توانەوە لە زانستە ئیسلامیو ئیغریقی و هیندی و فارییەكان.

دووەم: دەقی قورئانی ئێستای بەردەستمان خودی ئەوەیە كە لە سەردەمی ئیسلام دا هەبوو، ئەم دڵنیاییە مەرجی بنەڕەتی ڕاستی بەراوردی نێوان دەقی قورئانو **مەعریفە سەردەمیەكانە.**

سێیەم: لێرەدا لایەنێکی گرنگ هەیە دەکرێ لە بەراوردی نێوان دەقەکانی قورئـان و تەوراتی پەیوەست بە خەلق لەسەر بنەمای دیدی گشتی نوێ سـەبارەت بـە خـەلق و دیدیٰ قورئان بـەکاربێت، ئـەو هەڵانـەی لـە تـەورات دا بـەدییان دەکـەین لـە قورئـان دا نایانبینین، ئەمەش تێبینیە کە بە یەکجارەکی ئەو ئەگەر و ڕاسەپێنیە لـەناودەبات کـە لە ڕۆژئاوا دەرکەوتووە و بەڵگەی پێ نیە و کرۆکی ئەو ئەگەرەشـی ئەوەیـە ئـەوەی لـە قورئان دا هەیە لەوانەیە مرۆڤ لە تەوراتەوە وەریگرتبێ و لەوێ داینابێ.

چوارەم: هەموو ئـەو زانیاریانـەی قورئـان سـەبارەت بـە زەوی پێشکەشی کـردوون بەتایبەت بازنـەی ئـاو لـە سروشـت و چـەمکی گرنگـی زانسـتە سروشـتیەکان و لـەدایك بوونی مرۆڤ. هەموو ئەو ئایەتانە ئـەو ڕاستیە لای هـەموو کەسـێکی مـەوزوعی نیازپـاك ئەچەسپێنن کە هەرگیز ناگونجێ مرۆڤ لە سەردەمی دابەزینی قورئـان دا هـەر لـەخۆوە ئەو قورئانەی دەربڕیبێ و داینابێ.

پێنجـەم: بـەراوردی نێـوان چـەند دەقێکـی قورئـانی و تـەوراتی (خـەلق، لافـاو، دەرچوونی موسا لە میسر) ڕاسـتی و سـەلامەتی قورئـان دەردەکـەوێت. سەبارەت بـە لافاوەکە ئەوا تەورات ماوەکەی بە کاتێ دانـاوە کـە تیایـدا هـیچ ڕووداو و کارەسـاتێکی کـەونی لەبـەر چـەند هۆیـەکی تـەواو ڕوون ڕووینـەداوە، کـە لـەم سـەردەمەی ئێمـەدا بەڕوونی ئەوە زانراوە، لەکاتێك دا ئەو چـیرۆکی لافـاوەی لـە قورئـان دا هـاتووە و وەك سزای خوای دادەنێ بەسەر گـەلی نـوح دا بـەهۆی بێبـاوەڕ بوونیانـەوە مـاوەو کـاتێکی دیاری نەکردووە، لەو دیدەوە هیچ ڕەخنەیەکی لێ ناگیرێت. دەی ئایا خەڵك لەو مـاوەدا کە چیرۆکی تەورات تیا دانراوەو لەو ماوەش دا قورئان دابەزیوە توانیویەتی مەعریفـەی مرۆیی بگەیەنێتـە ئاسـتی زانیـاری هاوچـەرخ لـەو بـوارەدا. بـە دڵنیاییـەوە مرۆڤایـەتی ئەوەی پێ نەکراوە. دەی ئیتر چۆن کەسێك ئەگەر ڕاستە گوایە ئەو قورئانی داناوە– دەکرێ هەموو ئـەوەی عـەقڵی سـەردەمی نوێیش قبـوڵی ناکـات لـەو ئاسـتی سـوود و

زانیاریە گرنگانەدا بێ و ڕووداو و هەواڵێ بێنێ کە هیچ ڕەخنەیەکی لە دیدی زانستیەوە بەرەو ڕوونەکرێتەوە.

هەروەها ئەمە بەڵگەیە بۆ ڕاستی چەندین بابەتی تری ناو قورئان کە هەر دەبێ دان بنێین بەوەدا ڕاڤەیەکی جیا لە ڕاڤەی مرۆییەو تەنها سروشی خواییەو هاتووە بۆ ڕاستکردنەوەی هەڵەی خەڵك لە دارشتنەوەی کتێبە ئاسمانیەکان دا.

شەشەم: نەگونجانێکی ڕوون و زەقی نێوان تەوراتی سەردەمی کۆن و سەردەمی نوێ لەنێوان دەقەکان و زانیاریە نوێکانی دا بەو جۆرەی ئەوەی لەو کاتەوەی بە چەمك بۆمان هاتووە و ڕەوتی بێگومانی گرتووەتە بەر تا ئەو کاتە دەق و دارشتنی تەورات و گەیشتنی پێمان دەخاتەڕوو. لێرەدا دەردەکەوێ مرۆڤ تەواو گەمەی پێکردووە و زۆربەی دەقەکان نوسینی لەباری کاتین وەك چیرۆکی پێکهاتەی کەهەنوتی. لەو بارودۆخەدا چەند بارێ هەن کە لەگەڵ زانیاری هاوچەرخ دا بە تەواوی ڕاڤەیان ناتەبایە.

بەڵام قورئان شتێ لەخۆ دەگرێ کە زانست ناتوانێ بەرپەرچی بداتەوە، چونکە وتەو فەرمایشتی ڕوداوی چەسپاو و دڵنیان و شیاوی گۆڕان نین، هەروەك ژمارەیەك زانیاری ناو قورئان تەنها لەم سەردەمەدا لێیان تێدەگەین، بۆیە لێرەدا بەراوردی نێوان کتێبی پیرۆز و زانست دیدێکی ترمان پێ دەنوێنێ و هیچ دەرفەتێ نیە بۆ جیاکردنەوەیان لە یەکتر.

گشتگیری قورئان لە هەموو ئەو دەقانەدا ڕووداوی گرنگ و جێ باسی وان کە لەم سەدەی بیستەمەدا بەهۆی زانیاریە نوێکانەوە دیدێکی نادیار دەخەنە ڕوو کە تا ئێستاش نەزانرا بوون، ئەمە وا دەکات ڕامێنین لەم ئایەتە پیرۆزە.

﴿كَذَلِكَ يُبَيِّنُ اللَّهُ لَكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ﴾

*قورئان لە دیدی مۆریس بۆکایەوە:

دکتۆر مۆریس بۆکای لە وەڵامی قەشە (ریناس)ی فەرەنسی دا کاتێ بانگەشەی ئەوەی کردووە قورئان ڕەوانبێژی تیا نیە و فەساحەتی کەمە بەم جۆرە وەڵام دەداتەوە: بەڕاستی بەو قسەی میسۆریناس شڵەژاو و نائارام بووم کە دەڵێت قورئان ڕەوانبێژی و بەلاغەتی نیە. چونکە ئەگەر بۆ کەسێکی نا موسڵمان دروست بێ گومانی هەبێ لە ڕاستی و دروستی قورئان ئەوا هەرگیز بۆی دروست نیە گومانی هەبێ لە ڕاستی دەربڕین و بوونی لوتکەی قورئان لە ڕەوانبێژی و بەلاغەت دا. هەرکەس وا نەبێ هەڵەیە، بەڵکو تۆمەتبارە لە نیاز پاکی دا، ئەگەر حەز دەکەیت دەڵێم گومان لە عەقڵیشی هەیە، ئەگەر قورئان سیفەتێکی بێ قبووڵی کەموکورتی هەبێ ئەوە لە ڕەوانبێژی و بەلاغەتی موعجیزانەی قورئانن کە تایبەتمەندیەکی قورئانەو سەدان ملیۆن مرۆڤ شانازی پێوە دەکەن، چونکە لە ڕووی بەهێزی بەلاغەت و تەواوی واتایەوە بەسەر هەموو کتێبە ئاسمانیەکانەوەیە. بەڵکو دەکرێ بڵێین قورئان گەورەترین کتێبی عینایەی ئەزەلیە بۆ مرۆڤایەتی قورئان بڕێ ئەشید لەخۆ دەگرێ لەبڕێ ئەشیدی فەلسەفەی یۆنان تا مرۆڤەکان بەختەوەر بکات. لەنێو ئەو پەڕاوەدا ستایشی داهێنەری ئاسمانەکان و زەوی و بەرز و باڵا ڕاگرتنی ئەو خوایە هەیە کە هەموو شتێکی دروست کردووەو ڕێنمونی دروستی داوە بە هەموو شتێ. قورئان وەك کۆڕبەندێکی زانستی زانایان و ئینسکلۆپیدیای زمانەوانی و ڕێزمانی وایە بۆ هەر کەسێ بیەوێ زمانی ڕاست ڕابێنێ. کتێب و عەوزە بۆ شەیدایانی شیعرو پوختەی هەست و سۆزەکان و ئینسکلۆپیدیایەکی گشتی شەریعەت و یاساکانەوە، چی کتێبی ئاسمانی لەپێش ئەودا هاتووە ناگاتە ئاستی بچووکترین سورەتی قورئان لەڕووی واتای جوان و یەکانگیری دەربڕینەوە، موسڵمانان بەو قورئانەیانەوە بێباکن لە هەموو کتێبێ و بەبوونی ڕەوانبێژی و بەلاغەتی قورئان بێباکن لە هەموو ڕەوانبێژی و بەلاغەتێکی تر.

یەکەمین تایبەتمەندی و پایەی بنەڕەتی قورئان بریتی یە لە ڕاستی و دروستی واتاکانی و کتێبێکی بێگومانە و هەستی دروست و ڕاستگۆیانە و نیازی بەرزو پیرۆز لەخۆ دەگرێ کە لە فەزڵی قورئان دا دەردەکەوێ، گەورەترین فەزڵێ کە سەرەتا و کۆتای فەزڵەکانە لە کتێبێك دایە کە هەموو فەزڵەکان لەخۆ دەگرێ. بۆکای کۆمەڵێك ڕاستی دەخاتە ڕوو:

یەکەم: کتێبە مەسیحی و جولەکە دانراو و ناسراوەکانی ڕۆژهەڵات کە بە تەورات و ئینجیل ناسراون لەڕووی ڕاستیانەوە لەگەڵ قورئان ناتەبانین، قورئان لە دڵی قورئان خوێنانیدا لەبەرکراوە وەك دابەزی بۆ سەر موحەممەد (ﷺ) و لە سەردەمی پێغەمبەردا بەش بەش بە جیاجیا نوسرایەوەو دواتر لە سەردەمی خەلیفەکانی دا کۆکرایەوە، ئیتر کەس ناتوانێ گومانی هەبێ لە هیچ دەقێکی قورئان و بەڕاستی کتێبی دابەزیوی ئاسمانیە. تەورات و ئینجیلیش لەڕووی ڕاستی تەواوەوە لەئاست قورئان دا نین، لەوانەیە بگونجێ بیانچوێنین بە فەرموودەکانی پێغەمبەر (ﷺ) کە لە مەسەلە ئایینیەکان دا لێوەی گێردراونەتەوە، لەوانەش بڕێ فەرموودە صەحیح و بڕێ مەوزوعن‌و بڕێکیان گێرەرەوەکان شتێ دەستکاریان کردون، بەڵام گەورەکانی کڵێسا وایانکردووە خەڵکی بڕوا بە هەموو دەقی ناو تەورات و ئینجیل بکەن و لەڕووی دروستیەوە جیاوازی نەکەن لە نێوانیان دا.

دووەم: لە تەورات دا چەندین بەش هەن پڕن لە باس و هەواڵی چەند ڕووداوێکی کەونی کە زانست پووچی ئەوانەی نیشان داوە. هەواڵە زانستیەکانی ناو تەورات و ئینجیل کەمن. بەڵام لە قورئان دا زۆر زۆرن و قورئان چی هەواڵی هێناوە زانست ڕاستییان دەسەلمێنێ. جولەکە دەڵێن ئادەم یەکەم کەس بووە لە گەردوون دا دەرکەوتووە. خراوەتە خوارو لەماوەی (٥٧٣٨) پێشترەوە گەیشتووەتە سەر زەوی لە کاتێك دا بەڵگە زانستیە چەسپاوەکان پێچەوانەی ئەوە دەڵێن و مرۆڤ زۆر پێش بەوە لەسەر زەوی دا بووە.

سێیەم: بەبۆنەی تێپەڕبوونی سەد ساڵ بەسەر مردنی داروون فانای نەیاری داروینی ئەوەی داروین وتی هەڵەی ناو هەڵە بوو، ئەو لەسەر هیچ دۆزینەوەیەك لە بیردۆزەكانی خۆی دانەمەزراندووە كە جەخت بكاتەوە لە پەیوەندی نێوان مرۆڤ و ئەو ڕەچەڵەكانەی دایهێناون. ئەوانە چەند ئەگەرێكی هەڵەن كە كەسێ داینـاون بـڕوای بـە ماددیگـەرایی هەیە، بەڵكو داروین دەزانێت هەڵەیە و زۆربەی زانایانی ماددیگەراش چەندین ئەگـەریان داناون كە بەگشتی هەڵەن، ئەوان ئـەوە دەزانـن بـەڵام بۆیـە وایـانكرد چـونكە مـاددین، ڕەخنـەی هەنـدێ لـەو زانایانـەم لـەو بـوارەدا هەیـە و هەشـیانە خـەڵاتی نـۆبڵی هەیـە. سـەردانی بـاكور و ڕۆژئـاوای ئـەفریقام كـرد و دەیـان بابـەتم لەسـەر بنـەڕەتی مـرۆڤ و قورئانو ئینجیل و زانست پێشكەشی كرد، بـۆ نمونـە تـەنها لـە دەكـار دوای كۆڕەكـان دەیان خوێندكار دەهاتن و قسەیان لەگەڵ دەكردم، چـونكە شـتانێكی زۆریـان دەزانـی كە وای لێكردبوون بڕوایان هەبێ بە هەرچییەك كە قورئان دا سەبارەت بە بنەڕەتی مرۆڤ هاتووەو ئەوەش بە شێوەیەكی گشتی لە زانستەكان دا هەیە. هەندێكیان لەبەردەم من دا دانی بەوەدا دەنا كە لە باوەڕەكەی دا دوو دڵ و ناجێگیرەو ئێستاش بـاوەڕی هێنـاو چەسـپاو بـوون و دڵئارامانـە نوێـژ دەكـات، هـەموو ئەمـەش بـەهۆی ئـەو زانیاریـە ناڕاستانەوە بوو بوو كـە هەنـدێ زانـا پێـشكەشیان كردبـوون، هێنـدە بەسـە هەركـەس بیانخوێنێتەوە وا دەزانێت ئەوانە ڕاستی بێگومانن. لە كتێبەكەم دا (ڕەچـەڵەكی مـرۆڤ) هەوڵمداوە كە چەند دەربڕینێكی سادەدا دەربڕینی زانست بخەمە ڕوو، هـەروەها باسـی ئایدۆلۆجیاكانم كردووە، ئەوانەی زانایان لەپشتیانەوەن و ئەرزیەتی بنەڕەتیە لەدەست دەدەن كـە لەسـەری وەسـتاوە. كاتـێ داروین لـە سـاڵی ١٨٥٩ز. دا كتێبەكـەی خـۆی (بنـەڕەتی جۆرەكـان) بڵاوكـردەوە و ئامـاژەی بـەوە كـرد ئاژەڵـەكان دەتـوانن لـەنێو جۆرەكان دا سەر هەڵبدەن بەڵگەی زانستی بۆ ئەوە نەهێناوە كە مرۆڤ دەدرێتەوە پـاڵ مەیمون، بەڵام كەسانێكی تر وتەكەیان گۆڕیوە و چەندێكیان بۆ زیادكردووە بێ ئەوەی

ڕەخنەیان لێ بگیرێ و بانگەشەیان وایە مرۆڤ لە بنەڕەت دا مەیمون بووە. مشتومڕێكی دیار لەنێوان قەشەكان و هەوادارانی داروین لە ئینگلتەرا هەبوو كە هەر كامێكیان سوكایەتی بەوەی تر دەكرد، بە ڕوانینە ئەو بڕیارە دەبێ جیاوازی بكەین لە نێوان ڕاستی وتەی زانست و ئەوەی هەندێ زانا لەڕێی ئایدۆلۆجیاوە بڵاوی دەكەنەوە.

* لە نێوان كتێبی پیرۆز و قورئانی پیرۆزدا:

دكتۆر بۆكای بەراوردی چەند ناوەڕۆكێكی نێوان كتێبی پیرۆز و قورئانی پیرۆزی كردووە و دەڵێت: كتێبی پیرۆز نا موسڵمانان لەڕێی چەند كەسێكەوە لە چەند ماوەیەكی جیاوازدا نوسراوە، نمونەی یەكەمی دابەزینی سروشی ئاسمانی كە لە كتێبە ئایینیە ئاسمانیەكان دا شوێنەوارێكی بەدی دەكەیت كتێبی سەردەمی كۆن (یەهوا)یە كە لە نێوان سەدەی نۆ و دەی پێش زایین دا نوسراوە. وەك ئەمڕۆ دەزانین ئەو كتێبە تەواو كورتەو نازانین ئەوە لە سەردەمێكی ڕابردوودا كتێبێكی تەواوتر و زیاتر لەوە بووە یا نا. دواتر لە ماوەی سەدەی شەشەمی پێش زاین دا كتێبی سەردەمی كۆن و تایبەت بە صەلاحیاتی قەشە (ساكردونال) دەركەوت كە بە سەرەتای هەموو ئینجیلەكانی ئەمڕۆ دادەنرێ، تیایدا چیرۆكی دروست بوونی گەون و دەركەوتنی مرۆڤ لەسەر زەوی و ئەو ڕووداوانە هاتووە كە باسكراون لەگەڵ مەسیحیەت دا ئینجیلەكان هاتوون، بەڵام لە مەسەلەی دروست بوونی مرۆڤ دا ئەوا كتێبی سەردەمی نوێ ئاماژەیەكی زۆر كەمی پێ دەدات و تەنها هێنانەوەی وتەی سەردەمی كۆنە (وەك لە ئینجیلی سبینت لوك دا هەیە) دوای ئەوەی سروشی قورئان دەركەوت زانیاری و وردەكاری زۆر گرنگی لەسەر مرۆڤ پێشكەش كرد كە لە دوو كتێبی پێشوو دا ئەوە بەدی ناكەین. زیاتر لەویش قورئان هەڵە لەخۆ ناگرێ لە كاتێك دا لە ئینجیل دا هەڵە هەیە، هەڵەكانی كتێبە پیرۆزەكان دەگەڕێنەوە بۆ ئەوەی ئەو كەسانەی بە ئیلهامی خۆیان نوسیویانە ڕەنگدانەوەی چەمك و واتای زاڵی سەردەمی خۆیانیان نوسیوە.

ئەوان بەپێی چەمك و واتای سەردەمی خۆیان و ئەفسانەکانی ئەو کاتە باسی بوون‌و دروست بوونیان کردووەو بە ڕێنمایی خواییان داناون، هەریەك لە ڕاڤەکەرانی کاسۆلیك و پرۆتستانتی لەسەر ئەوە کۆکن، کلێساکەش ئەوەی چەسپاند، بەڵام کاتێ کۆنگرەی دووەمی ڤاتیکان لە ڕاگەیاندنی خۆی سەبارەت بە سروشتی خوایی هەردوو کتێبی (سەردەمی کۆن و نوێ) دەقی خۆی دەربڕی وتی: هەندێ لە ئینجیلەکان کەموکورتیان تێدایە، بەڵام قورئانی پیرۆز وا موسڵمانان پێمان دەڵێن پەیامی خوایەو لەسەر دەستی موحەممەدی پێغەمبەری- لەڕێی جبریلی فریشتەوە نیشانی داوە. دوای ئەوەی لێکۆڵینەوەم لەسەر کرد هیچ هەڵەیەکی زانستیم لە قورئان دا بەدی نەکردو زانیاریەکانی ناوی زۆر لەسەرو ئاستی مرۆڤی پێش چواردە سەدەوەن، ئەمەش جەخت لەوە دەکاتەوە کە سروشتی خواییە. لەو کاتەدا مرۆڤ ئەگەر هەڵکەوتەی سەردەمەکەی و زاناترین کەسیش بوو بێ نەیتوانیوە وێنەیەك لە ڕاستی زانستی ناو قورئان بێنێ بەجۆرێ لەگەڵ سەلماندنە نوێکانی زانستی ئەمڕۆدا بگونجێ. ئەوەی ئینجیل دەیڵێ بەوەی جۆرەکان چەسپاو و نەگۆڕن ناگونجێ. بەڵام قورئان باسی لە گۆڕانی مرۆڤ دەکات بەپێی سەردەمەکان.

* ئەفسانەی جەستەی خودایی:

بارەکە تەنها لەو نوسینەی پیاوانی لاهوت و نوسینی دکتۆر بۆکای لەسەر ئینجیلەکان و بیردۆزەی داروین دا نەوەستاوە، بەڵکو خۆی لەو لێکۆڵینەوە بەرچاوەشدا دەبینێتەوە کە لە ساڵەکانی دوایی دا لەژێر ناونیشانی ئەفسانەی جەستەی خوایی دەرکەوت و ژمارەیەك تایبەتمەندی زانستی لاهوت لە دیارترین زانکۆکانی بەریتانیا نوسییان و لە ساڵی ١٩٧٧ز.وە بۆ یەکەم جار دەرکەوت و بۆ جاری شەشەم لە ساڵی ١٩٨١ز. دا چاپ کرایەوە، تیایدا چارەسەری بیروباوەڕی لاڕێی

سیانە خودایی و ئەو بانگەشانەی سەر بەو بیروباوەڕە دەکات گوایە عیسا خوایەکی جەستە مرۆیی بووە خوا بەدوورە لەوەی دەیڵێن- ئەو کتێبە شلۆقیەکی گەورەی مشتومڕی بیروباوەڕی وای لێکەوتەوە کە بەریتانیا نمونەی وای نەدیوە. ئەنجوومەنی کڵێسای ئینگلیزی داوای کرد زۆربەی نوسەرانی کتێبەکە لە پۆستە ئایینیەکەیان لابرێن چونکە بەو بڕوایەیان لە مەسیحیەت دەرچوون.

دکتۆر ئەحمەد عەبدولحەمید غوراب لە وردەکاری خستنەڕووی کتێبەکەدا دەڵێت دیارترین هۆکاری پێشوازی لەو کتێبە بەکارهێنانی وشەی ئەفسانە (myth)بوو کە ئەوە دەنوێنێ ئەو بیروباوەڕە ئەفسانەیە و لەگەڵ حەق ناگونجێ و عەقڵ قبوڵی ناکات، بەڵکو بیرۆکەیەکە سەر لە خەڵك دەشێوێنێ، لێکۆڵەرەکان داوا دەکات لە بیروباوەڕی جەستەی خوایی دەرباز بن چونکە ئەوە ڕاست نیە، لەمەوە ئەوە دەرکەوت کە گومان لە بیروباوەڕی لایەنی مەسیحیەت کە دانانی مەسیحە بە خوا گومان بوونێك بوو کە لە ساڵانی دوایی دا لەنێو مەسیحیەکانی ڕۆژئاوادا تەنانەت لە نێو زۆر ئایینیەکانیشیان دا دەرکەوت، بۆیە هێشتا نازانن چۆن دەروازەیەکی ڕزگاری لەو گومانانە بدۆزنەوە کە شەرمەزاری کردون و لە دەروونیان دا سەبارەت بە مەسیحیەت کەڵەکە بوون.

ئەو زانایانەی بەشداربوون لە دانانی کتێبەکەدا لە کەسە دیار و باڵاکانی بواری لاهوت بوون:

- دکتۆر مۆریس ویلز: سەرۆکی گرنگترین لیژنەی کڵێسا (لیژنەی بیروباوەڕ).
- دکتۆر تسیفهام: مامۆستای لاهوت لە زانکۆی کامبریج.
- دکتۆر هولدن: ڕاگری کۆلیژی (یدرن) تایبەت بە لێکۆڵینەوە لاهوتیەکان.

- دكتۆر جۆن هیك: زانكۆی پەرمەنگەهام (سەرپەرشتیاری گشتی كتێبەكە).

- دكتۆر دۆن كیوبیت: مامۆستای لاهوت لە زانكۆی كامبریج.

كۆڕپەندەكە دوای دەركردنی كتێبەكە ئەم بڕیارانەی دەركرد:

یەكەم: نوسینەكەیان پەرت بوونی پلە بەندی هەموو لایەن و سەرچاوەو بیروباوەڕی مەسیحیەتی لێدەكەوتەوە بەتایبەت سەبارەت بە ڕاستی ئینجیلەكان و خوایەتی مەسیح.

دووەم: نكوڵی دەكا لەڕاستی (جەستەی خوایی) واتە نكوڵی لە بیروباوەڕێكی بنەڕەتی ئایینی مەسیحی كە ئیمانی مەسیحی لەسەر وەستاوەو زانستی لاهوتی لێدەبێتەوە.

سێیەم: ئەوان پێچەوانەی بیروباوەڕە سەرەكیەكانن وەك ئەوەی كۆڕپەندی (خلقیدونی) كەلە ساڵی ٤٥١ز. بەسترا بڕیاری لەسەر داو بڕیاری دا مەسیح دوو سروشت ویستی هەبێ: مرۆیی و خوایی.

چوارەم: ئەوان مەسیحیەتێكیان هێنا بۆ خەڵك جیا لەوەی هەموو مەسیحیەكان لەسەری دەڕۆن.

* مەسیح مرۆڤێكی نێردراوی خوایە:

لێكۆڵینەوەكە ئاماژە بەوە دەكات مەسیحیەت لەماوەی مێژووی دوورو درێژی دا دوزاری گەشەسەندن و گۆڕانی بەردەوام بووە بەتایبەت لە بیروباوەڕی دا، بۆیە زانستی لاهوتی تیایدا چەندین گۆڕانی بەسەردا هات لە ئەنجامی ئەوەدا كڵێسا بە چەند ماوەیەكی جیاجیای مێژوویی دا تێپەڕبوو و چوو بەدەم چەند بارێكی تەواو جیای ڕۆشنبیریەوە. لەسەدەی نۆزدەدا وەك وەڵام و بەدەمەوە چوونی پێشكەوتنی

مەعریفەی خەڵك بەگشتی و پێشکەوتنی زانستەکان بەتایبەت مەسیحیەتی ڕۆژئـاوا دوو بنەمای نوێی قبوڵ کرد:

یەکەم: مرۆڤ بەشێکە لە سروشت واتە مرۆڤ لـە بازنـەی گەشـە سـەندنی شێوەکانی ژیان لەسەر زەوی دا دەرکەوتووە (قبوڵ کردنـی ئـەو بنەمایـە واتـە مەسـیحیەتی نـوێ بیردۆزەی داروینی سەبارەت بە پەرەسەندن قبوڵ کردووە، هەرچـەندە ئـەو بیردۆزەیـە لەگـەڵ بیروبـاوەڕی دروسـت کردنـی مـرۆڤ لەلایـەن خـواوە ناگونجـێ بەشـێوەیەکی جەوهەریش جیاوازە چونکە خوا لە ڕۆحی خۆی بە بەردا کردووە بەمـە لـە ئـاژەڵ و لـە ماددەش جیا دەبێتەوە.

دووەم: سەردەمی نوێ (کە بە چوار ئینجیلەکە دەست پێدەکات مرۆڤـی جیـاوازی بـاری جیـا لـە سـەردەمی مەسـیح دایاننـاوە. دواتـر نـاکرێ بەڵگـەی سروشـتی خـوایی بدرێتەوە پاڵ. کڵێسا پـاش بەرەنگاربوونەوەیەکی سـەخت ئـەم دوو بنەمایـەی قبـوڵ کرد، هێشتا مەعریفـەی مرۆیـی و زانـستەکان لـە گەشەسـەندن و پێـشکەوتن دا ڕوو لـە زیاد بوون بەردەوامن. بۆیـە بـەردەوام مەسـیحیەت بـەر فـشاری سـەختی وا دەکـەوێت ناچاری دەکات ملکەچی بارە گۆڕاوەکان بێت.

دانەرانی ئەو کتێبە دان بەوەدا دەنێن گۆڕانێکی گـرنگ لـە بیروبـاوەڕی مەسـیحی دا ماوە لەم بەشەی کۆتایی سـەدەی بیـستەم دا ڕووبـدات و پێویـستی بـەو گۆڕانـەش لـە گەشەسەندنی مەعریفەی بنەڕەتی مەسیحیەتەوە سەرچاوە دەگرێ و ئەوە دەگرێتـەوە دان بنێن بە مرۆڤ بوونی مەسیح دا، وەك لە سـەردەمی نـوێ دا وەسـف کـراوە (چـووە لای خوا بەڵگە دەهێنێتـەوە) واتـە خـوا بـە مـەعجیزەو بەڵگـە بـۆ پاڵپـشتی پـشتگیری دەکات، ئەم وەسفە بەڵگەی ئەوەیە مەسیح مرۆڤێکە و خوا ناردوویـەتی و بـە بەڵگـەی موعجیزە پشتگیری کردووە تـا وەك پێغەمبـەری خـوا لـە بازنـەی ئامـانجی خـوایی لـە دروست کردنی مرۆڤ دا ڕۆڵی خۆی بگێڕێ. ئەمەش واتە دانانی مەسـیح لـەم دواییانـەدا

به خوا که له پەیامی مەسیحیەت دا به خوای شێوە چوواندوو بە مرۆڤ دا دەربڕیدەبڕێ ڕاست نیەو پێویستە بزانرێ ئەوە ئەفسانەیە و تەنها ڕێگەیەکی ڕەمزیە بۆ دەربڕینی گرنگی مەسیح. سەبارەت بە مەسیحیەکان لێرەوە نوسەران داوا دەکەن لەو بیروباوەڕە ڕزگار بن و وەك ئەفسانەیەك سەیری بکەن، لەوەش دا یەك کەسیان پێچەوانەیانە (دۆن کیوبیت) ئەو تاکە کەسە داوا دەکات بەتەواوەتی لەو بیروباوەڕە دەرباز بن و فڕێی بدەن، بێگومان مەترسی ئەو بیروباوەڕە دەبێتە هۆی بیرۆکەی ئیتیحادوحلول.

لێکۆڵەران پێیان وایە بڕوای خوایەتی مەسیح بۆ مەسیحیەت پێویست نیە و شتێکی گرنگ و جەوهەری نیە و لەسەر بیرۆکەیەکی هەڵە دامەزرێنراوە، ئەویش ئەوەیە گوایە عیسا کوڕی خوایە و باوکیش وێنەی کوڕی نیشان داوە. بۆیە لەچەند ڕوویەکەوە ئەو بیروباوەڕە هەڵەیە. گرنگترینیان ئەوەیە تەنانەت لەو ئینجیلانەش دا کە مرۆڤ دایناون بنەڕەتێکی ڕاشکاویان نیە چونکە لە قۆناغی دواتری دەرکەوتنی مەسیحیەت دا بووە، بۆیە نابینی لە سێ ئینجیلی یەکەم دا بەڕاشکاوی باسکرابێ (مەتا و مەرقص و لۆقا) تەنانەت لە ئینجیلی یوحەنناش دا کە بە نزیکترین ئینجیل دادەنرێ بۆ بیروباوەڕی جەستەی مرۆیی خوایەتی عیسا بەو جۆرە باس نەکراوە کە لە سەردەمانی دوای دەرکەوتنی مەسیحیەت دا دەناسرێ.

کڵێسا لە ماوەی مێژووی دوورو درێژی دا هەرچەندە هەوڵی دا وێنەیەکی مەعقول یان گونجاو یان لەبار بۆ مەسیح بخاتە ڕوو بەوەی مرۆڤێکی تەواو و خوایەکی تەواویش بێ کەچی سەرکەوتوو نەبوو، دەبینین لە زۆربەی هەوڵەکانی دا بۆ سەلماندنی خوایەتیەکی مرۆڤبوونی مەسیح دەکات قوربانی و دواجار وا مەسیح نیشان دەدات کە وەك مرۆڤ نەبێت. هەروەها کڵێسا و زانایانی لاهوت نەیانتوانی بە متمانەوە ئەوە پێشکەش بکەن کە زانستی مەسیحی مرۆڤ بەشداری زانستی خواییە لە زانینی هەموو

شتێك و توانا بوونی بەسەر شتەكان دا. چونكە ئاڕاستەی كڵێسا لە یەك كات دا مرۆڤ و خوایەتی مەسیح نیشان دەدات ئەمەش بەڵگەیەكی مەعقول و گونجاوی نیە و چەند ئامانجێكی بێ بەڵگەی لێ دەكەوێتەوە و دواجاریش گومان دەخاتە سەر بیروباوەڕی جەستەیی خوایەتی مەسح. عەقڵ خوایەتی و مرۆڤبوونی مەسیح پێكەوە قبوڵ ناكات بەڵكو تەنانەت ناتوانێ وێناشی بكات. بیروباوەڕی یەكخواپەرستی تاكە بەدیلی هەموو بیروباوەڕێكی شیرك و بتپەرستیە. ئەمەش واتە ئەوەی لە قورئان دا هاتووە ڕاست و بێگومانەو مرۆڤایەتیش بەرەبەرە ڕووەو ئەوە دەچێت دوای ئەو نۆزدە سەدەیەی بارگرژی نێوان تێگەیشتنی پەیوەندی نێوان مەسیحیەت و ئایینە ئاسمانییەكانی پێش خۆی و ئیسلام ئیتر باوەڕ بهێنێ، سەبارەت بە چەمكی پوختی یەكخواپەرستیش كاتێ دەبینین هێشتا چەمكی بەخوادانانی مەسیح زیاد لە هەزار ساڵە زاڵە وا ڕووەو داكەوتنێكی زۆر كەم دەچێ سەرسام دەبین چونكە بتپەرستی لە ڕۆژئاوادا هەزار ساڵە ریشەی داكوتاوەو زاڵە.

كاتێ ئەو كتێبە دەخوێنینەوە كە دەنگدانەوەی زۆری هەبوو (مەسیحیەت سەرهەڵدان و گەشەسەندنی) لە نوسینی دكتۆر جیبنتری سەرۆكی بەشی ئایینەكان لە زانكۆی پاریس كە دكتۆر عەبدولحەلیم مەحمود وەریگێڕاوەتە سەر زمانی عەرەبی دەبینین ئەو لێكۆڵەرە دوای لێكۆڵینەوەیەكی نیو سەدەیی گەیشتووەتە چەند ئامانجێكی دڵنیا. ئەو ئامانجانە لەگەڵ بڕیارەكانی قورئان دا دەگونجێن، لێكۆڵەر ئەمانەی ڕوون كردووەتەوە:

١- مەسیحیەتی مەسیح (علیە السلام) زۆر سادە بووەو سەید مەسیح یەكخواپەرستی ڕاگەیاندووەو جەختی كردووەتەوە لەوەی ئەو بەندە و نێردراوی خوایەو بۆ ڕاستكردنەوەی سەر شێواوانی بەنی ئیسرائیل نێردراوە و پەیامەكەی تایبەت بووە بە بەنی ئیسرائیل و بانگەوازەكەی ڕەحمەت و سۆز و خۆشەویستی و

سۆز نواندن بووە بەرامبەر بە ماددیگەرایی زاڵی ئەو کات کە جولەکە پێی گەیشتبوون. مەسیح هەرگیز نەچووەتە ناو وردەکاریەکانی بیروباوەڕو سەبارەت بە شەریعەت قسەی نەکردووە.

٢- نەسرانیەتی ئێستا بە هەموو بۆنە و بیروباوەڕو دروشتەمەکانیەوە بەتەواوی نامۆو دوورە لە پەیامی سەید مەسیح و نەسرانیەت وا لە ڕاستی خۆی جیا دەبێتەوە لەو کاتەوەی قدیس پۆلس چووەتە ناوی بیروباوەڕی کورێتی مەسیح گەورەترین هەڵەی وەرگێڕانی وشەی بەندەی خوا بووە کە سەید مەسیح زۆر دەیوتەوە. چۆن پۆلس بەندەی خوای وەرگێڕاوە عبدالله: منداڵ یان خزمەتکار. پۆلس وتەی منداڵی خوای هەڵبژاردووە، ئەمەش گۆڕانێکی ڕیشەیی بوو بە بیرۆکەی ئایینی و دانانی خواو وێنا کردنی لە فەلسەفەدا بەگشتی و لە ئایینی نەسرانیەت دا بەتایبەتی.

نوسەر وەك زانایەکی مێژوو لە نەسرانیەت دواوە نەك وەك زانایەکی ئایینی و دوور بووە لە هەر کاریگەریەك و بەپێی واقعی مێژوویی لە بابەتەکە کۆڵیوەتەوە.

٣- بیرۆکەی پێغەمبەرایەتی: دەڵێت وێنەکاری خوا دەبێ ئەو وێنە بێ بەتەواوەتی کە ماڵی پێبدات ئەو وێنەش فەیلەسوفەکانی وەك ئەفلاتون و ئەرستۆ و چەندێکی تر وێنایان کرد. دەی کەماڵ و تەواو نابێ منداڵی هەبێ و بۆ بەدیهاتنی کەماڵەکەشی پێویست بە هیچ منداڵێکی ناکات چونکە تەنانەت ئەگەر لەدایك بوو نەبێ بەڵکو مەخلوق بێ ئەو کاتە کەموکورتی دەبێ لە خوایەتیەکەی دا. ئەم مەسەلەش بۆ خواوەندی باوك (کە بیروباوەڕی ناو مەسیحیەتە) ڕووی داوە. مەسەلەی کوڕیش کە مەسەلەی دووەمە ئەوەیە بە وێنەکەی وا دانراوە یان لەدایك بووبێ یان مەخلوق. دەی هەر دەبێ پێشتر عەدەمێ هەبوو بێ. دوای عەدەمیش چی هەیە ئیدی خوایەك نابێت.

قورئانی پیرۆز ئەوەی تۆمار کردووە خوا دەوڵەمەندی ڕەهایە، ئەوەش بەدوای منداڵدایە یان منداڵ دادەنێ ئەوە هەژارەو لە سۆزو کردارو جوڵەی دا چاو لە دەستە.

دەی ئیسلام وێنـەی خـوای نیشان داوە، چـونکە مەسـیحیەت دەیویـست ڕاسـتیەکەی ببڕێتەوەو تا ئێستاش لەو هەوڵەی دا بەردەوامە.

خوا دەفەرموێت ﴿قُلْ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْاْ إِلَى كَلَمَةٍ سَوَاء بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلاَّ نَعْبُدَ إِلاَّ اللّهَ وَلاَ نُشْرِكَ بِهِ شَيْئاً وَلاَ يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضاً أَرْبَاباً مِّن دُونِ اللّهِ فَإِن تَوَلَّوْاْ فَقُولُواْ اشْهَدُواْ بِأَنَّا مُسْلِمُونَ﴾ هـەروەها ﴿وَقَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمَنُ وَلَداًلَقَدْ جِئْتُمْ شَيْئاً إِدّاً تَكَادُ السَّمَاوَاتُ يَتَفَطَّرْنَ مِنْهُ وَتَنشَقُّ الْأَرْضُ وَتَخِرُّ الْجِبَالُ هَدّاً أَن دَعَوْا لِلرَّحْمَنِ وَلَداً وَمَا يَنبَغِي لِلرَّحْمَنِ أَن يَتَّخِذَ وَلَداً إِن كُلُّ مَن فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ إِلَّا آتِي الرَّحْمَنِ عَبْداً﴾

٤- نوسەر نکوڵی دەکات لە سیانە خودایی و دەڵێت مەسیح شـتی وای نـەوتووە و وەك مەسیحیەکان دەڵێن سیان یەك نیە و چ عـەقڵێ وا تێدەگات سـێ یـەك بـێ و یـەك سێ بێ.

٥- ڕێوڕەسمەکان: نوسەر نکوڵی لەوە دەکات مەسیح بـڕوای وا بووبـێ پەیامەکـەی پەرەدەسێنێ ئەو پەرەسەندنەی کە دروشم و ڕێو ڕەسم و قەشـە و ڕوهبـانی بـۆ پەیـدا بوو. ئەگەر بیروباوەڕی کوڕایەتی و سیانە خودایی لـە مەسـیحیەتی ئـەمڕۆ دوور بگـری ئەوا بەتەواوەتی کۆتـایی پـێ دێ نـامۆتر ئەوەیـە ئـایینێکی وا بـەردەوام بمێنێتـەوە و بڵاوبێتـەوەو خـەڵکێ هـەبێ بانگـەوازی بـۆ بکـات. بـەڵام وابەسـتەیی و فێربـوون و شوێنکەوتەیی ئەو ئایینە لەگەڵ شیربێداندایە، ئەوکات منداڵ لەگەڵ دایك دا دەبرێ بـۆ کڵێسا و بەو بیروباوەڕەوە دەگەڕێنرێتەوە، شارل گینتز ئەوەی سەلماندووە بە ئاشکرا کردنی دەقەکانی ئینجیلەکان چەند دیاردەیەك دەردەکەون.

١- ناتەبایی خودی ڕووداو و وەرگێڕدراوەکان و نەبوونی ڕیزبەندی لە ڕووداوەکاندا.

٢- هـەرکام شـوێن ئـارەزوو و نەخـشەی تایبـەتی خـۆی کـەوتووە لـە ڕێکخـستنی دانەرەکەی دا.

٣- له ژیاننامەی ئینجیل دا تێبینی ئەوە دەکرێ ناتەواویەکی زۆر و کەموکورتی مەترسیدار هەیە.

٤- ئینجیلی مەرقەس باسی لەدایك بوونی مەسیح و منداڵەکەی جیا دێنێ و ئاماژە بەوە دەدات وشەی کوڕی خوا دەربڕینێکی تەواو هەڵەی زمانەوانی ئابڕووبەرانەیە، هیچ دەقێکی ئینجیل نیە ڕێ بدات بە ڕەها باسکردنی دەربڕینی کوڕی خوا بۆ عیسا. ئەمە تەنها ئەو مەسیحیانە بەکاریان هێنا کە کاریگەربوون بە ڕۆشنبیری یۆنانی. ئەوە ئەو زمانەیە کە قدیس پۆلس بەکاری هێنا وەك ئەوەی نوسەری ئینجیلی چوارەمیش بەکاری هێنا.

شارل گینتز دەڵێت: دەقەکان هەواڵی دڵنیایی پەیوەست بە بیرکردنەوەی تایبەتی عیسامان سەبارەت بە بنەماکانی پەیامەکەی و سیفەتەکانی کەسایەتی و ئەو ڕۆڵەی بینیویەتی لەو بارەوە هەواڵی دڵنیامان پێنادەن. دەبێ هەمیشە دان بنێین بە واقعێکی ڕاست و بوونی بەرچاودا کە لە بانگەوازەکەی دا سەرکەوتوو نەبوو[1] و شوێنکەوتەکانیشی لە فەلەستین بڕوایان نەهێنا بەو پەیامەی کە دایانەوە پاڵ خۆیان و لەسەر ئەو ڕێبازە نەچوون کە ویستی پێیان بگەیەنێت، دوانزەکەش لەسەر ئەوە ڕازی نەبوون عیسا بە کوڕی خوا دابنێن و تەنها دەربڕینی خزمەتکاری خوایان بەکارهێنا، بەڵام پۆلس نازناوی کوڕی خوای پێدا و زۆر بۆ عیسا بەکاری دەهێنا،

٦- کڵێسا: شارل گینتز دەڵێت مەسیح کڵێسەی دانەمەزراندووەو باسیشی نەکردووە، ئەمەش لای هەر لێکۆڵەرێکی دەقە ئینجیلیەکان بە تەواوەتی ڕاسپتی چەسپاوە، بەڵکو جەخت لەوەش دەکەینەوە دەرفەتی پێچەوانە بنەڕەتێکی مێژوویی

١- ئەمە قسەی شارلەو لەوەشدا هەڵەی کردووە، بەڵکو پێغەمبەر عیسا لە گەیاندنی پەیامەکەی دا تەواو سەرکەوتوو بوو. وەرگێڕ.

قبـولکراوی بـۆ نیـه و نەسـرانیەتی سـەدەکانی ناوەڕاسـتیش ئاینـێ بـووە بـۆ بەجیهانیکردنی و پێناوێ بووە بۆ جەنگ تـا ئـایینێکی دەمارگیری لێ دروست بـێ کـە بیانی قبولّ نـەکات. هـەروەها حلولی بـێ، نەسرانیەت بوویـە پێگـەی بەیەکگەیشتنی چەندین بیروباوەڕی نا مەنتیقی بۆنەی وردی بەش بـەش کـە چـەندین هێمـای نهێنـی و کارایان لەخۆ دەگرت. لەگەڵ ئەوەش دا ڕاستی دووەمـی بـێ مـشتومڕ ئەوەیە کڵێسا نەیتوانی لە ماوەی سەدەی چوارەم دا سـەربکەوێ تـا کاتـێ ئـەو ئیمانـە یەکەمینـەی شکاند کە دەکرێ بە ئیمانی یانزە حەواریەکەی ناو ببەین، ئـەو مەسیحیەتە یەکەمینـە لە ململانێی ڕۆحـی دا تێکشکا و کڵێساش لـە ڕاسـتی دا ئـەو شکستەی قبـولّ کـرد و هێندە ڕازی بوو بگۆڕێ بۆ بابەتێ بۆ تێرمانی ئایینی لای باوەڕداران.

٧- ڕۆژئاواییەکان پێشتر هەرگیز مەسیحی نەبوون:

نوسـەر دەڵێـت (دەکرێـت بڵـێین ڕۆژئاواییـەکان هـەرگیز لـە سـەدەکانی دواتـردا لـە چـەمکی مەسـیحیەت تێنەگەیـشتون و ئـەو ئایینـەی لەسـەر بنەمایـەکی داڕمـاو بـە ئیجتیهادی تایبەتی خۆیان دایاننا تەواو جیاواز بوو لە ڕۆحیەت و کرۆکـی مەسـیحیەتی ڕۆژهەڵاتی کە پێش هەموو شتێ لە ڕەسیدی هزری و ڕۆحیانەوە سەرچاوەی دەگـرت و لەگەڵ سۆزو دیدیان دا ڕێی دەکرد یا لە چەند قاڵبێکی دەربڕینیش دا قاڵـب درابـێ کـە بەتەواوەتی نەگونجێ، بەکورتی ڕۆژئاواییەکان ڕۆژێ لـە ڕۆژان مەسـیحی نـەبوون، ئـەو قسەش ڕاستە کە دەڵێت مەسیحیەت بوو بە ڕۆمی نەك ڕۆم بێت بە مەسیحی).

لە چەندین کۆنگرەی بـەراوردی ئایینـەکان دا ڕاسـتی و ئاشـکرابوون کـە لاڕێبـوونی ڕوونـی بـیری ڕۆژئـاوایی لـەڕووی بیروبـاوەڕەوە نیـشان دەدەن، ئـەو کۆنگرانـە گرنگترینیان کۆنگرەی سالز بۆرگ نەمسا لە ئۆکتۆبەری ١٩٨٤ز. کە تیایدا سی و پێـنج

مامۆستای زانکۆی هەموو ناوچەکانی جیهان ئامادەبوون بە ناونیشانی بنەڕەتە هاوبەشەکانی نێوان سێ ئایینەکە هەموو هەوڵی خۆیان دا.

دکتۆر ئەحمەد زاهیر جین دەڵێت ئاسان نیە یەك بیرۆکەی وا بدزیتەوە کە بۆ دەروازەبوونی مشتومڕی بنەڕەتە هاوبەشەکانی نێوان سێ ئایینەکە بگونجێ، چونکە جوولەکایەتی لەسەر شەریعەتێ دەڕوا کە یاسایەکی پێچەوانەی مەسیحیەتی هەیە.بۆ ئیسلامیش هەروا، مامۆستا کەریم دەڵێت قسەی جوولەکە کە ئەوان گەلی هەڵبژاردەی خوان لە تەورات دا نیە، لەوانەیە لێکۆڵەرێکی جوولەکە هۆکاری ڕەواج پێدانی بێ).

ئەوەش ڕوون بوویەوە مەسیحیەت یان جوولەکە ئامادەیی نیە دەستبەرداری هیچ بنەما و بنەڕەتێکی خۆی بێ بەتایبەت دوای ئەوەی لێکۆڵینەوەکانی زانایانی لاهوتی هەردوو ئایینەکە ئەوەیان خستە ڕوو، تەنها ئیسلام بە توانای ویژدان و داننان لە مەسیحیەت و جوولەکەش دا دەمێنێتەوە لەکاتێك دا جوولەکە دان نانێ بە مەسیحیەت دا و مەسیحیەتیش دان نانێ بە ئیسلام دا، هاوکات ئەوەش ڕوون بوویەوە بیرۆکەی یەکێتی ئایینەکان یان گفتوگۆی ئایینەکان ئامانجێکی پیسی فێڵزانی سیاسیانەی لەپشتە بە مەبەستی خزمەت بە صەهیۆنیەت و لەناوبردنی کشانی بەرفراوان و بەردەوامی ئیسلام لە بەشەکانی سەرزەوی دا و لەپێش هەموشیانەوە لە خاکی ئەورووپا و ئەمریکادا.

(بە یەكگەیشتنی زانستی مرۆیی لەگەڵ قورئاندا)

لە بەرهەمی پێگەیشتووی سەردەم ئەو دۆزینەوە زانستیانە بوون كە دانیان دەنا بە ئیعجازی قورئانی لەبواری پزیشكی و زانستەكان دا، ئەمەش دكتۆر مۆریس بۆكای ئەنجامی دا. موسڵمان بوونی عەبدوڵا ئەرستۆی سەرۆكی بەشی ئەندازیاری ئەلیكترۆنی لە زانكۆی لەندەن لە كۆنگرەی سوننە و سیرە لە قاهیرە لە ساڵی ١٩٨٥ز. دا دەنگۆیەكی گەورەی لە جیهانی ڕۆژئاوا دا نایەوە.

دەڵێت ئەو ڕاستیە زانستیانەی لە قورئان و سوننەت دا پێش هەزارو چوارسەد ساڵ هاتوون و زانستی نوێ دەیانسەلمێنێ جەخت لەوە دەكەنەوە ئەمە پەیامی مرۆڤێ نەبووە و موحەممەد پێغەمبەری خوایە. جیهانی ئەمڕۆی ڕۆژئاوا لە تەنگژەدایە. ئەوەشی دەیڵێن یان دەیبینن ڕاڤەی تەواوی ڕاستی نیەو ئەوان دەگەڕێن بەدوای گەڕانەوە بۆ ئاین و ڕوونكاری دروستی گشتگیردا لێرەوە ئەركەكە دەكەوێتە سەرشانی موسڵمانان تا پەیامی دروست پێشكەشی مرۆڤایەتی سەرسام بوو بكەن و مرۆڤایەتیش لێرەدا بەیەكگەیشتن لەگەڵ ئاین و زانست و دنیاو دواڕۆژو ماددەو ڕۆح دا لەوپەڕی تەواوی دا بەدیدەكات كە لە سایەی ئەمەش دا مرۆڤ بەختەوەر دەبێ.

ئیسلام وەك لە قورئانی پیرۆز و سوننەتی پێغەمبەردا هاتووە چەند ڕاستیەكی زانستی وا لەخۆ دەگرێ كە لەگەڵ زانستەكانی ئەمڕۆدا ناتەبانین، من بڕوام وایە هەموو جیهانی ڕۆژئاوا ئەو دیدەی بۆ ئیسلام نیە و ژمارەیەكی زۆری زانایانی هاوڕێی ڕۆژئاواییم ئەگەر لە ئیسلام تێبگەیشتنایە موسڵمان دەبوون، دەبێ ئەوە لەبیر نەكەین زۆربەی ئەو ئاینانەی لە ڕۆژئاوا هەن لە ڕۆژهەڵاتەوە هاتوون. بە یەكگەیشتنی زانستی مرۆیی لەگەڵ پەیامی قورئانی دا دیاردەی سەردەمەو زۆرێكی دەبینین، ئێمە لەم

سەردەمەی خۆمان دا لە ئایەتە کەونەکیەکان دا بیستنی دەنگی قورئانی و دیمەنی بەرچاوی واقعی کەونی پێکەوە کۆدەکەینەوە، لە ئەنجام دا ڕوون بوویەوە بۆمان و ئیمانی باوەڕداران زیاتر بوو و دەرکەوت قورئان حەقە.

ئەم کۆمەڵە زۆرە ڕاستیە قورئانی و پێغەمبەرایەتیانەی باسی مەخلوقات دەکەن و هاتنی زانست و پاڵپشتی بۆ ئەو ڕاستیانە وایانکرد هەست بەوە بکەم ناکرێ ئەم پەیامە هی مرۆڤێ بێ و ئەوەی پێش هەزارو چوارسەد ساڵ موحەممەد (ﷺ) هێنای جەخت کردنەوەیە لە پێغەمبەرایەتی ئەو، بۆیە موسڵمان بوونی خۆمم ڕاگەیاند. ئەم ڕاستیە زانستیە نمونەییترین ڕێگەی بانگەوازی ئیسلامیە لە ڕۆژئاوادا. شێوازی ڕۆژئاوایی بۆ بەخششی زانستەکان بڕوای وایە مرۆڤ چەند کیلۆگرامێکی دیاری کراوی پێکهاتەیە لەگەڵ عەقڵێکی ئەلیکترۆنی بچووک دا و گەردونیش ئاماژەیە بە بینراوو هەست پێکراوەکان. ئەمەش بەرەو داکەوتن چوو چونکە هەرکات شتێ ئاشکرا دەکات دەزانێت ئەو زیاتر نەشارەزایە، یاسا فیزیاییەکانیش کە دەیانزانێ بە شێوەیەکی بەرزترو لە ئاستی هەرە گەورەدا کورت و تواوەو کۆتایی پێهاتوو و تێکشکاو دەبن.

هەروەها لێکۆڵینەوەکانی زانایان ئەوەش ئاشکرا دەکەن قورئان بەجۆرێ قۆناغەکانی پەرەسەندنی دروست بوونی مرۆڤی وەسف کردووە کە پێشتر زانست نەیزانیوە (**نطفة، علقة، مضغة، مخلقة و غير مخلقة**) دکتۆر موحەممەد عەلی بار دەڵێت: شیکاری نوێی هەندێ ئایەتی قورئان بۆ وەسفی قۆناغەکانی پەرەسەندنی مرۆڤ هەر لە سەرەتاوە تا پێکهاتنی جەستە پشت ڕاست دەکاتەوە، پێش دابەزینی قورئان ئەو جۆرە تۆمارە ڕاست و تەواوەی پەرەسەندنی مرۆڤ نەبووە و چەندین سەدە پێش ئەوەی زانست ئەو قۆناغانە ئاشکرا بکات قورئان باسی کردوون.

له ئاماژەکانی ئیعجازی قورئانی نمونەی ئایەتێکی سورەتی حەج دەهێنینەوە کە دەفەرموێت ﴿ يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِن كُنتُمْ فِي رَيْبٍ مِّنَ الْبَعْثِ فَإِنَّا خَلَقْنَاكُم مِّن تُرَابٍ ثُمَّ مِن نُّطْفَةٍ ثُمَّ مِنْ عَلَقَةٍ ثُمَّ مِن مُّضْغَةٍ مُّخَلَّقَةٍ وَغَيْرِ مُخَلَّقَةٍ﴾ هەروەها خوای گەورە هەواڵ دەدات کە ئەم ڕاستیانە دوای ماوەیەك ئاشکرا دەبن وەك دەفەرموێت ﴿إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِّلْعَالَمِينَ وَلَتَعْلَمُنَّ نَبَأَهُ بَعْدَ حِينٍ﴾.

وەك ئیبن حەجەر دەڵێت بەم شێوە تا ڕۆژی دوایی موعجیزەی قورئان بەردەوام دەبێ و هەرچی سەردەمێ دێ تیایدا شتێ لە ئیعجازی قورئان دەردەکەوێ بەڵگەی ڕاستی قورئانە.

دکتۆر عەبدوڵا تالیز (پسپۆڕی زانستی کۆمەڵناسی) دەڵێت: زۆربەی ئەو ئەوروپیانەی موسڵمان بوون لەڕێی صۆفیەت و ئیمانەوە دەڕواننە ئیسلام، مەعریفەی ڕاستەوخۆی ناسینی خواو ڕاستی ڕۆحیەت دەکرێ لەڕێی ڕووناکی باتنیەوە بێ نەك لەڕێی بیرکردنەوەی مەنتیقیەوە. بەڵام بە ئیسلام چونکە پێگەیشتنی عەقڵی مرۆڤ و ڕێبازی زانستی واقعی ژیانی تێدایە، ئیسلام پەیڕەوو ئاکار و ڕێیەکی تەواوی تێگەیشتنی باری ژیانە، لە دیدی من دا ئەمە بەهای ئیسلامە:

ئەگەر ڕۆژئاوا لەڕووی زانستیەوە پێش کەوتووە ئەوا کۆمەڵگەی ئیسلامی هێشتا دەتوانێ ڕۆڵی زانست لە کۆمەڵگەی مەسیحی دا بنوێنێ و فێرکاریشی زۆرە، ئەمەش نهێنی بڵاوبوونەوەی ئیسلامە لەمڕۆی ڕۆژئاوادا وەك لەبەرچاو گرتنی تایبەتمەندی دینامیکی بەردەوامی ئیسلام لە بەرەنگاربوونەوەی ڕەوتەکانی ژیان دا. ئەوانەش کە ڕەخنە لە ئیسلام دەگرن بیردۆزەیان گشتگیر نیەو واتای حەقیقی کرۆکی ئیسلام نازانن، لە دەربڕینی (مەسیح کوڕی خوایە) هیچ واتایەك نیە چونکە خوا مرۆڤ نیە.

كەسی ئەورووپیش بەشێوەیەكی ڕێكخراو بەشداری هەر پەرستشێكی ئایینی نیەو لە ئەورووپادا ئایین كاریگەری بەهێزی نیە لە ژیانی خەڵك دا بۆیە ئەوان پێیان وایە خەڵكی تریش وەك ئەوان دەژین. بەڵام ئیمانەكەم هاریكارم بوو تا لە لایەنەكانی ژیان تێبگەم، ئەو لایەنانەی ئەگەر موسڵمان نەبوومایە لەوپەڕی تێگەیشتنیشم دا قۆرخ دەكرام.

*کۆتا وەرینی گەڵاکانی پاییز:

ئێستا کاتی ئەوەیە لەگەڵ بیری ڕۆژئاواییدا بەرەنگاربینەوە، بەرەنگاربوونەوەیەك کە ئیسلام بەرامبەر بە مەسەلەی هەرە مەترسیدار پێی هەستێ کە ئەویش مەسەلەی شوێنکەوتەیی و هەوادارییە، ئیسلام لە یەکەم ڕۆژی کشانی ڕۆژئاواییەوە کە خۆی لە قەڵەمڕەوی بیانی و خستنەڕووی چەمکەکانی ڕۆژئاواو خستنە ڕوویان لە ئاسۆی بیری ئیسلامی دا دەبینیەوە وەك هەوڵی دەورەدانی بیری ئیسلامی دەرکردنی لە خودێتی تایبەت و واتا گشتگیرەکانی ئیسلام لە یەکەم ڕۆژەوە بەرامبەر ئەمانە وەستاوە، مەسەلە گشتگیرەکە دوو بەشە، بەگشتی جەنگی ئیسلامە لە چەمکی یەکخواپەرستی پوخت دا، ئەمەش مەسەلەی سێ ڕەوتە هاوردەکراوەکە بوو:

١- بیری مەسیحی و ڕۆژئاوایی.

٢- بیری مارکسی.

٣- بیری جوولەکە.

لێرەوە هەوڵی دەدا گومان بخاتە دەروونی موسڵمانان سەبارەت بە بەهاکانیان و لە ئیسلام دەریان بکات بەوەی ڕووەو چەمکی لاهوتیان ببات. ئەو چەمکەی دنیاو ئایین لە یەك جیا دەکاتەوە تا ئیسلام وەك ڕێبازی ژیان و نیزامی کۆمەڵگە دەرنەکەوێ. لە لایەکی تریشەوە داپۆشینی چەمکی دروستی ئیسلام تا خەڵکی ڕۆژئاوا نەیبینن و بیکەنە دەروازەیەك بۆ دەرچوون لە تەنگژەی ژیاری ڕۆژئاوایی.

بەڵام بزاڤی بێداریخوازی توانی چەمکی ئەصولیەت و گەڕانەوە بۆ سەرچاوەکان بچەسپێنێ و چەمکی ئیسلامی ڕزگار بکات و بیگێڕێتەوە بۆ ڕاستی خۆی و بەرەنگاری

بـیری ڕۆژئـاوایش بێتـەوەو لـە چـەمکە جیاجیـا سیاسـی و کۆمەڵایـەتی وئـابووری و پەروەردەییەکانیش دا چاوی لەسەری بێ و هەڵەو کەموکورتیەکانی و دەستەوسانی و بەخششی ئاشکرا بکات. ئەم هەوڵەش کاریگەرییـەکی گـەورەو دیـاری هـەبوو و دەرگـا لەبەردەم زانا ڕۆشنگەرە ڕۆژئاواییەکان دا کرایەوە تا بە دیدێکی نوێ بڕواننە ئیسلام و ئـەو دیـاردە بـەهێزە دەرکـەوێ کـە ئاشـکراکردنی لاڕێبـوونی ژیـار و بیروبـاوەڕی ڕۆژئاواییەکانە لەلایەن خودی زانایانی ڕۆژئاواوە بەو جۆرەی لەگـەڵ چـەمکی بنـەڕەتی ئیسلام سەبارەت بەو دوانە ناتەبایە.

بەڕاستی ئەورووپا لە چەمك و واتای ئایینی ڕاستی دابەزیو لایدا و لاڕێی کرد و دواتـر لەسەر بنەمای دوور لە بەهای ئەخلاقی یان دیدی خوایی ژیارێکی دامەزراند، ئـیتر هـەر دەبـوو بـەرەو دارمـان بـچێ و ڕووداوە یـەك دوا یەکـەکانی گەنـدەڵی دیـدی ڕۆژئـاوایی دەربکـەون سـەبارەت بـە بیروبـاوەڕو ژیـاری، لـە ئـەنجام دا بیردۆزەکـانی نەسـرانیەت داکەوتن و دیاردەی گەڕانەوەی ڕۆژئاواییەکان بۆ ئیسلام دەرکەوت کـە بێگومـان بـیری مـرۆڤیش دەگـات بـەو ئاشـکرا کاریانـەی لێکۆڵینـەوەکان چـونکە بـیردۆزە مرۆییـەکان سەلماندیان ناتوانن لەگەڵ بارو سەردەم و کەشەکان دا هەڵبکەن و بیردۆزەکـانی بـیری مرۆییش نەیانتوانی ببەخشن و خێـرا پـەکیان کـەوت لـە ئـەنجامی ئەنجامـدانی مـۆرکی ئارەزووبازی و چاوچنۆکی تایبەتی مرۆیی.

سەبارەت بە لایەنی بیروباوەڕی ئەو بیرۆکەی ڕۆژئـاوایی وەسـتا بـوو لەسـەر لادانـی دەقە خواییەکان کە لە ئـەنجام دا خـودی ئایینەکەشـی لـە بازنـەی ویـستی خـوایی بـۆ ڕێکخستنی ئایینەکان دەرکردو کردی بە ئایینێکی تایبەتی نەتـەوەیی. مەترسـیدارترین لادانی فەلسەفەی هاوچـەرخی ڕۆژئـاواش هەڵگەڕانـەوە بـوو بـە ڕووی خـواو دارمانـدنی پایەکانی ئیمان لە دەروونەکان و ڕاگەیانـدنی بێبـاکی مرۆڤـی هاوچـەرخ بـە بەخششی

ئایینەکان. بیردۆزکانی ڕۆژئاوا (مالتوس و فرۆید و داروین و مارکس و دۆرکایم) دارِمان، ئەمانە باسیان لە بەخششی بیری ڕۆژئاوایی دەکرد (کە بە دەوڵەمەند کردنی بیر ناویان دەبرد) ئەی ئەو بەخششە چی بوو، لە چ بوارێك دا بیری ئیسلامی پێویستی بە پاشماوەی بیری ڕۆژئاوایی هەیە، ئایا لە چیرۆکە بێرەوشتیەکانی دا یان لە فەلسەفە ماددیەکان دا یان لە مەزهەبەکانی زانستەکانی کۆمەڵایەتی و دەروونزانی و ئەخلاق دا کە بڕوایان بەخوا نیە و داننانێن بە بنەمای چەسپاوە ئەخلاقیەکان دا. بیری ڕۆژئاوا لە چەند بنەڕت و ڕەگەزێکی جیادا خۆی دەنوێنێ:

یەکەم: زانستە ئەزموونیەکان: بیردۆزەی بەرزراگیری زانست و شێوەی دارِمانیشی دەرکەوت

دووەم: زانستە مرۆیی و کۆمەڵایەتی و دەروونیەکان کە وا دەرکەوتن وەرگیراوی ئارەزووی دەروونی ملهوڕی بێ ڕەوشتی بن لەڕووی بوون و دیدیانەوە.

سێیەم: فەلسەفە ماددیەکان کە هەڵەکانیان دەرکەوتن.

چوارەم: بیردۆزە ئابووری و سیاسیەکان کە لادان و دەستەوسانییان دەرکەوت.

موسڵمانان ڕای ئەرستۆیان سەبارەت بە خوا بەرپەرچدایەوە هەروەها بیردۆزەکەش سەبارەت بە چەسپان بەرپەرچ درایەوە، موسڵمانان بیردۆزەکەی هیگلیان لە جەدەلیەت و ململانێ دا بەرپەرچ دایەوەو چەمکی پەرەسەندنی ڕەهایان بەرپەرچ دایەوە چونکە بڕوایان بە چەمکی گشتگیری چەسپاو و گۆڕانەکان هەیە، دیموکراتیەت و نەتەوایەتی و شیوعیەت و ئیشتراکیشش نەیانتوانی بەرنامەیەکی دروست پێشکەشی موسڵمانان بکەن، ئەمڕۆ موسڵمانان لایەنە مەترسیدارەکانی پیلانی لەدژ دانراویان بۆ دەرکەوتون، پیلانی صەهیۆنیەت بۆ دارِماندنی دەروونی مرۆیی و ئەخلاق، پیلانی

ڕۆژئاوا لە سەپاندنی چەمکی جیاکاری نێوان ئایین و دەوڵەت، پیلانی مارکسی بۆ سەپاندنی چەمکی ڕاڤەی ماددی لەسەر بنەمای ململانێی چینایەتی. موسڵمانان زانییان ڕۆژئاوا چ ڕقێکی بەرامبەر بە ئیسلام هەڵگرتووە، لەو ڕقەشەوە هەوڵی پیلانێکی گەورە دەدات تا تەنگ هەڵچنێ بە موسڵمانان و بە سەریان دا زاڵ بێ. زاڵبوونێکی ئابووری و هزری و هەوڵی تەنگ پێهەڵچنین و گۆڕینی نەریت و زانراوەکانی موسڵمانان.

عەلمانیەت لە ڕۆژئاواو مارکسیەت لە ڕۆژهەڵات تەواوکەری یەکترن بۆ یەك ڕێباز کە ئەویش ڕێبازی ڕاڤەی ماددیە بۆ مێژوو. ڕۆژئاوا نایەوێت ئیسلام بگەڕێتەوە بۆ سەرچاوەکانی خۆی دوای ئەوەی لە ماوەی سەدە و نیوێك دا ئەو گۆڕانە مەترسیدارە لە جیهانی ئیسلامی دا پەیڕەو کرا چونکە ئەوان پێیان وایە بەو گۆڕانە ئیسلامیان لە واتاو بیری خۆیەوە بردووە بۆ بیرو واتاکانی خۆیان و باڵەکانیان بڕیوەو کۆت بووە، بەڵام ڕای ئێستایان چۆنە کاتێ ئەو پیلانانە بەتەواوی داڕمان و بارەکە لایەنی لایەنی ڕاستی موسڵمانانی بۆ تێگەیشتن لە ئایینی حەقیان نیشان دەدات، ئەو ئایینە گشتگیرەی کە جیا لەو چەمکی ئیسلامەی ئەمڕۆ لەسەر زمانی شوێنکەوتەو ئەڵقە لەگوێیانی ڕۆژئاوا دەوترێتەوە. ئەوە نەگبەتیە گەورەکەی ڕۆژئاوا بوو کاتێ ئیسلام ئەو بنەماو بنەڕەتانەی چەند ساڵە بنیادنراوی ئەوان لەناو دەبات، ئیدی بەچاوی خۆیان وەرینی گەڵاکانی پاییز دەبینن. سەبارەت بە بوونی ئیسلام لە وڵاتی خۆی دا نا بەڵکو سەبارەت بە کشانی ئیسلام ڕووەو خودی ڕۆژئاواو خستنی چەمك و واتا لاڕێبووەکانی لاهوت لەلایەن زانایانی ڕۆژئاواوە و نیشاندانی هەڵەی ژیاری ڕۆژئاوا لە لەبیرکردنی دیدی خوایی و دیدی ئەخلاقی دا. ئەمەش گۆڕانێکی گەورە بوو کە وروژانێکی قووڵی لێکەوتەوە. هێندەش بەسە لێرەدا دیمەنی سەرەتاکانی سەدەی

پانزەی کۆچی بێنین کاتێ ئیسلام لە هەموو جیهان دا ڕووەو سەرکەوتن و دەسەڵات دەڕوات ئیدی ڕۆژئاوا بە بینینی ئصولیەتی ئیسلامی تەواو توورە دەبێ کاتێ دەبینی ئەو ئصولیەتە گەشە دەکات و پێش دەکەوێت، چەندین هەوڵ و پیلانی نوێ هەن بۆ کوژاندنەوەی ئەو گەشەسەندنەی کە بوونی خۆی لە ڕووناکی خواوە وەرگرتووە.

بەڵێ بەڕاستی ئیسلام ڕێبازی خوایی پێشکەشی مرۆڤایەتی کردووە، ئەو ڕێبازەی لەگەڵ فیترەت دا دەگونجێ و لەسەر ئەو ڕاستیە هاوکێشەییە وەستاوە کە خوای گەورە لە نێوان بوون و مرۆڤ دا دایناوە. ئەمەش بریتیە لە هاوکێشەی (موسڵمان بوون لەبەر خوا و قبوڵکردنی بانگەوازی خوا بۆ پەیڕەوی ڕێبازی خوا لەسەر زەوی دا و بنیادی ژیار لەسەر بنەمای ئاشتی و ئاسایش و دڵنیایی).

بەڵام ڕۆژئاوا بە هەموو توانایەوە (توانای ئایینی و زانستی خۆی) بەرپەرچی یاسای خواو سوننەتی بەردەوامی خوایی دەداتەوە ﴿سُنَّةَ اللَّهِ الَّتِي قَدْ خَلَتْ مِن قَبْلُ وَلَن تَجِدَ لِسُنَّةِ اللَّهِ تَبْدِيلاً﴾.

ئەم سوننەتە خواییە ئەو ئوممەتە لەناو دەبات کە لە فەرمانی خوا دەردەچێ و هەر دەکەوێ، ژیاری یۆنانی و ڕۆمانی و فارسی و فیرعەونی پێشتر بەم یاسایەی خوا کەوتن، وا ئێستاش ژیاری ڕۆژئاوایی هەمان هەڕەشەی لەسەرە، ئیدی بەرەو قۆناغی هەناسە بڕان دەچێ، ئەمەش سەرەتاکانی ئەو قۆناغەن.

فێڵی ساختەکاری کتێبە کۆنەکان کە قورئان ماوەی پانزە سەدەیە ئاماژەی پێداوە وا ئاشکرا دەبن، گەندەڵی ژیارو کۆمەڵگە ڕۆژئاواییەکان کە لەسەر بنەمای ئارەزووگەری و ماددیەت و بێڕەوشتی دامەزراون و ڕقیان لە ڕێبازی خوا وا دەردەکەوێ، ئەو کۆمەڵگە و ژیارانەی لە دیدو سنوری خوایی و دیدی ئەخلاقی

دەرچـوون وا ئامازەکـانی کـەوتنیان لـەڕێی نوسـینەکانی خـودی ڕۆژئاواییەکانـەوە دەردەکەون.

ئەم لێکۆڵینەوە نوێیانـەی زانایـانێکی ڕۆژئـاوایی دوای تێگەیشتن لـە ئیـسلام (وەك نیزامـی کۆمەڵگـە و ڕێبـازی ژیـان) پێـشکەشیان دەکـەن و پیـاوانی بێـداریخوازی ئیسلامیش نوێیان دەکەنەوە، ئەو لێکۆڵینەوانـە درزێکـی گـەورەیان لـە دیـواری ژیـاری ڕۆژئـاوا و بـیری ڕۆژئاواییـدا دروسـت کـردووە و لەرزاندوویانـە وەك گـەورەترین دەنگدانـەوەی تونـد بـەجۆرێ بۆکـای و گـارودی و ئەلیـسون و چـەندێکی تـر کتێبـە کۆنەکان زانستە کۆمەڵایەتی و یاسا دانراوەکانیان دانەبەر نەشتەر.

ڕۆژئاوا نیزامی خوای قبـوڵ نـەکرد و گـوڕی بـە یاسـای دانـراوی مرۆیـی کـە توشـی لەناوچوونی کردن، هەوڵیشیان دا موسـڵمانانیش بـەرەو لادانـی خۆیـان ڕاکێش بکـەن بەڵام بارەکە گۆڕاوە. موسڵمانان گەندەڵی و هەڵەی ڕێبازی ڕۆژئاوایان ئاشکرا کردووەو گەورەیی ڕێبازی ئیسلامی و ڕاستی واقعی پەیامی قورئانی پیرۆزو گەورەیی بەخششی قورئانیان لە ئیعجازی زانستی و ڕاستی واقعی پەیامی قورئانیان سەبارت بە لاڕێبوونی مەسیحی و جولەکە لە کتێبە ئاسمانیە دابەزیوەکان دا ئاشکرا کردووە.

* پەرە بەرچاو و شاراوەکانی ڕۆژئـاوا:

هەڵوێستی ئێستای سەدەی چواردەی کۆچی بەم جۆرەیە:

یەکەم: ئیسلام بە شێوەیەکی ئاشتیانە هەموو کیشوەرەکانی جیهان دەبڕێ.

دووەم: ڕۆژئاوا خۆی بڕوای گەیشتوەتە ئەوەی تەنها ڕێی ئیسلام ماوە.

سێیەم: پێگەی جیهانی ئیسلامی (کیشوەری ناوەڕاست) بوونی سامان و وزەو فـرە دانیشتوانی وا لەخۆ دەگرێ کە دەبێ هەمیشە لەسەر بنەمای توانای بەرپەرچدانەوەی دوژمن وەستابێ.

چوارەم: ئێستا ئیسلام ئامادەسازی هەیە بۆ گەڕانەوە بۆ پەیڕەوی شەریعەتی ئیسلامی.

پێنجەم: موسڵمانان جارێکی تر لەڕێی چەمکە بنەڕەتیەکانیانەوە ژیاری ئیسلامی دەخەنەوە ڕوو و ئەوەی لە ڕۆژئاوایان وەرگرتووە وەك کەرەستەی خاو دەبێ و لەبازنەی چەمکی پوختی یەکخواپەرستی دا شێوەی پێدەدەن.

خواش پشت و پەنایە

أنور الجوندی

یەکی زولقەعدەی ساڵی ١٤٠٦ کۆچی

ناوەرۆك

بەرهەمەکانی وەرگێڕ:

ئەو بەهەمانەی وەرگێر کە دەزگای نارین هەستاوە بە چاپکردنیان

١. ژیانی پێغەمبەر ﷺ بۆ منداڵان. (نووسین).

٢. دەوڵەتی عوسمانی: د.علی محمد الصلابی وەرگێرانی بە هاوکاری احمد عبدالرحمن أحمد.

٣. چەند وانەیەك لە مێژووی ئیسلامی: شێخ محمد خضری بك.

٤. مێژووی دەوڵەتی عەبباسی: د.محمد سهیل طقوش.

٥. مێژووی ئەییووبی و مەملووکیەکان: د. أحمد مختار العبادی.

٦. فیکری ڕۆژئاوا، ئەنوەرلجوندی.(ئەم بەرهەمەی بەردەستە).

نارین
بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە
www.nareenpub.com